

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2022 (№1)

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Seriya: Tábiyiy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri**

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки**

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences**

**№1
2022**

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
 t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
 f.-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
 f.-m.i.d.(DSc), prof. **Djumabaev D.** (Tashkent)
 f.i.d., prof. **Raqimjan Turisbek** (NurSultan)
 b.i.d., doc. **Esimbetov A.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Eskeeva M.** (Nur-Sultan)
 e.i.f.d.(PhD) **Eshimbetov U.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Eshonqulov J.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
 f.-m.i.k., doc. **Jalelov M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
 g.i.d., prof. **Jolibekov B.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
 b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis)
 f.-m.i.f.d.(PhD) **Kalxanov P.** (Nókis)
 f.-m.i.d., doc. **Kamalov A.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Kudaybergenov K.** (Nókis)
 tex.i.d., doc. **Qayipbergenov A.** (Nókis)
 tex.i.d., prof. **Qayipbergenov B.** (Nókis)

t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
 b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Mirzaeva S.** (Andijan)
 b.i.d. prof. **Omonov M.I.** (Termiz)
 f.-m.i.d.(DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
 f.-m.i.d.(DSc), doc. **Prenov B.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Rahmonov N.** (Tashkent)
 tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Saribaev M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
 f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
 tex.i.d., doc. **Tagaev M.** (Nókis)
 akademik, f.-m.i.d. **Temirbekov N.** (Alma-ata)
 f.i.d., prof. **Turdimov Sh.** (Tashkent)
 g.i.d., doc. **Turdimambetov I.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Twxliev B.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.k., doc. **E.Xojaniyazov** – ózbek tili boyınsha
 PhD, doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilm hám jámiyet» atamasına ózgerilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilm hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilm doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

EKINSHI TÁRTIPLI DIFFERENCIAL-OPERATOR TEŇLEME USHÍN QOYILĞAN KOSHI MÁSELESINIŇ SHESHIMI HAQQÍNDA

M.X.Alamínov – fizika-matematika ilimleriniń kandidatu, docent

A.J.Igilikov – assistant oqıtwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı

Tayanch soʻzlar: funksiya, operator, yagonalik, turgʻunlik, ikkinchi tartibli differentsial-operator tenglama, Koshi masalasi, Gilbert fazosi.

Ключевые слова: функция, оператор, единственность, устойчивость, дифференциально-операторное уравнения второго порядка, задача Коши, Гильбертово пространство.

Key words: the function, the operator, the uniqueness and stability, the second order of differential-operator equation, the Cauchy problems, the Gilbert space.

Meyli, $u(t)$ funksiya t skalyar argumenttiń funksiya bolıp, ol mánislerin H -Gilbert keńisliginde qabıllasın, $f(t)$ hám t skalyar argumenttiń funksiya bolıp, ol F -Gilbert keńisliginde mánislerin qabıllasın, A hám B operatorlar:

$$A: H \rightarrow F, B: H \rightarrow F, D(A) = D(B).$$

Amıqlama 1 [2]. $Bu'' = Au + f$ kórinisindegi operator tip koefficientli teńleme ekinshi tártipli differencial-operator teńleme delinedi.

Uı Koshi máselesin qarastıramız:

$$\begin{cases} Bu'' = Au \\ u'(0) = u_1, u(0) = u_0 \end{cases} \quad (1)$$

Bul jerde biz A operator simmetriyalı hám oń, yaǵnıy $\forall u, g \in D(A)$ ushın

$(Au, g) = (u, Ag), (Au, u) \geq \lambda(u, u) (\lambda > 0), \exists B^{-1}$ hám B -operatorı simmetriyalı, yaǵnıy $(Bu, g) = (u, Bg)$ dep esaplaymız.

Amıqlama 2. Eger $u(t): [0, T] \rightarrow H$ funksiya tómendegi shártlerdi qanaatlandırsa, yaǵnıy

1) $0 \leq t \leq T$ da $u \in C^2[0, T], u_1, u_0 \in D(A), f \in D(A);$

2) $0 \leq t \leq T$ da u_1 anıqlanǵan;

3) $\forall t \in [0, T]$ da $u(t)$ funksiya (1)-(2) teńlemenı qanaatlandırsa, onda ol (1)-(2) Koshi máselesiniń sheshimi delinedi.

Meyli, $u_1 = u_2 = 0$ bolsın.

Teorema [1]. Eger $\forall u \in D(A)$ ushın

$A = A^*, (Au, u) \geq \lambda(u, u), B = B^*, \exists B^{-1}$ bolsa, onda (1)-(2) másele sheshimi ushın tómendegi teńsizlik orınlı

$$\|u(t)\|^2 \leq \exp(2t(T-t)) \cdot \|u(0)\|^{2\left(1-\frac{t}{T}\right)} \cdot \|u(T)\|^{2\frac{t}{T}} \quad (3)$$

Dálilleniwi.

Meyli, $\varphi = (Au, u)$ bolsın.

Onda

$$\varphi' = (Au, u)' = 2(Au', u);$$

$$\varphi'' = 2(Au', u') + 2(Au'', u) = 2(Au', u') + 2(Au, B^{-1}Au).$$

Biraq,

$$\frac{d}{dt}((Au'', u') + 2(Au', u'')) = (B^{-1}Au, Au) + (Au', B^{-1}Au) =$$

$$= \frac{d}{dt}(Au, B^{-1}Au)$$

Sonıń ushın

$$\varphi''(t) = 4(u', u').$$

Endi $\psi(t) = \ln(\varphi(t))$ dep alsaq, onda

$$\psi' = \frac{\varphi'}{\varphi};$$

$$\psi'' = \frac{\varphi''\varphi - \varphi'^2}{\varphi^2} \geq -4$$

Bul jerde Koshi-Bunyakovskiy teńsizligi boyınsha

$$\psi(t) \leq \psi(0) \cdot \frac{T-t}{T} + \psi(T) \cdot \frac{t}{T} + 2t(T-t)$$

yaǵnıy

$$\ln \varphi(t) \leq (\ln \varphi(0)) \cdot \frac{T-t}{T} + (\ln \varphi(T)) \cdot \frac{t}{T} + \ln(\exp(2t(T-t)))$$

Bul teńsizlikti potencirlep

$$\|u\|^2 \leq e^{2t(T-t)} \cdot \|u(0)\|^{2\frac{T-t}{T}} \cdot \|u(T)\|^{2\frac{t}{T}}$$

teńsizligine iye bolamız.

Mısal 1. Meyli, $Q = \{(-1 < x < 1) * (0, T)\}$ oblata aralas teńlemege qoyılǵan tómendegi shegaralıq másele berilgen bolsın:

$$\begin{cases} \operatorname{sign} x \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = 0 \\ u(0, x) = f(x), u_1(0, x) = g(x), -1 \leq x \leq 1, \\ u(t, -1) = u(t, 1) = 0; \quad 0 \leq t \leq T, \\ u(t, -0) = u(t, +0), u_x(t, -0) = u_x(t, +0) \end{cases}$$

Bul jerde $H = L_2(-1; 1)$, al A operator tómendegishe anıqlanadı:

$$Au = -\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = -u_{xx}, u|_{x=-1} = u|_{x=1} = 0$$

B operator retinde $\operatorname{sign}(x)$ funksiya kóbeytiwdi qaraymız.

Haqıyqatında da $\forall u, g \in D(A)$ ushın

$$\begin{aligned} (Au, g) &= -\int_{-1}^1 u_{xx} \cdot g dx = -\int_{-1}^1 g du_x = -g u_x|_{-1}^1 + \int_{-1}^1 u_x g_x dx = \\ &= \int_{-1}^1 u_x \cdot g_x dx = \int_{-1}^1 g_x du = g_x u|_{-1}^1 - \int_{-1}^1 u g_{xx} dx = \\ &= \int_{-1}^1 u \cdot g_{xx} dx = (u, Ag), \end{aligned}$$

yaǵnıy

$$A = A^*.$$

$$(Bu, g) = \int_{-1}^1 \operatorname{sign}(x) u \cdot g dx = \int_{-1}^1 u \cdot \sin g(x) g dx = (u, Bg),$$

yaǵnıy

$$B = B^*.$$

Teorema boyınsha bul máseleńiń sheshimi birden-bir hám ornıqlı.

Mısal 2 [3]. D oblast R^n shegaralangán bolıp, onıń shegarası S – sıypaq bolsın:

$$S = \partial D.$$

D oblastda óz-ózine qospa elliptikalıq differencial operatorı tómendegishe shegaralıq shárt penen qaraymız:

$$Au = - \sum_{j,k=1}^n \frac{\partial}{\partial x_j} a_{kj} \frac{\partial u}{\partial x_k} + cu,$$

$$u|_S = 0, \quad a_{kj} = a_{jk}, \quad \forall j, k,$$

$$\sum_{j,k=1}^n a_{kj} \xi_j \xi_k \geq \delta |\xi|^2, \quad \delta > 0.$$

a_{kj} - úzliksiz differenciallanıwshı, c – úzliksiz funksiya.

Usı aralas máseleńi qaraymız:

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = Au, \quad u|_{t=0} = u_0, \quad u_t|_{t=0} = u_1$$

Joqarıdaǵı dálillengen teorema boyınsha bul máseleńiń sheshimi birden-bir hám shártli ornıqlı ekenligi kelip shıǵadı.

Endi $L_2(-1;1)$ - Gilbert keńisligi ekenligin kórsetemiz.

Haqıyqatında da,

$$\forall f, g \in L_2(-1;1) \text{ ushın } \int_{-1}^1 f^2 dx < \infty, \int_{-1}^1 g^2 dx < \infty.$$

$$\text{Demek, } \forall \alpha, \beta \in R \text{ ushın } \int_{-1}^1 \alpha^2 f^2 dx < \infty, \int_{-1}^1 \beta^2 g^2 dx < \infty.$$

Biraq

$$2 \int_{-1}^1 fg dx < \int_{-1}^1 f^2 dx + \int_{-1}^1 g^2 dx < \infty.$$

Sonıń ushın $\forall \alpha, \beta \in R$ ushın

$$\int_{-1}^1 (\alpha f + \beta g)^2 dx = \int_{-1}^1 \alpha^2 f^2 dx + \int_{-1}^1 \beta^2 g^2 dx + 2\alpha\beta \int_{-1}^1 fg dx < \infty,$$

yaǵnıy $\forall \alpha, \beta \in R$ ushın $\alpha f + \beta g \in L_2(-1;1)$,

bul bolsa $H = L_2(-1;1)$ keńisligi Gilbert keńisligi ekenligin bildiredi.

Ádebiyatlar

1. Аламинов М.Х. О единственности и устойчивости решения задачи Коши для вырождающегося дифференциального не- равенства четного порядка. // Узбекский математический журнал. 2000, №2, -С.3-13.
2. Аламинов М.Х. Задача Коши для операторно-дифференциального уравнение высокого порядка. // «Вестник» ККО АН РУз, 2002, №1-2, -С. 53-57.
3. Аламинов М.Х., Бектурсынова Д. О свойствах некоторых дифференциальных операторов в гильбертовых пространствах. Сборник тезисов научной онлайн-конференции "Современные проблемы математики" 20-мая 2020. -С. 201-202.

REZYUME

Maqolada ikkinchi tartibli differensial-operator tenglama uchun qo'yilgan Koshi masalasi yechimining yagonaligi va turg'unligi ko'rib chiqilgan. Teoremlarni isbotlashda logarifmik qavariqlik metodidan foydalanilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается единственность и устойчивость решения задачи Коши для дифференциально-операторного уравнения второго порядка. При доказательстве теорем используется метод логарифмической выпуклости.

SUMMARY

In article the uniqueness and stability of the solution of Cauchy problem for the second order differential-operator equation are considered. The theorem is proved using the method of logarithmic convexity.

SÍZÍQLÍ TENLEMELER SISTEMASÍNÍŇ BAZÍBIR QOLLANÍWLARÍ

M.Asqarov – fizika-matematika ilimleriniń kandidati, docent

R.Koshkarbaeva – assistent oqıtıwshı

A.Ubaydullaeva – magistrant

Tayanch sózlar: chiziqlı tenglama, standart usullar, o'zgaruvchi kiritish.

Ключевые слова: линейные уравнение, стандартные методы, замена переменных.

Key words: linear equation, standard methods, change of variables.

Sızıqlı teńlemeler sisteması túsinigi mektep matematikası kursında kiritilip joqarı oqıw orınlarında tereńlestirilip dawam ettiriledi. Olardı sheshiwdiń bir qatar standart usılları bar bolıp, talabalar bul usıllar járdeminde berilgen sızıqlı teńlemelerdi tez hám ańsat sheshiw múmkinshiliklerine iye. Bizler tómende sızıqlı emes teńlemeler sistemaların sheshiwde joqarıda ayılǵan standart usıllardan paydalanıw jolların qaraymız.

1-mısal. Teńlemeler sistemasın sheshiń

$$\begin{cases} 2 \sin x + \sqrt{2} \cos y = 2 \\ \sin x - \sin(\frac{\pi}{2} - y) = \frac{1 - \sqrt{2}}{2} \end{cases}$$

Sheshiw: Túrlendiremiz $\sin(\frac{\pi}{2} - y) = \cos y$ teńlik-

ten keyin sistemanı

$$\begin{cases} 2 \sin x + \sqrt{2} \cos y = 2 \\ \sin x - \cos y = \frac{1 - \sqrt{2}}{2} \end{cases}$$

kóriniske keltiremiz. Keyin jańa ózgeriwshi almasırıwshılardı kiritemiz.

$$x_1 = \sin x, x_2 = \cos y$$

Bul ózgeriwshi kiritiw arqalı berilgen teńlemeler sisteması sızıqlı teńlemeler sistemasına aylanadı, yaǵnıy

$$\begin{cases} 2x_1 + \sqrt{2}x_2 = 2 \\ x_1 - x_2 = \frac{1 - \sqrt{2}}{2} \end{cases}$$

sistemaniń tiykarǵı matricasınıń determinantın esaplaymız.

$$\Delta = \begin{vmatrix} 2 & \sqrt{2} \\ 1 & -1 \end{vmatrix} = 2 \cdot (-1) - \sqrt{2} \cdot 1 = -(2 + \sqrt{2})$$

Determinantnıń nolge teń bolmaǵanı hám ózgeriwshi sanı teńlemeler sanına teń bolǵanı ushın Kramer usılı menen esaplaymız.

$$\Delta_{x_1} = \begin{vmatrix} 2 & \sqrt{2} \\ 1-\sqrt{2} & -1 \end{vmatrix} = 2 \cdot (-1) - \sqrt{2} \cdot \frac{1-\sqrt{2}}{2} = -\frac{2+\sqrt{2}}{2}$$

$$\Delta_{x_2} = \begin{vmatrix} 2 & 2 \\ 1-\sqrt{2} & 2 \end{vmatrix} = 2 \cdot \left(\frac{1-\sqrt{2}}{2}\right) - \sqrt{2} \cdot 1 = -(1+\sqrt{2})$$

$$x_1 = \frac{\Delta_{x_1}}{\Delta} = \frac{-\frac{2+\sqrt{2}}{2}}{-(2+\sqrt{2})} = \frac{1}{2}$$

$$x_2 = \frac{\Delta_{x_2}}{\Delta} = \frac{-(1+\sqrt{2})}{-(2+\sqrt{2})} = \frac{(1+\sqrt{2})(2-\sqrt{2})}{-(2+\sqrt{2})(2-\sqrt{2})} = \frac{\sqrt{2}}{2}$$

Almastırıwları orınlap tabılǵan juwapları teńlemeler sistemasına qoysaq berilgen sistema sheshimi tabıladı:

$$\begin{cases} \sin x = \frac{1}{2} \\ \cos y = \frac{\sqrt{2}}{2} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = (-1)^k \cdot \frac{\pi}{6} + \pi \cdot k \\ y = \pm \frac{\pi}{4} + 2\pi \cdot k, k \in \mathbb{Z} \end{cases}$$

2-mısal. Sistemanıń barlıq sheshimlerin tabıń:

$$\begin{cases} x^2 + y^2 + z^2 = 14 \\ x^2 - y^2 + z^2 = 6 \\ x^2 + y^2 - z^2 = -4 \end{cases}$$

Sheshiw. Ózgeriwshi kiritemiz hám sistemanı sıızıqlı

sistemaǵa keltiremiz:

$$\begin{cases} x^2 = x_1 \\ y^2 = x_2 \\ z^2 = x_3 \end{cases} \begin{cases} x_1 + x_2 + x_3 = 14 \\ x_1 - x_2 + x_3 = 6 \\ x_1 + x_2 - x_3 = -4 \end{cases}$$

Teńlemeler sistemasınıń matricasın esaplaymız:

$$|A| = \begin{vmatrix} 1 & 1 & 1 \\ 1 & -1 & 1 \\ 1 & 1 & -1 \end{vmatrix} = 1 \cdot (-1) \cdot (-1) + 1 \cdot 1 \cdot 1 + 1 \cdot 1 \cdot 1 -$$

$$1 \cdot (-1) \cdot 1 - 1 \cdot 1 \cdot (-1) - 1 \cdot 1 \cdot 1 = 4$$

determinant nolden ózgeshe. Matricalıq usıl menen sheshimlerin tabamız.

$$X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 \\ 1 & -1 & 1 \\ 1 & 1 & -1 \end{pmatrix}^{-1} \cdot \begin{pmatrix} 14 \\ 6 \\ -4 \end{pmatrix} =$$

$$= \frac{1}{4} \begin{pmatrix} \begin{vmatrix} -1 & 1 \\ 1 & -1 \end{vmatrix} & \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{vmatrix} & \begin{vmatrix} 1 & -1 \\ 1 & 1 \end{vmatrix} \\ \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{vmatrix} & \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{vmatrix} & \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 1 & 1 \end{vmatrix} \\ \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ -1 & 1 \end{vmatrix} & \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 1 & 1 \end{vmatrix} & \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{vmatrix} \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 14 \\ 6 \\ -4 \end{pmatrix} =$$

$$= \frac{1}{4} \begin{pmatrix} 0 & 2 & 2 \\ 2 & -2 & 0 \\ 2 & 0 & -2 \end{pmatrix}^T \cdot \begin{pmatrix} 14 \\ 6 \\ -4 \end{pmatrix} = \frac{1}{4} \cdot \begin{pmatrix} 0 & 2 & 2 \\ 2 & -2 & 0 \\ 2 & 0 & -2 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 14 \\ 6 \\ -4 \end{pmatrix} =$$

$$= \begin{pmatrix} 0 & \frac{1}{2} & \frac{1}{2} \\ \frac{1}{2} & -\frac{1}{2} & 0 \\ \frac{1}{2} & 0 & -\frac{1}{2} \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 14 \\ 6 \\ -4 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 \cdot 14 + \frac{1}{2} \cdot 6 + \frac{1}{2} \cdot (-4) \\ \frac{1}{2} \cdot 14 + (-\frac{1}{2}) \cdot 6 + 0 \cdot (-4) \\ \frac{1}{2} \cdot 14 + 0 \cdot 6 + (-\frac{1}{2}) \cdot (-4) \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 \\ 4 \\ 9 \end{pmatrix}$$

Keri almastırıwdı orınlamaymız

$$\begin{cases} x^2 = x_1 \\ y^2 = x_2 \\ z^2 = x_3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 = 1 \\ y^2 = 4 \\ z^2 = 9 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = \pm 1 \\ y = \pm 2 \\ z = \pm 3 \end{cases}$$

Juwabı:

$$x_1 = 1, x_2 = 2, x_3 = 3$$

$$x_1 = 1, x_2 = 2, x_3 = -3$$

$$x_1 = 1, x_2 = -2, x_3 = 3$$

$$x_1 = 1, x_2 = -2, x_3 = -3$$

$$x_1 = -1, x_2 = -2, x_3 = 3$$

$$x_1 = -1, x_2 = 2, x_3 = -3$$

$$x_1 = -1, x_2 = -2, x_3 = 3$$

$$x_1 = -1, x_2 = -2, x_3 = -3$$

3-mısal. Mına noqatlar menen berilgen ellipsoidtiń kanonikalıq teńlemesin dúziń:

$$A(\sqrt{3} \ 0 \ \sqrt{3}), \ B\left(\sqrt{6} \ \frac{1}{2} \ 0\right), \ C\left(1 \ \frac{1}{\sqrt{3}} \ 1\right).$$

Tuwrı múyeshli Dekart koordinatalar sistemasında

ellipsoidtiń kanonikalıq teńlemesi

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1$$

kórinistegi formula menen beriledi. Biziń wazıypamız a ,

b, c parametrlerin tabıw. Ellipsoid A, B, C , noqatlardan

ótkeni ushın, olardıń koordinataların ellipsoidtiń

kanonikalıq teńlemesine qoyǵanda birdeylikler payda Determinant nolden ózgeshe bolǵanlıǵı ushın,

bolıwı kerek. Solay etip biz úsh teńlemeler sistemasın sistemanı Kramer usılı menen esaplaymız:

düzemiz:

$$\begin{cases} \frac{(\sqrt{3})^2}{a^2} + \frac{0^2}{b^2} + \frac{(\sqrt{3})^2}{c^2} = 1 \\ \frac{\sqrt{6}^2}{a^2} + \frac{(\frac{1}{2})^2}{b^2} + \frac{0^2}{c^2} = 1 \\ \frac{1^2}{a^2} + \frac{(\frac{1}{\sqrt{3}})^2}{b^2} + \frac{1^2}{c^2} = 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{3}{a^2} + \frac{3}{c^2} = 1 \\ \frac{6}{a^2} + \frac{(\frac{1}{4})}{b^2} = 1 \\ \frac{1^2}{a^2} + \frac{\frac{1}{3}}{b^2} + \frac{1^2}{c^2} = 1 \end{cases}$$

$$\frac{1}{a^2} = x_1, \frac{1}{b^2} = x_2, \frac{1}{c^2} = x_3$$

Belgilewlerdi kiritiw arqalı sistemamız sıızıqlı

$$\Delta_{x_1} = \begin{vmatrix} 1 & 0 & 3 \\ 1 & \frac{1}{4} & 0 \\ 1 & \frac{1}{3} & 1 \end{vmatrix} = \frac{1}{2}, \quad x_1 = \frac{\Delta_{x_1}}{\Delta} = \frac{\frac{1}{2}}{6} = \frac{1}{12}$$

$$\Delta_{x_2} = \begin{vmatrix} 3 & 0 & 3 \\ 6 & \frac{1}{4} & 0 \\ 1 & \frac{1}{3} & 1 \end{vmatrix} = 12, \quad x_2 = \frac{\Delta_{x_2}}{\Delta} = \frac{12}{6} = 2$$

$$\Delta_{x_3} = \begin{vmatrix} 3 & 0 & 1 \\ 6 & \frac{1}{4} & 1 \\ 1 & \frac{1}{3} & 1 \end{vmatrix} = \frac{3}{2}, \quad x_3 = \frac{\Delta_{x_3}}{\Delta} = \frac{\frac{3}{2}}{6} = \frac{1}{4}$$

algebraıq teńlemeler sistemasına aylanadı:

$$\begin{cases} 3x_1 + 3x_3 = 1 \\ 6x_1 + \frac{1}{4}x_2 = 1 \\ x_1 + \frac{1}{3}x_2 + x_3 = 1 \end{cases}$$

Sheshimlerdi ornına aparıp qoyamız:

$$\frac{1}{a^2} = x_1 = \frac{1}{12}, \frac{1}{b^2} = x_2 = 2, \frac{1}{c^2} = x_3 = \frac{1}{4}$$

Sistemanıń tiykargı matricasınıń determinantın

Demek izlenip atırǵan ellipsoidtıń kanonikalıq

esaplaymız:

$$\begin{vmatrix} 3 & 0 & 3 \\ 6 & \frac{1}{4} & 0 \\ 1 & \frac{1}{3} & 1 \end{vmatrix} = 6$$

teńlemesi tómendegishe boladı:

$$\frac{x^2}{12} + \frac{y^2}{\frac{1}{2}} + \frac{z^2}{4} = 1$$

Ádebiyatlar

1. Nazarov R.N., Toshpólatov B.T., Dusumbetov A.D. Algebra va sonlar nazariyasi. -T.: «Óqituvchi» I bólim 1993, II bólim 1995.
2. Xojiev J.X. Faynleyb A.S. Algebra va sonlar nazariyasi kursi. –Toshkent: «Ózbekiston», 2001.
3. Yunusova D., Yunusov A. Algebra va sonlar nazariyasi. Modul texnologiyasi asosida tuzilgan musol va mashqlar toplami. Óquv qóllanma. -T.: “IlmZiyo”, 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада алгебрик tenglamalar sistemasiga keltirilib ishlanadigan masalalarning yechimlari ko'rsatilgan. Bu yechich usullari geometrik masalalarni yechichda ham foydalanish keltirilib o'tilgan. Yo'qori darajali tenglamalar sistemasiga doir misollar ishlangan. Matrica va determinantlar uslubidan foydalanib yechilgan masalalar yechimidan iborat misollar mavjud

РЕЗЮМЕ

В статье представлены решения задач, которые можно решить с помощью системы алгебраических уравнений. Эти методы также используются для решения геометрических задач. Разработаны примеры системы уравнений высшего порядка. Приведены примеры решения задач методом матрицы и детерминанты.

SUMMARY

The article presents the solutions of problems that can be solved by a system of algebraic equations. These solution methods are also used in solving geometric problems. Examples of a system of high-order equations have been developed. There are examples of solutions to problems using the method of matrix and determinants.

KÓPAĞZALILAR KORENLERIN ANÍQLAWDÍN BAZÍBIR USÍLLARI

M.A.Asqarov – fizika-matematika ilimleriniń kandidatu, docent

M.Sarsenbaeva – magistrant

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

G.T.Gubenova – assistent oqıtıwshı

Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar institutı

Tayanch sózlar: kóphad ildizi, standart usullar, karralı kópaytma, kóphadlılar darajası, kóphadlılar kópaytması.

Ключевые слова: корни многочленов, стандартные методы, кратные множители, степень многочленов, множители многочленов.

Key words: root of polynomials, standard methods, multiple factors, degree of polynomials, multipliers of polynomials.

Talabalarda kópaǵzalılar dárejesi tórtten joqarı bolmaǵan jaǵdaylar ushın olardıń korenlerin anıqlawdın standart usulları qalıplesken. Joqarı dárejeli kópaǵzalılardıń korenlerin anıqlawdın keltirilmeytuǵın eseli kóbeyiwshilerge jiklew usılın kórip shıǵamız.

Meyli $f(x)$ kópaǵzalı keltirilmeytuǵın kópaǵzalılar kóbeymesine tómendegishe jayılǵan bolsın;

$$f(x) = ap_1^{x_1}(x) \cdot ap_2^{x_2}(x) \dots ap_r^{x_r}(x) \quad (1)$$

Bul jayılmaǵı hámme bir eseli keltirilmeytuǵın kópaǵzalılardıń kóbeymesin X_1 arqalı, birewden alınǵan hámme eki eseli keltirilmeytuǵın kópaǵzalılardıń kóbeymesiniń X_2 arqalı, birewden alınǵan hámme tórt eseli keltirilmeytuǵın kópaǵzalılardıń kóbeymesiniń X_3 arqalı belgileymiz hám t.b. Sonday-aq, keltirilmeytuǵın kópaǵzalılar arasında eń joqarı S eseli kópaǵzalılardıń birewden alıp dúzilgen kóbeymesin X_S arqalı belgileymiz. Eger jayılma qandayda bir k eseli kópaǵzalılar bolmasa $X_k = 1$ dep esaplaymız. Solay etip, joqarıdaǵı jayılma usı kórinisti aladı [2].

$$f(x) = a \cdot X_1 \cdot X_2^2 \cdot X_3^3 \dots X_S^S \quad (2)$$

(2) jayılmasınan tuwındı alsaq $f'(x)$ tuwındı ushın bir kem eseli kóbeytiwshi boladı. Sol sebepli, $f'(x)$ ushın X_1 kóbeytiwshi bolmaydı, X_2 bolsa bir eseli kóbeytiwshi X_3 bolsa eki eseli kóbeytiwshi boladı hám t.b. Demek,

$$f'(x) = aX_2 \cdot X_3^2 \cdot X_4^3 \dots X_S^{S-1} \cdot \varphi_1(x)$$

bolıp, bunda $\varphi_1(x)$ arqalı $f(x)$ ge kirmeytuǵın kóbeytiwshilerdiń kóbeymesin belgileydi. $f(x)$ hám $f'(x)$ tiń eń úlken ulıwma bóliwshisi $d_1(x)$ bul eki kópaǵzalı ushın ulıwma bolǵan kóbeytiwshilerden ǵana dúziledi. Sol sebepli ol

$$d_1(x) = aX_2 \cdot X_3^2 \cdot X_4^3 \dots X_S^{S-1} \text{ kórinisinde boladı.}$$

Tap joqarıdaǵıday pikirdi tákirarlap $d_1(x)$ tiń tuwındısı

$$d_1'(x) = a \cdot X_3 \cdot X_4^2 \cdot X_5^3 \dots X_S^{S-2} \cdot \varphi_2(x)$$

kórinisine iye degen sheshimge kelemiz. $d_1(x)$ hám $d_2(x)$ tiń eń úlken ulıwma bóliwshisi bolsa tómendegiden ibarat boladı [1];

$$d_2(x) = a_2 \cdot X_3 \cdot X_4^2 \dots X_S^{S-2}$$

Sońınan $d_2(x)$ hám onıń

$$d_2'(x) = aX_4 \cdot X_5^2 \dots X_S^{S-3} \cdot \varphi_3(x)$$

tuwındısı ushın eń úlken ulıwma bóliwshisi

$$d_3(x) = a_3 X_4 \cdot X_5^2 \cdot X_6^3 \dots X_S^{S-3}$$

ekenin tabamız hám t.b. Sol jol menen, eń aqırında,

$$d_{s-1}(x) = a_{s-1} X_s d_s(x) = 1$$

kópaǵzalılardı payda etemiz.

$$E_1(x) = \frac{f(x)}{d_1(x)} = a_1 X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \dots X_{s-1} X_s,$$

Endi tómendegı qatnaslardı dúzemiz;

$$E_2(x) = \frac{d_1(x)}{d_2(x)} = a' X_2 \cdot X_3 \dots X_{s-1} \cdot X_s,$$

$$E_3(x) = \frac{d_2(x)}{d_3(x)} = a' X_3 \cdot X_4 \dots X_{s-1} \cdot X_s,$$

$$E_{s-1}(x) = \frac{d_{s-2}(x)}{d_{s-1}(x)} = a'_{s-1} X_{s-1} \cdot X_s,$$

$$E_s(x) = \frac{d_{s-1}(x)}{d_s(x)} = a'_s X_s.$$

Nátiyjede eseli kóbeytiwshiler tómendegishe ajıraladı:

$$\frac{E_1}{E_2} = X_1, \frac{E_2}{E_3} = X_3, \dots \frac{E_{s-1}}{E_s} = X_{s-1}, E_s = X_s$$

Mısal. Kópaǵzalınıń korenlerin anıqlań.

$$f(x) = x^6 - 15x^4 + 8x^3 + 51x^2 - 72x + 27 \in Q[x].$$

Sheshiliwi: Kópaǵzalınıń eń úlken ulıwma bóliwshilerin Evklid algoritmi arqalı anıqlaymız hám sheshiwdi tómendegı etaplarda ornlaymız [3]:

$$1) f'(x) = 6x^5 - 60x^3 + 24x^2 + 102x - 72;$$

$$2) f(x) = \frac{1}{6} f'(x) \cdot x + r(x),$$

$$\text{bunda } r(x) = -5x^4 + 4x^3 + 34x^2 - 60x + 27;$$

$$3) \frac{25}{6} f'(x) = r(x)(-5x - 4) + r_1(x),$$

$$4) r(x) = \frac{1}{64} r_1(x)(5x - 9);$$

$$5) d(x) = (f(x), f'(x)) = -\frac{1}{64} r_1(x) = x^3 + x^2 - 5x + 3.$$

$$1. d_1(x) = (f(x), f'(x)) = x^3 - x^2 - 5x + 3.$$

$$6) d_1'(x) = 3x^2 - 2x - 5;$$

$$7) \text{Endi } 9d_1(x) \text{ tı } d_1'(x) \text{ qa qaldıqtı bólemiz:}$$

$$9d_1(x) = d_1'(x)(3x + 1) + r_2(x),$$

$$\text{bunda } r_2(x) = -32x + 32;$$

$$8) d_1'(x) \text{ tı } -\frac{1}{32} r_2(x) = x - 1: \text{ ge qaldıqlı bólemiz:}$$

$$d_1'(x) = -\frac{1}{32} r_2(x)(3x + 5);$$

$$9) d_2(x) = (d_1(x), d_1'(x)) = -\frac{1}{32} r_2(x) = x - 1;$$

$$10) d_2'(x)=1 \Rightarrow d_3(x)=(d_2(x), d_2'(x))=1.$$

$$\text{II. } E_1(x) = \frac{f(x)}{d_1(x)} = x^3 - x^2 - 9x + 9,$$

$$E_2(x) = \frac{d_1(x)}{d_2(x)} = x^2 + 2x - 3,$$

$$E_3(x) = \frac{d_2(x)}{d_3(x)} = x - 1.$$

$$\text{III. } \frac{E_1(x)}{E_2(x)} = x - 3 = X_1, \frac{E_2(x)}{E_3(x)} = x + 3 = X_2,$$

$$E_3(x) = x - 1 = X_3.$$

Nátijjede kópaǵzalınıń jayılmasın hám korenlerin anıqlaymız:

$$f(x) = (x-3)(x+3)^2(x-1)^3 \in Q[x];$$

$$\text{Juwabi } x_1 = 3, x_{2,3} = -3, x_{4,5,6} = 1 \in Q.$$

Ádebiyatlar

1. Nazarov R.N., Toshpólatov B.T., Dusumbetov A.D. Algebra va sonlar nazariyasi. -T.: «Óqituvchi», I bólim, 1993, II bólim, 1995.
2. Xojiev J.X., Faynleyb A.S. Algebra va sonlar nazariyasi kursi. -Toshkent: «Ózbekiston», 2001.
3. Yunusova D., Yunusov A. Algebra va sonlar nazariyasi. Modul texnologiyasi asosida tuzilgan misol va mashqlar tóplami. Óquv qóllanma. -T.: "IlmZiyo". 2009.

REZYUME

Maqolada kóphadlarning darajasi tórt dan yuqori bólgan holatlar uchun ularning ildizlarini aniqlashning standart emas usullari foydalanilgan. Shu bilan birga kóphadlarning ildizlarini aniqlashda Evklid algoritmining tadbiri bilan misollar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены нестандартные методы определения корней многочленов, когда степень многочлена выше четвертой. Кроме этого для исследований корней многочленов приведены примеры по применению алгоритма Евклида.

SUMMARY

The article presents non-standard methods for determining the roots of polynomials in cases where the degree of the polynomial is higher than the fourth. In addition, for the study of the roots of polynomials, examples of the application of the Euclidean algorithm are used.

НЕКОТОРЫЕ КАРДИНАЛЬНЫЕ СВОЙСТВА ПЛОСКОСТИ НЕМЫЦКОГО

А.М.Байгураев – кандидат физико-математических наук

Национальный университет Узбекистана

З.Б.Шахобиддинова – преподаватель

Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства

Таянч сўзлар: кардинал, Немица текислиги, база, атроф, кесишма, сепарабель, топология, характер, Суслин сони, зичлик, кувват.

Ключевые слова: кардинал, плоскость Немыцкого, база, окрестность, пересечение, сепарабель, топология, характер, число Суслина, плотность, мощность.

Key words: cardinal, Nemytsky plane, base, neighborhood, intersection, separable, topology, character, tightness, Suslin number, density, cardinality.

В работе исследуются кардинальные и топологические свойства плоскости Немыцкого.

Напомним определение плоскости Немыцкого. Пусть L - подмножество плоскости, определенное условием $y \geq 0$, т.е замкнутая верхняя полуплоскость.

Обозначим через L_1 прямую $y = 0$ и положим $L_2 = L \setminus L_1$. Для каждого $x \in L_1$ и $r > 0$ пусть $U(x, r)$ - множество всех точек из L , лежащих внутри круга радиуса r , касающегося L_1 в точке x . Пусть далее

$$U_i(x) = U(x, \frac{1}{i}) \cup \{x\}, i = 1, 2, \dots. \text{ Для каждого } x \in L_2$$

и $r > 0$ пусть $U(x, r)$ - множество всех точек из L , лежащих внутри круга радиуса r центром в точке x , и пусть $U_i(x) = U(x, \frac{1}{i}) \cup \{x\}, i = 1, 2, \dots$ [1]. Легко проверить,

что совокупность $\{B(x)\}_{x \in L}$, где $\{B(x)\} = \{U_i(x)\}_{i=1}^{\infty}$, обладает свойствами базы (BP1)-(BP3) [1].

Множество L_1 замкнуто относительно топологии, порожденной системой окрестностей $\{B(x)\}_{x \in X}$. Пространство L называется плоскостью Немыцкого.

База топологии – семейство открытых подмножеств топологического пространства X , такое, что любое открытое множество G представимо в виде объединения элементов этого семейства.

Семейство B открытых множеств топологического пространства X является базой, тогда и только тогда, когда для каждой точки x пространства X и её окрестности U найдётся множество V из B такое, что $x \in V \subset U$.

Минимум мощностей всех баз пространства X называется весом топологического пространства X и обозначается $w(X)$:

$w(X) = \min\{|B|, \text{ где } B - \text{ база топологического пространства}\}.$

Напомним, что семейство η открытых подмножеств топологического пространства X называется π -базой этого пространства, если во всяком непустом открытом множестве U пространства X содержится некоторое непустое множество V , принадлежащее семейству η .

Семейство $\mu = \{E_\alpha : \alpha \in A\}$ подмножеств топологического пространства X называется π -сетью этого пространства, если во всяком непустом открытом множестве U пространства X содержится некоторое непустое множество E_α множества μ .

Определение 1. Говорят, что слабая плотность [2] топологического пространства X равна $\tau \geq \aleph_0$, если τ – наименьшее кардинальное число такое, что в X существует π -база, распадающаяся на τ центриро-

ванных систем открытых множеств, то есть $B = \bigcup \{B_\alpha : \alpha \in A\}$ – π -база, где B_α – центрированная система открытых множеств для каждого $\alpha \in A$, $|A| = \tau$.

Слабая плотность топологического пространства X обозначается через $wd(X)$. Если $wd(X) = \aleph_0$, то топологическое пространство X называется слабо сепарабельным [2].

Утверждение 1 [2]. Для любого топологического пространства X имеем

$$c(X) \leq wd(X) \leq d(X).$$

Теорема 1. Слабая плотность пространства L счетная $wd(L) = \aleph_0$.

Доказательство. Число Суслина и плотность пространства Немыцкого счетные, т.е. $c(L) = \aleph_0$ и $d(L) = \aleph_0$, то по утверждению 1 имеем, что слабая плотность пространства L счетная $wd(L) = \aleph_0$. Теорема 1 доказана.

Напомним, что $\beta \subset \tau(X) \setminus \{\emptyset\}$ называется π -базой пространства X , если для каждого непустого открытого множества G существует $B \in \beta$, что $B \subset G$

$$\pi w(X) = \min \{|\beta| : B - \pi\text{-база пространства } X\} \text{ [3].}$$

Теорема 2. π -вес пространства Немыцкого счетная $\pi(L) = \aleph_0$.

Доказательство. а) воспользуемся следующей теоремой.

Теорема 3 [3]. Для любого топологического пространства X имеет место следующее неравенство: $c(X) \leq d(X) \leq \pi w(X) \leq w(X)$.

Мы знаем, что число Суслина и плотность плоскости Немыцкого счетные $c(L) = d(L) = \aleph_0$, а вес пространства L несчетен, т.е. $w(L) = \aleph_1$, а плоскость Немыцкого неметризуемое пространство, а значит $\pi w(L) \neq w(L)$, то отсюда имеем, что $\pi w(L) = \aleph_0$.

б) Мы знаем, что всякая π -база является π -сетью. Очевидно, что из теоремы 3 [3] следует, что π -вес пространства Немыцкого счетная $\pi w(L) = \aleph_0$. Теорема 2 доказана.

Определение 2 [1]. Наименьшее кардинальное число $m \geq \aleph_0$ такое, что каждое подмножество пространства X , состоящее только из изолированных точек, имеет мощность $\leq m$, обозначается $hc(X)$ или $s(X)$ и называют его спрэдом пространства X :

$$hc(X) = \sup \{ |D| : D \subset X \text{ дискретное подмножество пространства } X \}.$$

Теорема 4. Спрэд плоскости Немыцкого несчетен.

Доказательство. Рассмотрим базу пространства L : $U_i(x) = U_i(x, \frac{1}{i}) \cup \{x\}$. $U_i(x)$ – является подмножеством пространства L , который состоит из изолированных точек. Подмножество включает в себя дискретную топологию на прямой и оно не имеет счетную базу в каждой точке. В любую базу этой топологии должны войти все точки прямой, а это множество имеет мощ-

ность континуума, а значит спрэд пространство Немыцкого несчетен. Теорема 4 доказана.

Определение 3. Теснота точки x в топологическом пространстве X есть наименьшее кардинальное число $m \geq \aleph_0$ со следующим свойством: если $x \in [C]$, то существует такое подмножество $C_0 \subset C$, что $|C_0| \leq m$ и $x \in [C_0]$.

Это кардинальное число обозначается $t(x, X)$.

Теснота топологического пространства X есть точная верхняя грань всех чисел $t(x, X) = \sup \{t(x, X) : x \in X\}$. Это кардинальное число обозначается $t(X)$ [1].

Приводим другие определения тесноты в точки.

Определение 4 [1]. Для любого топологического пространства X теснота $t(X)$ равна наименьшему кардинальному числу $m \geq \aleph_0$, такому, что для любого $C \subset X$, не являющегося замкнутым, существует такое $C_0 \subset C$, что $|C_0| \leq m$ и $[C_0] \setminus C \neq \emptyset$.

Теорема 5 [1]. Для любого топологического пространства X и любой точки $x \in X$ имеют место неравенства $t(x, X) \leq \chi(x, X)$ и $t(X) \leq \chi(X)$.

Теорема 6. Пусть L – плоскость Немыцкого. Тогда теснота пространства L счетная, т.е., $t(X) = \aleph_0$.

Доказательство. Из теоремы 5 [1] имеем, что характер пространства L $\chi(L) = \aleph_0$ счетен, а значит $t(X) \leq \chi(X)$ следует, что теснота плоскости Немыцкого счетная $t(L) \leq \aleph_0$. Теорема 6 доказана.

Определение 5. Семейство $N = \{M_i : i \in S\}$ подмножеств топологического пространства X называется сетью пространства X , если для каждой окрестности U точки X пространства X найдется такой $i \in S$, что $x \in M_i \subset U$.

Сетевой вес определяется как наименьший кардинал вида $|N|$, где N -сеть пространства X и обозначается как $nw(X)$.

$$nw(X) = \min \{ |N| : N\text{-сеть } X \}.$$

Теорема 7. Сетевой вес $nw(L)$ пространство Немыцкого несчетен.

Доказательство. Воспользуемся следующей теоремой для доказательства. Известны, что для каждого локально компактного хаусдорфова пространства X имеем $nw(X) = w(X)$ [1]. Мы знаем, что плоскость Немыцкого является локально компактным пространством. Вес пространства L несчетен. Из этого следует, что $nw(L) = \aleph_1$. Теорема 7 доказана.

Определение 6. Псевдохарактер T_1 -пространства X в точке X определяется как наименьший кардинал вида $|U|$, где U – семейство открытых в X множеств, такое что $\bigcap U = \{x\}$, этот кардинал обозначается как супремум всех кардиналов $\psi(x, X)$, где $x \in X$ обозначается через $\psi(X) = \sup \{\psi(x, X) : x \in X\}$.

Заметим, что $\psi(x, X) \leq \chi(x, X)$ и $\psi(X) \leq \chi(X)$ для каждого T_1 -пространства X и любого $x \in X$.

Теорема 8. Псевдохарактер пространства L счетен $\psi(L) \leq \aleph_0$.

Доказательство. Мы знаем, что пространство L не является компактным пространством. По определению $\psi(x, X) \leq \chi(x, X)$ и $\psi(X) \leq \chi(X)$ для каждого T_1 -пространства X и любого $x \in X$. Известно, что характер плоскости Немыцкого счетен $\chi(L) = \aleph_0$. Из формулы $\psi(L) \leq \chi(L)$ получим, что псевдохарактер пространства L счетен, то есть $\psi(L) \leq \aleph_0$. Теорема 8 доказана.

Определение 7. Наименьшее кардинальное число $m \geq \aleph_0$, такое, что каждое замкнутое подмножество пространства X , состоящее только из изолированных точек, имеет мощность $\leq m$, называется экстендом пространства X и обозначается $e(X)$.

Теорема 9. Экстенда пространства L несчетна $e(L) = \aleph_1$.

Доказательство. Берем любую точку из дополнения $L_2 = L / L_1$, то есть существует такой $M(x; y) \in L_2$ с окрестностью $O_{\frac{\varepsilon}{2}}(M) \cap L_1 = \emptyset$, что $O_{\frac{\varepsilon}{2}}(M) \subset L_2$. Отсюда следует, что всякая точка $M(x; y) \in L_2$ лежащая в L_2 является внутренней точкой $U_i(x, \frac{1}{i})$, которая не пересекает с прямой $L_1: y = 0$, значит, прямая L_1 замкнута. Тогда $L_1 = L / L_2$ замкнутое подмножество в плоскости Немыцкого. Берем любую точку из $x \in L$, что $U_i(x) = U_i(x, \frac{1}{i}) \cup \{x\}$ пересекается с прямой $L_1: y = 0$. Тогда прямая L_1 является дискретным подпространством в L . В любую базу $U_i(x) = U_i(x, \frac{1}{i}) \cup \{x\}$ должны входить все точки прямой, а это множество имеет мощность континуума. Значит, в плоскости Немыцкого существует замкнутое дискретное подмножество мощности континуума. Отсюда имеем, что $e(L) = \aleph_1$. Теорема 9 доказана.

Определение 8. Мы говорим, что топологическое пространство X является локально τ -плотным в точке $x \in X$, если τ -наименьшее кардинальное число, такое, что X имеет τ -плотную окрестность в X . Локальная плотность в точке X обозначается $ld(x)$.

Локальная плотность пространства X определяется как супремум всех чисел $ld(x)$ для $x \in X$, это кардинальное число обозначается $ld(X)$ [4].

Теорема 10 [4]. Для каждого топологического пространства X имеем $ld(X) \leq d(X)$.

Теорема 11. Локальная плотность плоскости Немыцкого счетна $ld(L) \leq \aleph_0$.

Доказательство. Мы знаем, что плотность пространства Немыцкого L счетна $d(L) = \aleph_0$. Отсюда следует, что по теореме 10 $ld(L) \leq d(L)$, $ld(L) \leq \aleph_0$. Локальная плотность плоскости Немыцкого счетна. Теорема 11 доказана.

Определение 9. Функциональная теснота $t_0(X)$ пространства X есть наименьшее бесконечное кардинальное число τ такое, что каждая τ -непрерывная вещественная функция на $X \setminus A$ непрерывна.

Определение 10. Слабая теснота пространства X есть наименьшее бесконечное кардинальное число τ такое, что выполняется следующее условие: множество $A \subset X$ не замкнуто в X , то существует такая точка, множество $B \subset A$ и множество $C \in X$, что $x \in [B]$, $[B] \subset [C]$ и $[C] \leq \tau$ [6].

Теорема 12. Функциональная теснота $t_0(X)$ и слабая теснота $t_c(X)$ плоскости Немыцкого счетна.

Доказательство. Мы знаем, что плотность и теснота плоскости Немыцкого счетна. Тогда имеем $d(L) = t(L) = \aleph_0$, $t_c(X) \leq d(X)$ следует, что $t_c(L) \leq \aleph_0$, $t_0(X) \leq t_c(X)$ имеем $t_c(L) \leq \aleph_0$, следует что $t_0(L) \leq \aleph_0$, $t_c(L) \leq \aleph_0$, $t_0(L) \leq \aleph_0$. Функциональная теснота $t_0(L)$ и слабая теснота $t_c(X)$ плоскости счетна. Теорема 12 доказана.

Утверждение 2 [2]. Пусть X – любое топологическое пространство. Тогда $psh(X) \leq wd(X)$.

Теорема 13. Предшанин плоскости Немыцкого счетен.

Доказательство. Из утверждения 2 имеем $psh(X) \leq wd(X)$. Слабая плотность плоскости Немыцкого счетна $wd(L) = \aleph_0$. Значит $psh(L) \leq \aleph_0$. Теорема 13 доказана.

Определение 11 [5]. Количество открытых множеств пространства X ,

$$o(X) := |\tau|.$$

Наследственная плотность пространства X

$$hd(X) = \sup \{d(Y) : Y \subset X\}$$

Теорема 14. $o(L)$ число открытых множеств плоскости Немыцкого не больше континуума.

Доказательство. Известно, что $o(X) \leq |X|^{hd(X)}$ и наследственная плотность плоскости Немыцкого L имеем, что $hd(L) = \aleph_1$. Из $o(L) \leq |L|^{hd(L)}$ неравенства следует, что $o(L) \leq c^c$. Теорема 14 доказана.

Литература

1. Энгелькинг Р. Общая топология. – Москва: «Мир» 1986, –С.752.
2. Бешимов Р.Б. Слабая плотность топологических пространств. // ДАН РУз 2000, №4, –С. 3-5.
3. Juhasz I., Cardinal functions in topology-ten years later. // Mathematical Centre tracts, 123, Amsterdam.
4. Beshimov R. B., Mukhamadiyev F. G. and Mamadaliyev N. K. The local density and the local weak density of hyperspaces // International journal of geometry Vol. 4 (2015), №. 1, -Р. 42 – 49.
5. Виро О.Я., Нецветаев Н. Ю., Иванов О. А., Харламов В. М. Элементарная топология, –Москва: Изд. МЦНМО, 2012.
6. Архангельский А.В. Строение и классификация топологических пространств и кардинальные инварианты. // УМН. 1978. № 4 (33). –С. 29-84.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Немицкий текислигининг кардинал ва топологик хоссалари ўрганилган. Маълумки, бу текислик санокли базага эга бўлмаган сепарабель фазодир, демак у метрикалашган фазо эмас. Бу текислик саноклиликнинг биринчи аксиомасини қаноатлантиради, иккинчи аксиомасини эса қаноатлантирмайди. Бу мақолада Немицкий текислигининг бошқа қизиқарли хоссалари ўрганилади.

РЕЗЮМЕ

В работе исследуются кардинальные и топологические свойства плоскости Немыцкого. Известны, что эта плоскость является сепарабельным пространством без счетной базы, значит не является метризуемым пространством. Эта плоскость удовлетворяет первой аксиоме счётности, не удовлетворяет второй аксиоме счётности. В нашей работе приводятся другие интересные свойства плоскости Немыцкого.

SUMMARY

The paper investigates the cardinal and topological properties of the Nemytsky plane. It is known that this plane is a separable space without a countable base, which means that it is not a metrizable space. This plane satisfies the first axiom of countability, does not satisfy the second axiom of countability. In our paper, we present other interesting properties of the Nemytsky plane.

AVTOTRANSPORT KORXONALARINI BOSHQARISHDA QAROR QABUL QILISH USULLARINI QO'LLASH

Sh.E.Islomov – *katta o'qituvchi*

I.B.Asqarov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*
Jizzax politexnika instituti

Tayanch so'zlar: avtotransport korxonasi, texnologik jihozlar; texnik xizmat ko'rsatish, ta'mirlash, ishlab chiqarish, texnologik jarayon, ekspluatatsiya, faktor, ekspert, konkordatsiya koeffitsiyenti.

Ключевые слова: автотранспортное предприятие, технологическое оборудование, техническое обслуживание, ремонт, производство, технологический процесс, эксплуатация, фактор, эксперт, коэффициент конкордации.

Key words: motor transport company, technological equipment; technical service, repair, production, technological process, operation, factor, expert, concordance factor.

Qaror qabul qilish jarayoni - bu bir nechta variantlarning ichida qo'yilgan muammoni hal qiladigan variantlarni tanlab olishdir. Odatda, qaror qabul qilishda qonunlarga, standartlarga, qoidalarga me'yorlarga va boshqa amaldagi hujjatlarga amal qilinadi, ularni qabul qilishda boshqa mutaxassislar va tashkilotlar tajribasidan foydalaniladi. Masalan, tormoz yo'li me'yordan oshib ketganda (yo'l harakati qoidasi) avtomobil ekspluatatsiyaga qo'yilmaydi; avtomobil ma'lum vaqt ishlagandan so'ng, TXKning mos turiga yuboriladi (TXK va ta'mirlash haqidagi Nizom, zavod tavsiyalari va boshqalar) [1].

Avtotransport korxonasi muhandis-texnik xizmatida hamma qarorlarning 60-65 % gacha ulushi (ATK muhandisida 80-83%, bosh muhandisida 45-55%) shunga o'xshash takrorlanib turadigan ishlab chiqarish vaziyatlariga to'g'ri keladi.

Avtotransport korxonasini samarali faoliyatiga ta'sir qiladigan lekin amaldagi qonunlarga, standartlarga, qoidalarga me'yorlarga va boshqa hujjatlarga aniq me'yori belgilab berilmagan avtotransport korxonasi darajasida hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar ham mavjud bo'lib, yechimida hisobga olinishi zarur bo'lgan faktorlar sonining yuqoriligi sababli bu sharoitda qabul qilingan qarorning oqibatlarini haqida axborot yetarli bo'lmaydi. Misol: texnologik jihozlar bilan jihozlash [2].

Avtotransport korxonalari o'zlari ko'rsatayotgan xizmati orqali transport xizmatlari bozorida yuzaga keladigan raqobat muhitida samarali faoliyat yuritishi, harakatdagi tarkibdan samarali va ishonchli foydalanish ko'p jihatdan ishlab chiqarish texnika bazasining holatiga, mexanizatsiyalashganlik darajasiga, ekspluatatsiyadagi avtomobillarning parametrlariga mos kelishiga va faoliyat ko'rsatish sharoitiga bog'liqdir. Sababi tarkibidagi avtomobillarga texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash ishlarining samaradorligini oshirishi, ishlab chiqarish texnika bazasini muntazam ravishda zamonaviy jihozlar bilan jihozlashi, yangli ilg'or ishlab chiqarish texnologik jarayonlarni amalga tatbiq qilishi mehnat unumdorligiga va bajarilayotgan ishlarining sifatiga, ularning tannarxiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi [3].

Avtotransport korxonasini texnologik jihozlar bilan ta'minlash tizimini ishlab chiqish muammosi korxona darajasidagi muammo hisoblanib, hisobga olinishi zarur bo'lgan faktorlar sonining yuqoriligi sababli bu sharoitda qabul qilingan qarorning oqibatlarini haqida axborot yetarli bo'lmaydi.

Boshqaruv jarayonida, oldindan ma'lum bo'lmagan yangi sharoitlarda qaror qabul qilishda bajariladigan ishlar kompleksi - operatsiyalarni tadqiq qilish degan tushunchaga birlashadi.

Bunday operatsiyalarga tizimning samaradorligini oshirish uchun o'tkaziladigan alohida tadbirlar hamda tizim oldida turgan maqsadga erishishga taalluqli bo'lgan murakkab dasturlar kiradi. Har bir operatsiya o'zining samaradorligi bilan ya'ni salmog'i bilan baholanadi. Umumiy holda samaradorlik ko'rsatkichi yoki maqsad funksiyasi uch guruh faktorlarga bog'liq bo'lishi mumkin [1].

Birinchii guruh faktorlar oldindan mavjud bo'lib, operatsiyalarni bajarish sharoitlarini tavsiflaydi va ular operatsiyani bajarish davomida o'zgarmaydi.

Muayyan ATK uchun bu - ATKning iqtisodiy jihatdan quvvati; ATKning ixtisoslashganligi (yengil, yuk, avtobus); korxonaning ishlab chiqarish texnika bazasi bilan ta'minlanganligi.

Ikkinchi guruh faktorlar qaror elementlari deb ham ataladi va boshqaruv paytida maqsad funksiyasiga ta'sir qilgan holda o'zgarishi mumkin. Bular texnik xizmat ko'rsatish va joriy ta'mirlash sifati, TXK va T ishlarini tashkil etish tizimi, xodimlarning malakasi, mexanizatsiya darajasi va boshqalar bo'lishi mumkin.

Uchinchi guruh faktorlar - oldindan ma'lum bo'lmagan sharoitlar bo'lib, ularning samaradorlikka ta'siri noma'lum yoki yetarlicha o'rganilmagan. Masalan, jihozning texnika xavfsizligi; jihozning texnik xarakteristikasi; jihozning miqdor ko'rsatkichi (quvvati); jihozning ish sifat ko'rsatkichi.

Mazkur guruh omillari birgalikda ta'sir qilayotganda, qarorni tanlash masalasi quyidagi tarzda ifodalanadi: belgilangan sharoitlarda no'malum omillarning ta'sirini hisobga olgan holda qaror elementlarini topish talab etiladi; bu elementlar imkon boricha maqsadning ekstremal qiymatini olish ta'minlanishi kerak. Qat'iy ta'kidlash mumkinki, to'liq axborotni faqatgina u yoki bu hodisa yuz berganidan so'ng va kerakli qarorni qabul qilish zarurati yo'qolib, tizim reaktiv boshqaruv tartibiga o'tganidan so'ngina olish mumkin (masalan, TXK va T ishlarining sifati va samaradorligi pasayib ketganda) bo'ladi [4].

Shuning uchun ham boshqaruvda axborot yetishmovchiligini u yoki bu usul bilan to'ldirish yoki kompensatsiyalashni bilish zarur.

Bunday usullar quyidagilar hisoblanadi:

1. Qo'shimcha axborotni yig'ish va uni tahlil qilish. Shubhasiz, agar tizim belgilangan vaqt va vositalar zahirasiga ega bo'lganda, bunday imkon bo'ladi.

2. O'xshash korxonalar va qarorlar tajribasidan foydalanish. Bunda qarorlar bankiga yoki unga kirish imkoniga ega bo'lish zarur bo'ladi. Bundan tashqari, boshqalarning tajribasidan to'g'ridan-to'g'ri (vaziyatga moslamasdan) foydalanib bo'lmaydi.

3. Mutaxassislar jamoasining fikrlaridan yoki ekspertizadan foydalanish.

4. Intervyu va so'rovlar.

5. O'yinlar nazariyasiga asoslangan maxsus metodlar va mezonlar.

6. Mavjud voqelikka yaqin ishlab chiqarish vaziyatlarini aks ettiruvchi imitatsion modelashtirish va boshqa metodlardan foydalanish.

Real ishlab chiqarish vaziyatlarda misol uchun avtotransport korxonasini texnologik jihozlar bilan ta'minlash tizimini ishlab chiqish muammosi axborot yetarli bo'lmagan ishlab chiqarish vaziyati hisoblanganligi sababli vaziyatlarini tahlil qilish va qaror qabul qilishda malakali mutaxassislar fikrlarini integratsiyalash - ekspert baholash metodidan foydalanish samarali usul hisoblanadi.

Ekspertlarning fikrini olish uchun erkin suhbat yoki savol-javob ko'rinishidagi intervyu hamda anketa-lashtirishdan foydalaniladi, ushbu jarayonda har bir ekspert taqqoslanayotgan faktorlarga yoki muqobil variantlarga miqdoriy baho beradi ya'ni ularni tabaqalaydi. So'ngra ekspert guruhlari qatnashchilarning individual baholari belgilangan qoidalar bo'yicha jamlanadi.

Ekspert baholashni amalga asoslangan usullarning eng oddiy mantiqiy tabaqalash hisoblanib, adabiyotlardagi ma'lumotlarning tahlili, tajribalarni umumlashtirish, mutahassislar orasida so'rov o'tkazish asosida tabaqalanishi talab etiladigan faktorlarning dastlabki ro'yxati aniqlab olinadi (1-jadval).

1-jadval. Avtotransport korxonalarini texnologik jihozlar bilan ta'minlash tizimini ishlab chiqishda ta'sir qiluvchi asosiy faktorlarni aniqlash jadvali.

Faktorlar belgisi	Faktorlarinig nomlanishi	Tartib raqami (rang)
1-faktor	ATKning iqtisodiy jihatdan quvvati	
2-faktor	ATKning ixtisoslashganligi (yengil, yuk, avtobus)	
3-faktor	Jihozning texnika xavfsizligi	
4-faktor	Jihozning texnik xarakteristikasi (qulaylik, narh)	
5-faktor	TXX va T ishlarini tashkil etish tizimi	
6-faktor	Jihozning miqdor ko'rsatgichi (quvvati)	
7-faktor	Jihozning ish sifat ko'rsatgichi	

Ekspertlar bilan individual ishlaganda har bir ekspertning fikrini olishda har bir ekspert taqqoslanayotgan faktorlarga yoki muqobil variantlarga miqdoriy baho beradi, ya'ni ularni tabaqalaydi. Ekspertiza rahbar emas, balki mutahassislar tomonidan o'tkaziladi va tavsiya ko'rinishiga ega bo'ladi.

Ekspertlar guruhiga tadqiqotlar asosida aniqlangan asosiy faktorlar va baholash metodining mohiyati oldidan ma'lum qilinadi. Ekspertlar guruhini tuzishda ular mutaxassis bo'lishi lekin, natijadan shaxsan manfaatdor bo'lmashligi inobatga olinadi.

Ekspertlar 1-jadvalda keltirilgan ko'rinishdagi taqdim etilgan faktorlarni individual baholaydilar, bu jarayonda faktorlar tadqiqot ob'ektiga ta'sir darajasining kamayishi tartibida belgilaydilar.

Ekspertlar guruhi taklif qilinayotgan faktorlarni ularning ta'sir qilish darajasiga qarab kamayish tartibida baholaydilar (ranglaydilar). Tegishli hisob kitoblar asosida ranglarning aprior diagramasi quriladi.

So'rov natijasi asosida ekspertlar tomonidan baholanib (ranglanib) olingach quyidagi 2-jadvalga natijalar umumlashtiriladi.

2-jadval. Asosiy faktorlarni aprior ranglash natijalari

Faktorlar	Ekspertlar (shartli tartib raqami)									Faktorlar bo'yicha ranglar yig'indisi, N	Ranglar yig'indisi xatoligi, Δ_i	Xatoliklar kvadrati, Δ^2
	1	2	3	4	5	6	.	.	n			
1-faktor												
2-faktor												
3-faktor												
4-faktor												
5-faktor												
6-faktor												
n-faktor												

Har bir faktor bo'yicha barcha ekspertlarning ranglar yig'indisi aniqlanadi:

$$N = \sum_{m=1}^m a_{km} \quad (1)$$

Har bir faktorlar yig'indisining barcha ranglar yig'indisi o'rtachasidan xatoligi quyidagi ifoda orqali aniqlanadi;

$$\Delta = N - \frac{\sum N}{R} \quad (2)$$

bu yerda:

N - i faktor bo'yicha ranglar yig'indisi;

$\sum N$ - faktorlar bo'yicha ranglar yig'indisi;

R - faktorlar soni.

Ranglar yig'indisi xatoligi, Δ_i ;

Konkordatsiya koeffitsiyenti yordamida ekspertlar fikrlarining kelishuvchanlik darajasi baholanadi. Konkordatsiya koeffitsiyenti 0 dan 1 gacha o'zgaradi. Agar koeffitsient qiymati $W \geq 0.5$ dan sezilarli ravishda farq qilsa, demak ekspertlar fikrlari orasida ma'lum kelishuvchanlik mavjud deb hisoblash mumkin.

$$W = \frac{12S}{m^2(R^3 - R)} \quad (3)$$

bu yerda:

S - xatoliklar kvadratlarining yig'indisi.

$$S = \sum_{i=1}^k \Delta_i^2 = \quad (4)$$

bu yerda: m - ekspertlar soni.

Agar $W < 0.5$ kichik bo'lsa natija salbiy bo'lib, bunga ekspertlarga yo'riqnomaning noaniq bo'lganligi, faktorlar noto'g'ri tanlanganligi yoki chuqur bilimga ega bo'lmagan ekspertlar sabab bo'lishi mumkin.

Olingan natijalar asosida ranglar yig'indisining kamayish tartibida faktorlarning taqsimlanishini ko'rsatuvchi aprior ranglar diagrammasi quriladi.

Har bir faktor ranglari, barcha faktorlar bo'yicha ularning o'rtacha qiymati bilan taqqoslanadi va asosiy faktorlar aniqlanadi.

Barcha faktorlar bo'yicha ularning o'rtacha qiymati:

$$N_{o'rt} = \frac{\sum N}{R} \quad (5)$$

Konkordatsiya koeffitsiyenti $W < 0.5$ bo'lganda ekspertlar fikrlarining mos kelishi tasodifiy emasligi haqidagi gipoteza Pirson mezonini yordamida erkinlik darajalari ($k-1$) bo'lganda aniqlanadi. Buning uchun formula bo'yicha hisoblanadigan Pirson (χ^2 -kvadrat) mezonini ishlatiladi.

$$\chi^2 = Wm(k-1) \quad (6)$$

Adabiyotlar

1. Usmanov S. A. *Texnik tizimlarni boshqarish*. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2019. 326-b.
2. Islomov S., Nomozboev O. (2021). Avtotransport korxonalarini innovatsion jihozlashga ta'sir qiluvchi ekspluatatsion omillar. – Toshkent: // «Academic research in educational sciences», № 2 (4), 216-223.
3. Islomov Sh.E., Ermonova D.Ya. Avtotransport korxonalarini rivojlantirishdagi texnik muammolar. – Jizzax: JizPI Xabarnomasi. Ilmiy-texnik jurnal. 1-son, 2019, 58-60-b.
4. Avtomobillarning texnik ekspluatatsiyasi. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. (Kuznetsov E. S. tahriri ostidagi qayta ishlangan va to'ldirilgan ruscha 4-nashrdan TAYI professori Sidiknazarov Q.M. tahriri ostida tarjima) - T.: "Voriz", 2006. 630-b.
5. Islomov Sh. E. Avtotransport tarmog'i korxonalarini loyihalash (O'quv qo'llanma) I qism. – Toshkent: 2021, «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021, 274-b.
6. Напольский Г. М., Путин А.В. Автотранспорт корхоналарини қайта қуриш ва техник қайта жиҳозлаш. Ўқув қўлланма. (М.З.Мусахонов, Н.М.Мўминхонов таржимаси). – Тошкент: ТАЙИ, 2004. 88-б.
7. Islomov Sh. E., Isroilov F. I., Avtotransport korxonalarini rivojlantirish muammolarining texnologik yechimi. Me'morchilik va qurilish muammolari. Ilmiy-texnik jurnali. -Samarqand: SamDAQI, 2018, № 2, 118-120-b.

РЕЗЮМЕ

Maqolada avtotransport korxonalarining texnik bazasini texnologik jihozlar bilan ta'minlashda ta'sir qiluvchi omillar tahlil qilingan. Mazkur jmillardan asosiylarini ajratib olishda ekspert baholash metodidan samarali foydalanilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы факторы, влияющие на оснащенность технической базы автотранспортных предприятий технологическими оборудованием. Для выделения основных из этих факторов использовался метод экспертной оценки.

SUMMARY

The article analyzes the factors affecting with equipment of the technical base of motor transport companies with technological equipment. To identify the main of these factors was used the method of expert evaluation.

УДК 681.51

ИНВАРИАНТНЫЕ СИСТЕМЫ АВТОМАТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ С РЕЛЕЙНЫМ УСИЛИТЕЛЕМ

И.И.Каландаров – доктор философии технических наук, доцент

Б.М.Бурунов – ассистент преподаватель

Навоийский государственный горный институт

П.Ж.Калханов – доктор философии по физико-математическим наукам

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиянзия

Таянч сўзлар: ўзгармас бошқарув тизимлари, қайта алоқа принциплари, ўрни бошқарувчиси, гармоник мувозанат усули, ўз-ўзидан тебранислар, ўз-ўзини сузлаш.

Ключевые слова: инвариантные системы управления, принцип обратной связи, релейный регулятор, метод гармонического баланса, автоколебания, самонастройка.

Key words: invariant control systems, feedback principle, relay controller, harmonic balance method, self-oscillations, self-tuning.

В системах автоматического управления (САУ) часто используется принцип обратной связи, обеспечивающий минимизацию отклонений регулируемой вели-

чины от заданного значения независимо от причин, вызвавших эти отклонения [1,2]. В линейных САУ величина отклонений в установившихся режимах

$\Delta x(t) = G(t) - x(t)$ обратно пропорциональна коэффициенту передачи K и в пределе, при $K = \infty$ и нулевых начальных условиях, отклонение регулируемой величины $\Delta x(t)$ будет равно нулю при любых воздействиях на САУ, если они ограничены по модулю. В таких САУ регулируемая величина будет инвариантна к возмущающему воздействию $F(t)$ и коварианта к задающему воздействию $G(t)$ (рис 1).

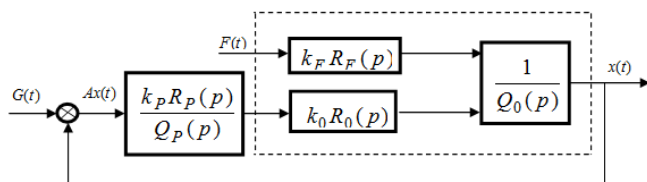

Рис. 1. Структура инвариантной САУ с бесконечно большим $k_p \rightarrow \infty$

Передаточные функции в такой инвариантной САУ (ИСАУ) по возмущающему и задающему воздействиям будут:

$$W_F(p) = \frac{\Delta x(p)}{F(p)} = \frac{k_F R_F(p) Q_p(p)}{Q_p(p) Q_0(p) + k_p k_0 R_p(p) R_0(p)}, \quad (1)$$

$$W_G(p) = \frac{\Delta x(p)}{G(p)} = \frac{Q_p(p) Q_0(p)}{Q_p(p) Q_0(p) + k_p k_0 R_p(p) R_0(p)}. \quad (2)$$

Общее отклонение регулируемой величины определится выражением

$$\begin{aligned} \Delta x(p) &= W_F(p) \cdot F(p) + W_G(p) \cdot G(p) = \\ &= \frac{k_F R_F(p) Q_p(p)}{Q_p(p) Q_0(p) + k_p k_0 R_p(p) R_0(p)} F(p) + \\ &+ \frac{Q_p(p) Q_0(p)}{Q_p(p) Q_0(p) + k_p k_0 R_p(p) R_0(p)} G(p) \end{aligned} \quad (3)$$

Если все коэффициенты в выражении (3), кроме k_p , являются конечными величинами, $k_p = \infty$ и $k_p k_0 = \infty$, то при нулевых начальных условиях отклонение регулируемой величины Δx будет равно нулю при всех ограниченных по модулю воздействиях $G(t)$ и $F(t)$. В такой САУ регулируемая величина $x(t)$ будет инвариантна до свободной составляющей относительно возмущающего воздействия ($\Delta x = 0$ при $F = \text{var}$) и ковариантна к задающему воздействию ($x = G$).

Однако в САУ с бесконечно большим коэффициентом усиления регулятора, например с релейным регулятором, возникают автоколебания, форма и амплитуда которых зависят от параметров замкнутой системы управления и формы релейной характеристики регулятора.

Если автоколебания выходной величины $X(t)$ ограниченной амплитуды в САУ допустимы по условиям эксплуатации, то инвариантную систему управления с релейным регулятором с насыщением $\pm U_0$ можно построить по схеме (рис. 2) при линеаризации всех других звеньев системы.

Техническая реализация таких инвариантных САУ не вызывает затруднений, и задача их создания заклю-

чается в ограничении амплитуды автоколебаний на допустимом уровне, поскольку инвариантность к возмущениям обеспечивается до величины, равной амплитуде автоколебаний, когда за отклонение от условия инвариантности взято рассогласование $\mathcal{E}$.

Для синтеза инвариантной САУ с релейным регулятором с насыщением для ограничения амплитуды автоколебаний регулируемой величины $X(t)$ удобно использовать метод гармонического баланса [1, 2]. Нужно рассмотреть установившийся режим автоколебаний выходной величины $X(t)$, режим табилизации амплитуды автоколебаний при изменении возмущения $F(t)$ и режим управления выходной величиной $X(t)$ при изменении задающего воздействия $G(t)$.

Для компенсации максимального возмущения $F(t)$ минимальное значение U_0 в рассматриваемой системе должно быть $U_0 \geq k_F / \tau_0$ (см. рис. 2). Затем методом гармонического баланса [1, 2] определяются значения выходной величины у релейного элемента и амплитуды автоколебаний, которая в рассматриваемой системе будет равна [1, 2]

$$A = \frac{2U_0 K_0 K_p (T_0 T_p - \tau_0 T_0 - 2d \tau_0 T_p)}{\pi d (T_p^2 + T_0^2 + 2d T_0 T_p)} \quad (4)$$

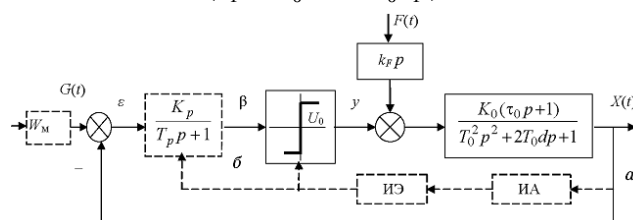

Рис. 2. Инвариантная САУ с релейным регулятором с насыщением

Варьируя изменяемые параметры системы K_p и $K_p / (T_p p + 1)$, добиваются значения амплитуды автоколебаний, не превышающей допустимой величины. Если при данной структуре и данном значении U_0 амплитуда автоколебаний превышает допустимое значение, то в структуру ИСАУ вводятся форсирующие связи по производным, увеличивающие частоту и уменьшающие амплитуду автоколебаний.

При изменениях задающего $G(t)$ и возмущающего $F(t)$ воздействий амплитуда автоколебаний при выбранных значениях K_p и T_p может превысить допустимое значение. Изменение параметров объекта управления можно скомпенсировать за счет самонастройки величины U_0 релейной характеристики регулятора (при этом частота автоколебаний изменяться не будет). Если в процессе работы системы управления амплитуда автоколебаний превышает максимально допустимое значение m при выбранных K_p и T_p , то значение U_0 необходимо уменьшить и наоборот. Устройство самонастройки в простейшем случае состоит из измерителя амплитуды автоколебаний ИА и исполнительного элемента самонастройки ИЭ (см. рис. 2), изменяющих величину U_0 релейного элемента и коэф-

коэффициент усиления K_p таким образом, чтобы амплитуда автоколебаний оставалась постоянной. Цепь самонастройки в данной системе замкнута. Здесь выходные сигналы релейного элемента могут рассматриваться как пробные сигналы, а ИА – как элемент, оценивающий реакцию системы на эти сигналы. При расчете цепи самонастройки необходимо учитывать, что U_0 не должно уменьшаться ниже некоторого предела, определяемого выполнением условия инвариантности системы к возмущающему воздействию $F(t)$ и ковариантности к управляющему сигналу $G(t)$. Это относится и к случаю, когда самонастройка производится за счет изменения коэффициента усиления элементов, включенных после релейного элемента.

Если изменения коэффициента усиления элементов регулятора и величины U_0 не позволяют удовлетворить условие инвариантности для всех трех характерных режимов работы ИСАУ, то необходимо использовать самонастройку путем изменения частоты автоколебаний с введением форсирующих элементов в усилитель $K_p/(T_p p + 1)$ (см. рис. 2).

Характерной особенностью автоколебательных систем является прохождение полезного низкочастотного задающего сигнала $G(t)$ и высокочастотных сигналов автоколебаний с разными коэффициентами усиления (см. рис. 2). Это объясняется тем, что коэффициент усиления релейного элемента по высокочастотной гармонической составляющей равен [1, 2]:

$$q(\beta_0, A) = \frac{1}{\pi A} \int_0^{2\pi} \varphi(\beta_0 + A \sin G) \sin G dG \quad (5)$$

где A – амплитуда автоколебаний; β_0 – постоянная составляющая, поступающая на вход релейного элемента.

При симметричных автоколебаниях $\beta_0 = 0$ и коэффициент усиления

$$q(A) = \frac{4U_0}{\pi A}. \quad (6)$$

По низкочастотной составляющей (по управляющему сигналу) коэффициент усиления равен $k_H = (\partial q_0 / \partial \beta_0)_{\beta_0} = \beta_{зад}^0$ где в общем случае

$$q(\beta_0, A) = \frac{1}{2\pi} \int_0^{2\pi} \varphi(\beta_0 + A \sin G) dG \quad (7)$$

Для релейного элемента получим

$$q(\beta_0, A) = \frac{2U_0}{\pi} \arcsin \frac{\beta_0}{A}, \quad k_H = \frac{2U_0}{\pi A} \frac{1}{\sqrt{1 - \beta_0/A}}. \quad (8)$$

Это различие в коэффициентах усиления позволяет создать систему с совмещенной цепью самонастройки, в результате чего значительно упрощается система управления в целом. В такой ИСАУ вместо обычного усилителя устанавливается регулируемый релейный усилитель, в котором выходная величина U_0 изменяется в зависимости от амплитуды автоколебаний. В результате амплитуда автоколебаний остается неизменной за счет стабилизации коэффициента усиления системы по управляющему сигналу. При этом если коэффициент усиления линейной части уменьшается, то эквивалентный коэффициент усиления релейного регулятора увеличивается. Самонастраивающаяся ИСАУ с регулируемым релейным усилителем отличается от ИСАУ, представленной на рис. 2, тем, что в ней место замера амплитуды перенесено из точки A в точку B , а элементы ИА и ИЭ совмещены с релейным усилителем с насыщением. Применение таких ИСАУ является весьма перспективным для управления объектами, допускающими наличие автоколебаний выходной регулируемой величины. Для предотвращения забросов регулируемой величины и срыва автоколебаний при резком изменении управляющего сигнала $G(t)$ последний предварительно пропускается через модель W_M сглаживающего фильтра (см. рис. 2).

Литература

1. Бесекерский В.А. Теория систем автоматического управления. / В.А. Бесекерский, Е.П. Попов. – М.: «Наука», 2003.
2. Кориков А.М. Основы теории управления. – Томск: Изд-во НТЛ, 2002. – С. 392.
3. Бейнарович В.А. Инвариантные самонастраивающиеся системы автоматического управления. // Докл. Том. гос. ун-та систем управления и радиоэлектроники. 2008. № 1(17). – С. 61–64.

РЕЗЮМЕ

Ушбу илмий мақолада ўз-ўзидан тебраниш режимида ишлайдиган ўрни кучайтиргичи билан инвариант автоматик бошқарув тизимларини қуриш ва ҳисоблаш усуллари принциплари тавсифланган.

РЕЗЮМЕ

Излагаются принципы построения и методы расчета инвариантных систем автоматического управления с релейным усилителем, работающих в режиме автоколебаний.

SUMMARY

The principles of construction and calculation methods are described for invariant automatic control systems with a relay amplifier operating in the mode of self-oscillations.

УДК 621.315.592

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ КВАНТОВОГО ОГРАНИЧЕНИЯ НА ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ СПЕКТР ПОЛУПРОВОДНИКОВЫХ СФЕРИЧЕСКИХ КВАНТОВЫХ ТОЧЕК С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЧАСТИЦЫ В МОДЕЛИ ЛОВУШКИ

К.А.Корабев – базовый докторант

У.К.Сапаев – доктор физико-математических наук

Ташкентский государственный технический университет

Таянч сўзлар: Шредингер тенгламаси, квант нукта, яримўтказгич, копкондаги квант зарра, электрон ва тешиқлар.

Ключевые слова: Уравнение Шредингера, квантовая точка, полупроводник, квантовая частица в ловушке, электроны и дырки.

Key words: Schrödinger equation, quantum dot, semiconductor, quantum particle in trap, electron and holes.

Введение. Ограниченные системы электронов в квантовых точках (КТ) – уникальная возможность изу-

чить фундаментальные квантовые теории в управляемой атомно-подобной системе [1]. КТ, а также кванто-

вые проволоки или квантовые ямы проявляют свойства стандартной атомной физики в результате ограничения движения электронов в зоне проводимости и дырок в валентной зоне конечной областью нано-метрового размера [2]. КТ достигли большого предела, невиданного в полупроводниках и других квантовых структурах [3]. Эффект квантового измерения, характеризующийся синим сдвигом оптических спектров, наблюдался в КТ из-за увеличения предельной энергии их носителей заряда [4].

КТ в основном представляют собой нуль-мерные нано-кристаллы. Сильное ограничение электронов и дырок по пространству аналогично трехмерному квантовому ограничению их волновых функций [5]. Теперь известно, что уникальные оптические свойства КТ связаны с квантовым ограничивающим эффектом [6]. Тот факт, что дискретные энергетические уровни КТ связывают их ближе к атомам, чем к объемным материалам, привел к прозвищу КТ «искусственные атомы». Значения уровней энергии в КТ обратно пропорциональны квадрату их размерности [7]. В данной работе теоретически исследованы излучательные процессы, возникающие при полупроводниковых сферических КТ типа CdSe, GaP и GaAs, и их оптические свойства с использованием квантово-механической модели частиц в ловушках.

Теоретическая часть. Если ограниченный размер свободной частицы намного больше длины волны Де Бройля, частица ведет себя как плоская волна. В этом случае энергетические уровни соответствуют состоянию непрерывной энергии. Однако при уменьшении квантового предела и достижении определенного предела, обычно на нано-масштабе, спектр свободной энергии частицы начинает быть дискретным. В результате оптические свойства частицы остаются зависимыми от энергии между двумя и более чем одной энергетических уровней. По мере уменьшения объема полупроводникового материала электроны и дырки сходятся, и энергия, необходимая для их рекомбинации, увеличивается, что в конечном итоге приводит к изменению длины световой волны светового излучения.

Мы ниже рассматриваем влияние квантового ограничения на КТ, используя модель «квантовая частица в ловушке». Модель частицы в ловушке окружена непроницаемым барьером, который объясняет способность частицы свободно перемещаться в ограниченном пространстве [8]. Простейшая модель - одномерная система, в которой одиночная частица массы m находится в ловушке длиной L , из которой она не может выбраться. Эта квантово-механическая система, которая соответствует частице в ловушке, позволяет студентам-физикам применять квантовую механику для решения реальных проблем. Сначала запишем уравнение Шредингера в следующем виде [9].

$$\frac{\hbar^2}{2m} \frac{d^2\phi(x)}{dx^2} + [E - V(x)]\phi(x) = 0 \quad (1)$$

Здесь уравнение Шредингера решается следующим образом, чтобы получить волновую функцию и энергию частицы, ограниченной в одномерной ловушке на дискретных уровнях.

Пусть ограниченная частица (электроны и дырки) ограничена бесконечно высокими потенциальными

барьерами, в этом случае потенциал частицы удовлетворяет следующим условиям.

$$V(x) = \begin{cases} 0, & x = 0, x = L \\ \infty, & x < 0, x > L \end{cases} \quad (2)$$

$x = 0, x = L$ В граничных условиях волновая функция равна нулю.

$0 < x < L$ Потенциальная функция в поле равна нулю. В этом случае уравнение Шредингера равно.

$$\frac{\hbar^2}{2m} \frac{d^2\phi(x)}{dx^2} + E\phi(x) = 0 \quad (3)$$

Мы ищем решение этого простого дифференциального уравнения в следующем виде.

$$\phi(x) = Ae^{ikx} + Be^{-ikx} \quad (4)$$

$$\text{Здесь } k = \frac{\sqrt{2mE}}{\hbar}$$

Используя граничные условия, энергия удержания частицы (электрон и дырка) в одномерной ловушке выражается следующим образом:

$$E_n = \frac{n^2 \pi \hbar^2}{2mL^2} = \frac{n^2 h^2}{8mL^2} \quad (5)$$

Где m - масса частицы, L - длина ловушки, а n - главное квантовое число. Вышеприведенное уравнение показывает, что энергия частицы квантуется в результате необходимости выполнения граничных условий, наложенных на систему. Однако минимальное количество энергии частицы находится при $n = 1$, что означает, что наименьшая энергия частицы никогда не равна нулю и соответствует:

$$E_n = \frac{h^2}{8mL^2} \quad (6)$$

В КТ электроны и дырки настолько ограничены, что свободно перемещаются внутри КТ, но не могут выйти наружу, как частица в ловушке. Однако мы внесли некоторые исправления, чтобы скрыть их несоответствия. Во-первых, внутри квантовых точек видны не одна, а две частицы (электроны и дырки) в частице в ловушке. Во-вторых, КТ имеют сферическую форму, а не геометрически квадратную, поэтому длина L -ловушки заменяется радиусом R , и, в-третьих, электронная и дырочная массы заменяются их эффективными массами из-за их взаимодействия с кристаллической решеткой.

В КТ запишем предельную энергию электронов и дырок согласно выражению (5) следующим образом:

$$E = \frac{nh^2}{8m_e^* R^2} + \frac{nh^2}{8m_h^* R^2} \quad (7)$$

В КТ предельная энергия электронов и дырок в основном состоянии (6) определяется выражением:

$$E = \frac{h^2}{8m_e^* R^2} + \frac{h^2}{8m_h^* R^2} \quad (8)$$

Таким образом, ширина запрещенной зоны КТ такая же, как и у обычных полупроводников. Ниже приводится энергия связи электронов и дырок в КТ:

$$\Delta E(R) = E_g + \frac{h^2}{8R^2} \left(\frac{1}{m_e^*} + \frac{1}{m_h^*} \right) \quad (9)$$

Это уравнение представляет собой энергию и длину волны света, излучаемого при изменении радиуса КТ. λ описывает эффект Излучаемая здесь световая энергия $\Delta E(R) = hc/\lambda$, c - скорость света, E_g - ширина за-

прецессной зоны, h - постоянная Планка, R - радиус КТ. m_e^* и m_h^* эффективная масса электрона и дырки.

Поскольку предельная энергия зависит от размера квантовых точек, мы можем определить оптические свойства поглощения света и испускаемого излучения, изменив размер квантовой точки. Чем больше КТ, тем более красный цвет в начале поглощения и тем ниже энергия излучаемого светового спектра. Напротив, меньшие КТ поглощают и излучают лучи более высокой энергии. Недавние статьи в нанотехнологиях и других журналах начали предполагать, что форма квантовой точки также может быть фактором окраски, но информации пока недостаточно. Мы также можем видеть, что длина волны излучаемого света определяется радиусом КТ [10]. Изменяя радиус КТ, мы можем легко увидеть влияние поглощенной и испускаемой световой энергии и длины волны. Для этого выразим зависимость энергии (предела) света, излучаемого из КТ, и длины волны от радиуса КТ выражением (9).

Полученные результаты и их анализ. Используя таблицу 1, предельная энергия для КТ, состоящих из полупроводников CdSe, GaP и GaAs, и между двумя уровнями (E_g) графики зависимости энергии и длины волны испускаемого света от радиуса КТ были получены по уравнению 9.

Таблица 1. Материальные параметры, использованные для исследования

КТ	m_e^*	m_h^*	E_g
CdSe	0,13 м0	0,45 м0	1,74 эВ
GaP	0,29 м0	0,41 м0	2,27 эВ
GaAs	0,06 м0	0,51 м0	1,42 эВ

На рисунке 1 длина волны света, излучаемого при изменении радиуса КТ, состоящих из полупроводников CdSe, GaP и GaAs. λ и зависимость от предельной энергии.

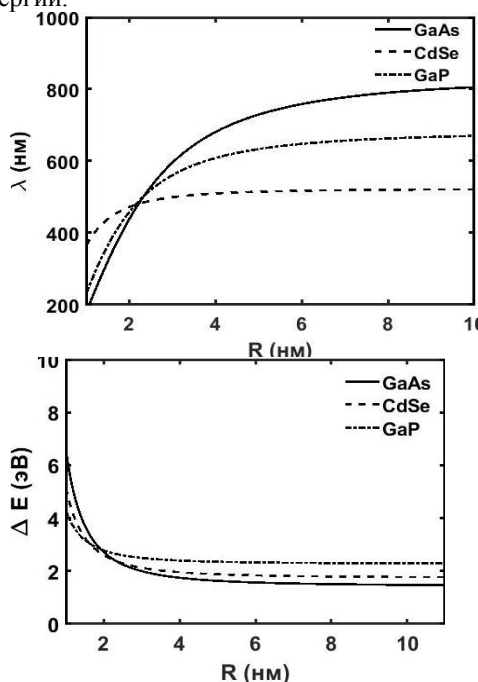

Рисунок 1. График зависимости изменения радиусов КТ CdSe, GaP и GaAs от длины волны излучаемого света (слева) и предельной энергии (справа).

Как видно из этого графика, мы видим излучение с высокой длиной волны при увеличении радиуса КТ и излучение с низкой длиной волны при уменьшении радиуса КТ. Например, после 4,85 нм в КТ из CdSe, 7,95 нм в КТ из GaP и 8,3 нм в КТ из GaAs длина волны остается почти неизменной [11].

Кроме того, как видно из графика выше (справа), влияние радиуса КТ на граничную энергию ниже после 4 нм в КТ, состоящем из GaP, 4,7 нм в КТ, состоящем из CdSe, и 5,6 нм в КТ, состоящий из GaAs, который является слабым квантом. Показывает эффект (ограничение). По мере увеличения радиуса КТ предельная энергия уменьшается, но никогда не стремится к нулю для различных рассматриваемых КТ, то есть они касаются более низкой энергии зоны проводимости.

Таким образом, энергия КТ между поверхностями обратно пропорциональна размеру точки (радиусу), потому что, когда размер точки уменьшается, он значительно увеличивается из-за ограничения электронов. Это означает, что самые большие КТ генерируют энергию между самыми маленькими уровнями (красный спектр), а самые маленькие КТ генерируют энергию между самыми большими уровнями (синий спектр). Результаты приведенных выше графиков можно увидеть в таблице ниже.

Таблица 2

КТ	КТ R (нм)	λ (нм)	ΔE (эВ)	цвет
CdSe	1,5–2,24	470	2,45	Синий
	2,1	500	2,1	Синий
	3	504	2	Зеленый
	3,5	509	1,9	Зеленый
	4			Зеленый
GaP	2,1	480	2,7	Синий
	3	564	2,5	Желтый
	3,5	588	2,4	Желтый
	4	609	2,396	красный
GaAs	4–10			красный
	2,1	475	2,7	Синий
	3	598	1,9	красный
	3,5	648	1,8	красный
	4	681	1,7	красный
	4,3–10			Инфракрасный

Если не учитывать энергию между двумя уровнями, то предельная энергия частиц определяется выражением (8). Мы определяем изменение этой энергии в зависимости от радиуса КТ через рисунок 2 ниже.

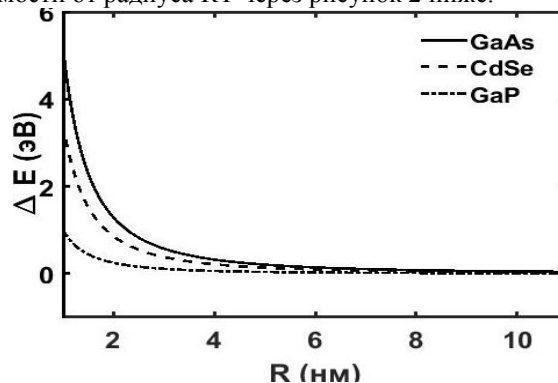

Рисунок 2. Изменение энергии в зависимости от радиуса КТ

Результаты показывают, что дискретные энергетические уровни появляются в зонах проводимости и валентности, потому что теперь энергетические уровни имеют небольшие и ограниченные расстояния из-за ограниченного количества электронов и, следовательно, синего сдвига энергии перехода. Предельная энергия электронов внутри КТ значительно увеличивается с уменьшением размера КТ, что указывает на сильный квантовый эффект измерения. Как видно из рисунка 2, после 4–6 нм влияние размера КТ на предельную энергию меньше для разных КТ, поэтому кажется, что они находятся под слабым ограничивающим эффектом.

Заклучение. Таким образом в данной работе с помощью модели частицы в ловушке изучено влияние квантового ограничения на энергетический спектр сферических квантовых точек CdSe, GaP и GaAs. Было показано, что в квантовых точках уровни энергии свободных электронов в зоне проводимости и дырок в валентной зоне становятся дискретным по мере уменьшения их размер. Также было показано, что энергия между двумя уровнями зависит от измерения квантовых точек и увеличивается с уменьшением размера квантовых точек. Наши результаты показали, что по мере увеличения радиуса предельной точки энергия уменьшалась, но никогда не достигала нулевой отметки.

Литература

- Schaller and R. D., Klimov V. I. "High Efficiency Carrier Multiplication in PbSe Nanocrystals: Implications for Solar Energy Conversion," *Physical Review Letters*, Vol. 92, No. 18, 2004, Article ID 186601. [doi:10.1103/PhysRevLett.92.186601](https://doi.org/10.1103/PhysRevLett.92.186601)
- Wang C., Shim M. and Guyot-Sionnest P. "Electrochromic Nanocrystal Quantum Dots," *Science*, Vol. 291, No. 5512, 2001, -P. 2390. [doi:10.1126/science.291.5512.2390](https://doi.org/10.1126/science.291.5512.2390)
- Martyniuk P. and Rogalski A. "Quantum-Dot Infrared Photodetectors: Status and Outlook," *Progress in Quantum Electronics*, Vol. 32, No. 3-4, 2008, -P. 89-120. [doi:10.1016/j.pquantelec.2008.07.001](https://doi.org/10.1016/j.pquantelec.2008.07.001)
- Lagatsky A.A., Leburn C.G., C. T. A. Brown, W. Sibbett, S. A. Zolotovskaya and E. U. Rafailov, "Ultrashort-Pulse Lasers Passively Mode Locked by Quantum-Dot-Based Saturable Absorbers," *Progress in Quantum Electronics*, Vol. 34, N. 1, 2010, pp. 1-45. [doi:10.1016/j.pquantelec.2009.11.001](https://doi.org/10.1016/j.pquantelec.2009.11.001)
- Sinclair J. and Dagotto Dr., "An Introduction to Quantum Dots: Confinement, Synthesis, Artificial Atoms and Applications," *Solid State II Lecture Notes*, University of Tennessee, Knoxville, 2009.
- Michler P. "Single Quantum Dots: Fundamentals, Applications and New Concept, Physics and Astronomy Classification Scheme (PACS)," Springer-Verlag, Berlin, 2003.
- Brus L.E., "Electron-Electron and Electron-Hole Interactions in Small Semiconductor Crystallites: The Size Dependence of the Lowest Excited Electronic State," *Journal of Chemical Physics*, Vol. 80, No. 9, 1984, p. 4403. [doi:10.1063/1.447218](https://doi.org/10.1063/1.447218)
- Kayanuma Y., "Quantum-Size Effects of Interacting Electrons and Holes in Semiconductor Microcrystals with Spherical Shape," *Physical Review B*, Vol. 38, No. 14, 1988, pp. 9797-9805. [doi:10.1103/PhysRevB.38.9797](https://doi.org/10.1103/PhysRevB.38.9797)
- Kippeny T., Swafford L. A. and Rosnethal S. A. "Semiconductor Nanocrystals: A Powerful Visual Aid for Introducing the Particle in a Box," *Journal of Chemical Education*, Vol. 79, No. 9, 2002, pp. 1094-1100. [doi:10.1021/ed079p1094](https://doi.org/10.1021/ed079p1094)
- Brus L.E. "A Simple Model for the Ionization Potential, Electron Affinity and Aqueous Redox Potentials of Small Semiconductor Crystallites," *Journal of Chemical Physics*, Vol. 79, No. 11, 1983, pp. 5566-5571. [doi:10.1063/1.445676](https://doi.org/10.1063/1.445676)
- Harbold J. M. "The Electronic and Optical Properties of Colloidal Lead Selenide Semiconductor Nanocrystals," Ph.D. Dissertation, Cornell University, New York: 2005.

РЕЗЮМЕ

Қопкондағи заррача моделидан фойдаланиб квант чегараланишининг CdSe, GaP ва GaAs сферик квант нукталарининг энергетик спектрига таъсири ўрганилди. Квант нукталарда ўтказувчанлик зонасидаги эркин электронлар ва валент зонасидаги коваклар энергетик сатҳлари дискрет бўлиши кўрсатилди. Бундан ташқари, икки сатҳ орасидаги энергия квант нукталар ўлчамига боғлиқ бўлиши ва квант нукталар ўлчамининг камайиши билан ошиши кўрсатилди. Бизнинг натижаларимиз шуни кўрсатдики, чеклаш нуктаси радиуси ошгани сайин энергия пасайиб кетди, лекин ҳеч қачон нолга тенг бўлмади.

РЕЗЮМЕ

С помощью модели частицы в ловушке изучено влияние квантового ограничения на энергетический спектр сферических квантовых точек CdSe, GaP и GaAs. Было показано, что в квантовых точках уровни энергии свободных электронов в зоне проводимости и дырок в валентной зоне становятся дискретным по мере уменьшения их размер. Также было показано, что энергия между двумя уровнями зависит от измерения квантовых точек и увеличивается с уменьшением размера квантовых точек. Наши результаты показали, что по мере увеличения радиуса предельной точки энергия уменьшалась, но никогда не достигала нулевой отметки.

SUMMARY

Using the particle model is studied in the trap, the effect of quantum limitation on the energy spectrum of spherical quantum dots CdSe, GaP, and GaAs. The energy levels of the free electrons in the conduction band and the holes in the valence band at the quantum dots have been shown to be discrete. It has also been shown that the energy between the two levels depends on the measurement of the quantum dots and increases with decreasing the size of the quantum dots. Our results show that as the radius of the limit point increases, the energy decreases, but never the zero mark.

LERE-KOPPELMANNÍŇ TIYKARGÍ INTEGRALLÍQ FORMULASÍ HÁM ONNAN KELIP SHÍGÍWSHÍ NÁTIYJE

B.J.Qutimuratov – doktorant

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

A.B.Ubbiniyazova – magistrant

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch sózlar: differentsial forma, golomorf yadroli integral formula, vektor funktsiya, anıq forma.

Ключевые слова: дифференциальная форма, интегральная формула с голоморфным ядром, векторная функция, точная форма.

Key words: differential form, integral formula with holomorphic kernel, vector function, exact form.

Bir ózgeriwshili yamasa kóp ózgeriwshili funkciylar teoriysında integrallıq formulalardı úyreniw áhmiyetli orındı iyeleydi. Bunıń tiykargı sebebi, onıń funkciyalar teoriysında sonday-aq matematika, fizikanıń basqa da tarawlarında keń qollanıwlarǵa iye bolıwında. Ásirese yadroslı golomorf bolǵan integrallıq formulalar júdá keń qollanıwlarǵa iye.

Biraqta kóp ólshewli keńislikte bunday bir waqıtın ózinde hám yadroslı golomorf bolǵan, hám qálegen shegaralanǵan oblast ushın jaramlı bolǵan integrallıq formulanı jaratıw ańsat másele emes. Kóp kompleks ózgeriwshili golomorf funkciyalar ushın bazı bir $D \subset C^n$ oblastlar klassında orınlı bolǵan golomorf yadroli integrallıq formulalar (A.Veyl [1],

§ 24; [2], § 22; [3], Bergman [4] formulaları, dónes oblastlar ushın Lere formulası [5], Xenkin [7] keltirilgen. Integrallıq formulardıń ulıwma klassı J.Lere [5] arqalı qaraladı hám ol Koshi-Fantappe formulası dep ataladı, bul formula konkret oblastlar ushın golomorf yadrolı integrallıq formulardı izertlewdegi sorawları tuwdırmaydı [14].

Bul jumısta Lere-Koppelmanńń tiykarǵı integrallıq formulası hám onnan kelip shıǵıwshı Koshi-Fantappe formulasınıń ulıwmalasıwın keltiremiz.

Meyli f golomorf sáwlelendiriwine, $w^{(0)}$ uzlıksız vektor-funktsiyǵa hám $w^{(1)}, \dots, w^{(n-1)}$ uzlıksız differensialanıwshı vektor funkciyalardan ǵárezli tómendegi differencial formanı qarastırayıq:

$$\begin{aligned} \Omega(w^{(0)}, w^{(1)}, \dots, w^{(n-1)}, f) &= \\ &= \frac{(-1)^{\frac{n(n-1)}{2}}}{(2\pi i)^n} \left\langle w^{(0)}, df \right\rangle \wedge d \left\langle w^{(1)}, df \right\rangle \wedge \dots \\ &\dots \wedge d \left\langle w^{(n-1)}, df \right\rangle, \end{aligned} \quad (1)$$

Teorema 1. Meyli D – bólekli-sıypaq shegaraǵa iye oblast, $f \in A^n(\bar{D})$ sáwlelendiriwi ∂D shegarada nolge iye bolmasın, $w^{(0)} \in C(\partial D)$ hám $w^{(j)} \in C^1(\partial D)$,

$$\begin{aligned} j &= 1, 2, \dots, n-1, \text{ vektor-funkciyaları} \\ \left\langle w^{(j)}(z), f(z) \right\rangle &\neq 0, z \in \partial D, \quad j = 1, 2, \dots, n-1 \end{aligned} \quad (2)$$

shártin qanaatlandıradı. Onda qálegen $\varphi \in A_c(D)$

funkciyası ushın

$$\int_{\partial D} \varphi \Omega(w^{(0)}, w^{(1)}, \dots, w^{(n-1)}, f) = \sum_{a \in E_f} \varphi(a) \quad (3)$$

formulası orınlı.

Ω yadronıń basqa kórinistegi jazılıwların qarastıramız.

$$u^{(j)} = \frac{w^{(j)}}{\langle w^{(j)}, f \rangle}, \quad j = 0, 1, \dots, n-1,$$

belgilewin kiriteyik, onda (1) formuladan

$$\Omega = \frac{(-1)^{\frac{n(n-1)}{2}}}{(2\pi i)^n} \langle u^{(0)}, df \rangle \wedge \langle u^{(1)}, df \rangle \wedge \dots \wedge \langle u^{(n-1)}, df \rangle, \quad (4)$$

al (2) shártleri

$$\langle u^{(j)}(z, \bar{z}), f(z) \rangle = 1, z \in \partial D, \quad j = 0, 1, 2, \dots, n-1 \quad (5)$$

kóriniske iye boladı. Onda (4) formuladan

$$\begin{aligned} \Omega &= \frac{1}{(2\pi i)^n} \sum_{(i_1, \dots, i_{n-1})} \begin{vmatrix} u_1^{(0)} & u_{1i_1}^{(1)} & \dots & u_{1i_{n-1}}^{(n-1)} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ u_n^{(0)} & u_{ni_1}^{(1)} & \dots & u_{ni_{n-1}}^{(n-1)} \end{vmatrix} d\bar{z}_{i_1} \wedge \dots \\ &\dots \wedge d\bar{z}_{i_{n-1}} \wedge df \end{aligned} \quad (6)$$

$$\text{bunda } u_{ji}^{(k)} = \frac{\partial u_j^{(k)}}{\partial z_i}.$$

Dáliyleniwi. Teoremanı dáliyллеw ushın bizge Ω yadronıń ápiwayı qásiyetleri kerek boladı.

Lemma 1. $\Omega(w^{(0)}, w^{(1)}, \dots, w^{(n-1)}, f)$ yadrosı $w^{(0)}$ vektor-funkciyalarınan ǵárezli emes.

Dáliyleniwi. Meyli Ω_1 hám Ω_2 (1.1.4) kórinistegi sáykes $u^{(0)}, u^{(1)}, \dots, u^{(n-1)}$ hám $v^{(0)}, u^{(1)}, \dots, u^{(n-1)}$ ǵárezli eki forma bolsın. Bul ekewiniń óz-ara teń ekenligin kórseteyik.

Tómendegishe belgilew kiritemiz:

$$s^{(0)} = u^{(0)} - v^{(0)}, \text{ onda } \left\langle s^{(0)}(z, \bar{z}), f(z) \right\rangle = 0, z \in \partial D. \quad (7)$$

Ω_1 hám Ω_2 yadrolarınıń (6) kóriniste jazılıwın esapqa alsaq, $\Omega_1 - \Omega_2$ formasınıń koeffitsientleri

$$\begin{vmatrix} s_1^{(0)} u_{1i_1}^{(1)} \dots u_{1i_{n-1}}^{(n-1)} \\ \dots \\ s_n^{(0)} u_{ni_1}^{(1)} \dots u_{ni_{n-1}}^{(n-1)} \end{vmatrix} \quad (8)$$

kórinistegi anıqlawıshlardan ibarat boladı. Demek (5) teńlikten

$$\left\langle \frac{\partial u^{(j)}(z, \bar{z})}{\partial z_{i_k}}, f(z) \right\rangle = 0, \quad z \in \partial D, \quad j = 1, 2, \dots, n-1,$$

onda, bul teńlikten hám (7) teńlikten joqarıdaǵı keltirilgen (8) anıqlawıshlardıń nolge teń bolıwı kelip shıǵadı. Al bul joqarıdaǵı Ω_1 hám Ω_2 yadrolarınıń óz-ara teń ekenligin bildiredi. Lemma dáliylendi.

Lemma 2. Eger $w^{(1)}, \dots, w^{(n-1)}$ hám $p^{(1)}, \dots, p^{(n-1)}$ vektor-funkciyaları $C^2(\partial D)$ klassqa tiyisli bolsa, onda $\Omega(w^{(0)}, w^{(1)}, \dots, w^{(n-1)}, f) - \Omega(p^{(0)}, p^{(1)}, \dots, p^{(n-1)}, f)$ (9)

ayırma $\bar{\partial}$ – anıq (tochnaya) forma boladı.

Dáliyleniwi. (9) ayırma tek bir argumentke pariqlıluǵın formalardıń uqsas ayırmalarınıń qosındısı kórinisinde anıqlatıladı. Sonlıqtan,

$$\Omega(w^{(0)}, w^{(1)}, \dots, w^{(n-1)}, f) - \Omega(w^{(0)}, p^{(1)}, w^{(2)}, \dots, w^{(n-1)}, f)$$

ayırmanıń $\bar{\partial}$ – anıq ekenligin kórsetiw jetkilikli.

Haqıyqatında da,

$$\bar{\partial} \left\{ \frac{(-1)^{\frac{n(n-1)}{2}}}{(2\pi i)^n} \left\langle w^{(1)}, df \right\rangle \wedge \left\langle p^{(1)}, df \right\rangle \wedge d \left\langle w^{(2)}, df \right\rangle \wedge \dots \wedge d \left\langle w^{(n-1)}, df \right\rangle \right\} =$$

$$= \frac{(-1)^{\frac{n(n-1)}{2}}}{(2\pi i)^n} \left\{ d \left\langle w^{(1)}, df \right\rangle \wedge \left\langle p^{(1)}, df \right\rangle \wedge \dots - \left\langle w^{(1)}, df \right\rangle \wedge d \left\langle p^{(1)}, df \right\rangle \wedge \dots \right\} =$$

$$\begin{aligned} &= \Omega(p^{(1)}, w^{(1)}, w^{(2)}, \dots, w^{(n-1)}, f) - \\ &- \Omega(w^{(1)}, p^{(1)}, w^{(2)}, \dots, w^{(n-1)}, f) = \\ &= \Omega(w^{(0)}, w^{(1)}, w^{(2)}, \dots, w^{(n-1)}, f) - \\ &- \Omega(w^{(0)}, p^{(1)}, w^{(2)}, \dots, w^{(n-1)}, f). \end{aligned}$$

Bul jerde eń sońǵı teńlikke ótiwde 1-lemmadan paydalanamız. Lemma dáliylendi.

(3) formuladan kelip shıǵatugın nátiyjeni keltirip shártlerin qanaatlandırsa, onda qálegen $\varphi \in A_c(D)$ funksiysı ótemiz.

Нáтиџџе. Eger $w^{(0)}, w^{(1)}, \dots, w^{(n-1)}$ вектор-функцилары
 $\langle w^{(j)}(z, a), z - a \rangle \neq 0, z \in \partial D, a \in D,$
 $j = 0, 1, 2, \dots, n-1,$

$$\int_{\partial D} \varphi \Omega(w^{(0)}, w^{(1)}, \dots, w^{(n-1)}, z - a) = \varphi(a) \quad (10)$$

Koshi-Fantappe formulasınıń ulıwmalasıwı orınlı.

Ádebiyatlar

1. Владимиров В.С. Методы теории функций многих комплексных переменных. -М., «Наука», 1964.
2. Фукс Б.А. Введение в теорию аналитических функций многих комплексных переменных. -М.: 1962.
3. Шабат Б.В. Введение в комплексный анализ -М.: «Наука», 1985.
4. Bergman S. Über eine Integraldarstellung von Funktionen von zwei komplexen Veränderlichen. Matem. Сб.(1936), 242-257-6.
5. Лере Ж. Дифференциальное и интегральное исчисления на комплексном аналитическом многообразии. -М.: 1961.
6. Хенкин Г.М. Интегральное представление функций, голоморфных в строго псевдовыпуклых областях и некоторые приложения. Matem.сб., 1969.
7. Bungart L. Holomorphic functions with values in locally convex spaces and applications to integral formulas. Trans.Amer.Math.soc.III, (1964) 317-344.

REZYUME

Maqolada golomorf yadroli integral formulalar foydalanildi. Lere-Koppelmanning asosiy integral formulasi órganiladi. Koshi-Fantappe formulasining umumiylashuvi órinli bólishi keltirildi.

РЕЗЮМЕ

В статье использовано интегральные формулы с голоморфным ядрами. Изучена основная интегральная формула Лере-Копплемена. Доказана справедливость обобщение формулы Коши-Фантаппе.

SUMMARY

The article uses integral formulas with holomorphic kernels. The basic Leray-Koppleman integral formula is studied. The validity of the generalization of the Cauchy-Fantappe formula is proved.

УДК 543.381:547.412.721.2

КИСЛОРОДЛИ ҚҰНДИРМАЛАРНИНГ АВТОБЕНЗИН КОМПОНЕНТЛАРИНИНГ ЧҰКМА ҲОСИЛ ҚИЛИШ ҲОССАЛАРИГА ТАЪСИРИ

М.Ж.Махмудов – кимё фанлари доктори, доцент

Бухоро мухандислик – технология институти

М.Т.Суярров – 1 разрядли стажёр

“Uzbekistan GTL” МЧЖ

Таянч сўзлар: автомобиль бензин, антиоксидловчи қўндирмалар, аддитивлик, риформат, катализат, индукцион давр.

Ключевые слова: автомобильный бензин, оксигенаты, аддитивность, риформат, катализат, индукционный период.

Key words: motor gasoline, oxygenate synergistic, additive, reformat, catalyst, induction period.

Кириш. Замонавий товар автобензинлар углеводородлар, органик ва ноорганик моддалардан таркиб топган кўп компонентли аралашма ҳисобланади [1-2]. Бугунги кунда автомобиль бензинлари таркибига юкори детонацион барқарорликка эга ва яхшиланган экологик хоссаларини намоён этувчи кислород сақлаган қўндирмалар киритилмоқда ҳамда уларнинг миқдори йилдан – йилга ошириб борилмоқда. Агарда авваллари ушбу қўндирмаларни миқдори бензин таркибида 3-5% дан ошмаган бўлса, бугунги кунда уларнинг миқдори 50% дан ошиши мумкин. Ушбу қўндирмалар орасида асосан спирт, эфир ва аминлар кенг қўлланилмоқда [3-4]. Масалан, Е-85 марка автомобиль бензини таркиби 85% этил спирти ва қолган қисми бензин фракциясидан иборат.

Аммо, ушбу қўндирмалар ва аминларнинг турли компонентлардан (тўғри ҳайдалган бензин фракцияси, измоеризация, риформинг, каталитик крекинг каби иккиламчи жараёнларнинг бензин фракциялари) ташкил топган, турли таркибли автобензинларнинг чўкма ҳосил қилиш жараёнига таъсири тўлиқ ўрганилмаган [5-7].

Тадқиқот мақсади антидетонацион қўндирмаларнинг автомобиль бензинлари ва уларнинг фракцияларини чўкма ҳосил қилиш жараёнига таъсирини ўрганиш.

Тадқиқот объекти маҳаллий нефтни қайта ишлаш заводларида ишлаб чиқарилаётган бензин фракциялари: каталитик риформинг жараёнидан чиқувчи риформат, тўғри ҳайдалган бензин фракцияси, каталитик крекинг жараёнидан чиқувчи катализат.

Тадқиқот методи ва материаллари. Ушбу тадқиқот ишида бензин фракцияларини турли молекуляр массали спиртлар, эфирлар ва аминлар билан биргаликдаги композицияларининг чўкма ҳосил қилиниши баҳоланган. Тадқиқот ишида чўкма ҳосил

қилиш жараёни бензин ва унинг компонентларини таркибида смолалар миқдорини аниқлашнинг ГОСТ 32404-2013 бўйича аниқланган. Тадқиқот қурилмаси қуйидаги расмда келтирилган.

Расм. Смолалар миқдорини аниқлаш қурилмаси ФС-10

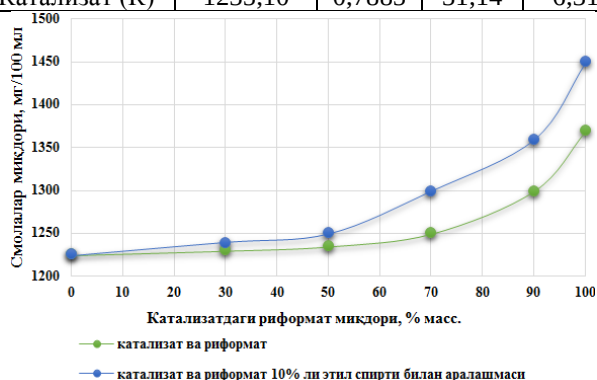
Шу билан бирга бензин фракцияларининг углеводород таркиби адсорбцион – криоскопик усулада аниқланган [8].

Тадқиқот объектларининг зичлиги пикнометрик усулида ГОСТ 3900-85 бўйича аниқланди.

Олинган натижалари ва таҳлиллар. Тадқиқот бошида маҳаллий нефтни қайта ишлаш заводларида ишлаб чиқарилаётган бензин компонентларининг физик-кимёвий хоссаларини аниқладик. Ушбу кўрсаткичлар, уларга турли қўндирмалар қўшилгандан кейинги физик-кимёвий ўзгаришларини баҳолашда асос бўлиб хизмат қилади. Тадқиқотда қўлланилган бензин фракцияларининг физик – кимёвий хоссалари 1 жадвалда келтирилган.

Жадвал 1. Қўлланилган бензин компонентларининг физик – кимёвий хоссалари

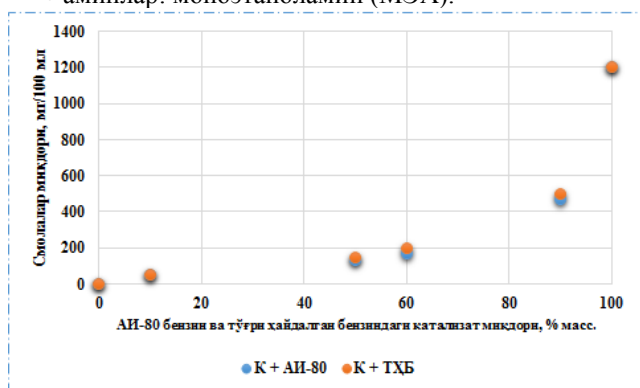
Бензин тури	Смолалар миқдори, мг/100см ³	Зичлиги, г/см ³	Углеводородлар миқдори, % масс.	
			Ароматик углеводородлар	Тўйинмаган углеводородлар
АИ-80 бензин	1141,20	0,772	48,78	3,21
Риформат (Р)	1457,00	0,7912	78,12	8,22
Тўғри хайдалган бензин (ТХБ)	12,20	0,7915	2,12	0,98
Катализат (К)	1235,10	0,7885	31,14	6,31

Расм 1. Турли бензин фракциялари ва уларга оксигенат қўшиб олинган бензин намуналаридаги смолалар миқдори

Оксигенатлар ва аминларнинг турли таркибли бензин ва унинг компонентларининг чўкма ҳосил қилишга таъсири баҳолаш мақсадида, улар таркибига турли молекуляр массали спиртлар, аминлар ва эфирлар 10% масс. миқдориди киритилди:

- спиртлар: этил спирти (ЭС), изопропил спирти (ИПС), этиленгликол (ЭГ), диэтиленгликол (ДЭГ), триэтиленгликол (ТЭГ);
- эфирлар: метил-трет-бутил эфири (МТБЭ);
- аминлар: моноэтаноламин (МЭА).

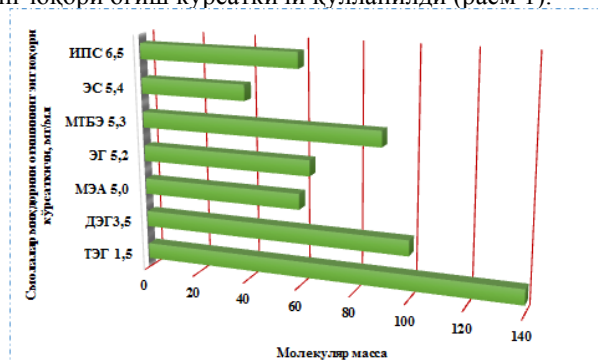

Расм 2. Турли хоссаи бензин композицияларида смолалар миқдори

Тадқиқот натижалари турли аралашмали бензин композицияларининг смола ҳосил қилиши ўзгарувчан характерга эга (расм 1). Аралаш таркибли бензинларда синергетик эффект ҳисобига смолалар миқдорини камайишини кузатиш мумкин. Бунда смолалар миқдори бўйича кўп смолали бензинлар аддитив катталиқка нисбатан камроқ кўрсаткични намоён этди (расм 2). Бензинда смолаларнинг миқдори етарлича миқдорда бўлганида, ортиқча смолалар кейинги смолалар ҳосил бўлиш жараёнини тўхтатади.

Спирт, эфир ва аминларни 10% миқдорда қўшилганда, смолаларнинг миқдори бензин композицияларида сезиларли даражада тушишини кўриш мумкин (расм 1). Бунда синергетик эффект кузатилади [9-10].

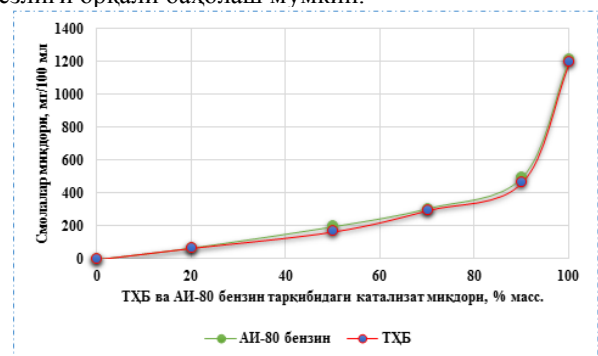
Турли аралашмали намуналарда смолаларнинг миқдорига оксигенатларни таъсири баҳолаш учун, 10% оксигенатлар ва амин сақлаган риформат+тўғри хайдалган бензин композициялари таркибини концентрацион боғлиқлиги аниқланди. Р+ТХБ бензин аралашмаси аддитив катталиқдан катта фарқ қилганлиги туфайли танланди. Оксигеналар иштирокида смола ҳосил қилишни баҳолашда аралашма таркиби кўрсаткичларидан смолалар бўйича энг юқори оғиш кўрсаткичи қўлланилди (расм 1).

Расм 3. Р+ТХБ бензин намунасида 10% оксигенат ва аминлар билан ҳамда улар қўшилмагандаги смолалар миқдорининг оғиши уларнинг молекуляр массасига боғлиқлиги

Тажриба натижалари спиртларнинг молекуляр массаси пасайиши билан аддитив катталиқдан оғиш даражаси ортишини, мос равишда смолалар миқдорини камайишини кўрсатди. Бундан келиб чиқадики, паст молекуляр спиртлар ва аминлар юқори молекуляр спиртларга нисбатан турли аралашмали бензинларда смолалар ҳосил бўлишини юқори даражада тўхтатиб туради. МТБЭ ва МЭА ҳам Р+ТХБ бензин композицияларида мусбат синергетик эффект намоён этади ва смолалар ҳосил бўлишини камайтиради (расм 3).

Паст молекуляр спиртларни антиоксидловчи самарадорлигини тасдиқлаш мақсадида, 5% этил спирти сақлаган бензин композицияларини 45 сутка мобайнида смола ҳосил қилиш кинетикаси ўрганилди (расм 4а). Таҳлил натижалари автомобил бензинлари таркибига этил спиртини қўшили, уларнинг смола ҳосил қилишини пасайтиришини кўрсатиб берди. Таркибида кўп миқдорда ароматик ва тўйинмаган углеводородлар миқдори кўп бўлган риформатда смола ҳосил қилиш даражаси юқори бўлса-да, этил спиртининг антиоксидлаш самараси, нисбатан кам миқдорда ароматик ва тўйинмаган углеводородлар ҳамда смолали моддалар сақлаган бензинга нисбатан яхшироқ таъсир кўрсатди. Буни смола ҳосил қилиш тезлиги орқали баҳолаш мумкин.

Расм 4а. АИ-80 бензин ва ТХБ смола ҳосил қилиш тезлиги

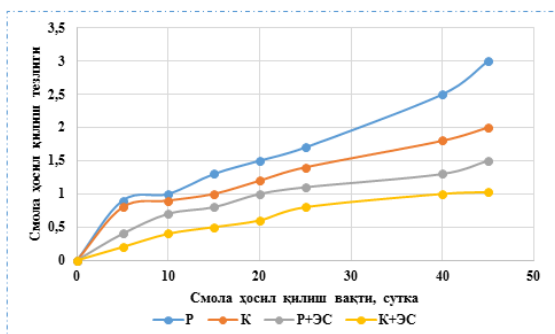

Рис. 46. Бензин композицияларини смола ҳосил бўлиш тезлиги кинетикаси

Смола ҳосил қилиш тезлигини қуйидаги формула орқали аниқладик:

$$v = \frac{F_1 - F_0}{t}$$

бу ерда: v – t сақлаш суткадаги смола ҳосил бўлиш тезлиги, $\text{мг}/100 \text{ см}^3$; F_0 – тажриба бошидаги смолалар концентрацияси, $\text{мг}/100 \text{ см}^3$; F_1 – t сақлаш суткадаги кейинги смолалар концентрацияси, $\text{мг}/100 \text{ см}^3$.

46 расм таҳлил натижалари юқори смолали моддалар, ароматик ва тўйинмаган углеводородлар сақлаган бензинда смола ҳосил қилиш тезлиги юқорилигини кўриш мумкин. Бунда таркибида этил спирти сақлаган ва сақламаган бензинларнинг 10 сутка мобайнидаги смола ҳосил қилиш тезлиги бир хил. Кейинчалик сақлаш вақтининг ортиши билан смола ҳосил қилиш тезлиги фарқ қилиб боради. Таркибида этил спирти сақламаган бензин намуналарида смола ҳосил қилиш даражаси сақлаш вақти кўпайиб борган сари ошиб боради ва 45 суткадан сўнг, унинг смола ҳосил қилиш тезлиги 1,3-1,5 бараваргача ортади.

Адабиётлар

1. Махмудов М.Ж. Извлечения бензола из автомобильного бензина с экстракционным методом // «XXI аср – интеллектуал авлод аси» худудий илмий-амалий анжумани. – Бухоро: 2015, 233-235-б.
2. Махмудов М.Ж., Нарметова Г.Р., Хайитов Р.Р. Выделение ароматических углеводородов из автомобильного бензина с целью доведения его качества до норм Евро-5. // “Технологии нефти и газа” научно – технологический журнал. 2017. №1. –С. 20-22.
3. Биоэтанольное топливо. Мир нефтепродуктов/научнотехнический журнал. –Москва: №5, 2008, –С.34-36.
4. Махмудов М.Ж. Повышение экологического качества автомобильных бензинов. «Переработка нефти и газа, альтернативное топливо» республиканская научно-техническая конференция. –Ташкент: 2016, –С. 102-105.
5. Емельянов В.Е., Крылов И.Ф. Автомобильный бензин и другие виды топлива. Свойства, ассортимент и применение. –М.: Астрель АСТ Профиздат, 2005. –С.207.
6. Состояние и перспективы производства и применения спиртов и МТБЭ в качестве компонента смешения бензина. Мир нефтепродуктов/научно-технический журнал. –Москва: №4, 2000, –С.28-29.
7. Шарифуллин А.В., Синеглазова Т.Н., Шарифуллин В.Н.. Очистка бензина от смол и воды. Электронный журнал "Исследовано в России". –С. 5, 10-14, 2004.
8. Махмудов М.Ж., Нарметова Г.Р. Определение количества бензола и группового углеводородного состава фракций бензина АИ-80 с целью доведения его до норм Евро-5. Нефтепереработка и нефтехимия. –Москва: 2017. №2. –С. 14-16.
9. Шарифуллин А.В., Сулейманов А.Т., Шарифуллин В.Н., Байбекова Л.Р. Расчёт функции синергизма при использовании композиционных ингибиторов. / Вестник КГТУ, 2008. № 2, –С.45-47.
10. Лихачёв С.В. Экология: учебное пособие. М-во с.-х. РФ, ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА. – Пермь: Изд-во ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА, 2012. – С.157.

Олинган натижаларни тасдиқлаш мақсадида, таркибида оксигенатлар сақлаган бензин композицияларини индукцион вақтини аниқладик. Натижалар 2 жадвалда келтирилган. Натижалар оксигенатлар иштирокида индукцион вақти кўплигини кўрсатди.

Жадвал 2. Индукцион давр

Бензин тури	Индукцион давр, мин.
Риформат	22
Р+5% ЭС	24
Катализат	27
К+5% ЭС	30
К+5% ИПС	32

Хулоса. Шундай қилиб, ўтказилган назарий ва амалий тадқиқотлар натижаларидан келиб чиққан ҳолда қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин:

- Турли таркибли бензин компонентларни ва автомобил бензинларини смола ҳосил қилиши ўзгарувчан экан. Шу билан бир қаторда, юқори смолали бензинларни аралаштиргандаги смола ҳосил қилиш кўрсаткичи аддитив катталиққа нисбатан, кам смолали ва кўп смолали бензинлар аралашмасига нисбатан пастдир.
- Бензинлар таркибига турли хоссали оксигенатлари киритиш, смолалар миқдорини сезиларли даражада камайтиради. Катта мусбат синергетик эффектни паст молекуляр массали спиртлар, аминлар ҳамда МТБЭ типидagi мураккаб эфирлар намоён этар экан.
- Таркибида кўп ароматик ва тўйинмаган углеводородлар сақлаган бензин композицияларига этил спиртини қўшиш, этил спиртини смола ҳосил қилишда «тўхтатиш» – антиоксидлаш таъсирини яққол кўриш мумкин.

РЕЗЮМЕ

Таркибида турлича миқдордаги смолаларни сақлаган ҳар хил хоссали бензин аралашмаларининг смола ҳосил қилиши ўрганилди. Бензин аралашмаларини смола ҳосил қилиши ўзгарувчан хусусиятга эга эканлиги исботланди. Турли хоссали бензинлар таркибига оксигенатларни киритилиши, уларни смола ҳосил қилишини камайтиради. Катта мусбат синергетик эффектни паст куйи молекуляр спиртлар ва аминлар, шу билан бирга МТБЭ типидagi мураккаб эфирлар намоён этди.

РЕЗЮМЕ

Изучена осмоляемость смесей бензинов различной природы с различным содержанием фактических смол. Доказано, что осмоляемость смесей бензинов носит неаддитивный характер. Введение оксигенатов в состав бензинов различной природы приводит к снижению их осмоляемости. Большой положительный синергетический эффект проявляют низкомолекулярные спирты и амины, а также сложные эфиры типа МТБЭ.

SUMMARY

Studied osmolality mixtures pitches gasolines of different nature with different content of actual. It is proved that osmolality mixtures of gasoline is non-additive in nature. The introduction of oxygenates in the composition of gasoline of different nature leads to a decrease in their osmolality. Low-molecular alcohols and amines, as well as esters of the MTBE type, have a greater positive synergistic effect.

KREMNIYGA FOSFOR VA BOR ATOMLARINING KETMA-KET DIFFUZIYASI

G'X.Mavlonov – fizika-matematika fanlari doktori, dotsent

S.B.Isamov – fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

A.A.Usmonov - tayanch doktorant

Z.T.Kenjayev – assistent o'qituvchi

Toshkent davlat texnika universiteti

Tayanch so'zlar: kremniy, fosfor, bor, diffuziya, legirlash, elektron, kovak.

Ключевые слова: кремний, фосфор, бор, диффузия, легирование, электрон, дырка.

Key words: silicon, phosphorus, boron, diffusion, alloying, electron, hole.

Kirish. Kremniy zamonaviy elektronika va fotoenergetikaning asosiy materiallaridan biridir. Kremniyning bir qator muhim afzalliklariga qaramasdan, masalan, dunyodagi katta zahiralari va o'zlashtirilgan texnologiyalarning yuqori darajasi shuni ko'rsatadiki yarimo'tkazgich materialining tozaligiga cheklorlar mavjud. Bu kremniyning asosiy parametrlari bilan bog'liq, ya'ni ta'qiqlangan zonaning kichik qiymati, to'g'ri bo'lmagan zona va zaryad tashuvchilarning past harakatchanligi, lyuminessensiya xususiyatlarining yo'qli-giga va infraqizil spektral sohasida past yutulish koeffitsientiga olib keladi. Shu sababli, kremniyning asosiy parametrlarini boshqarish uchun texnologik yechimlarni ishlab chiqish, ya'ni kremniyga asoslangan yangi materiallarni sinfini ishlab chiqish kerak, bu kamchiliklarni bartaraf etish va $A^{III}B^V$ yarimo'tkazgichli birikmalar parametrlarini material parametrlariga yaqinlashtirish kerak [1].

[1] ishda har xil tabiatdagi krishma atomlarining klasterlari (elektr neytral, magnit, ko'p zaryadli va boshqalar) noyob funksional va elektrofizik xususiyatlarga ega material olish imkoniyatini yaratishi ko'rsatilgan.

Shu munosabat bilan III va V guruh elementlarining kremniy panjarasidagi o'zaro ta'sirini o'rganish katta amaliy qiziqish uyg'otadi. Ushbu o'zaro ta'sir natijasida turli xil klasterlar, tuzilmalar tabiatiga o'xshash binar va murakkabroq nanoklasterlarni hosil qilish mumkin. Bundan tashqari, III va V guruh elementlarining juda yuqori eruvchanligi ($N \geq 10^{20}-10^{21} \text{ sm}^{-3}$) tufayli kremniyning energetik tuzilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan yetarlicha yuqori konsentratsiyani kiritish mumkin. Diffuziya jarayonini yaxshi boshqarilishi (diffuziya koeffitsiyenti juda pastligi sababli) kristallning sirtida ham, sirtga yaqin sohalarida ham klasterlar hosil bo'lishiga imkon beradi [2].

Ma'lumki III va V guruh elementlari kremniyning taqiqlangan sohasida donor va akseptor sathlarni hosil qiladi va shu sababli zaryadlangan ionlar shaklida bo'lib, ular atrofida kulon potentsiali maydonini hosil qiladi, bu esa sezilarli darajada tizimning erkin energiyasini oshiradi [3].

Kremniyda III va V guruh elementlarining fizikaviy, kimyoviy va diffuziya parametrlarini hisobga olgan holda olib borgan tahlilimiz shuni ko'rsatdiki, kremniy panjarada eng yuqori barqarorlikka ega bo'lgan III va V guruh elementlarining ba'zi juftlari mavjud, ulardan biri B va P juftligi [4]. Shuning uchun ushbu ishning maqsadi fosfor va bor krishma atomlarining ketma-ket diffuziyasi vaqtida kremniydagi fosfor va bor atomlarining o'zaro ta'sirini o'rganishdir.

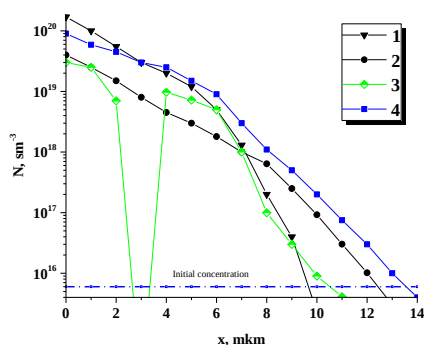
Namuna tayyorlash texnologiyasi va ularning tadqiqot usullari. Boshlang'ich material sifatida monokristalli kremniy KEF-4,5 ($N_p \sim 4 \times 10^{15} \text{ sm}^{-3}$) ishlatilgan. Fosfor va borning diffuziyasi $T = 1200 \text{ }^\circ\text{C}$ da havoda 2 soat davomida amalga oshirildi va quyidagi namunalar tekshirildi. Fosfor bilan ligerlangan I guruh namunalari bor diffuziyasiga mos keladigan sharoitlarda legirlangan va shu

sharoitda qizdirilgan. II Guruh namunalari avval fosfor bilan legirlangan namunalarga bor legirlangan. III guruh namunalari faqat bor legirlangan.

Krishma atomlarining konsentratsion taqsimlanishini kirish chuqurligiga bog'liqligi bosqichma-bosqich 4 zond usulida o'lchash bilan qatlam yedirish usuli bilan o'rganildi. Fosfor va borning barcha kiritilgan krishma atomlari elektroaktiv holatda bo'lib, zaryad tashuvchilarni hosil qiladi deb tasavvur qilingan. Fosfor va bor (elektronlar va kovaklar) konsentratsiyasini hisoblashda, krishma atomlari konsentratsiyasidan zaryad tashuvchilar harakatchanligining o'zgarishi hisobga olingan. O'tkazuvchanlik turi termozond yordamida aniqlandi.

Tadqiqot natijalari $T=1200 \text{ }^\circ\text{C}$ va $t=2$ soatda diffuziyadan so'ng (I guruh) namunalar yuzasida fosfor konsentratsiyasi $N_p=2 \cdot 10^{20} \text{ sm}^{-3}$ ni tashkil etdi, $x=10 \text{ mkm}$ chuqurlikda esa fosfor konsentratsiyasi kamaydi $\sim 4 \cdot 10^{15} \text{ sm}^{-3}$. Bu adabiyot ma'lumotlariga to'liq mos keladi [5]. Borning diffuziyadan keyingi sirt konsentratsiyasi (III guruh) $4 \cdot 10^{19} \text{ sm}^{-3}$ ga yetadi, $x=13 \text{ mkm}$ chuqurlikda esa $\sim 4 \cdot 10^{15} \text{ sm}^{-3}$ ga teng. Ushbu ma'lumotlar tajriba ishlari bilan ham tasdiqlangan. Nazorat namunalari yuzasida fosfor konsentratsiyasi bor konsentratsiyasidan 3 baravar yuqori edi. 1-rasm (1-egri chiziq) diffuziyadan keyingi fosfor konsentratsiyasining taqsimlanishini ko'rsatadi, (2-egri chiziq) III guruh namunalarda kovaklarning (bor) konsentratsiyasining taqsimlanishini ko'rsatadi va shuningdek (4-egri chiziq) bor diffuziya qilingan sharoitda qizdirilgan nazorat namunalarda fosforning konsentratsiyasining taqsimlanishini ko'rsatadi. Rasmdan ko'rinib turibdiki, qizdirish natijasida fosforning sirt konsentratsiyasi biroz pasayadi, $x = 14 \text{ mkm}$ chuqurlikda esa fosfor konsentratsiyasi 10^{15} sm^{-3} ga teng.

Shunday qilib, diffuziya va termik ishlov berishdan so'ng fosforning diffuziyadan keyin konsentratsiyasining taqsimlanishi bir-biridan sezilarli farq qiladi, bu namunalardagi fosforning konsentratsiyasi 8 mkm chuqurlikgacha bor konsentratsiyasidan oshib ketadi. Fosforning va borning ketma-ket diffuziyasi holatida kompensatsiyani kuzatish kerak, bu esa zaryad tashuvchilar konsentratsiyasining o'zgarishi va ularning harakatchanligi pasayishi tufayli namunalarning o'tkazuvchanligini pasayishiga olib keladi. 1-rasmdagi 3-egri chiziq fosfor diffuziya qilinganidan keyin bor bilan ligerlangan namunalarda zaryad tashuvchilarning konsentratsiyasining taqsimlanishini ko'rsatadi (namunalarning II guruhi). Termozond tekshiruvi shuni ko'rsatadiki, o'rganilayotgan namunalarda $x = 3-3,5 \text{ mkm}$ chuqurlikda p-tipli o'tkazuvchanlik mavjud. Ushbu sohada kovaklarning (bor) konsentratsiyasi elektronlar (fosfor) konsentratsiyasidan yuqori bo'lib, $x > 3-3,5 \text{ mkm}$ chuqurlikda namunalar n-turdagi o'tkazuvchanlikka ega bo'ladi. $x=3,5-4 \text{ mkm}$ sohada elektron konsentratsiyasi oshadi va $x=4-6 \text{ mkm}$ sohada elektron konsentratsiyasi deyarli o'zgarmas bo'lib qoladi, $x > 6 \text{ mkm}$ da u keskin kamayadi.

1-rasm. Kremniya B va P elementlarining taqsimoti: (1) Fosfor va (2) bor elementlarining 1200 C da 2 soat diffuziyasidan keyingi taqsimoti. 3. Dastlab fosfor, ortidan bor diffuziya qilingan kremniya zaryad tashuvchilar taqsimoti. 4. Fosfor elementlarining 1200 C da 2 soat qo'shimcha qizdirishdan keyingi taqsimoti.

Fosforning bor bilan oddiy kompensatsiyasi bilan bunday natija mumkin emas, chunki bu holda materialning sirtidagi o'tkazuvchanligi turi o'zgarish kerak (8 mkm chuqurlikdagi material hajmi n-tipda bo'lishi kerak) edi. Natijada, sirtga yaqin sohada yoki elektroaktiv bor konsentratsiyasining oshishi yoki elektroaktiv fosfor konsentratsiyasining pasayishi kuzatiladi.

Natijalarni muhokama qilish Bunday o'zgarishlar bir nechta sabablarga ko'ra bo'lishi mumkin:

1) Borning diffuziya koeffitsientining kristall hajmida fosfor ionlari ishtirokida ortishi, bu kremniy panjarasi fosfor ionlari ta'siri natijasida kengayishi (fosfor ionining diametri panjara doimiysidan katta) tufayli sodir bo'ladi, bu sirt yaqinidagi bor konsentratsiyasining oshishiga olib keladi.

2) Kremniy panjarasining siqilishi tufayli bor ionlarini diffuziya qilish orqali fosfor ionlarini kristall hajmiga kiritishi (bor ionining diametri panjara doimiysidan kichik), bu yuzaga yaqin fosfor konsentratsiyasining pasayishiga olib keladi.

3) Diffuziya vaqtida kremniy panjarasida joylashgan neytral bor-fosforli komplekslarning hosil bo'lishi, bu tarqalish markazlari konsentratsiyasining pasayishiga va zaryad tashuvchilarning harakatchanligining oshishiga, shuningdek ikkalasining diffuziya koeffitsientining pasayishiga olib keladi.

4) Bor va fosfor ionlarining elektrostatik o'zaro ta'siri diffuziya koeffitsientlarining pasayishiga olib keladi.

Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki kremniy tarkibida fosforning konsentratsiyasi borning elektroaktiv konsentratsiyasining oshishiga olib keladi deb tasdiqlashga imkon beradi. Shunday qilib, fosfor va borning ketma-ket diffuziya qilinish sharoitida sirtidagi elektroaktiv bor atomlarining konsentratsiyasi kuchsiz legirlangan kremniy uchun hisoblanganidan 2,5-3 baravar yuqori bo'ldi. Olingan eksperimental ma'lumotlar [5] ish natijalari bilan mos tushadi.

Olingan eksperimental natijalarni faqat fosfor va bor aralashmasi atomlarining o'zaro kompensatsiyasi bilan izohlash mumkin emas. Shuning uchun, bu hodisa diffuziya jarayonida fosfor va bor atomlari oqimlarining o'zaro ta'siri bilan bog'liq deb aytish mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgandek, olingan natijalar [6] ning xulosalariga zid kelmaydi va shuni aytish mumkinki, kremniy panjarasidagi o'zaro ta'sir natijasida donor-akseptor $\{P^+B^-\}$ komplekslarining katta qismi paydo bo'ladi. $\{P^+B^-\}$ komplekslar faqat fosfor va bor atomlari bir-biriga yaqin bo'lganida mavjud, ya'ni ular kremniy kristalli panjarasida ikkita qo'shni joyni egallaydilar.

Adabiyotlar

- Бахадырханов М. К., Исамов С. Б. Журнал технической физики. 2021, том 91, вып. 11.
- Bakhadyrkhanov M.K., Ayupov K.S., Mavlyanov G.Kh., Isamov S.B. Semiconductors, 44 (9), 1145 2010.
- Бахадирханов М.К., Абдурахманов Б.А., Зикриллаев Х.Ф. Приборы. 5 (215), 39 (2018).
- Bakhadyrkhanov M.K., Sodikov U.X., Iliev Kh.M., Tachilin S.A., Tuerdi Wumaier. Materials Physics and Chemistry, 1, 89. 2019.
- Эмсли Дж. Элементы: Пер. с англ. Мир, -С.256. 1993.
- Тишковский Е.Г., Ободников В.И., Таскин А.А., Феклистов К.В., Серяпин В.Г. ФТП, 34 (6), 655 2000.

REZYUME

Bu ishda kremniyga alohida bor, fosfor, ketma-ket bor va fosfor diffuziya qilingan 3 guruh namunalari o'rganildi. Buni o'rganishdan maqsad kremniyga ketma-ket diffuziya qilingan bor va fosforning o'zaro ta'siri va taqsimotini o'rganish. Natijada katta konsentratsiyada fosfor kiritilgan kremniyga borning diffuziyasi vaqtida elektroaktiv bor atomlari 2,5-3 marta ko'p fosfor atomlarini kompensatsiya qilib material o'tkazuvchanlik turini o'zgartirishi aniqlandi.

РЕЗЮМЕ

В этой работе исследованы и изучены 3 группы образцов диффузии в кремнии, отдельно фосфор и бор, последовательного диффузии фосфора и бора. Целью данного исследования является изучение взаимодействия и распределения фосфора и бора диффузии с кремнием. В результате было обнаружено, что при диффузии бора в кремний с высокой концентрацией фосфора атомы электроактивного бора компенсируются в 2,5-3 раза больше атомов фосфора и меняют тип проводимости материала.

SUMMARY

In this work investigated and studied 3 groups of diffusion samples in silicon, separately phosphorus and boron, sequential diffusion of phosphorus and boron. The aim of this study is to study the interaction and distribution of phosphorus and boron diffusion of silicon. As a result, it was found that when boron diffuses into silicon with a high phosphorus concentration, the atoms of electroactive boron compensate 2,5-3 times more phosphorus atoms and change the type of material conductivity.

SIMULATION OF REPRODUCTION OF FIXED ASSETS AND CURRENT CAPITALS OF THE AGROINDUSTRIAL COMPLEX

Д.Т.Мухамедиева – doctor of Technical Sciences, professor

Д.Ш.Зиядуллаев – candidate of Technical Sciences, docent

Ш.Ўроков – researcher

Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти
миллий тадқиқот университети

Таянч сўзлар: модел, моделлаштириш, агросаноат, оптималлаштириш, технология.

Ключевые слова: модель, моделирование, агропромышленность, оптимизация, технология.

Key words: model, modeling, agro-industry, optimization, technology.

1. Introduction. As shown by the results of the study, in the branches of the agro-industrial complex there are great potential opportunities to provide the domestic consumer market, increase the volume of exports in the form of finished products [1].

The main task of deepening economic reforms is to

optimize the structure of production in agriculture and processing industries, taking into account the demand of both the internal and external markets. In a market economy, improving the quality of breeding varieties of agricultural crops and obtaining a high income is one of the main problems [2].

Research into the principles of preparation and assessment of the consequences of decisions made in the agro-industrial complex has shown that in the procedure for making decisions on the choice of the structure of production, it is necessary to substantiate the system of macroeconomic indicators. For this, it is necessary to formulate the functional tasks included in the decision-making process. In contrast to the usual solution of problems, experts are connected to this process, from whom it is possible to obtain information for input into the model. Based on this, it is possible to formulate a decision-making procedure for choosing the structure of production of products of the agro-industrial complex. For this purpose, a complex of decision-making models has been developed on the choice of the structure of production of products of the agro-industrial complex [3].

Using mathematical models and methods of their implementation, an information base has been developed and a dialogue system has been created, which serve as a reliable tool for developing the theoretical prerequisites for decision-making in the agricultural sector of the economy of the Republic. From an information point of view, the implementation of a system of models makes specific requirements for the development of a unified data bank and the corresponding software system. At the same time, the software allows the implementation of both individual models and the system as a whole, taking into account the possibility of expert intervention [2].

The development of a forecasting system for macroeconomic indicators such as the need for agricultural products, the volume and structure of production, as well as the sale of products for the automated management of agricultural facilities and services to the population in conditions of uncertainty of initial information is associated with the collection, storage, classification, updating, processing and delivery in a convenient for the user in the form of very large volumes of various analytical and summary information.

The established traditional methods do not include them in a unified system for forecasting macroeconomic indicators of agricultural production. To raise to a new qualitative level the provision of specialists in the agro-industrial complex with tools in the form of information and dialogue systems allows you to develop the most realistic management decisions that contribute to determining the optimal option for the development of production and sales of products in the sectoral sub-complexes of the agro-industrial complex. This is achieved through the development of a complex of applied programs and the creation of an integrated database of information and dialogue systems for forecasting at the macrolevel of indicators, taking into account the characteristics of breeding varieties of agricultural crops and animal breeds.

At various levels of government, for the purpose of state regulation of the development of the agricultural sector and the implementation of various projects in the sectoral sub-complexes of the agro-industrial complex and the sphere of public services, forecast and analytical data on the formation of the structure of production are used along with regulatory and reference and reporting and statistical data. The substantiation of forecast and analytical data is most effectively carried out on the basis of the construction and use of macroeconomic models for forecasting the choice of the structure of production. For the normal functioning of sectoral sub-complexes of the agro-industrial complex, it is necessary to ensure the reproduction of fixed assets and working capital of the agro-industrial complex [1,2].

2. Modeling the reproduction of fixed assets and working capital of the agro-industrial complex. We represent the equation of the dynamics of fixed capital in the form: $K_t = a_{11}K_{t-1} + a_{12}A_{t-1} + a_{13}P_{t-1} + I_{t-1}$, (1)

where K - fixed assets; A - depreciation charges; P - net profit; I - external investments; $a_{11} = (1-n)$, n - depreciation rate; a_{12} - part of depreciation charges used to restore property, plant and equipment; a_{13} - part of the net profit for the restoration of fixed assets. Let us denote by z^{-1} shift operator, $z^{-1}y_t = y_{t-1}$. Taking into account this designation, equation (1) can be represented as: $K_t = a_{11}z^{-1}K_t + a_{12}A_{t-1} + a_{13}P_{t-1} + I_{t-1}$. (2)

We transform this equation:

$$K_t(1 - a_{11}z^{-1}) = a_{12}A_{t-1} + a_{13}P_{t-1} + I_{t-1},$$

$$K_t = (a_{12}A_{t-1} + a_{13}P_{t-1} + I_{t-1}) / (1 - a_{11}z^{-1}).$$

The last expression can be represented in the form of a block diagram (see Figure1).

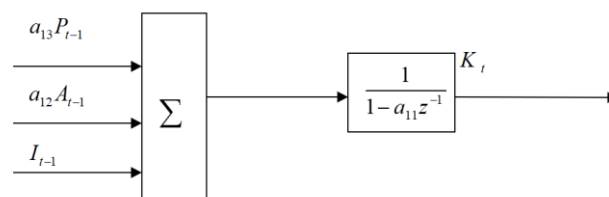

Figure 1. Model of reproduction of fixed assets.

Consider the dynamics of the reproduction of circulating assets. We will assume that due to inflation, the working capital of the sectoral sub-complexes of the agro-industrial complex is depreciated and part of the net profit is sent to restore them. With this in mind, the equation for the dynamics of working capital will look like:

$$L_t = a_{21}L_{t-1} + a_{22}P_{t-1}, \quad (3)$$

where L - working capital; $a_{21} = 1/(1+i)$; i - discount rate that takes into account inflationary depreciation of working capital; a_{22} - the share of net profit used to replenish working capital. The shift operator brings the difference equation (3) to the form:

$$L_t = a_{21}z^{-1}L_t + a_{22}P_{t-1} \quad (4)$$

Equation (4) will correspond to the structural diagram shown in Figure 2.

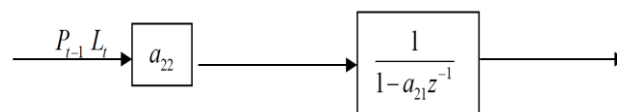

Figure 2. Working capital reproduction model.

The added value produced by the sectoral sub-complexes of the agro-industrial complex for a time equal to the duration of the production cycle is written using the production function $y = f(K, L)$.

This approach will allow us to improve the accuracy of the analysis and evaluate the real reproduction processes in the sectors of the agro-industrial complex.

3. Optimization of production products. In economics, functions are widely used that express the technological dependence between the results of the activity of a production facility and the costs of factors of production. Such functions are called production functions [3]. Many economic models use the Cobb-Douglas production function, which is given by the formula [4]:

$$y = a_0 L^{a_1} K^{a_2}, \quad (5)$$

where y - added value produced by sectoral sub-complexes of the agro-industrial complex for a time equal to the duration of the production cycle,

a_0, a_1, a_2 , - positive constants, L - working capital K - main capital.

Let the dependence of the added value produced by the sectoral sub-complexes of the agro-industrial complex on resources has the form of the Cobb-Douglas production function: $y = a_0 K^{a_1} L^{a_2}$,

Resource prices are set C_K and C_L and the total amount of funds C for production. To determine the amount of resources K and L , at which the added value is maximal, we use the theorem [3-7]. Theorem 1 By solving the extremal

problem $\prod_{i=1}^n x_i^{\beta_i} \rightarrow \max$,

with restrictions $\sum_{i=1}^n \alpha_i x_i = S$, $x_i > 0$, $x_i \in \mathbb{R}$,

where $\beta_i > 0$, $\alpha_i > 0$, $\beta_i \in \mathbb{R}$, $\alpha_i \in \mathbb{R}$, $i = \overline{1, n}$,

is the vector x^* with components

$$x_i^* = \frac{\beta_i S}{\alpha_i \beta}, \text{ where } \beta = \sum_{i=1}^n \beta_i. \quad (6)$$

The maximum value of the objective function μ calculated by the formula

$$\mu = \left(\frac{S}{\beta} \right)^{\beta} \prod_{i=1}^n \left(\frac{\beta_i}{\alpha_i} \right)^{\beta_i}. \quad (7)$$

Mathematical model of problem (5) can be written as follows: $y = a_0 K^{a_1} L^{a_2} \rightarrow \max$,

with restrictions $c_K K + c_L L = C$, $K \geq 0$, $L \geq 0$.

To solve this problem, we apply. Theorem 1 for

$n = 2$, $S = C$, $x_1 = K$, $x_2 = L$, $\beta_1 = a_1$, $\beta_2 = a_2$, $\alpha_1 = c_K$, $\alpha_2 = c_L$.

Optimal amounts of consumed resources K^* and L^* are calculated by the formulas (6):

$$K^* = \frac{a_1}{a_1 + a_2} \times \frac{C}{c_K}; L^* = \frac{a_2}{a_1 + a_2} \times \frac{C}{c_L}.$$

output y^* calculated by the formula (7):

$$y^* = a_0 \left(\frac{C}{a_1 + a_2} \right)^{a_1 + a_2} \left(\frac{a_1}{c_K} \right)^{a_1} \left(\frac{a_2}{c_L} \right)^{a_2}.$$

Let us now present a theorem, which deals with the inverse problem.

Theorem 2 By solving the extremal problem [3-7]

$\sum_{i=1}^n \alpha_i x_i \rightarrow \min$,

with restrictions $\prod_{i=1}^n x_i^{\beta_i} = P$, where

$x_i > 0$, $\beta_i > 0$, $\beta_i \in \mathbb{R}$, $\alpha_i \in \mathbb{R}$, $i = \overline{1, n}$,

is the only vector x^* with components

$$x_i^* = \frac{\beta_i}{\alpha_i} \left[P \prod_{i=1}^n \left(\frac{\alpha_i}{\beta_i} \right)^{\beta_i} \right]^{1/\beta} = \frac{\beta_i}{\alpha_i} \frac{\mu}{\beta}, \quad (8)$$

where $\beta = \sum_{i=1}^n \beta_i$, objective function minimum μ is calculated by the formula:

$$\mu = \beta \left[P \prod_{i=1}^n \left(\frac{\alpha_i}{\beta_i} \right)^{\beta_i} \right]^{1/\beta}. \quad (9)$$

The next example considers the problem inverse to problem (5). To solve it, we use Theorem 2.

Let us find at what least cost of resources a given volume of output will be achieved.

Mathematical model of problem (5) will take the form:

$$C = c_K K + c_L L \rightarrow \min$$

with restrictions

$$a_0 K^{a_1} L^{a_2} = y, K \geq 0, L \geq 0. \quad (10)$$

We transform constraint (10): $K^{a_1} L^{a_2} = \frac{y}{a_0}$.

To solve this problem, we use Theorem 2 for

$n = 2$, $x_1 = K$, $x_2 = L$, $P = \frac{y}{a_0}$, $\alpha_1 = c_K$, $\alpha_2 = c_L$, $\beta_1 = a_1$, $\beta_2 = a_2$.

Substituting the parameter values into formula (8), we obtain the optimal amounts of resources:

$$\begin{aligned} K^* &= \frac{a_1}{c_K} \left[\frac{y}{a_0} \left(\frac{c_K}{a_1} \right)^{a_1} \left(\frac{c_L}{a_2} \right)^{a_2} \right]^{\frac{1}{a_1 + a_2}} = \\ &= \left(\frac{y}{a_0} \right)^{\frac{1}{a_1 + a_2}} c_K^{\frac{-a_2}{a_1 + a_2}} c_L^{\frac{a_2}{a_1 + a_2}} a_1^{\frac{a_2}{a_1 + a_2}} a_2^{\frac{-a_2}{a_1 + a_2}} = \\ &= \left(\frac{y}{a_0} \right)^{\frac{1}{a_1 + a_2}} \left(\frac{c_L}{c_K} \frac{a_1}{a_2} \right)^{\frac{a_2}{a_1 + a_2}}, \\ L^* &= \frac{a_2}{c_L} \left[\frac{y}{a_0} \left(\frac{c_K}{a_1} \right)^{a_1} \left(\frac{c_L}{a_2} \right)^{a_2} \right]^{\frac{1}{a_1 + a_2}} = \\ &= \left(\frac{y}{a_0} \right)^{\frac{1}{a_1 + a_2}} c_K^{\frac{a_1}{a_1 + a_2}} c_L^{\frac{-a_1}{a_1 + a_2}} a_1^{\frac{-a_1}{a_1 + a_2}} a_2^{\frac{a_1}{a_1 + a_2}} = \\ &= \left(\frac{y}{a_0} \right)^{\frac{1}{a_1 + a_2}} \left(\frac{c_K}{c_L} \frac{a_2}{a_1} \right)^{\frac{a_1}{a_1 + a_2}}. \end{aligned}$$

Least cost C^* for resources are calculated by the formula (9):

$$C^* = (a_1 + a_2) \left[\frac{y}{a_0} \left(\frac{c_K}{a_1} \right)^{a_1} \left(\frac{c_L}{a_2} \right)^{a_2} \right]^{\frac{1}{a_1 + a_2}}.$$

4. Conclusion. Thus, one of the priority directions for the development of the industrial sphere of sovereign Uzbekistan is the production and processing of agricultural products. As the results of the study have shown, these industries have great potential for supplying the domestic consumer market, increasing the volume of exports in the form of finished products [6-8].

The main task of deepening economic reforms is to optimize the structure of production in agriculture and processing industries, taking into account the demand of both the internal and external markets.

References

1. Ovchinnikov A 2015 *Strategic management of sustainable development of agro-industrial complex with economic integration* European Research Studies Journal V 18 –P. 307-315.
2. Bukhvalova VA, Bukhvalova VV 2015 *MyOpenMath: from task generation to full network support of courses* Computer tools in education V2. –P. 49-62
3. Plakunov MK and Rayackas RP 2011 *Production functions in economic analysis* (Vilnius: Minthis, 1984.5. Creese R) Geometric Programming for Design and Cost Optimization (with Illustrative case study problems and solutions) Morgan & Claypool Publishers
4. Lange K and Zhou H M M 2014 *Algorithms for geometric and signomial programming* (Math. Program., Ser. A) V 143. –P. 339-356
5. Ziyadullayev D.Sh., Mukhamedieva D.T., Ziyodullaeva G.E., Ibadullaeva Z.J. 2018 *Develop the student model. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems – JARDCS Vol. 10(14)* <http://www.jardcs.org/backissues/archives-special.php?year=2018&issue=14>

РЕЗЮМЕ

Мақолада агросаноат мажмуасининг асосий фондлари ва айланма маблағларини такрор ишлаб чиқаришни моделлаштириш ва саноат маҳсулотларини оптималлаштириш кўриб чиқилади, ишлаб чиқариш объекти фаолияти натижалари ва ишлаб чиқариш омили харажатлари ўртасидаги технологик боғлиқлик ифодаланади. Агросаноат мажмуасида кенг фойдаланилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается моделирование воспроизводства основных фондов и оборотных средств агропромышленного комплекса и оптимизация выпуска промышленной продукции, выражающее технологическую зависимость между результатами деятельности производственного объекта и затратами факторов производства, которые широко используется в агропромышленном комплексе.

SYMMARY

The paper examines the modeling of the reproduction of fixed assets and working capital of the agro-industrial complex and the optimization of industrial products, expressing the technological dependence between the results of the activity of a production facility and the costs of production factors, which are widely used in the agro-industrial complex.

SINFLARGA AJRATISH MASALASIDA ALOMATLARNING INFORMATIVLIGINI BAHOLASH VA ULARNI TANLASH

E.R.Navruzov – doktorant

Q.T.Maxarov – doktorant

M.A.Raximova – doktorant

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti

Tayanch so'zlar: o'lchamni qisqartirish, alomatlarning informativligini baholash, alomatlarni tanlash, yashirin qonuniyatlarni qidirish, Naïve Bayes.

Ключевые слова: снижение размерности, оценка информативности признаков, выбор признаков, поиск скрытых закономерностей, Naïve Bayes.

Key words: dimensionality reduction, assessment of the informativeness of features, feature selection, search hidden patterns, Naïve Bayes.

Kirish. Zamonaviy informatsion texnologiyalarni tibbiyotda qo'llash tibbiy informatsion tizim yordamida saqlanuvchi va qayta ishlanuvchi katta miqdordagi berilganlarni to'planishiga olib keladi. Bu berilganlar qaror qabul qilishda ishlatiladigan tibbiy bilimlarni o'zida saqlashi mumkin. Ushbu berilganlarni tadqiq qilish jarayonida o'lcham muammosi yuzaga keladi. Shuning uchun alomatlar fazosini qisqartirish va informativ alomatlar to'plamini ajratish tibbiy axborot tizimlari uchun aktual masalalardan biri bo'lib bormoqda.

Alomatlar fazosini qisqartirish yoki alomatlarni tanlash ko'pincha tibbiy prognoz modellarini qurishda va tahlil qilishda yuzaga keladi [1]. Tadqiq qilishda ishlatiladigan alomatlar miqdorini kamaytirish hisoblash murakkabligini pasaytirish [2], obyekt haqidagi qo'shimcha ma'lumotlarni olish uchun o'tkaziladigan tibbiy tadqiqotlar uchun zarur bo'lgan harajatlarni kamaytirish [3] uchun ishlatiladi.

Obyektni sinfga ajratish bo'yicha qaror qabul qilishda uni bir nechta alomatlari bo'yicha baholash va bu baholarni to'g'ri hisobga olish muammosi yuzaga keladi [4]. Bu muammo ikkita qism muammolarga ajratiladi: natijaviy qoidani ko'rinishini belgilash va alomatlarning muhimlik koeffitsientini – vaznlarini [5] aniqlash.

Ma'lumotlar miqdori bo'yicha individual mustaqil xususiyatlarning ahamiyatini baholash zarur bo'lganda, statistik usullar keng qo'llaniladi: to'plangan chastotalar usuli, Shennon usuli va Kulbak usuli [6,7]. Intelktual qaror qabul qilish tizimlarida bu usullarni tanlash quyidagi sabablarga bog'liq: bu usullar axborot mazmunini o'lchashning juda oddiy algoritmlariga asoslangan, bu usullarni qo'llash natijalarini talqin qilish oson,

berilganlarda tushurib qoldirilgan qiymatlar mavjud bo'lganda, alomatlar qiymatlari turli o'lchamda bo'lganda va ularning miqdori katta bo'lganda ham qo'llash mumkin [8,9].

Alomatlar informativligini baholash. Standart ravishda qo'yilgan obrazlarni anglash masalasi qaraladi. O'zaro kesishmaydigan $K_1...K_d$ ($d>1$) sinflar vakillarini o'z ichiga olgan $E_0 = \{S_1, ..., S_m\}$ obyektlar to'plami berilgan. Tanlanmaning mumkin bo'lgan obyekti n ta turli toifadagi $X = (x_1, ..., x_n)$ alomatlar (miqdoriy va nominal) bilan tavsiflangan bo'lib, ularning ξ tasi miqdoriy, $n-\xi$ tasi nominal shkalalarda o'lchanadi.

Ishning maqsadi obyektlarni sinfga ajratishda alomatlarni tanlash uchun Shennon, Kulbak va [9] da taklif etilgan intervallarga ajratishning stoxostik usulini qo'llash va ularning solishtirma tahlilini o'tkazishdan iborat (intervallarga ajratishning stoxastik usulini CR1 deb nomlab ketiladi). Buning uchun quyidagilarni aniqlash zarur:

- alomatlarning informativligini baholash;
- sinfga ajratish uchun informativlik bahosi asosida alomatlarni tanlash.

Shennon usuli asosida alomatlar informativligini baholash. Shennon usuli alomatlarning turli gradatsiyalariga mos keluvchi ma'lumotlarning o'rta og'irligi sifatida informativlikni baholashni taklif qiladi. i-alomatning informativligi quyidagicha aniqlanadi:

$$I(x_i) = 1 + \sum_{j=1}^G (P_i \sum_{k=1}^K P_{i,k} * \log_k P_{i,k}) \quad (1)$$

bu yerda, G – alomat gradatsiyalari miqdori, P_i – alomatning i -gradatsiyasi ehtimolligi, K – sinflar soni, $P_{i,k}$ – i -gradatsiyaning k sinfga bo'lishi ehtimolligi.

Shannon usuli alomatning informativlik bahosini [0, 1] intervaldagi normallashtirilgan kattalik ko'rinishida taqdim etadi. Informativlik bahosi 0 ga yaqin bo'lganda alomatning informativligi past, 1 ga yaqin bo'lganda yuqori.

Kulbak usuli yordamida alomatlar informativligini baholash. Kulbak usuli informativlikni divergensiya deb nomlanuvchi ikkita sinf orasidagi tafovut o'lchovi orqali baholashni taklif etadi. Bu usulga asosan informativlik yoki Kulbak divergensiyasi quyidagicha hisoblanadi:

$$I(x_i) = \sum_{i=1}^G [P_{i1} - P_{i2}] * \log_2 \frac{P_{i1}}{P_{i2}} \quad (2)$$

bu yerda G – alomatning gradatsiyalari soni, P_{i1} , P_{i2} – alomatning i -gradatsiyasining mos ravishda birinchi va ikkinchi sinfga tushish ehtimolligi.

Kulbak usuli informativlik bahosini [0, 2] intervaldagi qiymat sifatida taqdim etadi. Bunda, $I(x)$ qiymat 2 ga yaqin bo'lsa, alomatning informativligi yuqori va teskarisi, $I(x)$ qiymat 0 ga yaqin bo'lsa, alomatning informativligi past. Qolgan usullar bilan bir xil shkalada chiqishi uchun olingan natijalarni [0, 1] intervalga akslantirish mumkin.

CR1 usuli yordamida alomatlar informativligini baholash. Bu usul alomatlar qiymatlarini o'zaro kesishmaydigan intervallarga ajratishga asoslangan. Intervallar soni sinflar soniga teng bo'lishi kerak. Sinflar soni ikkita-dan ko'p bo'lganda ularni birinchi va boshqalar shaklida ikkita sinfga ajratib masala qaraladi.

Har bir $x_i \in X(\mu)$ alomatni intervallarga optimal ajratish quyidagicha amalga oshiriladi. Alomatning tartiblangan qiymatlari to'plami ikkita $[c_0, c_1], (c_1, c_2]$ intervallarga bo'linadi. Interval chegaralarini aniqlash mezon, har bir intervalda faqat bitta sinf vakillarining miqdoriy qiymatlari yotishi haqidagi gipotezani (tasdiqni) tekshirishga asoslanadi. Faraz qilaylik, $u_1^1, u_1^2 (u_2^1, u_2^2) - [c_0, c_1]$ va

$(c_1, c_2]$ intervallardagi K_i , $i=1, 2$ sinfdagi $x_j, j \in I$ alomatning soni bo'lsin.

$$\left(\frac{\sum_{p=1}^2 \sum_{i=1}^2 u_i^p (u_i^p - 1)}{m_1 (m_1 - 1) + m_2 (m_2 - 1)} \right) \quad (3)$$

$$\left(\frac{\sum_{p=1}^2 u_1^p (m_2 - u_2^p) + u_2^p (m_1 - u_1^p)}{2m_1 m_2} \right) \rightarrow \max$$

Kriteriya (3) bo'yicha $[c_0, c_1], (c_1, c_2]$ interval chegarasining optimal qiymatidan E_0 to'plam obyektlarini sinflarga ajratishda sonli alomatning kompaktlik ko'rsatkichi sifatida foydalanish mumkin. $[c_0, c_1], (c_1, c_2]$ interval chegarasining optimal qiymati alomatning informativlik bahosi sifatida qaraladi.

Hisoblash eksperimenti. Tadqiqot uchun Janubiy Koreya aholisining 2002-2018 yillardagi tibbiy ko'rik ma'lumotlari bazasi olindi [10]. Ma'lumotlar bazasi odamlar yoshi bo'yicha 14 ta (20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49, 50-54, 55-59, 60-64, 65-69, 70-74, 75-79, 80-84, 85 yosh va undan yuqori) guruhlariga ($G_0, \dots, G_{13}$) bo'lingan. Guruhlardagi obyektlar 24 ta turli tipdagi (17 ta miqdoriy va 7 ta nominal) alomatlardan iborat.

Guruhlar birlashmasi orqali ($T_i = G_0 \cup G_i$, $i=1, \dots, 13$) o'rgatuvchi tanlanmalar ($E_0 = \{S_1, \dots, S_m\}$, $m=|T_i|$) hosil qilingan. Sinf obyektlari turli tipdagi alomatlar to'plami bilan tavsiflanadi $X(n) = (x_1, \dots, x_n)$. Tanlanma o'zaro kesishmaydigan ikkita $K_1(G_0)$, $K_2(G_i)$ sinflarga ajratilgan. Ko'rilayotgan uchta usul bo'yicha alomatlarining informativligi bahosi $T_1 = G_0 \cup G_1$ (20-24 va 25-29 yoshli obyektlar guruhi), $T_6 = G_0 \cup G_6$ (20-24 va 50-54 yoshli obyektlar guruhi) va $T_{10} = G_0 \cup G_{10}$ (20-24 va 70-74 yoshli obyektlar guruhi) tanlanma misolida 1-jadvalda keltirildi.

Jadval-1. Usullar bo'yicha alomatlarining informativlik bahosi

	T_1			T_6			T_{10}		
Alomat tartibi	Shannon	Kulbak	CR1	Shannon	Kulbak	CR1	Shannon	Kulbak	CR1
1	0.008	0.029	0.045	0.274	0.486	0.357	0.277	0.492	0.356
2	0.039	0.181	0.138	0.026	0.110	0.134	0.074	0.262	0.131
3	0.014	0.083	0.250	0.313	0.479	0.375	0.500	0.691	0.532
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
22	0.162	0.314	0.257	0.216	0.368	0.262	0.176	0.313	0.251
23	0.013	0.091	0.249	0.044	0.212	0.263	0.146	0.369	0.312
24	0.003	0.042	0.199	0.028	0.168	0.248	0.172	0.468	0.364

Barcha alomatlarining informativligi hisoblangandan so'ng, ularning informativlik qiymati bo'yicha tartiblangan ro'yxati shakllantirildi. Ro'yxatda birinchi o'rinda informativlik qiymati eng katta bo'lgan alomat, oxirgi o'rinda esa informativlik qiymati eng kichik bo'lgan alomat joylashtirildi.

Alomatlarini tanlash uchun quyidagi iterativ yo'l ishlatildi: birinchi iteratsiyada sinfga ajratish modelini qurish uchun informativlik qiymati eng yuqori bo'lgan alomatdan foydalanildi. Har bir keyingi iteratsiyada oldingi iteratsiyada foydalanilgan alomatlar to'plamiga informativlik qiymati bo'yicha keyingi o'rinda turgan alomat qo'shildi. Har bir iteratsiyada test tanlanma asosida sinfga to'g'ri ajratilgan obyektlar hissasi hisobga olindi. Alomatlarini tanlash sifatini aniqlash uchun Naïve Bayes klassifikatoridan [11] foydalanildi. Naïve Bayes klassifikatori modellarini o'rgatish uchun Python dasturlash tili va scikit-learn kutubxonasidan [12] foydalanildi.

Jadval-2. Naïve Bayes klassifikatori orqali alomatlarni tanlash sifati

	T_1			T_6			T_{10}		
Alomat soni	Shennon	Kulbak	CR1	Shennon	Kulbak	CR1	Shennon	Kulbak	CR1
1	0.459	0.459	0.593	0.592	0.592	0.750	0.802	0.802	0.802
2	0.485	0.485	0.639	0.641	0.641	0.788	0.830	0.890	0.890
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
22	0.541	0.541	0.541	0.842	0.842	0.842	0.896	0.896	0.896
23	0.582	0.582	0.582	0.853	0.853	0.848	0.890	0.890	0.896
24	0.588	0.588	0.588	0.842	0.842	0.842	0.868	0.868	0.868

Tahlil natijasida quyidagilarni keltirish mumkin: informativligi eng katta bo'lgan alomatning o'zi bilan sinfga ajratish sifati yaxshi bo'lmaydi. Bir nechta alomatlar to'plami orqali sinfga ajratish sifatini yaxshilash mumkin. Masalan, T_{10} tanlanmada, Kulbak va CR1 usullari orqali alomatlarning informativlik qiymatlari hisoblanib, sinfga ajratish modeliga informativligi eng katta bo'lgan "Bo'y uzunligi" alomatining o'zini qo'shganda sinfga ajratish sifati 80% bo'ldi, modelga "Gemoglobin" alomatini qo'shgandan so'ng esa sinfga ajratish sifati 89% ga ko'tarildi.

Barcha $T_i, i = 1, \dots, 13$, tanlanma uchun sinflarga ajratish sifati 3-jadvalda keltirilgan. Shuningdek, informativlik qiymati yuqori bo'lgan birinchi beshta alomat orqali sinflarga ajratish sifati ham ushbu jadvalda keltirilgan. Shennon usuli bo'yicha eng yaxshi sinfga ajratish sifati T_{13} tanlanmada 19 ta alomatda – 98.7% ga erishildi. Kulbak usuli bo'yicha eng yaxshi sinfga ajratish sifati T_{13} tanlanmada 3 ta alomatda – 98% ga erishildi. CR1 usuli bo'yicha esa eng yaxshi sinfga ajratish sifati T_{13} tanlanmada 2 ta alomatda – 98% ga erishildi. CR1 usuli orqali sinfga ajratish sifati kam alomatlarda yaxshi natija berdi. Informativlik qiymati yuqori bo'lgan birinchi beshta alomat bo'yicha eng yaxshi sinfga ajratish sifati barcha usullarda 98% ga chiqdi. Sinfga ajratish sifatining o'rtacha arifmetigi bo'yicha Shennon usuli – 80.5%, Kulbak usuli – 80.9%, CR1 usuli – 81.7% natija berdi.

Jadval-3. Tanlanmalar bo'yicha sinfga ajratish sifati

	Eng yaxshi natija			5 ta alomatdagi eng yaxshi natija		
	Shennon	Kulbak	CR1	Shennon	Kulbak	CR1
T_1	62,9%	61,9%	63,9%	55,2%	55,2%	63,9%
T_2	67,8%	67,8%	68,9%	67,8%	67,0%	67,4%
T_3	68,5%	69,1%	67,9%	64,2%	64,2%	64,2%
T_4	79,0%	79,0%	77,3%	76,1%	76,1%	73,9%
T_5	79,5%	78,6%	77,3%	76,4%	76,4%	76,4%
T_6	85,3%	85,3%	85,3%	77,7%	81,5%	82,1%
T_7	79,7%	80,2%	79,7%	79,1%	79,1%	79,1%
T_8	86,8%	86,0%	86,0%	85,2%	86,0%	86,0%
T_9	96,1%	96,1%	96,1%	90,6%	90,6%	93,8%
T_{10}	92,9%	92,3%	92,3%	87,9%	89,0%	89,0%
T_{11}	93,2%	93,8%	93,8%	93,2%	93,2%	93,2%
T_{12}	96,1%	95,4%	94,7%	94,7%	95,4%	94,7%
T_{13}	98,7%	98,0%	98,0%	98,0%	98,0%	98,0%
O'rtacha	83,6%	83,3%	83,2%	80,5%	80,9%	81,7%

Xulosa. Sinfga ajratish masalalarida foydali berilganlarni (informativ alomatlarni) tanlash muhim jarayon hisoblanadi. Ushbu maqolada alomatlar informativligini baholash va alomatlar fazosini qisqartirish masalasi ko'rilgan. Alomatlarning informativlik bahosini hisoblashda ishlatilgan usullar nisbatan sodda va hisoblash murakkabligi past usullar hisoblanadi. Alomatlarni tanlashda informativlik bahosi qiymatidan foydalanildi. Alomatlarni tanlash sifatini baholash bir nechta iteratsiyalarda Naïve Bayes klassifikatori yordamida amalga oshirildi. Tadqiqot uchun Janubiy Korea aholisining 2002-2018 yillardagi tibbiy ko'rik ma'lumotlari bazasi olindi. Berilganlar yoshlar bo'yicha 13 ta tanlanmalarga ajratildi. CR1 usuli alomatlar fazosini qisqartirishda boshqa usullarga nisbatan yaxshi natija berdi.

Adabiyotlar

1. Automated seizure detection using limited-channel EEG and non-linear dimension reduction. / Birjandtalab J., Baran Pouyan M., Cogan D., Nourani M., Harvey J. // Computers in biology and medicine. 2017. № 82, -P. 49–58.
2. Liu Y., Chiaromonte F., Li B. Structured Ordinary Least Squares: A Sufficient Dimension Reduction approach for regressions with partitioned predictors and heterogeneous units. // Biometrics. 2017. № 2, -P. 529–539.
3. Ivan G., Grolmusz V. On dimension reduction of clustering results in structural bioinformatics // Biochimica et biophysica acta. 2014. № 12, -P. 2277–2283.
4. Журавлев Ю.И., Гуревич И.Б. Распознавание образов и анализ изображений // Искусственный интеллект: В 3 кн. Кн 2. Модели и методы: Справочник / Под ред. Д.А. Поспелова. -М.: «Радио и связь», 1990. -С. 149–190.

5. Ту Дж., Гонсалес Р. Принципы распознавания образов. -М.: «Мир», 1978. –С.415.
6. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. -М.: Иностран.лит., 1963. –С.832.
7. Кульбак С. Теория информации и статистика. -М.: «Наука», 1967. –С.408.
8. Колесникова С.И., Янковская А.Е. Статистический подход к оцениванию зависимых признаков в интеллектуальных системах // Математические методы распознавания образов. -М.: МАКСПресс, 2007. -С. 143-146.
9. Игнатьев Н.А. Вычисление обобщённых показателей и интеллектуальный анализ данных. // Автоматика и телемеханика. 2011, №5, -С.183–190.
10. https://www.data.go.kr/dataset/15007122/file_Data.do
11. Webb G. I., Boughton J., Wang Z. Not So Naïve Bayes: Aggregating One-Dependence Estimators. Machine Learning. 58 (1): 5–24. 2005. doi:10.1007/s10994-005-4258-6.
12. https://scikit-learn.org/stable/modules/naive_bayes.html.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada o'Ichamni qisqartirish masalasi tahlillandi. O'Ichamni qisqartirish uchun alomatlar informativligidan foydalanildi. Alomatlar informativligini baholashda ishlatiladigan bir nechta usullar taqdim qilindi va natijalar solishtirildi. Alomatlarni tanlash sifatini baholash uchun Naïve Bayes klassifikatoridan foydalanildi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема снижение размерности. Для снижения размерности использовались информативные признаки. Представлено несколько методов, используемых для оценки информативности признаков и проведено сравнение результатов. Для оценки качества отбора признаков использовался классификатор Naïve Bayes.

SUMMARY

This article discusses the dimensionality of reduction issue. To reduce the dimension was used the in formativeness of the features. Several methods were presented that are used to assess the in formativeness of features and the results were compared. The quality of feature selection was assessed with Naïve Bayes classifier.

EXTERNAL LIGHT INDUCED INCREASE OF SUPERCONDUCTIVITY OF CUPRATES

K.Nurimbetov – master

B.Yavidov – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: kupratlar, yuqori haroratli o'tao'tkazuvchanlik, bipolaron, Boze-Eynshtein kondensatsiyasi, Floke formalizmi.

Ключевые слова: купраты, высокотемпературная сверхпроводимость, биполарон, Бозе-Эйнштейновская конденсация, Флоке формализм.

Key words: cuprates, high temperature superconductivity, bipolaron, Bose-Einstein condensation, Floquet formalism.

I. Introduction. Though of continuing intensive theoretical and experimental efforts the high temperature superconductivity (HTSC) phenomenon in novel materials remains unclear with respect to microscopic mechanism that bounds charge bears into Cooper pairs and consequently leads to macroscopic superconducting state with relatively high superconducting transition temperature T_C . Up to date HTSC is found in many group compounds, in particular, in copper oxides (cuprates), ferro-pnictides and doped-organic molecular crystals. However, there are not an acceptable theory of superconductivity that explain all aspects of the phenomena in a general basis. Superconductivity, including critical temperature of superconducting transition, in the above materials depend on a variety of factors (doping, pressure or strain, disorder, oxygen content and et.al). Increasing a superconducting critical temperature up to the room temperatures is one of the actual problems of superconducting material science. Recently, it was reported observation of transient superconducting state of the copper oxide $\text{YBa}_2\text{Cu}_3\text{O}_{6.5}$ compound with transition temperature of the order of $T_C=50$ K under the influence of external light radiation [1]. Similar issue is observed for a molecular crystal K_3C_{60} ($T_C=20$ K) [2]. One of the possible explanation of the results of the experiment [1] is considered in Ref.[3]. The explanation is based on polaron concept. Namely, author of Ref. [3] considers tunneling of bipolarons between copper-oxygen planes of the parent compound.

Here, we do an attempt to present an other (equivalent) possible scenario for the explanation of the results of work [1]. We interpret the results of [1] on polaron idea too, but in doing that we use Floquet theory [4] combined with the results of early works [5,6]. Our model is briefly presented in the next section.

II. The model. We consider the system that is described by the time dependent Schrödinger equation [3]

$$i \frac{\partial \psi(\zeta, \tau)}{\partial \tau} = \left[-\frac{1}{2} \frac{\partial^2}{\partial \zeta^2} + U(\zeta, \lambda, j) - \alpha_i \zeta \sin\left(\frac{\omega \tau}{\Omega}\right) \right] \psi(\zeta, \tau) \quad (1)$$

where

$$U(\zeta, \lambda, j) = \frac{1}{2} \zeta^2 - \sqrt{j^2 + 2\lambda j \zeta^2}, \quad (2)$$

Ω and M are the vibration frequency and mass of an apical ion, z and $\zeta = z/z_0$ are a normal and dimensionless coordinate of the apical ion, $z_0 = \sqrt{\hbar/(M\Omega)}$, $j = J/\hbar\Omega$, J is the hopping integral of a charge carrier between layers of copper oxide $\text{YBa}_2\text{Cu}_3\text{O}_{6.5}$, $\tau = \Omega t$, t is a time, $\lambda = f^2/2M\Omega^2 J$ is the dimensionless electron-ion coupling constant, f is the hole-ion interaction force, $\alpha_i = (z_i | e | E/\hbar\Omega) \sqrt{\hbar/M\Omega}$ is the dimensionless ion-external field coupling constant, $z_i | e |$ is the apical ion's electric charge, E and ω are the amplitude and frequency of an external electric field. In the above expressions energy, time and length are measured in units of $\hbar\Omega$, Ω^{-1} and z_0 . The Eq.(1) describes a driven electron dynamics of which is governed by the double-well potential Eq.(2). In order to get numerical data from the Eq.(1) one can apply the Floquet theory in analogy of Ref.[7] and use modified MatLab code for the considering driven system with the double-well potential [8]. The obtained results and it's analysis is given in the next section.

III. Numerical results. According to [4] in adiabatic regime and at strong coupling limit polaron dynamics is governed by it's tunneling between wells of double-well potential that in turn determined by the displacements of the apical ions of the lattice of cuprates. Analytical and numerical calculations using Floquet theory indicate that upon influence of external light radiation polaron's quasienergy become dependable on the frequency of light radiation ω_0

(Figure 1). The difference of two low lying quasienergies ε_1 , ε_2 , $\Delta\varepsilon = \varepsilon_2 - \varepsilon_1$ determines the value of polaron's bandwidth, i.e., polaron's mass $m_p \approx \hbar^2 / 2a^2 \Delta\varepsilon$. In turn polaron's mass is connected with bipolaron's mass $m_{Bp} = 2 \cdot m_p$ and thus with Bose-Einstein condensation temperature (T_{BEC}) of an ideal gas of bipolarons through the mass of latter [5]

$$T_{BEC} \approx \frac{3.31 \cdot \hbar^2 \cdot n_{Bp}^{2/3}}{2k_B \cdot m_{Bp}}$$

Our calculation shows that bipolaron's mass decreases up two times at certain values of driving external light frequency. This might lead to the corresponding increase of T_{BEC} up two times too. Within the bipolaron scenario of superconductivity we associate superconductivity of cuprates with the Bose-Einstein condensation of an ideal gas of bipolarons i.e. the critical temperature of superconductivity is equal to the temperature of Bose-Einstein condensation of the ideal gas of bipolarons $T_C = T_{BEC}$. Then, according to the above model, under light radiation superconductivity in $YBa_2Cu_3O_{6.5}$ compound (which has T_C of the order of 91 K) might be increased and observed up to 180 K! In case of $HgBa_2Ca_2Cu_3O_{8+x}$ cuprate which has $T_C=133$ K observation of transient superconductivity might rich up to 266 K! The obtained data qualitatively and quantitatively agree with the results of experiments [1,2].

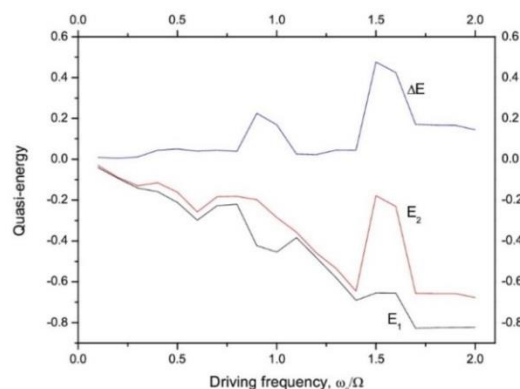

Figure 1. Dependence of polaron's two low lying quas-ienergies ε_1 and ε_2 , their difference $\Delta\varepsilon = \varepsilon_2 - \varepsilon_1$ on the frequency of external laser radiation ω_0 . The value of quasi-energy is given in arbitrary units, and the frequency of driving external laser radiation is given in units of phonon frequency Ω .

IV. Conclusion. In the paper we considered an electron in double-well potential driven by external light. In order to get an information about its dynamics, in particular about the value of quasi-energies of the driven electron, we solved the time dependent Schrödinger equation within the Floquet formalism and obtained numerical data by the use of Matlab code. Analysis of the obtained data clearly indicate that under external light radiation a transient superconducting state of the cuprates might be observed up to 266 K. The above considered scenario might be useful in material science of superconducting cuprates, in particular, in studying a dependence of T_C of cuprates on the frequency of an external laser radiation.

References

1. Hu W. et al. Nature Materials 13, 705 2014.
2. Mitranio M. et al.. Nature **530**, 461 2016.
3. Kornilovitch P. Int.J.Mod.Phys. B **30**, 1650105 2016.
4. Grifoni M. and Hänggi P. Physics Reports **304**, 299. 1998.
5. Alexandrov A.S. and Yavidov B. Ya. Phys. Rev. B **69**, 073101. 2004.
6. B.Ya.Yavidov et al.. Physica B **407**, 2490. 2012.
7. F.Großmann et al.. Z.Phys. B – Condensed Matter **84**, 315. 1991.
8. H.J.Korsch and M.Glück. Eur.J.Phys. **23**, 413. 2002.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада ташқи yorug'likning kupratlar o'tao'tkazuvchanlik kritik haroratiga ta'siri tadqiq qilingan. Shrodingerning vaqtga bog'liq tenglamasini yechish orqali qo'sh-o'rada joylashgan elektronning eng kichik kvazienergiya sathlari ayirmasi topilgan. Bu ayirma tashqi yorug'lik chastotasiga bog'liq bo'lishi sabab bipolaron gaz Boze-Eynashtein kondensatsiyasi harorati ortib ketishi ko'rsatilgan. O'rganilgan yondoshuv asosida tajribada kuzatilgan tashqi yorug'likning kupratlar o'tao'tkazuvchanlik kritik haroratiga ta'siri tahlillanadi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрено влияние внешнего светового излучения на критическую температуру сверхпроводимости купратов. Путём решения нестационарного уравнения Шрёдингера найдено разница между двумя наи-низшими уровнями квази-энергии электрона находящего в двух-ямном потенциале. Показано, увеличение температуры Бозе-Эйнштейновской конденсации газа биполаронов из-за зависимости разниц квази-энергии электрона от частоты внешнего светового излучения. В рамках рассмотренного подхода удовлетворительно объяснено наблюдаемое в эксперименте влияние внешнего светового излучения на критическую температуру сверхпроводимости купратов.

SUMMARY

In this article the effect of external light radiation on the critical temperature of superconductivity of cuprates is considered. By solving the time dependent Schodinger equation it is found that the difference of two low lying quasi-energies of the electron which is located in the double-well potential. It is shown that the temperature Bose-Einstein condensation of gas of bipolarons increases due to dependence of the difference of quasi-energies of the electron upon the frequency of external light radiation. Within the considered scenario it is satisfactorily explained observed in the experiment the effect of external light radiation on the superconducting critical temperature of cuprates.

ДИФФУЗИОН ТЕХНОЛОГИЯ БИЛАН $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ АСОСИДА ГЕТЕРО ВА ВАРИЗОН СТРУКТУРА ҲОСИЛ ҚИЛИШ ВА УНИНГ ОПТИК ХУСУСИЯТЛАРИНИ ҲАМОН

Н.Ф.Зикриллаев – физика-математика фанлари доктори, профессор

Ғ.А.Кушиев – таянч докторант

О.Б.Турсунов – таянч докторант

Ш.И.Ҳамроқулов – таянч докторант

Тошкент давлат техника университети

Таянч сўзлар: гетеро ва варизон тузилмалари, диффузия, ҳарорат, датчик, фотоэлемент.

Ключевые слова: гетеро и варизонные структуры, диффузия, температура, датчик, фотоэлемент.

Key words: hetero and graded-gap structures, diffusion, temperature, sensor, photo element.

Кириш. Яримўтказгичлар физикаси соҳасида $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ асосидаги гетеро-варизон структура ҳосил қилиш амалий жиҳатдан катта қизиқиш уйғотмоқда. Муайян структуравий параметрларга эга бундай тузилмаларни ишлаб чиқариш $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ асосидаги структуралар сезгирлигининг спектрал минтақасини сезиларли даражада кенгайтириш ва улар асосида келажакда фотодетекторлар ва сенсорлар яратиш имконини беради [1-3]. $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ қаттиқ қоришмалар асосан суюқ фаза эпитаксия усули ёки ўстириш жараёнида олинади. Бироқ мазкур усуллар кристалл сиртида қалинлиги ва таркиби бошқариладиган қаттиқ қоришмани, шунингдек кремний панжарасида германий асосида наноўлчамли структурани олишга имкон бермайди. Кремнийни германий билан диффузион усулда легирлаш, германий атомларини кремнийдаги диффузия коэффициентлари кичиклиги туфайли иқтисодий ва технологик нуқтаи назардан мураккабдир. Германийнинг диффузия коэффициентини ҳароратга боғлиқлиги қуйидаги ифода билан ёритилади:

$$D = 6 \cdot 10^5 \exp\left(-\frac{5.28}{kT}\right).$$

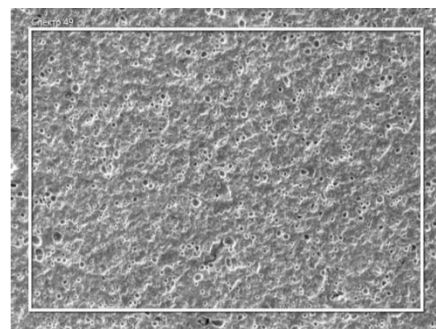
Юқоридаги ифодага мувофиқ $T=1250^\circ\text{C}$ ҳароратда диффузия коэффициенти $D \sim 4 \cdot 10^{-13} \text{ см}^2/\text{сек}$ ни таъкил қилади.

Намуна тайёрлаш технологияси ва уларнинг тадқиқот усуллари.

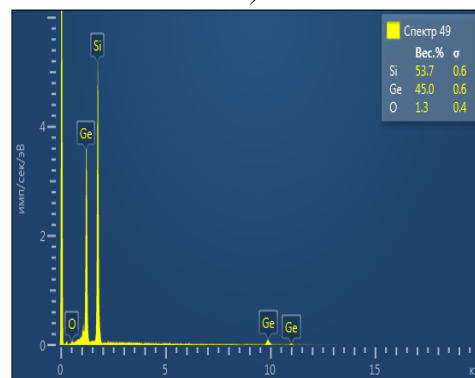
Бундай структура ҳосил қилиш учун диффузия технологияси ёрдамида кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда. Биз диффузия технологиясидан фойдаланган ҳолда бундай структура ҳосил қилиш учун дастлабки материал сифатида КЭФ-100 маркали монокристалл кремнийлар фойдаландик. Барча ҳолатлар учун намуна ўлчамлари бир хил $V = 8 \times 4 \times 1 \text{ мм}^3$ ўлчамли таъкил қилади. Паст ҳароратли диффузия жараёни [4-5] қуйидагича амалга оширилди. Вакуумлаштирилган ампула ичида бўлган кремний намунаси билан диффузанти ҳона ҳароратида ($T=300 \text{ К}$) диффузион тезлик билан минимум ҳароратга $T_{\min}=840^\circ\text{C}$ қиздирилди ва мазкур ҳароратда 30 дақиқа вақт ушлаб турилди. Шундан кейин печ ҳарорати керакли бўлган максимал қийматгача $T_{\max}=1200^\circ\text{C}$ кўтарилиб, мазкур ҳароратда намуна 20 соат вақт ушлаб турилди. $T_{\max}$ ва $T_{\min}$ (максимал ва минимал) қийматлари, шунингдек берилган ҳароратда ушлаб туриш вақти диффузанти ҳароратига боғлиқ бўлади.

Тадқиқот натижалари.

Юқоридаги технология асосида кремнийда германий диффузияси газ фазасидан $T=1250^\circ\text{C}$ ҳароратда $t=10$ соат давомида амалга оширилди ($P=1 \text{ атм}$). 1-расмда сканерловчи электрон микроскоп (MIRA Тесла 3) ёрдамида олинган намунанинг топографияси кўрсатилган. Яъни кремнийга германий қоришма атомлари билан бойитилган қатламнинг қалинлиги аниқланди, бу тахминан $5 \div 6 \text{ мкм}$

а)

б)

1-расм. а) Кремнийга германий қоришма атомлари билан бойитилган қатламнинг томонининг топографияси.

б) EDS да олинган рентген энергия дисперсив микроанализ натижалари. (спектр 49).

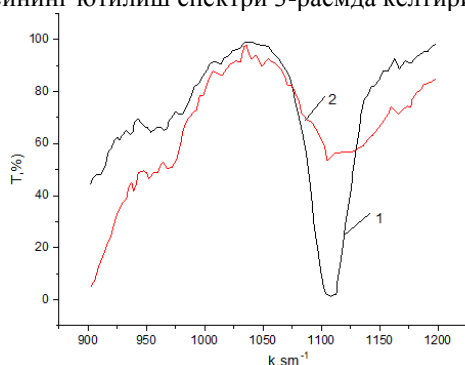
Тадқиқот натижалари (1-расм) шуни кўрсатдики, кремний юзасида юпқа қатлам ҳосил бўлиб, у материал атомларининг фазасида кўрсатилган. Унда кремний концентрацияси $\sim 53.7\%$, германий $\sim 45\%$ ва кислород $\sim 1.3\%$ ни таъкил этди, бу маълумотлар кремний кристалли қатламларининг сиртлари германий атомларининг деярли ярмидан иборат эканлигини тасдиқлайди.

1200° да узок вақт диффузия қилингандан кейин намунага кимёвий ишлов берилди ва Ван дер Пау методи ёрдамида $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ намунасининг асосий электр параметрлари ўлчанди [6-7]. Натижалар шуни кўрсатдики, диффузиядан кейин намунанинг солиштирма қаршилиги 6 поғона камайган ва концентрацияси эса 7 поғона ошган. Бизга маълумки, германий электронларининг ҳаракатчанлиги ҳона ҳароратида ($T=300 \text{ К}$) $\mu=3900 \text{ (см}^2/\text{В} \cdot \text{с)}$ га кремнийники эса $\mu=1500 \text{ (см}^2/\text{В} \cdot \text{с)}$ га тенг. Бундан кўринадики, германий электронларининг ҳаракатчанлиги кремний электронлари ҳаракатчанлигидан 2 марта каттароқдир. Бизнинг натижаларимизда, яъни $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ структурасининг ҳаракатчанлиги кремний электронлари ҳаракатчанлигидан $20 \div 25\%$ га кўплигини кўришимиз мумкин (2-жадвал)

2-жадвал. Кремнийга германий диффузиясидан кейинги электрофизик параметрлари.

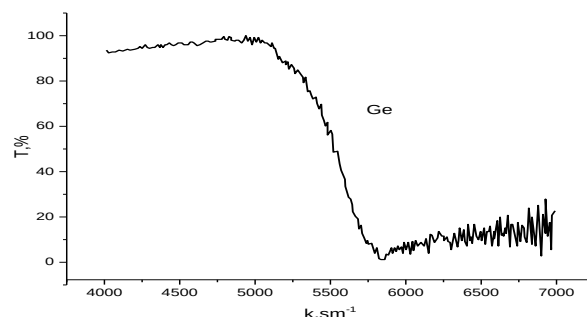
Намуна	Тип	ρ (Ом·см)	μ (см ² /В·с)	N, см ⁻³
Дастлабки кремний намунаси КЭФ-100	n	99	1190	$4 \cdot 10^{13}$
Кремнийга германий диффузиясидан кейинги намуна	n	$4.2 \cdot 10^{-4}$	1530	$1.25 \cdot 10^{20}$

Киришмалар киритиш ёрдамида кремнийнинг фундаментал параметрларидан бири бўлган ютилиш спектрини ўзгартириши мумкин эмас. Бироқ кремнийда коришма атомлари концентрацияси 10^{21}см^{-3} дан ошганда турли хил ўлчамдаги кластерлар ҳосил бўлиши исботланган [7-8]. Германий кремнийда ҳам ковалент атом, ҳам чексиз эрувчанликка эга бўлганлиги учун гетероваризонали структура ҳосил қилиш имконияти катта. Кремнийга германий диффузия қилинган намуналарнинг ютилиш спектри Фурье ФСМ1202 спектрометрда 2-расмда келтирилган қонуният аниқланди. Германийли Si намуналарида кислороднинг ютилиш пики $10 \div 15\%$ га камайиши кузатилди. Қўшимча равишда юқорида электр параметрлари келтирилган монокристалл германий намунасининг ютилиш спектри 3-расмда келтирилди.

2-расм. Ge диффузия қилинган намуналарнинг ютилиш спектри. 1) Кремний намунаси (КЭФ-100)

2) Кремнийга германий диффузиясидан кейинги намуна

3-расм. монокристалл германий.

Натижаларни муҳокама қилиш.

Шундай қилиб, кремнийга германий атомларининг х пенетрацион чуқурлигини назорат қилиш учун ишлаб чиқилган диффузия технологиясидан фойдаланиб $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ асосида гетеро- ва варизон структуралар яратиш мумкинлиги аниқланди. Экспериментал натижаларни таҳлил қилишдан маълум бўлишича, кремнийдаги германий атомларининг диффузия технологиясини такомиллаштириш орқали $\lambda=1 \div 3$ мкм спектрнинг ИҚ соҳаси юқори сезувчанликка эга бўлган $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ структурасини олиш мумкин. Бундан ташқари кремнийнинг фундаментал параметрларидан заряд ташувчилар ҳаракатчанлиги ва ютилиш спектрининг ўзгариши мумкинлиги кўрсатилди. Олинган натижалар кремний сиртида германий иштирокида, гетероваризон структура ҳосил қилиши билан тушунтириш мумкин.

Адабиётлар

1. Bahadirkhanov M.K., Ismaylov B.K., Ismailov K.A., Zikrillayev N.F., Isamov S.B. International Journal of Advanced Science and Technology, 29 (9), 6308 2020.
2. Bakhadyrkhanov M.K., Ayupov K.S., Mavlyanov G.Kh., Isamov S.B. Semiconductors, 44(9), 1145. 2010.
3. Бахадирханов М.К., Абдурахманов Б.А., Зикриллаев Х.Ф. Приборы. 5(215), 39. 2018.
4. Пархоменко Ю.Н., Белогоорохов А.И., Герасименко Н.Н., Иржак А.В., Лисаченко М.Г. Физика и техника полупроводников. 2004, Т.38, -С. 593-597.
5. Бурбаев Т.М., Заварицкая Т.Н., Курбатов В.А., Мельник Н.Н., Цветков А.А., Журавлев К.С., Никифоров А.И.. ФТП. 2001, №8, -С.979-985.
6. Калядин А.Е., Соболев Н.А., Стрельчук А.М., Аруев П.Н., Забродский В.В., Шеек Е.И. Физика и техника полупроводников, 2016, Т. 50, В. 2. -С.250-253. 10.
7. Ульянов В.А., Яковлева Н.И., Никонов А.В. Успехи прикладной физики. 2020. Т. 8. № 3. -С. 199-208.
8. Турсынбаев С.А., Камалов А.Б., Илиев Х.М., Тачилин С.А., Кушиев Г.А. Физика полупроводников и микроэлектроники. // Научный журнал. 2019, том 1, выпуск 4.
9. Белов А.Г., Голубятников В.А., Григорьев Ф.И., Лысенко А.П., Строганкова Н.И. Приборы и техника эксперимента. №5. 2014. -С. 115-120.
10. Бахадирханов М.К., Аюпов К.С., Мавлянов Г.Х., Илиев Х.М., Исамов С.Б. Микроэлектроника. –Москва: 2010. Т. 39. Вып. 6. -С. 426 - 429.

РЕЗЮМЕ

$\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ гетеро ва варизон структура асосида куёш элементлари ривожланиши ва яратилиши ҳам жуда қизик. $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ асосидаги бундай конструкцияларни маълум параметрлар ва конструкциялар асосида ишлаб чиқариш сезгирликнинг спектрал минтақасини сезиларли даражада кенгайтиришга имкон беради ва янги турдаги фотодетекторлар, датчиклар ва фотоэлементларни яратишга имкон беради.

РЕЗЮМЕ

Разработка и создание фотоэлементов на основе $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ структур, также представляет очень интересное внимание. Так как получение таких структур на основе с определенными параметрами и структурной позволяет существенно расширить спектральную область чувствительности и позволяет создание новых типов фотоприемников, датчиков и фотоэлементов.

SUMMARY

The development and creation of solar cells based on $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ hetero and graded-gap structures is also very interesting. Since the production of such structures based on $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ with certain parameters and structural allows one to significantly expand the spectral region of sensitivity and allows the creation of new types of photodetectors, sensors, and photocells.

Biologiya. Ximiya.

«ARALQUM» TOĞAYZARLIQQA AYLANBAQTA

M.T.Baltabaev – *biologiya ilimleriniń kandidatu, docent*

V.M.Baltabaeva – *stajyor*

M.Karlibayeva – *magistrant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: Orol dengizi, Orolqum, qurigan maydon, tuzli-qum, ekologik ofat, o'simlik, daraxt ekish, cho'liston, saksovl urug'i, urug'ning ko'karuvchanligi, fitomeliyorant, yem-xashak.

Ключевые слова: Аральское море, Аралкум, осушенное дно, песчано-соляная, экологическое бедствие, растение, лесопосадка, пустыня, семена саксаула, прорастание семян, фитомелиорант, кормовой.

Key words: Aral Sea, Aralkum, Aral (sand) drained bottom, sandy-salt, ecological disaster, plant, forest plantation, desert, saxaul seeds, seed germination, phytomeliyorant, fodder.

Ótken ásirdeń 60-jıllarınıń ortalarınan baslap Aral teńiziniń suwı qayta baslaǵanlıǵı belgili boldı. Keyin ala suwdan qurǵaǵan maydanlarda «Aralqum» dep atalǵan topıraqtıń ústingi qatlını dúzli qum menen qaplangan regionda jańa shólistanlıq payda boldı.

Teńiz suwınıń qurǵawı aqibetinde oǵada awır ekologiyalıq jaǵdaylar kelip shıqtı. Aymaqtıń iqlım sharayatı ózgerdi, kóplegen orında topıraq, tábiyiy toǵayzarlar hám jaylawlar degradaciyaǵa ushıradı, ósimlikler hám haywanatlar dúnyasınıń biologiyalıq kóp túrliligi kemeydi.

Aral teńizi 45-50 jıl dawamında bir áwladtıń kóz aldında joq bolıp ketti.

Házir teńizdiń qurǵaǵan maydanında úlken sahra payda bolıp, onnan jılına 100 million tonna dúzli shań kóteriledi. Bul shań-tozańlar alıs-alıslarǵa-muzlıqlarǵa, Evropa mámleketlerine, Norvegiya toǵaylarına shekem jetip barmaqta.

Dúnya mashqalasına aylangan Aral apatshılıǵınıń aqibetlerin jumsartıw boyınsha Prezidentimiz ámeliy baslama menen shıqtı hám búgingi kúnde onıń dáslepki nátiyjeleri kórinbeke.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev 2017-jıl 19-sentyabrde Birllesken Milletler Shólkemi Bas Assambleyasınıń 72-sessiyasında Aral mashqalasını, bul dúnya júzlik mashqala ekenligin atap ótken edi.

Házirgi waqıtta Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevniń baslaması menen Aral mashqalasın saplastırıw boyınsha regionallıq birge islesiw jańa basqıshqa kóterilmekte. Ol 2018-jıl 21-avgust kúni Túrkmennıstannıń Túrkmennabashi qalasında bolıp ótken Araldı qutqarıw xalıqaralıq qorı aǵzası mámleketler basshıları Keńesi májilisinde Aral boyı átirapında ekologiyalıq apatshılıqtı jumsartıw boyınsha óz pikirlerin usındı. Ol óz sózinde Ózbekstan Respublikasında 2018-2021-jıllarda Aral boyı aymaqların rawajlandırıw boyınsha mámleketlik baǵdarlama qabıl etilgenligin bildirdi.

2018-jıl 9-dekabr kúni Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoev awıl xojalıǵı xızmetkerleri kúline baǵıshlangan saltanatlı máresimde shıǵıp sóylegen sózinde «Ózbekstandı 2017-2021-jıllarda bunnan bılay da rawajlandırıw boyınsha Hárezketler strategiyasında barlıq salalar qatarında awıl xojalıǵın da modernizaciya boyınsha eń áhmiyetli wazıypalardı anıq belgilep, olardı izbe-iz ámelge asırıp atırǵanımız tarawdaǵı úlken tabıslarǵa tiykar bolıp xızmet etpekte» dep kórsetken edi.

BMSH niń Aral boyı regionı ushın İnsan qawipsizligi boyınsha hár tárepleme sheriklik tiykarında Trast fondı shólkemlestirilip, oǵan dáslepki kúnderden-aq Yaponiya, Norvegiya, Qatar hám Saudiya Araviyası mámleketleri malım muǵdardaǵı qarjını qarattı.

Búgin bul jerde alıp barılıp atırǵan jumıslar adamdı tań qaldıradı. Aral boyı aymaǵın ekologiyalıq innovaciya hám texnologiyalar zonası dep biykarǵa atamadı.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev 2018-jıl 28-dekabr kúni Oliy Majiliske Múrájatında «Biz Aral teńiziniń suwsız qalǵan aymaǵında jasil toǵaylar jaratıwǵa ayrıqsha itibar bermektemiz» dep aytıp ótti [1].

Araldıń qurǵaǵan ultanında seksewil egiw jumısları 2018-jıl 17-dekabrden baslandı. Bul ilajǵa Qaraqalpaqstan

Respublikasınan 217, Respublikamızdıń basqa wálayatlarınan 290, barlıǵı bolıp 507 injenerlik hám awıl xojalıq texnikaları Araldıń qurıǵan maydanına mobilizaciyalandı.

Qıstıń boranlı kúnderinde jurtıımızdıń barlıq aymaqlarınan kelgen jumısshılar Aral teńiziniń qurǵaǵan ultanındaǵı qum hám dúzli shańlardıń kóteriliwine tosqınlıq qılatuǵın jasil maydanlar jaratıw ushın shın iqlas penen miynet etti.

Prezidentimizdiń Oliy Majiliske Múrájatında belgilengen wazıypalardıń orınlanıwı boyınsha 2019-jıl 4-yanvar kúni «Teńiz sheginip atır, biraq insan sheginbeydi» atamasında Xalıq aralıq press klubtıń gezektegi sessiyası birinshi mártebe Nókisten 300 kilometr uzaqta-Araldıń qurǵaǵan ultanında ótkerildi [2].

Haqıyqatında, búgin mámleketimiz xalıq Aral teńiziniń qurǵaǵan ultanında «Jasil qaplamalar»-qorǵaw toǵayların payda etiw ushın keń kólemli miynetler qılmaqta.

Ǵárezsizlik jıllarında Ózbekstan Respublikası boyınsha 1 mln 220 mıń gektarǵa jaqın toǵayzarlıqlar jaratılǵan bolsa, sonan 400 mıń gektarınan zıyatı aral boyı aymaqlarına tuwrı keledi.

Teńizdiń suwı qurǵaǵan ultanında topıraq payda bolıw procesi ásten ótpekte. Aral teńiziniń qurǵaǵan ultanı 5 million gektardan artıq maydandı quraydı. Sol maydanlardan aqılǵa uǵras paydalanıw házirgi zaman talabı esaplanadı. Tiykarǵı másele suwı qurıǵan maydanlarda shól ósimlikler birlespesin (tábiyiy halda hám ósimliklerdi egip kóbeytiw usılında) dúziw.

Usı orında maǵlıwmatlarǵa itibar beretuǵın bolsaq, misalı, 2018-2019-jılları gúz-qıs hám báhár máwsiminde Aral teńiziniń qurǵaǵan ultanında 460872 gektar maydanda fitomeliyoraciya jumısları alıp barıldı, sonnan 326 150 gektar maydangá samolyot járdeminde, 119 437 gektar maydangá texnika járdeminde, jámi 445587 gektar jerge tuqım egildi, al mádeniy toǵaylar jaratıw ushın 15 285 gektar jerge terek nálleri otırǵızıldı. Bul jumıslardı ámelge asırıw ushın 1532 tonna shól ósimlikleri tuqımları tayarlandı. Seksewil hám basqa shól ósimliklerinen ibarat toǵayzar may ayınıń basında vegetaciya dáwirinde jasil reńge kirip, búgin maydan kók reńge aylandı, nátiyjeler kózge kórine basladı.

Maǵlıwmatlarǵa itibar qaratatuǵın bolsa, 2019-jıldıń guz-qıs hám 2020-jıl báhár máwsiminde Aral teńiziniń qurǵaǵan ultanında 706 401 gektar maydanda fitomeliyoraciya jumısları alıp barıldı, sonnan 496 933 gektar maydangá samolyot járdeminde, 166 170 gektar maydangá texnika járdeminde, jámi 663100 gektar jerge seksewil tuqımı egilgen bolsa, mádeniy toǵay jaratıw ushın 40 284 gektar jerge terek nálleri otırǵızıldı. Bunnan tisqari, 3014 gektar jerge sharwa malları ushın jaylawlar shólkemlestirildi, yaǵnıy ótken dáwirde 1,2 million gektar «Jasil qaplamalar» jaratıldı, ótkerilgen monitoring nátiyjeleri boyınsha egilgen seksewillerdiń jaǵdayı jaqsı, olardıń ortasha kógeriwshenligi 35-40 % ti quraydı.

Qaraqalpaqstan mámleketlik toǵay xojalıǵı komiteti hám sirt el birge islesiw shólkemleri tárepinen teńizdiń qurıǵan ultanına shólge shıdamlı ósimliklerdi tańlap alıwımız zárúr. Usınday toǵay dúziwshi fitomeliyorant ósimlikler qatarına seksewil menen bir tuqımlasqa jatatuǵın cherkez hám keyreuk ósimliklerin kiritiwge boladı, ol

амелияда кең қолланилади. Бул турлер қимбат баҳали от-жемлик бўлиб есапланadi.

Сексвил. Республикамыздин шол зоналаринда оsetуғин соралар туқимласина жататуғин сексвиллердин 2 тури тарқалган. Сексвил терек яки пута таризли шолге шидамли коп жиллиқ оsimлик. Сексвиллер 50-60 јил јасayди. Јапирақлари майда, тамirlари кushли rawajланган, sonин ushун olар јер astи суwларинан јaqси payдалanadi. Сексвиллер Қизилқум hам Уstирте коп тарқалган. Olардин biri qара сексвил дузли, тақир јерлерде, ал екинshиси аq сексвил қумли шол јерлерде оsedi. Ekewи de қимбат баҳали от-жемлик оsimлик болip есапланadi. Сексвилди hамме шарwa mallари, аsиресе тyе hам qой-eshkiler јилдин hамме mawsiminde сyysinip јeyди. Сексвил тек гана от-жемлик оsimлик болip қалмастан тоғay дyziwshi оsimlikler болганлиқтан шолдеgi koshpeli қумларди bekkemlewde hам shor taslandи јерлерди оzlestiriwde yлкен аhмийетке iye.

Черкез. Қарақалпақстан флорасинда оsetуғин соралар туқимласина жататуғин черкездин 2 тури бар.

Olардин biri Аq черкез (Salsola richteri kar.)-boyи 3 metrge deyin оsetуғин ири пута deneli оsimлик, Орта Азиянин қумли шолстан endemigi есапланadi.

Черкезди hамме шарwa mallари, аsиресе тyе hам qой-eshkiler јилдин hамме mawsiminde сyysinip јeyди. Qойлар јazda оsimlikтин јапирақларин јуда сyуip јeyди, гyзgi-qисqи dawirde черкез баҳали mayли от-jem оsimлик болip xизmet etedi.

Черкездин ashiq қумларда оsiwi, коп туқим beriwи, qalemshe hам туқим menen kобeyiwи, дузга шидамлилиги, тамir sistemasини kushли rawajlaniwи, qosimsha тамirlар payda etiw, onин қумди bekkemlewde eн tiykarғи оsimлик sipatinda qaliplewinde јardem beredi.

Keyreuk. Keyreukти birinshi martebe Gmelin јazadi hам onи Salsola orientalis dep ataydi. Salsola orientalis (mestnoe

nazvanie-keyreuk) Soralar— Shenopodiaceae туқимласина kiredi.

Keyreuk yarim пута оsimлик болip onин biyikligи 15-17 sm ge shekem јetedi. Keyreuk toمندegi bоlimnen baslap, јaqси hам qalиn shaqalaydi. Бул оsimлик дузга hам шолге шидамли galo-kserofит оsimлик, ol Орта Азия шолстанларинда hам yarim шолстанларда koplep ushirasadi.

Бул оsimлик fitomeliorativlik аmeliyatta кең қолланилади. Ol јoqари азизлиқ qasiyetke iye, eн јaqси от-jemлик оsimлик, onин гули, mayda shaqalarи tiykarғи азиз болip, ol qoy-eshkiler hам ири qaramallar ushун јил dawaminda јelinetуғин tiykarғи от-jemлик оsimлик есапланadi.

Aral теhизини суwи qurigan ultaninda јаhадан payda etilgen јaylaw maydanlари шарwashiliqtи rawajlandiriwдин tiykarғи zonasи bolatuғинligи isenemiz. Bunnan 25-30 јил burин egilgen maydanlarda јasalma hам tabiiy јaylawlar payda болган. Demek, aldagи waqitlarda теhиздин qurғаган ultaninda кең kолемдеgi от-jemlik азизлиқ zatlarға bay јаhадан јaylawlar bolatuғинligи aniq.

Teһizдин qurigan ultaninda hам Aral теhizi аймаqlаринда ekologiyaliq јagdaydin јaqsilanuwina тasir etedi: qumlardin koshiwi, shaн-tozаnlardin ushiwi paseyedi, iqlim шарayatinа unamli тasir kоrsetedi, biologiyaliq коп турlilik rawajlanadi. Teһizдин qurigan ultaninda јаhадан шарwa mallари ushун от-jem bazasi јaratiladi. Teһizдин суwи qurғаган maydanlarinda шол оsimlikleriniн bio-ekologiyaliq oзgeshelikleri, olardin qurғaqshiliqqa hам дузга beyimlesiw processleri, ol јerдин topiraq quramin hам geobotanikalіq izertlewler alip bariw zаrur.

Prezidentimiz тarepinen belgilenip berilgen elimizdi јanedе rawajlandiriw boyinsha qabil etilgen mаmлекetlik бағdarlamalardin orinlanuwina hаr birimiz oз yleslerimizdi qosiwimiz lazim.

Адебиатлар

1. Озбекстан Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевтин 2018-јил 28-декабр кuni Oliy Majilisке Mурајатинда «Biz Aral теhизини suwsiz qalган аймагинда јasil toғaylar јaratiwға ayriqsha itibar bermektemiz»-bayanatınan.

2. Prezident Sh.Mirziyoevтин Oliy Majilisке Mурајатинда belgilengen wazypalardin orinlaniwı boyınsha «Teһiz sheginip atır, biraq insan sheginbeydi» atamasında Nоkis qalasınan 300 kilometr uzaqta-Araldin qurғаган ultanında otkerilgen Xalıq aralıq press klubtin gezektegi sessiya materialları. 2019-јil 4-yanvar.

3. Айтбаев К.А., Балтабаев М., Даулетмуратов С.Д. Развитие корневой системы основных кормовых растений в условиях культуры Каракалпакских Кызылкумов. // “Вестник” ККФАН Уз.ССР.1985. №3. –С.16-19.

4. Балтабаев М.Т., Ембергенов М. Особенности распределения корневой системы Salsola richteri Kar в культуре. В международном научном журнале «Молодой ученый» №18 (204), май 2018. -Казань: -С.123-125

REZYUME

Demak, oldingi waqtlarda dengizning qurigan tubida keng ko'lamdagi yem-xashak oziq moddalarga boy yangidan yaylovlar bo'lishi aniq. Orol dengizining suvi qurigan tubida yangidan barpo etilgan yaylov maydonlari chorvachilikni rivojlantirishning asosiy zonasi bo'lishiga ishonamiz. Maqolada “Orolqum”da yaratilayotgan o'rmonzorlar bo'yicha yangi ma'lumotlar bayon etilgan.

РЕЗИМЕ

В статье представлены новые сведения о лесах, создаваемых в Аралкумах. Очевидно, что на дне высохшего моря в скором будущем будут обширные, богатые на растительность, леса и пастбища. Верится, что высохшее дно Арала будет основной зоной для развития животноводства в регионе. В статье представлена новая информация о лесах, создаваемых в Аралкумах.

SUMMARY

The article the presents the new information about the forests created in the Aralkum. It is obvious that at the bottom of the dried-up sea in the near future there will be vast, rich in vegetation, forests and pastures. It is believed that the dried bottom of the Aral Sea will be the main area for the development of cattle breeding in the region. The article provides new information on the forests being created in the Aralkum.

БУХОРО ШАХРИДА ЖОЙЛАШГАН ХОВУЗЛАРНИНГ САНИТАР-ГИГИЕНИК ТЕКШИРУВ НАТИЖАЛАРИ

С.Б.Бўриев – биология фанлари доктори, профессор

Ш.Р.Шаронова – докторант

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: патоген микрофлора, ховузлар, Петри ликописи, фильтр когози, пробирка, микроскоп, аралашма, физиологик эритма.

Ключевые слова: патогенная микрофлора, бассейны, чашка Петри, фильтровальная бумага, пробирка, микроскоп, смесь, физиологический раствор.

Key words: pathogenic microflora, pools, Petri dish, filter paper, test tube, microscope, mixture, physiological solution.

Дунёда бирор тирик жон сувсиз яшай олмайди. Сув одам ва сайёрамиздаги барча тирикликнинг эҳтиёжларини кондириш ҳамда атрофимиздаги табиий мухитни саклаш учун жуда зарур. Лекин чуқук сув ресурслари чекланган, шунунгдек, сайёрамиз бўйлаб бир меъерда тақсимланмаган. Сув билан таъминлан-ганлик бўйича

муаммо йўқ бўлган минтакалар ҳам мавжуд. Бирок ер юзидида сув етишмовчилиги сабабли қатор қийинчиликларга учраётган давлатлар ва одамлар кам эмас. Марказий Осиё эса, шундай минтакалардан бири ҳисобланади. Иқлим ўзгараётган ва аҳоли тобора ўсиб бораётган шароитларда бу минтақада сув ресурс-лари

танқислиги янада кучайиб бораверди, деб тахмин қилишга барча асослар бор. Шу боис ўз сув ресурслари мавжуд эҳтиёжнинг бешдан бир қисминигина ташқил қиладиган Ўзбекистон учун сув муаммоларини пухта ва ҳар томонлама ўйлаб чиқилган ечими - бу уларнинг барқарор ривожланишига олиб борадиган йўлдири [1:33-34].

Ушбу муаммонининг глобал даражадаги аҳамияти ва кўламини эътироф этган ҳолда, 2003-йилнинг декабр ойида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси томонидан 2005-2015-йиллар "Сув ҳаёт учун" халқаро фаолият Декадаси, деб эълон қилинди. Ушбу декада сувга тегишли халқаро мажбуриятларни бажариш ва сув билан боғлиқ ҳар қандай муаммоларни ҳал қилиш учун барча имкониятларни ишга солишга қаратилган. Асосий вазифа бор сай-ҳаракатларни сув ресурсларидан барқарор ва узоқ муддат давомида фойдаланиш ва дунёнинг турли минтақаларида санитария шароитларини яхшилашни таъминлашга йўналтиришдан иборат.

Куйидаги турли манбаларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг асосий тармоқлари бўйича сув олиш тақсимланиши келтирилган [2:78; 3:16; 4:56-57]:

- Қишлоқ хўжалиги (ирригация) -84,2-91,8%;
- Саноат -1,8- 3%;
- Коммунал-маиший эҳтиёжлар -3- 6%;
- Энергетика -2- 6%;
- Балиқчилик хўжалиги -0,5- 2%;

Юқорида келтирилган маълумотларга асосланиб, сувликлардан оқилона фойдаланиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бирига айланмоқда. Шу ўринда шакл атрофида жойлашган қадимий ҳовузлар ҳам микроклимни таъминлаш, гидробионтларнинг генофонди вазифасини бажарибгина қолмай, балки балиқчилик ҳовузлари учун тирик жамғарма ҳисобланади. Ҳовузлардан йиғилган сув намуналаридаги микрофлорага тегишли ЛПК- лактоза мусбат ичак таёқчалари (лактоза положительные кишечные палочки) мавжудлигини аниқлаш куйидаги босқичларда амалга оширилади.

1. Агар муҳити эритилади.
2. Пробиркаларга 1,0мл 2та; 0,1мл 2та; 0,01мл 2та экмана номли тайёр муҳитидан солинади.
3. Умумий сонда $6 \times 5 = 30$ та пробирка ишлатилди.
4. 9мл экмана муҳитига 1мл сув қўшилди (ҳовуз сувларидан).

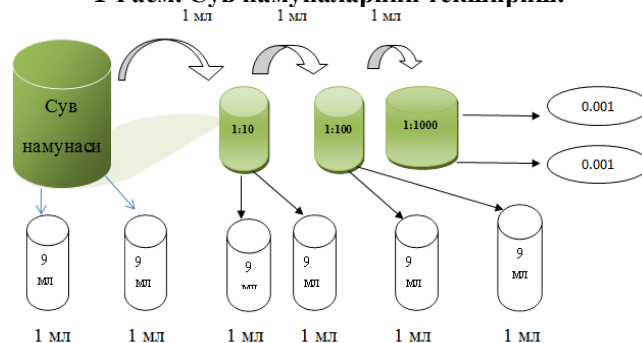
Умумий микроблар сонини аниқлаш учун Петри ликописига агар муҳитидан 10 млдан солинди. 37градусли термостатга 18-24соатга жойлаштирилди. Ликопчаларга ўлчаб солинган агар муҳити бир неча дақиқага термостатга тескарига жойлаштирилди. (шунда кўтарилган намлик ҳисобига бактериялар калоннаси бузилмайди).

Патоген микрофлорани аниқлаш учун эса, 1литр ҳовуз сувига 10мл 1%ли натригидрокарбонат, 5мл ачиқ тош эритмаси, 110%ли алумокалибикавасидан солинади, 24соатга қолдирилади. Шунда лойка сув тиниб бактериялар пастки қисмга чўқади. Кейинги босқичда аралашманинг 100 мл тинган қисмига 900 мл пептонли буфер сувидан аралаштирилади. Буферли пептон бирламчи бойитувчи муҳит вазифасини бажаради. Микробларни ўстириш учун 24 соатдан кейин шиша идишларда инкубаторларга жойлаштирилади ва 37 град-усли термостатга 24 соатга қолдирилади. Кейинги кунда пептонли буфер сувидан 10 мл олиб устига 90 мл хлормагнийли муҳитдан солинади. Сўнгра 90мл тетротенонатли муҳитдан дан солинди. (ТТБ) Аралашма (10мл +90 мл) (буферли пептон) 320С ли термостатга 24 соат қолдирилади. (1-расм). Қолдирилган муҳит энторобактерияларни аниқлаш учун; а) Висмут сульфатли агар, б) Пиаскриома муҳити, с) Левина каби муҳитлар-

да ҳар бир ҳовуз сувларидан олинган намуналар 2тадан экилди. Термостатга 24 соатга жойлаштирилди. 1кундан кейин калонналар саналади.

Худудлар номи	0,01	0,01	0,001	0,001
Мохи Хоса ҳовузи	3	4	ўсиш йўқ	ўсиш йўқ
Сомоний боғи кўли	1	4	ўсиш йўқ	ўсиш йўқ
Сомоний ҳовузи	880	990	92	87
Боло ҳовуз суви	9	6	2	3
Лаби ҳовуз суви	39	36	5	6

1-Расм. Сув намуналарини текшириш.

Бунинг учун петри ликописида ўсган муҳитни лаборатория шароитидаги тайёр эндо муҳитига Грамм усулида бўялади. Сўнгра ярим суюқ лактозага (5 мл) солинади. Худду шу тартибда 5та ҳовуз суви учун 5та петри идишида чизилади.

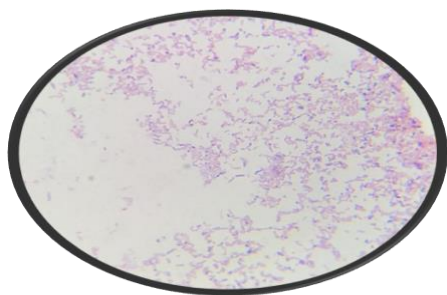
Ўсган бактериялар текширилганда барча ўсган калонналар Gram(-) бактериялар ўсган. Ойиқ сув ҳавзаларида яна шу қаторда ТКБ- термофил ичак таёқчалари (термофил кишечное палочки), ЛКП- лактоза (+) кишечное палочки (Лактоза мусбат ичак таёқчалари) ҳам аниқланади. Термостатга 24 соатга жойлаштирамиз.

Босқич сўнгида ҳар доимгидай Эндо муҳитли ликопчалар зарарсизлантирилади.

59 - намуна	Мохи хоса ҳовузи	1	0,1	0,01
60- намуна	Сомонийлар боғи худудидаги кўл	1	0,1	0.01
61-намуна	Сомонийлар боғи ҳовузи	1	0,1	0,01
62-намуна	Боло-ҳовуз	1	0,1	0,01
63-намуна	Лаби-ҳовуз	1	0,1	0,01

Суртма тайёрлаш учун буюм ойнасига маркер ёрдамида икки доира чизилади. ҳар бир доирага бир томчидан физиологик эритмадан томизилади. Бактериал игна билан доиралар ичида сурилади. Буюм ойнасининг устки қисми қуриши учун қутилади. кейин спирт лампада фиксацияланади. Сўнгра Грамм усулида бўялади. Бўяш жараёни куйидаги тартибда олиб борилади. Генциан виолет бўёғига икки дақиқага ботирилади; Люголь эритмаси икки дақиқага қолдирилади; Сув билан ювилади; Учинчи босқичда 30 секунд спирт билан ювилади; икки дақиқа давомида Фулсинда бўялади; охириги босқичда буюм ойнаси сувда ювилади; Филтр коғози ёрдамида қурилади.

Микроскопда кўрилганда Грамм (-) ва Грамм (+) бактериялар кўринди.

37⁰С ли термостатга 24 соат колдирилди. Ўстирилган мухитларда, яъни тетротинонатли ва хлор магнийли, уч шакарли агар мухитда ўстирилган ховуз сувида Патоген микрофлора аниқланмади. Текширув натижалари қуйидаги жадвалда ёритилган.

№	Нусха олинган жой номи	Умумий микроблар сони	Индекс ЛПК	Патоген флора	Текширув гостлари
59	Мохи Хоса ховуз суви	450	900	Топилмади	МУ012-3/0152
60	Сомоний боғи кўли суви	250	500	Топилмади	МУ 012-3/0152
61	Сомоний боғи ховуз суви	89250	240000	Топилмади	МУ 012-3/0152
62	Боло ховуз суви	1625	1900	Топилмади	МУ 012-3/0152
63	Лаби ховуз суви	4625	2100	Топилмади	МУ 012-3/0152

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, сувликларнинг санитар-гигиеник ҳолати тўғри баҳоланиши учун кўл ва ховузларнинг кимёвий таркиби тўғрисидаги умумий маълумотлар тўлиқ бўлиши муҳимдир.

Адабиётлар

1. Азизов А.А. Ўзбекистонда сувдан фойдаланиш анъаналари ва замонавий ёндашувлар. –Тошкент: 2015, 33-34-б.
2. Сув Ўзбекистон келажаги учун муҳим ҳаётий ресурс. –Тошкент: БМТТД. 2007, 128-б.; www.undp.uz
3. Ўзбекистоннинг индикаторларга асосланган экологик шарҳи. БМТ ТД, ЎЗР Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси. –Тошкент: 2008, 88-б.
4. Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳитни аҳоли ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий маъруза (1988-2007). Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси. –Тошкент: 2008, 298-б.; Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳитнинг аҳоли ва табиий ресурсларидан фойдаланиш тўғрисида Миллий маъруза (2008-2003 йй.). –Тошкент: "ЧИНОР ЭНК", 2012, 254-б.; www.econews.uz.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Бухоро шаҳар атрофида жойлашган ховузлар, фитопланктонлар, зоопланктонларни етиштиригандан сўнг ховузларнинг санитар-гигиеник ҳолати тўғрисида маълумотлар келтирилган. Суртма тайёрлаш ва ундан бактериологик лабораторияда фойдаланиш бўйича йўриқномалар мавжуд.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о санитарно-гигиеническом состоянии водоёмов, фитопланктоне, зоопланктоне после выращивания в пригороде Бухары. Есть инструкция по приготовлению мазок и её применению в бактериологической лаборатории.

SUMMARY

The article provides information on the sanitary and hygienic state of water bodies, phytoplankton, zooplankton after growing in the suburbs of Bukhara. There are instructions for preparing a smear and its use in a bacteriological laboratory.

УДК 666.942

ТЕРМООБРАБОТАННЫЙ ТУФФИТ – В КАЧЕСТВЕ ГИДРАВЛИЧЕСКОЙ ДОБАВКИ ДЛЯ ПОРТЛАНДЦЕМЕНТА

Л.К.Кабулова – доктор философии технических наук, доцент

Т.А.Атакузиев – доктор технических наук, профессор

Г.Ж.Оразимбетова - доктор технических наук, доцент

Г.Б.Избасарова - студент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: куйдирилган туффит, гидравлик қўшимча, сульфатбардош, коррозиябардош.

Ключевые слова: обожженный туффит, гидравлическая добавка, сульфатостойкость, коррозиостойкость.

Key words: tuffite, hydraulic additive, sulfate resistance, corrosion resistance.

Введение. Значительная часть возведенных из бетона и железобетона зданий и сооружений подвергается в период эксплуатации действию агрессивных сред, вызывающих повреждение и даже выход из строя строительных конструкций, если при возведении сооружения не приняты или не выполнены мероприятия по предотвращению коррозии материала конструкции. Особенно это относится к промышленным сооружениям, где внешняя среда, жидкая и газообразная, соприкасающаяся со строительными конструкциями, загрязняется продуктами и отходами производства.

Широкое использование на практике достижений науки и техники позволяет снизить ущерб от коррозии. В связи с этим остро стоит вопрос об увеличении долговечности строительных изделий и конструкций, т.е. сохранении требуемого для нормальной эксплуатации качества строительных конструкций на длительный срок, - это одна из самых актуальных проблем строительства на современном этапе.

Не менее важно решить проблему обеспечения необходимой долговечности конструкций, работающих в условиях сухого и жаркого климата Узбекистана и в агрессивных средах, вызывающих повреждение и разрушение материала конструкций и снижающих степень их надежности. В связи с этим перед учеными ставятся две задачи: первая - рационально использовать и защищать имеющиеся ресурсы, чтобы добиться долговечной службы здания и сооружения; вторая - изыскать возможности для экономии цемента и повышения долговечности бетонных изделий [1, 2].

Объект и методы исследований. Наше исследование было посвящено, главным образом, изысканию эффективной гидравлической добавки, обеспечивающей стойкость портландцемента в условиях сульфатной и сульфатно-магнезиальной коррозии, наиболее часто встречающейся в нашей стране при воздействии агрессивных вод.

Сроки схватывания оказались нормальными для трех цементов, они выдержали испытание на равномер-

ность изменения объема кипячением в парах воды и в холодной воде.

Для исследования механической прочности цементы изготовлялись из цементного раствора 1:3, призм 1х1х3 см и кубики 1,41х1,41х1,41 см с площадью грани

в 2 см². Давление при прессовании 40 МПа, хранение образцов водное.

Результаты и их обсуждений. Результаты испытаний прочности портландцемента в малых образцах приводятся в таблице 1.

Таблица 1. Прочность портландцемента, МПа

Вид цемента	Предел прочности при сжатии, МПа					Предел прочности при изгибе, МПа				
	Сроки твердения					Сроки твердения				
	сутки		месяцы			сутки		месяцы		
	3	7	28	3	6	3	7	28	3	6
Алитовый	21	23	32	34	35	4,9	5,1	5,1	6,0	6,2
Обычный	17	21	30	34	35	4,2	4,3	5,0	6,0	6,1
Обычный	11	15	23	30	35	3,0	4,2	4,5	5,1	5,9
Прочность портландцемента с 20% туффита, МПа										
Алитовый	14	22	28	31	35	3,8	4,4	5,5	6,8	6,7
Обычный	14	19	26	29	32	3,7	3,8	4,7	6,3	6,6
Обычный	12	17	24	30	21	3,0	3,5	4,7	6,3	6,7
Прочность портландцемента с 30% туффита, МПа										
Алитовый	14	15	26	32	33	2,5	4,2	5,1	7,1	7,3
Обычный	10	14	22	30	30	2,1	3,5	4,8	7,0	7,3
Обычный	10	13	21	26	27	3,0	3,0	4,9	6,6	6,6

Из данных таблицы 1 можно сделать вывод, что прочность цементов увеличивается с увеличением содержания в них алита и понижением содержания белита. В первые сроки твердения цементы с большим содержанием алита резко отличаются по прочности от белитовых портландцементов (с содержанием белита 20% и 25%), а в более длительные сроки прочности всех цементов приближаются друг к другу. В отношении содержания С₃А и С₄АФ наилучшие результаты показывают цементы с одинаковым 10%-ным количеством обоих минералов.

На основании данных, приведенных в таблице 1, можно сделать вывод, что наилучшую прочность с добавками дает алитовый цемент (№1), наиболее близки к нему по прочности обычные цементы (№2 и №3). К 28 дням прочность пуццолановых цементов приближается к прочности чистых портландцементов, однако это снижение гораздо меньше процента введенной добавки. Прочность в дальние сроки цементов с 30% туффита превышает прочности с 20% туффита.

Исследование сульфатостойкости производилось по методу изменения механической прочности при погружении образцов в агрессивные растворы. Для этого из раствора с песком 1:3 изготовлялись призм 1х1х3 см, как более чувствительные к разрушающему действию агрессоров, чем кубики, вследствие меньшего поперечного сечения. Песок взяли для испытания механической прочности, прошедший сито 144 отв/см² и оставшийся на сите 256 отв/см². Образцы изготовлялись из чистых цементов, из цементов с 20 и 30% туффита, обожженного при 600°C. Образцы прессовались под давлением 400 кг/см² и после изготовления хранились 28 суток во влажной среде, после чего погружались в растворы солей и в воду.

Таблица 2. Прочность портландцементов при хранении в агрессивных растворах

№ цемента	Предел прочности при изгибе, МПа					
	Сроки твердения					
	3 сут	7 сут	28 сут	3 мес	6 мес	1 год
Вода						
1	4,2	4,8	6,3	6,2	6,1	5,8
2	4,4	5,2	5,9	6,0	6,2	6,3
3	2,8	4,8	5,4	5,9	5,9	6,0
5% Na ₂ SO ₄						
1	4,3	4,9	6,3	5,8	4,8	4,2
2	4,4	5,2	5,9	5,8	4,3	3,8
3	2,8	4,4	4,8	4,6	4,0	3,6
3% MgSO ₄						
1	4,2	4,8	6,3	5,0	4,4	3,5
2	4,4	5,2	5,9	4,9	4,0	3,1
3	2,1	4,4	5,0	4,5	4,0	3,4

Хранение производилось в эксикаторах, количество раствора на один образец брали по 100 мл, смену растворов производили каждые 2 месяца. В качестве агрессивных растворов применялись: 5%-ный раствор Na₂SO₄, 3%-ный раствор MgSO₄ и водопроводная вода. Результаты испытания прочности портландцемента при хранении в агрессивных растворах приводятся в таблице 2.

Таблица 3. Коэффициент стойкости портландцементов при хранении в агрессивных растворах

№ цемента	3 сут.	7 сут.	28 сут.	3 мес.	6 мес.	1 год
5% Na ₂ SO ₄						
1	1,02	1,02	1,0	0,90	0,79	0,70
2	1,0	1,0	1,0	0,95	0,70	0,61
3	1,0	0,92	0,82	0,78	0,69	0,60
3% MgSO ₄						
1	1,0	1,0	1,0	0,80	0,72	0,61
2	1,0	1,0	1,0	0,81	0,65	0,50
3	0,75	0,92	0,98	0,76	0,68	0,57

Таблица 4. Прочность цементов с 20% туффита при хранении в агрессивных растворах

№ цемента	Предел прочности при изгибе, МПа					
	Сроки твердения					
	3 сут	7 сут	28 сут	3 мес	6 мес	1 год
Вода						
1	3,8	4,7	5,7	5,9	6,8	7,0
2	3,5	4,5	5,5	6,3	6,6	6,9
3	2,2	3,3	5,2	5,9	6,1	6,7
5% Na ₂ SO ₄						
1	3,8	4,8	5,6	5,8	6,7	6,0
2	3,6	4,5	5,5	6,2	6,5	5,9
3	2,5	3,3	5,3	5,7	5,9	6,1
3% MgSO ₄						
1	3,8	4,7	5,3	4,7	5,2	4,9
2	3,6	4,5	5,4	5,0	4,9	4,7
3	3,1	3,9	4,4	4,7	4,3	4,6

На основании данных, приведенных в таблицах 1-4, можно сделать следующие выводы: введение в портланд-цементы гидравлических добавок повышает их сульфатостойкость, особенно в тех случаях, когда цементы имеют повышенное содержание С₃А. Цементы с 30% туффита дают лучшую прочность, чем с 20% туффита.

Заключение. Показана и подтверждена возможность замены 20-30% массовой доли клинкера указанной добавкой с повышением прочностных показателей вяжущего во все сроки твердения (от 1 суток до 2 лет), а в 28-суточном возрасте – на 4-5 МПа, при одновременном улучшении кинетики роста прочности после тепловлажностной обработки, повышении сульфатостойкости цементов и их морозостойкости.

Разработанные составы смешанных цементов с добавками термообработанного туффита в состав портландцемента, что позволяют уменьшить массовую долю клинкера на 20-30% без снижения прочностных показателей смешанного цемента.

Литература

1. Атакузиев Т.А., Утениязова Г.К., Искендеров А.М. Отходы Кунградского содового завода и их использование в производстве вяжущих. /Материалы научно–практической конференции «Актуальные проблемы защиты населения в чрезвычайных ситуациях». –Ташкент: 2000. -С. 51-54.
2. Атакузиев Т.А., Утениязова Г.К., Искендеров А.М., Шамудинова Н.Э. Цементы и бетоны повышенной коррозионной стойкости против растворов сульфатов натрия и магния. /Материалы VI Всероссийской научной конференции. Керамика и композиционные материалы. –Сыктывкар: 2007. С.33.

РЕЗЮМЕ

Мақолада портландцементда куйдирилган туффит минералининг гидравлик қўшимча сифатида ишлатишга яроқлилиги ва натижада сульфат ва сульфат-магнезиал коррозиябардош шароитида портланд цементни чидамлилигини таъминланиши ўрганилди.

РЕЗЮМЕ

В статье исследована пригодность минерала обожженного туффита использования в качестве гидравлической добавки в портландцементе и как следствие, обеспечивают стойкость портланд цемента в условиях сульфатной и сульфатно-магнезиальной коррозии.

SUMMARY

The article examines the suitability of tuffite mineral in Portland cement for use as a hydraulic additive and, as a result, the durability of Portland cement under sulfate and sulfate-magnesium corrosion resistance

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ekonomika

ФОРМИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ МИНЕРАЛЬНО - СЫРЬЕВЫХ КОМПЛЕКСОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

У.Х.Ешимбетов – доктор философии по экономическим наукам

А.Б.Искендеров – старший преподаватель

З.М.Турдыбекова – ассистент преподаватель

И.А.Атамуратов – студент

Нужусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сузлар: ихтисодиёт, минерал ресурслар, инфратузилма, металлургия, кимё саноати, тузилма, транспорт инфратузилмаси, худудлар, стратегия, материаллар.

Ключевые слова: экономика, минерально-сырьевые ресурсы, инфраструктура, металлургия, химическая промышленность, структура, транспортная инфраструктура, регионы, стратегия, материалы.

Key words: economy, mineral resources, infrastructure, metallurgy, chemical industry, structure, transport infrastructure, regions, strategy, materials.

I - часть

В социально-экономическом развитии любого государства весомый вклад вносит эффективное использование природного и экономического потенциала его территории и регионов.

В этой связи в Республике Узбекистан принята и реализуется Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах, в которой определены стратегические задачи по повышению конкурентоспособности национальной экономики за счёт углубления структурных преобразований, модернизации и диверсификации ее ведущих отраслей, а также комплексному и сбалансированному социально-экономическому развитию областей и районов оптимального и эффективного использования их потенциала [1].

При этом особо необходимо отметить задачи о:

-дальнейшей модернизации и диверсификации промышленности путём перевода ее на качественно новый уровень, направленные на опережающее развитие высокотехнологичных обрабатывающих отраслей, прежде всего по производству готовой продукции с высокой добавленной стоимостью на базе глубокой переработки местных сырьевых ресурсов;

-обеспечению комплексного и эффективного использования природного, минерального, промышленного, сельскохозяйственного, туристического и трудового потенциала каждого региона для ускорения социально-экономического развития, повышения уровня занятости и доходов населения.

Республика Каракалпакстан является важным регионом, обеспеченным природными и минерально-сырьевыми ресурсами. В частности, на долю Каракалпакстана приходится 36,4% территории Узбекистана (1 место), 11,9% орошаемых земель (1 место вместе с Кашкадарьинской областью), 10,4% пашни (4 место), 23,0% сенокосов и пастбищ (1 место) [2:338.]. По индексу минерально-сырьевых ресурсов на душу населения занимает 5-е место среди регионов Узбекистана после Кашкадарьинской, Ташкентской, Навоийской и Бухарской областей [3:119-123].

По результатам комплексных поисковых работ ученых-геологов в пределах изучаемого региона выявлены богатые месторождения топливных ресурсов, руд черных и цветных металлов, горно-химического и горно-технического сырья, различных строительных материалов.

Тем не менее, текущее состояние развития промышленности региона намного ниже существующих возможностей. Доля Каракалпакстана в производстве промышленной продукции в Узбекистане умеренная. Основными причинами этого являются: низкий уровень промышленной диверсификации (на химическую промышленность приходится более 55% промышленного производства регион); в большинстве районов промышленность имеет одностороннюю от-

расловую структуру (в основном специализация на первичной переработке сельскохозяйственной продукции, недопустимость производства готовой продукции); неэффективное использование имеющихся ресурсов; слабое развитие производственной, социальной и рыночной инфраструктуры в районах.

Важнейшим приоритетным направлением углубления рыночных реформ и либерализации экономики выступают структурные преобразования с учетом эффективного использования имеющегося природно-экономического потенциала регионов. В осуществлении структурных преобразований экономики страны должен участвовать ее территориальный аспект.

Совершенствование территориальной структуры промышленности на базе минерально-сырьевых ресурсов в регионе будет рассмотрено в рамках 3 типов территориальной структуры, основанных на предыдущих исследованиях и системно-структурном подходе [4:37-40]. При этом учитывается уровень обеспеченности территории минерально-сырьевыми ресурсами, размещение и специализация производств. В этом отношении регион может быть проанализирован в рамках следующих территориальных минерально-сырьевых комплексов (далее ТМСК): Султанувайс-Джумуртау; Кунград-Муйнак; Чимбай-Тахтакупыр.

Территориальный минерально-сырьевой комплекс представляет собой естественно сложившуюся территориальную совокупность различных видов полезных ископаемых, на базе которых в рамках рациональной специализации и создание группы добывающих и перерабатывающих производств обеспечивают эффективное комплексное использование минеральных ресурсов [5:98]. Формирование ТМСК на базе не каждого сочетания минеральных ресурсов, а только на базе минерального комплекса, когда в его состав входят месторождения, освоение которых имеет комплексобразующее значение. Территориальный минерально-сырьевой комплекс далеко не во всех случаях совпадают с границами внутриобластных районов. Иногда они охватывают районы смежных областей [6:162].

Возможности промышленного развития Республики Каракалпакстан рассматриваются в рамках упомянутых выше территориальных структур.

I. Султанувайс-Джумуртауский ТМСК включает Караузякский, Берунийский и Амударьинский районы при производстве вермикулита, цемента, строительных камней, строительной извести и др.

Основными предпосылками формирования и развития ТМСК являются:

-наличие запасов минерально-сырьевых ресурсов (железные руды, вермикулит, тальковый камень, полевой шпат, природные облицовочные камни, цветные камни, цементного, керамзитового, гипсового сырья, известняки для получения извести, строительные камни и др.);

-транспортная инфраструктура (Султануиздагская система расположена вдоль автодороги Нукус-Ташкент и железнодорожной линии Нукус-Мискин-Учкудук-Ташкент);

-мощная производственная база (на территории Султануиздагской системы функционирует более сорока предприятий Караузякского и Берунийского районов);

-наличие трудовых ресурсов.

Следует особо отметить, что ТМСК являются единственными для развития и расширения производства талька, вермикулита, инертных материалов и металлургической промышленности региона.

В перспективе черная металлургия может развиваться в Караузякском районе на базе титано-магнетитовых руд Тебинбулакского месторождения. На Тебинбулакском месторождении одновременно с добычей железной руды попутно возможно добывать нерудные строительные материалы. Кроме элементов железа здесь встречаются запасы титана, ванадия, благородные металлы. Также на месторождении Коракул выявлены запасы железных руд. В его составе определены элементы свинца, цинка, меди, серебра, золота. Кроме того выявлены запасы золота на месторождениях Жамансай и Урусай.

В перспективе на Султанувайском хребте на основе комплексной переработки на месторождении Тебинбулака можно организовать металлургический кластер. Прогнозные оценки ученых того времени (конец 1970-х и начало 1980-х гг.) определили, что здесь возможно производство стали и проката в объеме до 2,5-3,0 млн. тонн и до 14,0 млн. кубических метров нерудных материалов в год [7:54-68].

В ТМСК имеется возможность расширения действующих предприятий (СП ООО «Titan Cement» и ООО «Каракалпак Цемент») и создания новых промышленных предприятий по производству цемента. В частности, для производства используются залежи известняков месторождений Джамансай, Северо-Джамансай, Актау, залежи мергелей месторождений Борлыкала, Карачадалим и Аязская гряда и глинистый компонент месторождения Каракуль.

На базе СП ООО «Titan Cement» и ООО «Каракалпак Цемент» имеются благоприятные возможности создания цементного кластера. Сырьем для предприятий служат месторождения Актау, Джумуртау, Куйячик, Джамансай, Дарвазатау, Шейхджейли, Каратау, Куянчик, Джумуртау, Кекликтау и Табаккум.

Исходя из потребностей региона необходимо расширить производство извести на базе использования Джамансайского, Актауского, Дарбозатауского и Куянчикского месторождений. Горы Султанувай обладают значительными разведанными запасами глиногипса. На основе освоения Хождакульского и Каракульского месторождений есть возможность производства гипса и гипсоблоков.

На прилегающих территориях ТМСК велика возможность развития промышленности инертных материалов. Исходя из потребностей Нижнеамударьинского экономического района в нерудных материалах, необходимо увеличить мощности по производству щебня и песка за счет интенсивного освоения Каратауского, Кекликтауского, Кемпирсайского, Каракульского, Куянчикского, Джумасайского, Джумуртауского и вовлечения в оборот Шейхджейлиского месторождения строительного камня. Имеются возможности для организации дробильно-сортировочных

предприятий по производству щебня на базе пород Тебинбулакского месторождения титано-магнетитовых руд. При этом попутно можно получить песчанно-гравийные материалы.

В ТМСК можно создать горнохимическую про-

мышленность на базе Зинельбулакского, Кызылсайского и Казгантауского месторождений талькового камня. В настоящее время на базе этих месторождений действует предприятие ООО «Беруний тальк». Мощность предприятия составляет около 25 тыс. тонн в год. Кроме данного предприятия работают ООО «Беруний геоминерал» и ООО «Беруний Норуда Саноат». Однако эти предприятия не работают регулярно. Для дальнейшего расширения добычи талькового камня необходимо освоить разрабатываемые Зинельбулакское месторождение и нетронутые Кызылсайское и Казгантауское месторождения талькового камня. Талькавая промышленность может стать важной отраслью не только для региона, но и для других регионов республики в потребности, которых могут быть полностью удовлетворены. На базе Зинельбулакского месторождения талькового камня возможна организация предприятий мощностью 140 тыс. т. молотого талька в год [8]. Кроме этого, на базе данных трех месторождений возможна организация талькомагнезитового огнеупорного кирпича.

В Караузякском и Берунийском районах имеется возможность развития камнедобывающей и камнеобрабатывающей промышленности. Значительные запасы мрамора и гранита создают условия для развития здесь камнедобывающего и камнеобрабатывающего завода на базе Актауского (Караузякский район), Кахралисайского и Берунийского (Берунийский район) месторождений мрамора и гранодиорита для удовлетворения возрастающей потребности региона и вывоза в другие области Узбекистана.

Таким образом, формирование Султанувайского ТМСК имеет важное значение, как в экономическом, так и социальном плане. Разведанные минерально-сырьевые запасы позволяют выпускать продукцию для удовлетворения не только местных нужд, но и нужд других регионов республики. Предприятия по производству таких видов продукции, как обогащенный тальк, талькомагнезитовый огнеупорный кирпич, нерудные строительные материалы, строительная известь, цемент, керамзит, теплоизоляционные материалы могут иметь межрегиональное значение как самые близкорасположенные источники потребностей Хорезмской области.

Территории Караузякского и Берунийского районов, прилегающих к хребту Султанувай, могут стать локальной зоной экономического роста. Основным фактором формирования этой зоны роста – природно-ресурсный. На основе разработки минерального сырья Султанувайса будет развиваться промышленность райцентров и кишлаков Караузякского и Берунийского районов [9:125].

II. Кунградско-Муйнакский ТМСК, основными предпосылками которого являются:

-наличие углеводородного сырья (природный газ, газовой и нефтяной конденсат) и залежей минеральных солей. Ряд геологов прогнозирует открытие новых крупных месторождений нефти и газа на плато Устюрт. Ученые геологи утверждают, что в Каракалпакстане сосредоточено 38% прогнозных ресурсов углеводородных флюидов от всего объема по республике [10]. В Муйнакском районе выявлены газоконденсатные месторождения Урга, Бердах, Восточный Бердах, Северный Бердах, Восточный Муйнак, Учсай, Северный Арал, Шагырлык, Шеги и др;

-обеспеченность объектами производственной инфраструктуры (пересечение территории международной железнодорожной и автомобильной магистрали Нукус-Кунград-Бейнеу, единая система энергоснабжения), наличие производственных площадок, создающих возможность развития малого бизнеса в кооперации с крупными предприятиями;

-благоприятное экономико-географическое положение

ние (далее ЭГП) создающее условия для экспорта товаров (в Республиках Туркменистан, Казахстан и Российской Федерации);

-мощная производственная база, здесь действуют крупные предприятия Узбекистана Устюртский газохимический комплекс, Кунградский содовый завод и др.

Освоение месторождений природного газа и минеральных солей позволило создать комплекс предприятий газодобывающей и химической промышленности республиканского значения, существенно поднявший уровень индустриального развития данного района. Кунградский район может приобрести республиканское значение точки экономического роста. Основными факторами «точки роста» района являются расширение производственных мощностей действующих предприятий, создание новых производств по выпуску топливной, химической продукции и строительных материалов, ЭГП. Развитие топливной и химической промышленности целесообразно в форме создания топливно-химического комплекса, позволяющего разнообразить ассортимент товаров, объединенных в единую производственно-технологическую цепочку выпуска конкурентоспособной продукции [11:58]. На базе углеводородного сырья возможна организация производства пластмасс, которая является сравнительно маловодоёмким, что особенно важно для региона.

Можно предположить, что в Кунграде – административном центре и фокусе хозяйственной системы обширного богатого минеральными ресурсами район – наличествуют все три основные предпосылки для формирования полюсов роста: и экономико-географическое положение, и природно-ресурсный факторы и технологическая база. Ускоренное экономическое развитие города Кунграда способствует усилению его роли и как узла опорного каркаса расселения [8:125].

На территории района, кроме месторождений природного газа, поваренной и сульфатно-магнезиальных солей обнаружено несколько крупных месторождений различных нерудных полезных ископаемых. В частно-

сти, на базе месторождений кирпичного сырья (здесь обнаружены три месторождения, их общие запасы составляют 4,3 млн. м³) возможно расширение мощностей действующих предприятий. Также есть возможность создания силикатных стеновых материалов: на базе освоения Кызылтусского месторождения оконного стекла, Кызылжарского массива – строительного керамзита, производства извести на основе использования нетронутого месторождения Кунград, запасы которых составляют 2928 тыс. т. Продукции этих предприятий, в первую очередь, обеспечат внутренний рынок. Помимо минеральных ресурсов значение Кунградского района в развитии экономики Республики Каракалпакстан в перспективе определяется огромными резервами земельных, (15% территории Узбекистана) особенно пастбищных ресурсов. Пастбищные ресурсы могут сыграть важную роль в развитии животноводства в регионе.

В перспективе в связи с освоением месторождений природного газа осушенного дна Аральского моря, залежей сульфатных солей Аккала, которые пригодны для организации производства сульфата натрия, сульфата калия, поваренной соли, бишофита-сырья для получения металлического магния, производства керамзита на основе бентонитовых глин в Учсайском месторождении и производства цемента на базе использования месторождения Порлытау возможно сформировать в Муйнакском районе ряд промышленного комплекса. Кроме того здесь выявлены в большом объеме кварцевый песок, кремний, ильменит и др., являющиеся ценным сырьем для ряда отраслей промышленности [12:248].

В перспективе развитие транспортной инфраструктуры, в том числе строительство и введение в эксплуатацию железной дороги Чимбай-Тахтакупыр-Казахдарья-Муйнак, а также автомобильной дороги Чимбай-Казахдарья-Муйнак, ремонт автодороги Кунград-Муйнак предоставит возможности для формирования комплекса горно-обогатительной промышленности и других смежных отраслей. В этой связи очень важное значение имеет создание совместных предприятий с зарубежными партнерами.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева №УП-4947 от 7 февраля 2017 года «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистана 2017-2021». <https://lex.uz/docs/3107036>
2. Салиев А. Узбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. -Т.: «Университет», 2014
3. Сайдахмедов Х. Совершенствование методических подходов оценки минерально-сырьевого потенциала регионов страны. //Экономика: анализы и прогнозы. 2020. №7-8.
4. Ешимбетов У.Х. Нерудные полезные ископаемые как фактор развития промышленности Республики Каракалпакстан. // «Вестник» ККО АН РУз, 2014. - №4. -С46-49; Оценки минерально-сырьевого потенциала Республики Каракалпакстан. // «Вестник» ККО АН РУз, 2015. №1.
5. Русанов Д.К. Экономическая оценка минеральных ресурсов. - М.: «Недр», 1987.
6. Приваловская Г.А. Избранные труды. -Ярославль: 2015.
7. Зиядуллаев С.К. Актуальные проблемы развития производительных сил низовьев Амударьи. В кн: «Проблемы Аральского моря и дельты Амударьи». Материалы научно-практической конференции. -Т.: «Фан», 1984, 8. Техничко-экономический доклад по Зинельбулакскому месторождению месторождений талькового камня – Фонды экспедиции «Химгеонеруд». -Т.: 1970.
9. Салиев А.С., Янчук С.Л. Размещения производительных сил и поляризованное развитие экономики Республики Узбекистан. Университет. -Т.: 2005.
10. Рашидов А.Х., Бегметов Э.Ю., Сидиков М.М. Геологопоисковые работы на нефть и газ на поздней стадии разведанности в Бухаро-Хивинском регионе. Нефть ва газ. 1999. №4.
11. Стратегиям социально-экономического развития Хорезмской области. -Т.: IFMR, 2015. -С. 58.
12. Рубанов И.В., Ишниязов Д.П., Баскакова М.А., Чистяков П.А. Геология Аральского моря. -Т.: «Фан», 1987. -С. 248.

РЕЗЮМЕ

Мақола маҳаллий минерал хомашё ресурслар базасида шаклландиган ҳудудий минерал хомашё комплекслари бағишланган. Истикболда улар Қорақалпоғистон Республикаси шаклланиши керак. Ҳар бир ҳудудий минерал хомашё комплексларнинг ўзига хос имкониятлари таҳлил қилинган. Уларнинг ривожланиш йўналишлари ўрганилган. Шунингдек, минерал хомашё ресурслари базасида кластерлар ташкил этиш масалалари кўриб чиқилган. Ҳудудий минерал хомашё комплекслари тўлиқ тугалланган циклда бўлиш кереклиги тавсия этилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена территориальным минерально-сырьевым комплексам, сформированным на основе местных минеральных ресурсов. В перспективе они должны сформироваться в Республике Каракалпакстан. Были проанализированы специфические возможности каждого территориального минерально-сырьевого комплекса. Изучены направления их развития. Также были рассмотрены вопросы организации кластеров на базе минерально-сырьевых ресурсов.

SUMMARY

The article is devoted to territorial mineral resource complexes formed on the basis of local mineral resources. In the future, they should be formed in the Republic of Karakalpakstan. The specific capabilities of each territorial mineral resource complex were analyzed. The directions of their development have been studied. The issues of organizing clusters based on mineral resources were also considered.

АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАЛАРИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ - УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

Қ.К.Узақбаев – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: хизмат кўрсатиш географияси, учинчи сектор, сервис, хизмат, ишчи кучи, инфратузилма, иқтисодиёт тармоқлари

Ключевые слова: география сферы обслуживания, третий сектор, сервис, рабочая сила, инфраструктура, сектора экономики

Key words: service geography, tertiary sector, service, work force, infrastructure, sectors of the economy

Кириш. Тарихий жиҳатдан аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини (АХКС) ажратиш хизматларни мустақил қисм сифатида ажратиш билан боғлиқ бўлиб, у ўз навбатида ишлаб чиқариш фаолияти мазмунининг ўзгариши ва ижтимоий меҳнатнинг икки компонентга бўлинишидан келиб чиқади: товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар ишлаб чиқариш. «Хизмат» атамаси биринчи марта 1803 йилда ўзининг «Сиёсий иқтисод бўйича трактат»ида француз иқтисодчиси Жан Батист Сай (1767-1832) томонидан илмий фойдаланишга киритилган деб ҳисобланади. «Хизмат» тушунчасининг кўплаб таърифлари мавжуд бўлиб, улар, «сезилмас манфаат», «буюртма бўйича бажариладиган ишлар», «одамларнинг эҳтиёжларини қондирадиган меҳнат фаолияти», «номоддий ҳаракатлар жараёни» ва ҳ.к. [1; 3; 4; 5; 7; 11 ва бошқалар].

Асосий қисм. Д.Риддл (Riddle) [16] хизматларни бешта гуруҳга ажратади: 1) тадбиркорлик хизматлари (консультация, молия ва банк хизматлари); 2) савдо хизматлари (савдо, моддий техника жиҳатдан таъминлаш, таъмирлаш); 3) алоқа хизматлари (алоқа, коммуникация ва транспорт); 4) ижтимоий (шахсий) хизматлар (ресторанлар, соғлиқни сақлаш); 5) давлат бошқаруви (таълим, давлат бошқаруви).

Хизматларнинг айрим турлари бир-бирининг ўрнини ўзаро босади, шунинг учун тармоқлараро хизмат кўрсатиш комплекслари бўйича хизмат кўрсатиш соҳасининг тегишли тизимлари муҳим ҳисобланади, улар ўзаро таъсирли ва функционал жиҳатдан бири-бирига яқин боғлиқ бўлган турли тармоқлар ва хизматлар турларининг тегишли гуруҳларини қамраб олади.

Хизматлар географиясининг муҳим илмий муаммоси, биринчи навбатда, илмий терминологиянинг бузилиши ва келишмовчилиги. Илмий адабиётларда «ижтимоий соҳа», «ишлаб чиқариш бўлмаган соҳа», «хизмат кўрсатиш соҳаси» ва «ижтимоий инфратузилма» каби тушунчалар мавжуд [6; 8; 14 ва бошқалар]. Баъзи муаллифлар бу атамаларни синоним деб билишади.

В.М.Рутгайзер [10:14] «ишлаб чиқариш бўлмаган соҳа» ва «аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаси» тушунчаларини кўриб чиқади, гарчи кўп жиҳатдан яқин бўлса ҳам, аммо бир маънога эга бўлмаган ноаниқ тушунчалар деб ҳисоблайди. У ишлаб чиқариш бўлмаган соҳага: уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш (УЖКХК) ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш (ноишлаб чиқариш турлари) хўжалиги, йўловчи ташиш транспорти, алоқа, соғлиқни сақлаш, жисмоний маданият, таълим, маданият ва санъат, фан ва илмий хизматлар, бошқаришни киритади. Унинг фикрича, агар биз бу рўйхатдан фан ва бошқаришни чиқариб ташласакда, балки савдо ва умумий овқатланиш, саноат маиший хизматларини киритсак, у ҳолда биз хизмат кўрсатиш соҳасини ифодаловчи саноат мажмуасини оламиз.

А.И.Алексеев ҳаммуаллифлари билан [3] хизмат кўрсатиш таркибига юқорида санаб ўтилган тармоқлардан ташқари, рекреацион дам олиш хизматлари, ижтимоий таъминот ва хизмат кўрсатиш, кредит ва суғурта хизматлари, мулк ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ўз ичига олади. Аммо таълимдан олдин у аҳолини касбий тайёргарлигини (касб-хунар ва олий маълумот) ўз ичига олмайди, лекин уни ижтимоий соҳанинг алоҳида қисми деб ҳисоблайди.

Б.А.Манак хизмат кўрсатиш тармоқларининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, аҳолининг моддий

эҳтиёжларини қондирадиган тармоқлар ва маънавий эҳтиёжлар ва шахсий ривожланиш учун хизмат қиладиган тармоқларга ажратади. Аҳолининг моддий эҳтиёжларини қондирадиган тармоқларга савдо, умумий овқатланиш, уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш (УЖКХК), маиший хизматлар, йўловчи транспорти хизмати, алоқа ва ижтимоий таъминот, кредит ва суғуртани киритади. Шахсий ривожланиш учун хизмат қиладиган тармоқларга таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат, жисмоний тарбия ва спорт, курорт ва рекреацияни киритади [7:142].

В.М.Юрковский таснифига кўра [14] АХКС икки гуруҳга бўлинади. У *биринчи гуруҳга* индивидуал (шахсий) хизматларни киритади: 1) уй-жой коммунал хўжалиги (УЖКХ); 2) савдо ва умумий овқатланиш; 3) ижтимоий таъминот хизматлари; 4) йўловчи ташиш хизматлари; 5) маиший хизматлар; 6) маданий эҳтиёжларни қондириш хизмати (маданият, жисмоний тарбия ва спорт, дам олиш ва туризм, алоқа, ахборот хизмати); 7) болалар муассасалари ва умумтаълим мактаблари; 8) тиббий ёрдам хизмати; 9) ҳуқуқий тартиб ва аҳолининг ҳавфсизлигини таъминлаш хизмати (милиция, нотариус хизмати, суд ва прокуратура, ёнгиндан ҳимоя қилиш ва бошқалар). *Иккинчи гуруҳга* ижтимоий (фуқаролик) хизматлари киради: 10) кадрлар тайёрлаш; 11) фан; 12) санъат; 13) кредит ва банк хизматлари; 14) бошқарув; 15) жамоат тартибини ҳимоя қилиш; 16) муҳофаа; 17) партия ва жамоат ташкилотлари.

Э.Б.Алаев ҳам [2:109-111] инфратузилмани саноат ва ижтимоий деб бўлади. Охириги - ҳаёт даражасининг муҳим шарт ва кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади. Ҳар бир инфратузилма элементи (транспорт, алоқа, соғлиқни сақлаш ва бошқалар) алоҳида инфратузилма эмас, фақат бу элементларнинг жами ушбу тушунча билан бир-бирига айнан ўхшаш бўлади. Э.Б.Алаев бу тушунчани инфратузилма эмас, балки «инфратузилма» деб аташни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди.

Ҳозирги вақтда «ноишлаб чиқариш соҳаси» атамаси илмий ишлатишдан чиқариб ташланмоқда, унинг ўрнини «ижтимоий соҳа» тушунчаси алмаштирмоқда. Ижтимоий соҳа – бу одамларнинг турмуш тарзи ва турмуш даражасини, уларнинг фаровонлигини, истеъмоли билан бевосита боғлиқ бўлган ва аниқлайдиган тармоқлар, корхоналар, ташкилотлар мажмуи. Ижтимоий соҳанинг таркибий қисми сифатида хизмат кўрсатиш соҳасини киритади. Хизмат кўрсатиш соҳаси – бу аҳолига хизмат кўрсатадиган иқтисодиёт тармоқлари мажмуи [13:6].

Бизнинг фикримизча «ижтимоий инфратузилма» тушунчаси «ижтимоий соҳа» тушунчаси билан бир ҳил эмас. Ижтимоий инфратузилмага ишлаб чиқариш бўлмаган соҳалар киритилмайди, улар шахсий истеъмо-л жамғармасини (фондини) шакллантиришда бевосита қатнашмайди (фан ва илмий хизматлар, давлат аппарати ва ҳ.к.). Ижтимоий инфратузилманинг мазмуни «ижтимоий соҳа» тушунчасидан кўра торроқ. Тармоқли таснифда ижтимоий соҳа куйидаги хизмат турлари билан ифодаланади: уй-жой коммунал хўжалиги; савдо ва умумий овқатланиш; маиший хизматлар (ноишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш); йўловчи ташиш транспорти; аҳолига алоқа хизматини кўрсатиш; таълим (мактабгача таълим муассасалари; умумий ўрта таълим мактаблари; ўрта-махсус касб-хунар таълим муассасалари ва олий ўқув юртлари); маданият (маданий, маъри-

фий ва ахборот хизматлари); санъат; тиббий ва санатория-курорт хизматлари; меҳмонхона хўжалиги; жисмоний тарбия ва спорт; туризм ва дам олиш; аҳоли хавфсизлигини ва ҳуқуқий тартибни таъминлаш; кредит бериш ва давлат сугуртаси; ижтимоий таъминот; бошқарув тизими ва жамоат ташкилотлари.

«Хизмат» ва «хизмат кўрсатиш соҳаси» тушунчаси яқин, лекин бир хил эмас. Демак, хизмат кўрсатиш – бу хизматлар кўрсатиш жараёни, хизмат эса – аҳоли эҳтиёжларини қондиришга қаратилган фойдали ҳаракатдир. «Ижтимоий соҳа» (ёки ноишлаб чиқариш соҳаси) тушунчаси кенгрок ва хизматлар соҳасини ўз ичига олади, у ўз навбатида ижтимоий инфратузилма ва хизмат кўрсатиш тизимини ўз ичига олади. Охириги иккиси ўзаро боғлиқ ва бир-бири билан чамбарчас боғланиб қолган, чунки инфратузилмасиз хизмат кўрсатиш жараёнининг ўзи бўлмайди.

Таркиб ва тузилиши нуктаи назаридан, бизнинг тадқиқот мақсадларимизга энг яқин тушунча – «аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаси» тушунчаси, аммо муаллифлар томонидан қабул қилинган тушунчада [5; 8; 9; 12 ва бошқалар] яна бу етарли даражада тўлиқ айнан бир хил ўхшаш эмас.

Юқорида айтилганларнинг ҳаммаси «аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаси» тушунчасини аниқлаш учун назарий асосдир. Биз уни функционал мақсади аҳолининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган таркибий, маъмурий ва ҳудудий тузилиш билан тавсифланадиган ажралмас мураккаб динамик ижтимоий-географик тизим деб тушунамиз.

1935 йилда Колин Кларк томонидан таклиф қилинган *уч тармоқли* ишлаб чиқариш моделида иқтисодиётни «бирламчи» (қишлоқ хўжалиги ва қазиб олувчи тоғ-кон саноати), «иккиламчи» (ишлаб чиқарадиган саноат) ва «учламчи» (хизматлар соҳаси) тармоқларига бўлиш мавжуд. Учинчи секторнинг ўсиши натижасида ундан алоҳида кичик тармоқлар ажратилмоқда. Ийгирманчи асрнинг 70-йилларида Д.Белл (Bell) [15] учта соҳанинг ёнида яна иккита секторни ажратади: *тўртламчи* (*quaternary*) ва *бешламчи* (*quinary*). Учинчи сектор транспорт ва коммунал хизматларни ўз ичига олган ҳолда, савдо, молия, сугурта ва кўчмас мулк билан жараёнлар тўртинчи секторга тўғри кеди. Бешинчи секторга соғлиқни сақлаш, таълим, дам олиш, тадқиқот фаолияти ва давлат идора-

лари кирди. Ж.Зингельман XX асрнинг 70-йилларида иқтисодиётнинг 6 секторини ажратишни таклиф қилди, шундан хизмат кўрсатиш соҳасида 4 та сектор. Иккинчи секторда у ишлаб чиқариш саноати билан бир қаторда қурилиш ва коммунал хизмат кўрсатиш соҳасини ҳам ўз ичига олишни таклиф қилди. М.Порат 4 сектор ғоясини илгари сурди: қишлоқ хўжалиги, саноат, хизмат кўрсатиш ва ахборот сектори, яъни билим яратиш сектори [4:41].

Хулоса. Бизнингча, хизматлар географиясининг асосий вазифаси аҳолининг хизматларга бўлган эҳтиёжини ўрганиш, хизмат кўрсатиш тизимининг ривожланиш даражасини, АХКС ҳудудий ташкиллаштирилишини ва АХКСнинг тармоқ тузилишини ўрганиш бўлиши керак.

Адабиётларда АХКСнинг тармоқ тузилишининг кўплаб таснифи мавжуд: А.И.Алексеев, В.М.Рутгайзер ва бошқалар. В.В.Покшишевский [9] аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасига: 1) соғлиқни сақлаш; 2) таълим, тарбия, маданий, маърифий ва кўнгилочар муассасалар; 3) чакана савдо ва умумий овқатланиш; 4) кредит тизими ва сугурта бизнеси; 5) уй-жой; 6) транспорт; 7) маиший хизматлар; 8) барча ахборот коммуникация тизимлари; 9) жамоат ташкилотлари ва бошқарув идораларини киритади.

Бизнингча «хизмат кўрсатиш соҳаси» тушунчасини ишлатмасдан, хизмат кўрсатиш соҳасини аслида қуйи тизимлар тўплами сифатида тузадиган, ҳар бири давлат статистик ҳисобот тизимида ўз аксини топган [10] В.М.Рутгайзернинг функционал таснифи аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ўрганиш учун ҳаммасига қараганда мосроқ.

Бу схемага киритган бизнинг кичик ўзгаришларимиз АХКСнинг 7 та қуйи тизимини тузишга имкон берди. Булар: уй-жой коммунал хўжалиги, маиший, таълим, тиббиёт, меҳмонхона-ресторан ва савдо, ижтимоий-маданий, транспорт хизматлари ва алоқа.

Ушбу тасниф бўйича АХКСнинг ўрганилиши Қорақалпоғистон Республикасида АХКС қуйи тизимларининг компонентли таҳлили, АХКСни ривожлантириш даражасидаги минтақавий фарқларни аниқлашга, аҳолини айрим турдаги хизматлар ва хизмат кўрсатувчи корхоналар мажмуаси билан таъминлашга имкон беради.

Адабиётлар

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М.: «Мысль», 1983. –С.350.
2. Алаев Э.Б. Экономико-географическая терминология. – М.: «Мысль», 1997. –С. 199.
3. Алексеев А.И. География сферы обслуживания : основные понятия и методы / Ковалев С.А., Ткаченко А.А. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 1991. – С.117.
4. Бурменко Т.Д. Сфера услуг : экономика : [учебное пособие] / Т. Д. Бурменко, Н. Н. Даниленко, Т. А. Туренко. – М.: КНО-РУС, 2007. –С. 328.
5. Ковалев С.А. География сферы обслуживания как особая экономико-географическая дисциплина. // География обслуживания. Сер. География СССР. 1974. – Т. 11. - С. 8-36.
6. Козак В.Е. Непроизводственная сфера : вопросы теории. –К.: «Наукова думка», 1979. –С. 312.
7. Манах Б.А. Методика экономико-географических исследований. – Минск: Университетское, 1985. –С. 157.
8. Меркушева Л.А. География сферы обслуживания населения (теория и методология). – Красноярск : Краснояр. ун-та, 1989. –С. 184.
9. Покшишевский В.В. Население и география. Теоретические очерки. – М.: «Мысль», 1978. –С. 315.
10. Рутгайзер В.М. Ресурсы развития производственной сферы. – М.: «Мысль», 1975. –С. 229.
11. Соколовский Н. К. Конструктивный географический анализ школьного обслуживания в сельской местности. // Вопросы географии. 1972. № 91. – С. 137–144.
12. Кочерга А.И. Сфера обслуживания населения: региональные проблемы. – К.: «Наукова думка», 1980. –С. 424.
13. Экономика производственной сферы : [учебно-методическое пособие] / Сост. В. П. Третьяк. – Х. : ХНУ им. В.Н. Каразина, 2006. –С. 68.
14. Юрковский В. М. География сферы обслуживания. – К. : УМК ВО, 1989. –С. 82.
15. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society : A Venture in Social Forecasting. -New York : Basic Books, 1973. –P. 616.
16. Riddle D. Service – Led Growth : The Role of the Service Sector in World Development. –N-Y.: «Praeger», 1986. –P. 228.

РЕЗЮМЕ

Жаҳон иқтисодиётида хизмат кўрсатиш тармоқлари ёки учинчи сектор (третичный сектор) энг ривожланган тармоғи ҳисобланади. Бу мақолада хизмат кўрсатиш тармоқларига географик нуктаи-назардан баҳо берилган.

РЕЗЮМЕ

В мировой экономике сети сферы обслуживания или третичный сектор являются наиболее передовыми. В этой статье с географической точки зрения оцениваются сети сектора сферы услуг.

SUMMARY

In the global economy, the service sector networks or the third sector is the most advanced. In this article, from a geographical perspective, service sector networks are evaluated.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ГЕНДЕР МАСАЛАСИНИ ЕЧИШНИНГ СТРАТЕГИЯСИ

Я.А.Абдуллаева – тарих фанлари доктори, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институту

Таянч сўзлар: олий таълим, гендер, хотин-қизлар, ҳуқуқ, маслаҳат кенгашлари, таълим, талаба.

Ключевые слова: высшее образование, гендер, женщины, право, консультационные советы, образование, студент.

Key words: higher education, gender, women, law, advisory councils, education, student.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришгандан кейин тараққиётнинг янги босқичи бошланди. Оилага, хотин-қизларга, болаларга бўлган муносабат давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди.

Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, ҳуқуқат қарорлари, Давлат дастурлари [1], хотин-қизларнинг жамият ривожидagi фаол иштирокини таъминлаш, гендер тенгликка эътибор қаратишда муҳим аҳамият касб этмокда.

Ушбу қабул қилинган фармонлар, Қарорлар хотин-қизларнинг жамиятдаги обрў-эътиборини ошириш ва мустақамлаш ҳамда уларнинг мамлакат ҳаётида иштирок этиши учун зарур шарт-шароит яратишда муҳим кадам бўлди ва ва бу борадаги давлат сиёсатини белгилаб берди.

Ўзбекистонда хотин-қизларга оид кўплаб Фармон ва Қарорлар қабул қилинди. Лекин қуйида хотин-қизларга, Гендер масаласига бағишланган иккита энг катта Қонун мазкур масалага эътиборни чуқурроқ қаратиш зарурлигини кўрсатиб турибди.

Биринчиси: Ўзбекистон Республикасининг Қонуни «Хотин-қизларни тазйик ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги ЎРҚ-561-сонли Қонуни 2019 йил 2 сентябрда қабул қилинди.

Иккинчиси: шу кун яъни 2019 йил 2 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг 562-сон Қонуни «Хотин-қизлар ва эркалар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар қафолатлари тўғрисида» ҳам қабул қилинди. Ушбу қонунлар гендер масаласида жуда катта ўзгаришларга олиб келмокда ва жамоатчиликнинг ижобий фикри ҳам пайдо қилмокда.

Қонунда Гендер, гендер зўравонлик тушунчаларининг мазмун-моҳиятига эътибор қаратилган. «Зўравонлик» — хотин-қизларга нисбатан жисмоний, рухий, жинсий ёки иқтисодий таъсир ўтказиш ёки бундай таъсир ўтказиш чораларини қўллаш билан таҳдид қилиш орқали уларнинг ҳаёти, соғлиғи, жинсий дахлсизлиги, шаъни, кадр-қиммати ва қонун билан ҳимоя қилинадиган бошқа ҳуқуқлари ҳамда эркинликларига таъвоуз қиладиган ғайри ҳуқуқий ҳаракат (ҳаракатсизлик), гендер зўравонлик — жинсга асосланган зўравонлик тушунилади.

Гендер зўравонлиги дейилганда нафақат уйда, балки иш жойида, жамоат жойларида аёл хотин-қизларга фақат аёл жинсига мансуб бўлганлиги сабабли ҳақорат, жисмоний ва рухий босим ва шу каби инсон кадрини паймол қилувчи ҳаракатлар назарда тутилади.

Жинсий зўравонлик, Жисмоний зўравонлик, Зўравонлик, Иқтисодий зўравонлик, Иш жойи, Рухий зўравонлик, Тазйик, Тазйик ва зўравонликдан жабрланувчи, Тазйик ва зўравонликдан ҳимоя қилиш, тазйик ва зўравонлигининг олдини олиш, ҳимоя ордери кабилар ҳақида тушунчалар ёритилган.

Юқорида алоҳида таъкидлаб ўтган ЎРҚ-561-сонли, шунингдек, 562-сонли қонунларида хотин-қизлар ва эркалар ўртасидаги муносабатларнинг жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида, шу жумладан сиёсат, иқтисодиёт, ҳуқуқ, мафкура ва маданият, таълим ҳамда илм-фан соҳаларида намоён бўладиган ижтимоий жиҳатлари ҳам кўрсатилган. Гендер тенглик масалаларига алоҳида эътибор қаратилган, гендер

тенгликни таъминлаш масалалари бўйича комиссиялар ва Марказлари вилоятларда ташкил этилган. Нукус шаҳрида хотин-қизлар ва эркалар учун тенг ҳуқуқ ва имкониятларни таъминлаш масалалари бўйича Маслаҳат кенгаши ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 5 мартдаги «Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг жамият ҳаётидаги фаол иштирокини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида» 5020-сон Президент Қарорига асосан Республика хотин-қизлар жамоатчилик кенгаши ташкил этиш, хотин-қизларни ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, уларни қўллаб-қувватлашга доир ислохотларнинг мазмун-моҳияти ва аҳамиятини аҳоли ўртасида кенг тарғиб қилиш, хотин-қизларнинг таълим ва касбий кўникмалар олишлари, муносиб иш топишларига ҳар томонлама қўмаклашиш, тадбиркорлигини қўллаб-қувватлаш, иқтидорли ёш хотин-қизларни аниқлаш ва уларнинг қобилиятларини тўғри йўналтириш каби масалалар ўрин олган.

Шу билан бирга, ҳудудларда, айниқса, қишлоқларда хотин-қизларга кўрсатиладиган тиббий-ижтимоий хизматлар сифатини, улар ўртасида соғлом турмуш тарзини таъминлаш борасидаги ишлар самарадорлигини ошириш, турар жойга муҳтож хотин-қизларни уй-жой билан таъминлаш, турмуш ва меҳнат шароитларини яхшилаш, даромадларини кўпайтириш борасида тизимли чора-тадбирларни белгилаш, хотин-қизларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор масалаларни чуқур таҳлил қилиш, илғор тажрибалар асосида мавжуд муаммоларни ҳал қилиш бўйича қонунчилик ва амалиётни такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш, хотин-қизларнинг оилаларни мустақамлаш, миллий ва умуминсоний кадриятларни асраб-авайлаш ҳамда уларнинг фарзанд тарбиясидаги ролини ошириш чораларини кўриш, ҳудудий хотин-қизлар жамоатчилик кенгашлари, маҳаллалардаги «Аёллар маслаҳат кенгашлари» фаолиятини мувофиқлаштириш, уларнинг давлат ва жамоат ташкилотлари билан самарали ҳамкорлигини таъминлаш, уларга услубий-амалий қўмаклашиш, «Аёллар дафтари» билан манзилли ишлаш, мутасадди ташкилотлар, секторлар томонидан хотин-қизларнинг муаммолари ўз вақтида бартараф этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш каби муҳим вазифалар қўйилди [2].

Гендер тенглик масаласи, хусусан, хотин-қизларнинг эркалар билан тенг ҳуқуқчилиги, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий эркинликлари, жамиятдаги, оиладаги ўрни ҳақидаги масалаларнинг кўриб чиқилиши, қонун томонидан белгиланиши ва ижроси тизимли равишда қараб чиқилмокда.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигининг биринчи қунларидан бошлаб, инсон ҳуқуқлари, хотин-қизлар ва болалар ҳуқуқлари бўйича дунё ҳамжамияти томонидан қабул қилинган бир қатор халқаро ҳужжатлар ва дастурларга расмий равишда қўшилиш билан бу масалани давлат даражасига қўтарди[3]. 1995 йил Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) институту жорий этилди. Вакилга кенг ваколатлар берилган.

Ўзбекистон Конституциянинг 5-боби 18-моддасида: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, милли-

ти, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдига тенгдирлар» [4], - деб ёзилган.

Аёл маънавиятининг баркамол, куч-қудрат ва адолат тимсоли эканлиги қадимдан Турон заминда яшаган турли-туман қабила ҳамда халқларда алоҳида юқори баҳолашиб келади.

Мағрур, жасур ва доно Тумарис, Бибихоним, Нодирабегим, Увайсийлар номлари нафакат биз учун, балки илғор фикрли дунё ахли учун ҳам илиқ ва улуг эканини ҳаммамиз яхши биламиз.

Ўзбекистонда Миллий гендер сиёсати мафкураси, бир томондан, аёллар муаммосини ҳал этишда умумжаҳон демократик тамойилларнинг эътиборга олинганлиги, иккинчи томондан эса, Шарққа хос бўлган оила ва жамиятни бирлаштириб турадиган, болалар тарбиясида катта аҳамиятга эга аёлларга эътиром хусусиятлари инobatга олинганлигини таъкидлаш лозим.

Давлат, жамият ва миллат ривожига таълим тизими алоҳида муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги глобаллашув шароитида Олий таълим муассасалари ёшларни жаҳон талаблари даражасида ўқитишда зарурий поғона ҳисобланади. Бунда аёлларнинг роли ва ўрни жуда муҳимдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг жамият ҳаётидаги фаол иштирокини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2021 йил 5 мартдаги ПҚ-5020-сон қарори билан Қорақалпоғистон Республикаси хотин-қизлар жамоатчилиги кенгаши ҳамда унинг таркиби тасдиқланиб, амалга оширилиши лозим бўлган чора-тадбирлар белгилаб берилди.

Қорақалпоғистон Республикаси хотин-қизлар жамоатчилиги кенгаши йиғилишининг 1-сонли баённомаси ижросини таъминлаш мақсадида Республика хотин-қизлар жамоатчилиги кенгашининг таркиби ишлаб чиқилди. Кенгаш таркибига Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши раиси, Хотин-қизлар масалалари бўйича маслаҳатчиси, Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирининг биринчи ўринбосари раиси этиб тайинланди ва Ўзбекистон Касаба уюшмалари Федерацияси Қорақалпоғистон Касаба уюшмалари ташкилотлари бирлашмаси кенгаши раиси, кенгаш раиси ўринбосари ҳамда намунавий таркибга асос, Жўқорғи Кенгеси депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг аъзоси, ҳамда бошқа вазирлик ва идора ташкилот раҳбарлари киритилди.

Шу билан бирга, Қорақалпоғистон Республикасида хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ва имкониятларни таъминлаш масалалари бўйича Маслаҳат Кенгаши ҳам ташкил этилган.

Ўзбекистон олима аёллари «Олима» аёлларнинг ижодий салоҳиятини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш, уларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилди.

Қорақалпоқ давлат университети, Нукус давлат педагогика институти, Қорақалпоғистон тиббиёт институти, Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти Нукус филиали, Ташкент ахборот технологиялари университети Нукус филиали, Ташкент давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали, Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали, Самарқанд ветеринария институти Нукус филиали, Ўзбекистон давлат консерваторияси Нукус филиали, Навоий давлат қончилиги институти Нукус филиалида ҳам хотин-қизлар масаласида қуйидаги ишлар амалга оширилмоқда. Қизларнинг олий маълумотли бўлиб, ҳаётда муносиб ўрнини топишдаги имкониятларини янада кенгайтириш мақсадида:

2020/2021 ўқув йилида Қорақалпоғистон Республи-

касидан 53 нафар эҳтиёжманд хотин-қизлар олий таълим муассасаларига қўшимча давлат гранти асосида қабул қилинди.

2021/2022 ўқув йилида 114 нафари қўшимча давлат гранти асосидаги ўқишга қабул қилинди.

Бердақ номидаги қорақалпоқ давлат университетида [5] Хотин-қизлар кенгаши томонидан тизимли ишларни амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020-йил 17-июнь кунги «Хотин-қизлар масалалари бўйича маслаҳат кенгашларини тузиш тўғрисида»ги 326-сонли буйруғи асосида Қорақалпоқ давлат университетининг 2020-йил 24-июнь кунги 321-Д1 буйруғи билан Қорақалпоқ давлат университети Хотин-қизлар маслаҳат Кенгаши тузилди, Кенгаш раиси ва аъзолари таркиби шакллантирилган.

Университет Хотин-қизлар масалалари бўйича маслаҳат кенгаши Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 24 августдаги 445-сонли буйруғи билан тасдиқланган «Таълим муассасаларидаги Хотин-қизлар маслаҳат кенгашларининг 2020/2021 ўқув йилида амалга оширадиган ишлари бўйича намунавий режа»си асосида фаолият олиб боради.

Университет Хотин-қизлар масалалари бўйича маслаҳат кенгаши режаси соҳа бўйича 4 та бўлим яъни

1. Меъёрий-ҳуқуқий ва ташкилий асосларни такомиллаштириш,
2. Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш,
3. Таълим муассасаларида хотин-қизлар билан ишлаш тизими,
4. Хотин-қизлар ўртасида ўтказиладиган маънавий-маърифий, тарбиявий ишларни ташкил этиш.

21 та банддан иборат маънавий-маърифий чора-тадбирлар режаси тасдиқланган.

Хотин-қизлар Кенгаши қошида ташкил қилинган ушбу клуб ва тўғарақларга аъзо талаба-қизларимиз орасидан 6 нафар Зулфия номидаги Давлат мукофоти совриндорлари, 1 «Ўзбекистон белгиси» кўкрак нишони эгаси, 1 «Шухрат медали» эгаси, кўплаб Президент номидаги, Ислон Каримов, Навоий, Бердақ, Улуғбек, Беруний номидаги давлат степендияси ғолибалари, фан олимпиядаси ғолибалари, Азия, Жаҳон миқёсидаги спорт чимпионлари ва турли танлов ғолибалари етишиб чиқди.

2020 йил 1-декабрь куни Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтининг чет тиллари ва жисмоний маданият факультетларида талабалар ва профессор-ўқитувчилари иштирокида «Хотин-қизларга кўрсатиладиган тазйиқ ва зўравонликлар ва улардан ҳимояланиш» мавзусида учрашув ўтказилди. Мавзуга қаратилган ижтимоий ролик намойишидан сўнг, институтнинг Хотин-қизлар кенгаши раиси Фарида Отенова кириш сўзида «Ўзбекистон Республикасининг Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг мазмун-моҳияти, Ўзбекистонда гендер тенглиги ва аёлларнинг ҳуқуқ ва имкониятлари, оилавий зўравонлик муаммолари ҳамда ушбу муаммоларнинг долзарблиги, хусусиятлари, сабаб ва оқибатлари ҳақида тушунча ҳосил қилиш, гендер стереотиплари бўйича хабардорлик даражасини ошириш, тазйиқ ва зўравонлиқнинг олдини олиш мақсадида давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ҳамкорлигини таъминлаш ҳақида гапириб ўтди [6].

Учрашувга Нукус шаҳри «Кўк узак» ОФИ раисининг оила, хотин-қизлар ва маънавий ижтимои масалалари бўйича муовини Гулнара Танирбергенова, Қорақалпоғистон Республикаси ОИСТга қарши курашиш маркази шифокори Валя Кылычева, институт пси-

хологи Гулжамал Торенизовалар ўз маърузалари билан қатнашдилар. Чет тиллари факультети иқтидорли талаба қизлари Республика «Қизлар овози» онлайн мактаб битирувчиси, 2 мавсум координатори, И.Юсупов номидаги давлат стипендия эгаси 3 курс талабаси Дильноза Қдирбаева «Жамиятимизда бор бўлган стереотиплар» ва 2 курс талаба Акшагул Есемуратова «Гендер тенглиги ҳақида қонунлар бўйича тушунчалар» мавзуларида ўз презентациялари менен иштирок этди.

Қорақалпоғистон Тиббиёт институтида 2021 йил «25-ноябрь Халқаро Хотин-қизларга зўравонликни йўқ қилиш»га бағишланган тадбир отқазилди. Учрашувда Нукус шаҳри «махалла ва оилани қўллаб қувватлаш» бўлими бошлиғи оринбосари Абибуллаева Г. Хотин-қизлар кенгаши бошлиғи Курбанбаева С.А ва талабалар қатнашди. Учрашув қисқача мазмун: эркак ва аёллар ўртасидаги тенг ҳуқуқ, гендер зорлик олдини олиш в.б масалалар кўриб чиқилди. Қорақалпоғистон Тиббиёт институтида 2021 йил 5 ноябрда Хотин-қизлар орасида ғурурка тегишлик, босим ва зўрликларнинг олдин олишга бағишланган семинар Офтальмология кафедраси бошлиғи М.К.К Қорақалпоғистон Республикаси қошидаги тергов бошқармаси оға терговчиси мойор Абдиреймов А. А., «Мухаммед Бахий эшон Жоме» масжиди имом хатиби Кудайбергенов С.Х. К., «Аёлларни реабилитация қилиш ҳамда мослаштириш маркази» директори Насирова С. Ж., Хотин-қизлар Кенгаши бошлиғи Курбанбаева С. А., психолог мутахассис Шанназаров Б. Қ ва талабалар қатнашди. Семинарда эркак ва аёллар ўртасидаги тенг ҳуқуқлилик, гендер зўравонликнинг олдини олиш каби масалалар кўриб чиқилди.

Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институтида талаба қизлар орасида эрта турмуш қуришнинг олдини олиш, соғлом турмуш тарзини уғит-насихат қилишга бағишланган тадбирлар амалга оширилган.

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиалида 2021 йил 22-23-январь кунлари филиал талабалари ўртасида «Коррупцияга қарши курашиш бўйича», «Ёшлар Ватан хизматида ростгўйлик ва қонунларни ҳурмат қилиш тарафдори» мавзусида талабаларнинг ижодий ишлари танлови бўлиб ўтди.

Ўзбекистон давлат консерваториясининг Нукус фи-

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти 1995-йил 2-мартда «Ўзбекистон Республикасининг давлат ва ижтимоий қурилишида хотин-қизларнинг ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида», хотин-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»; 1999 йил 17 март «Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хотин-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони; 1999 йил апрель «Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар бериш тўғрисида»ги қонун. Қаранг: Хотин-қизлар кўмиталари учун ҳужжатлар тўплами. – Тошкент., 2002. Б. 9-95; Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг «Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустахкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5325 Фармони. 2018 йил 2 февраль. // www.Lex.uz; Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармон. 2017 йил 7 февраль. // www.Lex.uz; Ўзбекистон республикасининг Қонуни «Хотин-қизларни тазйик ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги ЎРҚ-561-сонли Қонуни 2019 йил 2 сентябрда қабул қилинган Қонун; Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 сентябрдаги 562-сон Қонуни «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида»; Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 5 март, ПК-5020-сон қарори «Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг жамият ҳаётидаги фаол иштирокини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ва бошқалар. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020-йил 17-июнь кунги «Хотин-қизлар масалалари бўйича маслаҳат кенгашларини тузиш тўғрисида»ги 326-сонли буйруғи; Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 24 августдаги 445-сонли буйруғи билан тасдиқланган «Таълим муассасаларидаги Хотин-қизлар маслаҳат кенгашларининг амалга оширадиган ишлари бўйича намунавий режа»си.

2. Ўзбекистон республикасининг 2019 йил 2 сентябрда қабул қилинган «Хотин-қизларни тазйик ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги ЎРҚ-561-сонли Қонуни; Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 сентябрдаги 562-сон «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида» Қонуни.

3. 1992 йил 9 декабрда «Бола ҳуқуқлари Конвенцияси», 1995 йил 6 майда «Оналикни ҳимоялаш тўғрисида 103-Конвенция», «Аёлларга нисбатан камситишларга барҳам бериш тўғрисида декларация», 1995 йил 30 августда «Зўраки ёки мажбурий меҳнат тўғрисида», «Тенг аҳамиятли меҳнат учун эркак ва аёлларни тенг тақдирлаш тўғрисида 100-Конвенция», «Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция», «Таълим соҳасидаги камситишга қарши Конвенция» ва бошқа халқаро ҳужжатларга қўшилди; Инсон ҳуқуқлари соҳасида Ўзбекистон Республикаси қушилган халқаро ҳужжатлар // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. 2003. №2. 57-59-б.

4. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 2014. 6-б. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Нукус: «Қорақалпоғистон», 2014. 16-б.

5. Қорақалпоғистон республикаси Вазирлар Кенгаши жорий архиви. // Бердақ номидаги қорақалпоқ давлат университети га тегишли материаллар. 2020-2021 йиллар.

лиалида «Одоб-ахлоқ қондаси» мавзусида ҳам давра суҳбати ўтказилди. 1-Октябрь «Ўқитувчи ва мураббийлар»куни муносабати билан филиал хотин-қизлари орасида давра суҳбатлари ўтказилди. Ноябрь ойида Филиал хотин-қизлари орасида «Хотин-қизларни тазйик ҳамда зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги, «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида»ги қонунлар ва Гендер тенгликка эришиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисидаги Қарорига мувофиқ маъруза ўқилди.

Самарқанд ветеринария медицина институти Нукус филиалида профессор-ўқитувчилар ўртасида спортнинг волейбол туридан «Дўстлик спартакиадаси» спорт мусобақаси ўтказилди. Мусобақага «Билимдан аёллар» жамоаси, «Фаол аёллар» жамоаси ва «Меҳнаткаш аёллар» жамоалари беллашдилар. Мусобақа якунида «Фаол аёллар» жамоаси 1 ўрин, «Меҳнаткаш аёллар» жамоаси 2 ўрин ва «Билимдан аёллар» жамоаси совринли 3 ўринни эгалладилар. Ғолиб жамоалар диплом ва баҳоли совғалар билан тақдирландилар.

Навий давлат қончилик институти Нукус филиали 2021 йил январь-декабрь оралиғида хотин-қизлар маслаҳат кенгашлари фаолият юритмоқда ва қатор ишлар амаолга оширилмоқда. 2021-йил давомида Психологик тренинг, «Давр қизлари» кўрик танлови, Амалий вики-тимиология курси, «Гуллар байрами», Миллийлигимиз ғуруримиз, Қийиниш маданияти, Соғлом турмуш учун беш минг қадам, Стол теннис спорт мусобақаси каби ишлар олиб борилган [7].

Шундай қилиб, Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан кейин, хотин-қизлар масаласи давлат сиёсатининг устувор масалаларидан бирига кўтарилди ва улар жамият ривожланишининг барча жабҳаларида фаолият юритмоқдалар. Шу жумладан хотин-қизларнинг олий таълим тизимидаги фаолияти бекиёсдир. Қорақалпоғистон олий таълим муассасаларида хотин-қизларнинг жамоат кенгашлари фаолиятини алоҳида қайд этиш мумкин. Кенгаш нафақат профессор-ўқитувчилар, балки талаба қизлар орасида ҳам умуммиллий ва умуминсоний кадрятлардан, замонавий олий таълим тизимининг сифат даражасини ошириш, халқаро талаб ва нормаларга жавоб бера оладиган соҳага айлантириш каби талаб ҳамда вазифалардан келиб чиқиб, таълим-тарбия ишларини олиб бормоқдалар.

6. Қорақалпоғистон республикаси Вазирлар Кенгаши жорий архиви. 2020-2021 йиллар.
7. Қорақалпоғистон республикаси Вазирлар Кенгаши жорий архиви. 2020-2021 йиллар.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Қорақалпоғистон олий таълим муассасаларида гендер масаласини ечишнинг стратегияси ўрганилган. Хотин-қизларга бўлган муносабат давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланганлиги кўрсатилган. Олий таълим муассасаларида ташкил этилган маслаҳат кенгашлари, ёшларга, талабаларга қаратилган эътиборга аҳамият берилган. Хотин-қизларнинг маслаҳат кенгашлари фаолияти қисман ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается стратегия решения гендерных вопросов в высших учебных заведениях Каракалпакстана. Показано, что отношение к женщинам стало одним из приоритетов государственной политики. Консультативные советы, созданные в высших учебных заведениях, уделяют особое внимание молодежи и студентам. Частично изучена деятельность женских консультативных советов.

SUMMARY

This article discusses the strategy for addressing gender issues in higher education institutions of Karakalpakstan. It is shown that the attitude towards women has become one of the priorities of state policy. Advisory boards established in higher education institutions pay special attention to youth and students. The activities of women's advisory councils have been partially studied

УДК 374.3

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ И СТРАНАХ БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ

Д.И.Рузиева – доктор педагогических наук, профессор

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Ш.М.Арзымбетова – кандидат педагогических наук, доцент

Южно-Казахстанский государственный педагогический университет

Д.М.Даулетишева – докторант

Университет дружбы народов имени академика Куатбекова

Таянч сўзлар: ватанпарварлик, қадриятлар, одоб-ахлоқ, она юртқа мухаббат, ватанни химоя қилиш, фуқаролик бурчи.

Ключевые слова: патриотизм, ценности, нравственность, любовь к Родине, защита Родины, гражданский долг.

Key words: patriotism, values, morality, love for the motherland, protection of the motherland, civic duty.

Как известно, программа Первого Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», имеющая большое стратегическое значение для нашего народа, сосредоточена на ряде важных задач и актуальных вопросов, связанных с улучшением будущего Казахстана. Где он подчеркнул, что наша главная цель - войти в 30-ку самых развитых стран мира, а также необходимость модернизации, то есть духовного обновления, в соответствии с требованиями современной жизни, которое должно не только дополнять политические и экономические реформы в стране, но и становиться их стержнем [1:8].

Патриотизм-это социально-политический и моральный принцип, обобщенно выражающий чувство любви к Родине, заботу о ее интересах и готовность защищать ее от врагов. Патриотизм проявляется в гордости за достижения родной страны, в горечи от неудач и невзгод, в уважении к историческому прошлому, в бережном отношении к народной памяти, национальным и культурным традициям. Патриотизм как социально-психологическое чувство возник ещё в древности в виде любви к родным местам, к привычному образу жизни. С развитием государственности патриотизм наполняется политическим смыслом, связанным с требованием стойкости и мужества в защите интересов своей Родины. Патриотизм как основное свойство личности проявляется во всех аспектах человеческой деятельности - общении, учебе, работе, а также во всех видах взаимоотношения человека с окружающей действительностью.

26 апреля 2016 года на XXIV сессии «Независимость. Соглашение. Будущее за единой нацией» Ассамблеи народа Казахстана был разработан и принят патриотический акт «Мәңгілік Ел».

«Патриотический акт «Мәңгілік Ел» - это масштабная и уникальная генетическая программа идентичности и единства народа Казахстана. Он должен передавать из поколения в поколение основной формат наших духовных ценностей и устремлений. Он объединяет наши взгляды на экономику и политику, мораль и религию, а также на место Казахстана в глобальном мире. Патриотический акт - это, во-первых, основные национальные ценности, сформированные и переживаемые нашим народом, а во-вторых, стержень взаимной от-

ветственности государства, общества и граждан за судьбу Казахстана, его развитие и процветание. Правильность наших шагов к новым высотам мы будем определять через Патриотический акт, как если бы мы проверили правильность пути по компасу», - отметил в своём выступлении Первый Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев [2,4].

Патриотизм и его ценности изучаются в социологии, педагогике, политологии, истории, философии, а также рассматриваются учеными на разных этапах и условиях с точки зрения концептуальных идей и научных подходов.

Следует отметить, что основной вклад в патриотическое воспитание молодёжи вносят педагогические практики.

Концепции патриотизма представлены в трудах таких ученых, как М.М.Бахтин, В.С.Библер, К.Ясперс - в разнообразии культур; Л.П.Буева, Е.Г.Злобина, М.С.Каган - в философии общения; Л.Н.Гумилев, Ю.С.Бромлей, В.А.Тишков - в теории этнических групп и этнической идентичности, а также в трудах казахских этнографов Ж.Артыкбаева, Х.Аргынбаева; культурологов А.Сейдимбек, М.Ш.Хасанова, М.Х. Балтабаева; психологов Ж.Жарыкбаева, Ж.Ю.Намазбаевой; философов А.Н.Нысанбаева, Р.Абсаттарова; педагогов К.Ж.Кожажметовой, А.К.Кусаиновой, С.А.Узакбаева и многих других.

Национальная идея «Мәңгілік ел», ставшая настоящей целью нашего суверенного государства, - это идея, которая не только улучшает единство и благосостояние нашего народа, но и способствует дальнейшему развитию нашего молодого государства. «Мәңгілік ел» - это новый шаг в развитии нашей страны. Важность идеи «Мәңгілік ел» лежит в основе послания Первого Президента Нурсултана Назарбаева «Путь Казахстана - 2050: общая цель, общие интересы, общее будущее». «Год назад я провозгласил новый политический курс развития нашей страны до 2050 года. Основная цель - вывести Казахстан в число 30 самых развитых стран мира. Проект «Мәңгілік ел» - это идеальный образ новой эпохи в истории страны ... Мы отдаем дань уважения своему прошлому, гордимся своим настоящим и уверены в благополучном будущем», - сказал Елбасы.

Всем известно о том, что миром правит какая-либо идея. Политики и представители рабочего класса должны знать, почему и на кого они работают. Поэтому и нужна основа для их совместной работы. Именно в такой момент Елбасы выдвинул идею "Мәңгілік ел". Общая идея сначала рождается в виде предположений, мыслей и планов. И со временем она становится сокрушительной силой. Идея - греческое слово, употребляемое в смысле образа, концепции, понятия. В зависимости от поставленной задачи, идея выделяется по-разному. Идея мотивирует и резонирует. Мотивация (англ. motivation) - понятие, которое широко используется в современной культуре и гуманитарных науках, а также в зависимости от значения казахских слов "ниет", "түрткі", "кірісу", "жігерлену", "ынталану". Немецкий философ иррационального волюнтаризма А.Шопенгауэр впервые в своей философской работе рассматривал это понятие как одно из четырех основных принципов. Move- и motivation буквально означает «двигаться, действовать». Но в современной культуре это понятие используется не в буквальном смысле, а часто в многовариантном, улучшенном, модифицированном смысле. Например, когда-то это была форма общественного сознания, отражающая окружающий мир, а теперь ее заменяет главное - вера в человека. Мотивация также используется в смысле основы, рассматриваемого нами вопроса о национальной идее, которая заключается в желаниях, намерениях и замыслах нации. Поэтому, если мы примем национальную идею за основу, то мы найдем решение проблемы.

Большой интерес представляет опыт патриотического воспитания, формирования и развития национальной идеи в ближнем зарубежье.

В системе образования многонациональной России актуален вопрос о воспитании подрастающего поколения в духе уважения к другим народам и любви к Родине. Молодое поколение России, столкнувшись с новой социальной реальностью, не принимает ценности прежней социальной системы. Возникла новая соци-

альная форма личности. В этом случае важно сформировать обновленную систему патриотического воспитания, поставить новые задачи и повысить эффективность ее подходов и методов.

Гражданско-патриотическое воспитание в Беларуси, как и в других странах, предполагает активную гражданскую позицию личности, утверждение места гражданина в обществе, формирование внутренней свободы и ответственности за свой политический и нравственный выбор.

В Узбекистане большое внимание уделяется идее национальной независимости. Наряду с узбекским языком «Идея национальной независимости» преподается в качестве предмета в средних школах. Президент страны Шавкат Мирзиёев подаёт пример, выступая на родном языке на любых собраниях, встречах и международных форумах [3].

В Республике Таджикистан принимаются определённые меры по формированию патриотического воспитания. Органы исполнительной власти Республики Таджикистан предлагают другим государственным органам пути совершенствования системы патриотического воспитания в целях обеспечения реализации положений Концепции, государственных программ и планов в воспитании патриотизма; разрабатывают региональные долгосрочные программы(планы) и решают задачи патриотического воспитания через мобилизацию органов местного самоуправления, общественных и религиозных организаций.

Наша цель - стать независимым государством, основываясь на национальной идее Елбасы - «Мәңгілік ел»; государством, которое строит равноправные отношения со странами всего мира; и мы можем стать процветающей страной, где молодёжь с уверенностью смотрит в будущее.

Оценить и усвоить суть такого священного понятия является серьёзной задачей для современного поколения.

Литература

1. Сманов Б. Рухани жаңғыру және білім беру ісі. // «Ақиқат» ұлттық қоғамдық – саяси журналы. – Алматы: «Қазақ газеттері», 2018. №10.
2. «Мәңгілік Ел» патриоттық актісін түсіндіру бойынша әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2016.
3. <http://anatili.kazgazeta.kz/news/57794>.
4. Жарыкбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. -А.: 1995, 205-б.
5. Бержанов Қ., Мусин С. Педагогика тарихы. -А.: 1984, 254-б.

РЕЗЮМЕ

Ватанпарварлик ва унинг кадриятларини тарғиб қилиш. Қўшни мамлакатларда ватанпарварлик тарбияси. Хар бир халқнинг юрт ва ер равнақида қўшган хиссаси, аждодлар, анъаналари.

РЕЗЮМЕ

Популяризация патриотизма и его ценностей. Патриотическое воспитание в странах ближнего зарубежья. Вклад каждого народа в процветание страны и земли, традиции предков, поколения.

SUMMARY

Popularization of patriotism and its values. Patriotic education in the near abroad. The contribution of each people to the prosperity of the country and the land, ancestral traditions, descendants.

ТУРКИСТОН АССР АДЛИЯ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИ ТАРИХИ МАНБАШУНОСЛИГИ: ТУРЛАРИ ВА ТАҲЛИЛИ

О.Ҳ.Жайнаров – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: Туркистон АССР, адлия органлари, манбалар, архив хужжатлари, меъёрий-ҳуқуқий хужжатлар ва материаллар, даврий матбуот материаллари, статистик тўпламлар.

Ключевые слова: Туркестанская АССР, органы юстиции, источники, архивные документы, нормативно-правовые документы и материалы, периодические издания, статистические сборники.

Key words: Turkistan ASSR, bodies of justice, sources, archival documents, normative legal documents and materials, periodicals, statistical collections.

Тадқиқот ишида мавзуга доир манбаларни таҳлил қилиш, уларнинг хусусиятларини кўрсатиб бериш, баҳолаш мавзунинг кўплаб ўзига хос жиҳатларини очишга хизмат қилади. Шу жиҳатдан Туркистонда адлия органлари фаолияти мавзусининг тарихшунослиги масалалари [1] билан бир қаторда манбашунослигини ҳам алоҳида тадқиқ қилиш муҳим

аҳамиятга эга.

Туркистон ўлкасида адлия органларининг 1917–1924 йиллардаги фаолиятига оид манбаларни қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

- архив хужжатлари;
- нашр қилинган меъёрий-ҳуқуқий хужжатлар ва материаллар;

- даврий матбуот материаллари;
- статистик тўпламлар.

Совет адлиясининг 1917–1924 йиллардаги фаолиятини ўрганишда архив ҳужжатлари алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, кўплаб ҳужжатларда воқеликни ҳаққоний акс эттирувчи далиллар сақланиб қолган. Ўзбекистон Республикаси Миллий архиви (ЎзМА), Тошкент шаҳар Марказий Давлат архиви (Тошкент МДА), Тошкент вилоят давлат архиви (Тошкент ВДА)да мавзуга оид кўплаб ҳужжатлар сақланмоқда. Хусусан, ЎзМАнинг Р-17, Р-25, Р-34, Р-38, Р-39, Р-64, Р-343, Р-344, Р-360, Р-368, Р-904-фондларида Туркистон адлия органлари фаолиятига тегишли кўплаб ҳужжатлар мавжуд бўлиб, улар адлия органларининг турли жиҳатларини ўзида жамлаган. Жумладан, ТАССР МИҚ (Р-17) ва ХКС (Р-25) фондларида давлат ҳокимияти ва бошқарув тизими тарихига доир муҳим ҳужжатлар билан бир қаторда адлия тизимининг ҳолатига доир ҳисоботлар, билдиришномалар, йўриқномалар сақланмоқда. ТАССР Адлия халқ комиссарлиги фонди (Р-38)да сақланаётган архив ҳужжатлари ўзининг мавзуга доир маълумотларни кенг қамраб олганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Бу фонд 5 та рўйхат (опис)дан ташкил топган бўлиб, фонднинг 1-5-рўйхатларидаги ҳужжатлар асосан, шахсий таркиб йиғма жилдларидан иборат. 2-рўйхатда эса мавзуга доир турли масалаларни қамраб олган 465 сақлов бирлигидаги йиғма жилдлар мавжуд. Фонднинг 3 рўйхати архивнинг махфий белгиси остида сақланмоқда. 41 сақлов бирлигидаги йиғма жилдлардан иборат 4-рўйхат ҳам мавзуга доир қатор маълумотларни ўзида жамлаган [2].

Фондда сақланаётган ҳужжатларнинг мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб, уларни қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

- ўлкада фаолият кўрсатган судлар ва судлов жараёнларини ўзида қамраб олган йиғмажилдлар;
- прокуратура, адвокатура, ва нотариал идоралари фаолиятига оид йиғмажилдлар;
- адлия комиссарлигининг ҳудудлардаги бўлимлари ҳақидаги ҳужжатлар;
- шахсий таркиб маълумотларидан иборат йиғмажилдлар.

Таъкидлаш керакки, ушбу фондда Туркистон АССРдаги суд муассасалари фаолиятига тегишли бўлган йиғмажилдлар, адлия комиссарлигининг бошқа органлари ҳужжатларига қараганда кўпроқни ташкил қилади. Хусусан, биргина 2 рўйхатдаги 100 дан зиёд йиғмажилдлардаги ҳужжатларда айнан шу масала бўйича маълумотлар ўрин олган. Бу йиғмажилдларда Адлия халқ комиссарлигига қарашли барча суд муассасаларининг фаолияти, фуқароларнинг судлов жараёнлари устидан билдирган шикоятномалари [3], халқ судлари фаолияти, маҳаллий аҳолининг ушбу судларга муносабати ва бошқа шу каби қатор масалаларга оид ҳужжатлар мавжуд. Бундан ташқари ушбу рўйхатда, РСФСР ҳамда Туркистон ХКСнинг ўлкадаги судлар фаолиятига оид қарор, фармон, декретлари ҳам ўрин олган.

Ўлкадаги прокуратура, адвокатура ва нотариат идоралари фаолиятига оид ҳужжатларнинг талайгина қисми ушбу фондда сақланмоқда. Прокуратура соҳасига оид ҳужжатларда Туркистонда прокуратура органларининг ташкил қилиниши, уларнинг вилоятлардаги фаолияти (231, 289-йиғмажилдлар), вилоят ва уезд прокуратура органларининг штатлар жадвали (354, 360, 387, 406-йиғмажилдлар), прокурорларнинг шахсий таркиби, ходимларнинг маълумот даражаси (16, 146 а, 239, 285, 324, 354, 359, 411 йиғмажилдлар), прокуратура харажатлари тўғрисидаги ҳисоботлар ва сметалар (358, 370

йиғмажилдлар), ҳамда ТАССРда фаолият олиб борган прокуратура органлари тўғрисида Адлия халқ комиссарининг маърузаси (371 йиғмажилд) каби масалаларга оид ҳужжатлар мавжудлигини кўриш мумкин.

Адвокатура ва нотариал идоралари тўғрисида ушбу фондда маълумотлар бошқа соҳалардаги ҳужжатларга қараганда камчиликни ташкил қилади. Бу ҳолатни ўша даврда бу соҳаларга катта эътибор қаратилмаганлиги билан изоҳлаш мумкин. Адвокатура ва нотариал идораларига оид ҳужжатларда ўлкада адвокатларнинг кўпайтирилиши бўйича қўрилган чора-тадбирлар [4], Тошкент шаҳри ва Ёттисув вилояти участкаларидаги нотариат идоралари рўйхати, нотариусларнинг шахсий таркиби ҳақидаги маълумотлар [5], ушбу соҳаларнинг харажатлар сметаси, улар тўғрисидаги ҳисоботлар, Стромиллов ва Спасибухов каби халқ нотариуслари тўғрисидаги ҳужжатлар [6] ўрин олган. Шунингдек, Р-17, 25, 34-фондлардаги 40 дан ортиқ йиғмажилдларда ҳам адлия органлари фаолиятига тегишли ҳужжатлар сақланмоқда.

Адлия халқ комиссарлигининг жойлардаги бўлимларига тегишли йиғмажилдларда Туркистон АССРнинг Самарқанд, Фарғона, Амударё, Ёттисув, Каспийорти вилоятларидаги адлия органларининг йиллик ҳисоботлари, баённомалари, маълумотномалар, анкета варақлари, ходимлар рўйхати, телеграммалар, харажатлар сметаси каби ҳужжатлари мавжуд бўлиб, уларни қиёсий таҳлил қилиш орқали жойлардаги адлия бўлимларининг аҳволи, иш фаолияти ҳақида маълумотга эга бўлиш мумкин.

Шахсий таркиб маълумотларидан иборат йиғмажилдларда адлия органлари тизимида фаолият олиб борган ходимлар тўғрисидаги ҳужжатлар ўрин олган. Хусусан, Р-38 фонднинг 1-рўйхати шахсий таркибга оид ҳужжатлардан таркиб топган. Ушбу рўйхатга киритилган шахсий таркиб йиғмажилдлари комиссарлиқнинг бўлимлари бўйича хронологик кетма-кетликда жойлаштириб чиқилган. Йиғмажилдлардаги ҳужжатларнинг даврий чегараси эса 1917–1924 йилларни ўз ичига олади. Фонднинг 5-рўйхатидаги йиғмажилдларда шахсий таркиб ҳужжатлари билан бир қаторда ТАССР Адлия халқ комиссарлигининг бўйруқлари, вилоят адлия бўлимларининг рўйхати, штат жадваллари ҳақидаги ҳужжатлар ҳам сақланмоқда.

Р-360-фондда Туркистонда адлия ходимларини тайёрлаш учун ташкил қилинган қисқа муддатли курслар фаолиятига тегишли ҳужжатлар: курс маъмурияти, ўқув курсларига ажратилган маблағлар, дарс берган ўқитувчилар ҳамда тингловчилар рўйхатлари мавжуд.

Туркистон Давлат университети фонди (Р-368)да эса ҳуқуқшунослар тайёрлашга оид кўплаб маълумотлар жамланган. Хусусан, “ҳуқуқ бўлими”, унинг таркибий тузилиши, бўлимдаги профессор-ўқитувчилар ҳамда улар томонидан амалга оширилган ишлар бўйича маълумотлар мавжуд. Бундан ташқари, ушбу фондда университетнинг ҳуқуқшунослар тайёрлаган ижтимоий-иқтисодий факультети фаолияти ҳақида ҳам қимматли маълумотлар сақланмоқда.

Тошкент шаҳар Марказий Давлат архивидаги қатор фондларда ҳам адлия органлари фаолияти тегишли бир қанча маълумотлар мавжуд. Хусусан, Тошкент шаҳар ижроия қўмитаси фонди (10-фонд), Тошкент Давлат университети фонди (38-фонд), шаҳар нотариат конторалари фонди (60-фонд)ларида Тошкент ва Сирдарё ҳудудларида фаолият кўрсатган адлия органлари фаолиятига тегишли ҳужжатлар ўрин олган.

Тошкент вилояти давлат архивидаги Сирдарё вилоят судлари кенгаши (Р-281-фонд), Сирдарё вилоят суди

хузуридаги химоячилар коллегияси (Р-282-фонд), Сирдарё вилоят прокурори (Р-922-фонд) ҳамда бошқа фондларда сақланаётган ҳужжатлар совет адлия тизимининг Туркистондаги зиддиятли фаолиятини тўла ёритиб беришга хизмат қилади.

Туркистон АССР адлия органлари фаолиятининг моҳиятини илмий-назарий таҳлил қилишда РСФСР ва ТАССРларнинг олий ҳокимият идоралари томонидан қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам муҳим манбалардан бири ҳисобланади [7]. Ушбу давлатлар ҳукумати томонидан чиқарилган декрет, низом, йўриқнома ва қарорлар тўплам тарзида нашр қилинган. Бундан ташқари адлия таркибидаги органларнинг фаолиятига доир ҳужжатли материаллар ҳам чоп қилинган. Хусусан, “История советской прокуратуры в важнейших документах (К 30-летию советской прокуратуры (1922–1951))” номли тўпламда совет прокуратураси фаолиятига доир муҳим ҳужжатлар ўрин олган [8].

Кейинги йилларда РСФСР, – СССР ва ЎзССР ҳукуматлари томонидан қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар тўпламларига минтақа адлия тизими оид айрим қонун ҳужжатлари ҳам киритилган. Таъкидлаш керак, Туркистонда совет адлия тизими фаолиятининг ҳаққоний манзарасини тиклаш, уларнинг вазифа ва ваколатларини аниқлашда ушбу ҳуқуқий ҳужжатларни батафсил, хронологик изчилликда ўрганиб чиқиш алоҳида аҳамиятга эга ҳисобланади.

Туркистонда адлия органлари фаолияти ўша даврдаги вақтги матбуот саҳифаларида ҳам атрофлича ёритилган. Жумладан, “Вестник Комиссариата Юстиции Туркестанской Республики”, “Еженедельник советской юстиции”, “Вестник юстиции Узбекистана”, “Спутник советского юриста”, “Советское право”, сингари журналларда ўлка адлия идоралари фаолиятига доир янгиликлар, тизимдаги ислохотлар ва муаммолар, соҳа фаолиятининг ҳуқуқий асослари муттасил бериб борилган [9]. Чоп этилган мақола муаллифларининг кўпчилиги адлия идоралари ходимлари бўлиб, мақолаларда адлия идоралари фаолияти масаласига

ёндашувда бирёкламалик ҳолатларини кўп учратиш мумкин. Фақатгина баъзи мақолаларда адлия органлари фаолияти танқидий таҳлил этилганлигини кўриш мумкин.

Бундан ташқари “Известия ТурЦИК” “Туркистон”, “Стенная газета Роста”, “Наша газета”, “Туркестанская правда” каби газеталарда меъёрий ҳужжатлар, ҳукумат ва адлия раҳбарларининг тизимдаги ҳолат юзасидан билдирган фикр-мулоҳазалари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар, инқилобий судлар ҳамда инқилобий трибуналлар фаолиятига доир маъруза ва мақолалари мунтазам эълон қилиб борилган [10].

Мавзу моҳиятини тўла очиб беришда статистик тўпламлар [11] ҳам алоҳида ўринга эга. Тўпламларда адлия идораларининг 1917–1924 йиллардаги фаолиятига тегишли фактик маълумотлар мавжуд. Хусусан, статистик тўпламлар ўлкада адлия муассасаларининг сони, улардаги штат жадваллари, кадрларнинг миллий ва ижтимоий таркиби, маълумот даражаси ва ижтимоий келиб чиқиши, моддий аҳоли ҳақида хабар беради.

Совет адлиясининг жазо органлари томонидан жиноят қилган шахсларга нисбатан қўлланилган жазо чоралари ва турлари, жазони ўташ муассасалари тўғрисидаги маълумотлар, уларда сақланаётган маҳкумлар ҳақидаги статистик маълумотларни таҳлил қилиш жиноятчиларнинг миллати, ижтимоий аҳоли, партиявий мансублиги, ёши ва жиноят турини аниқлаш имконини беради. Бу эса ўлкадаги совет адлиясининг ўрганилаётган даврдаги фаолиятига баҳо беришда ўта муҳим ҳисобланади.

Хуллас, Туркистонда адлия органлари фаолиятига доир манбалар бугунги кунга қадар алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмади. Манбаларни таҳлил қилиш, уларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш Туркистон адлия органларининг 1917–1924 йиллардаги фаолиятини ҳолисона баҳолашга, уларининг кўплаб қирраларини очиб беришга хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Жайнаров О. Деятельность органов юстиции в историографии XX века // История, политология, социология, философия: теоретические и практические аспекты / Сб. ст. по материалам XIII междунар. науч.- практ. конф. № 8 (9). -Новосибирск: Изд. АНС «СибАК», 2018. -С. 17-23.
2. Путеводитель по отделу фондов Октябрьской революции социалистического строительства. Центральный Государственный архив Узбекистана // Отв ред. Ланда Л.М. -Ташкент: 1963.
3. ЎзМА Р-38-фонд, 2-рўйхат, 123-йўлжа жилд.
4. ЎзМА Р-38-фонд, 2-рўйхат, 48-йўлжа жилд, 90-92-варақлар.
5. ЎзМА Р-38-фонд, 4-рўйхат, 15-йўлжа жилд.
6. ЎзМА Р-38-фонд, 2-рўйхат, 218-йўлжа жилд.
7. Сборник декретов и приказов Совета Народных Комиссаров Туркестанской Федеративной Республики (с 23 января 1917 г. По 1 июля 1918 г.). – Ташкент, 1918. – 37 с.; Сборник декретов и приказов Совета Народных Комиссаров Туркестанской Республики. – Ташкент: Типография ТАССР, 1918. – 50 с.; Сборник декретов, постановлений, приказов и распоряжений ЦИК Советов Туркестанской Республики. – Ташкент: Госиздат, 1919. – 60 с.; Сборник декретов, постановлений, приказов и распоряжений ЦИК Советов Туркестанской Республики. – Ташкент: Госиздат, 1920. – 44 с.; Материалы Наркомата Юстиции. Вып. 10. – Москва, 1921. – С. 23-24.; Сборник важнейших декретов, постановлений и распоряжений правительства ТССР за 1917–1922 гг. – Ташкент: Туркгосиздат, 1923. – 213 с.; Сборник важнейших декретов, постановлений и распоряжений правительства ТССР. – Ташкент: Туркгосиздат, 1923. – 46 с.; Сборник декретов, постановлений, приказов и распоряжений правительства ТССР. – Ташкент: Средазгосиздат, 1924. – 70 с.; Сборник декретов, постановлений и распоряжений правительства ТАССР за 1924г., сентябрь-октябрь-ноябрь. – Ташкент: Изд. НКЮ ТАССР, 1924. – 78 с.; История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. Сборник документов. – Москва: Госюриздат, 1955. – 636 с.; Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане. Сборник документов. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1947. – 230 с.; История советской Конституции. Сборник документов 1917–1957 гг. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957. – 551 с.; Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сборник документов. Т. I. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1963. – 660 с.; Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сборник документов. Т. II. – Ташкент: Фан, 1972. – 608 с.; Советские конституции. Хрестоматия. В 4 частях. Часть 1. Первые советские республики, 1918–1922 гг. / Сост. Д.В. Кузнецов. [Электронный ресурс]. – Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2015. – 156 с. URL: <http://istfil.bgpu.ru/>.
8. История советской прокуратуры в важнейших документах. –Москва: Юрид-изд, 1947. – 544 с.; История советской прокуратуры в важнейших документах (К 30-летию советской прокуратуры (1922–1951)). / Под ред. К.А. Мокичева. – Москва: Госюриздат, 1952. –С. 584.
9. Приказ Совет Комиссаров Туркестанской Республики // Вестник Комиссариата Юстиции Туркестанской Республики. – Ташкент, 1919. – № 2. – С. 2-3; Об изменении такси оплаты нотариальных действий // Спутник советского юриста. –Москва: 1923. № 5 (8) -С. 74; Аронович А. Распределительные комиссии // Советское право. – Москва, 1923. – № 1 (4). – С. 86-91; В Енисейской губернской Коллегии защитников // Ежедневник советской юстиции. – Москва: 1924 № 31. -С 736.
10. Дело Доррера // Наша газета. 9 декабря 1917 г; Открытие краевого съезда судебных деятелей // Наша газета. 17 мая 1918 г; Положение о революционных трибуналах // Известия ТурЦИК. 13 февраля 1920 г; Курсы судебных работников // Стенная газета Роста. 6 октября 1920 г; Вечерние курсы судебных работников // Известия ТурЦИК. 14 ноября 1920 г; Крутиков. Суд над контр-революцией // Известия ТурЦИК. 3 июня 1922 г; Коммунист Г.А. Государственная прокуратура // Известия ТурЦИК. 2 июля 1922 г; 1-й съезд деятелей юстиции Узбекского народа // Известия ТурЦИК. 12 июля 1922 г; Киселев А. Советская адво-

катура // Туркестанская правда. 7 декабря 1922 г.; В органах юстиции Туркестанская правда. 8 мая 1924 г.; Туркистонда адлия ишлари // Туркистон. 1924 йил 23 октябр.

11. Статистический ежегодник. – Москва: Типография МКХ, 1922. – 425 с.; Статистический ежегодник 1917–1923 гг. Т. I. – Ташкент: Изд-во ТЭС, 1924. – 451 с.; Статистический ежегодник 1917–1923 гг. Т. II. – Ташкент: Изд-во ТЭС, 1924. – С.600.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Туркистон АССР адлия органлари фаолиятининг манбашуноси масалалари таҳлил қилинган. Бунда асосан адлия органлари фаолиятига тегишли манбалар алоҳида турларга ажратиб чиқилган. Манбаларнинг умумий ва ўзига хос жиҳатлари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются источники деятельности органов юстиции Туркестанской АССР. При этом источники, связанные с деятельностью органов юстиции, делятся на отдельные типы. Показаны общие и частные аспекты источников.

SUMMARY

The article analyzes the sources of activities of the justice bodies of the Turkistan ASSR. At the same time, the sources associated with the activities of the justice authorities are divided into separate types. General and specific aspects of the sources are shown.

SAYLAW HUQÍQÍ – PUQARALARDÍN SIYASIY HUQÍQÍ SÍPATÍNDÁ

E.M.Tilewov – *pedagogika ilimleri boyinsha filosofiya doktori*

M.K.Pirniyazova – *assistent oqitwshi*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: davlat, jamiyat, shaxs, konstitutsiya, kodeks, demokratiya, referendum, aktiv saylov, passiv saylov, normativ huquqiy hujjat.

Ключевые слова: государство, общество, личность, конституция, кодекс, демократия, референдум, активные выборы, пассивные выборы, нормативно-правовые акты.

Key words: country, society, personality, constitution, code, democracy, referendum, active election, passive election, regulatory document.

Bizńń mámleketimizdiń aldına qoyǵan maqseti – huquqiy demokratiyalıq mámleket, puqaralıq jámiyet qurıw hám hár bir insan ushın múnásip turmıs jaǵdayın jaratıp beriw bolıp tabıladı.

Ózbekstanda mámleket hákimiyatı organlarına ótkiziletuǵın saylawlar demokratiyalıq tiykarda ótkiziledi. Ózbekstanda tereń tamır urıp baratırǵan demokratiya dúnyada tán alınǵan demokratiyalıq dástúrlerin ózinde jámlestiredi. Bul demokratiya hesh qanday milliy, rasalıq hám basqa sheklewlerdi bilmeydi.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 32-statyasında «Ózbekstan Respublikasınıń puqaraları jámiyet hám mámleket islerin basqarıwda tuwrıdan-tuwrı hám de óz wákılleri arqalı qatnasıw huqıqına iye. Bunday qatnasıw ózin-ózi basqarıw, referendumlar ótkiziw hám mámleket organların demokratiyalıq tárizde shólkemlestiriw, sonday-aq mámleket organlarınıń iskerligi ústinen jámáátshilik qadaǵalawın rawajlandırıw hám qalıplestiriw jolı menen ámelge asırıladı.

Saylaw, saylanıw túsiniqleri búgin yaki keshe payda bolǵan emes. Bunıń tariyxı áyyemgi dáwirlerden baslanǵan. Saylaw túsiniǵı - wákıllik organınıń dawıs beriw jolı menen dúzilip tartıbi. Házirgi saylawlar tıp mánisi menen aldınǵılardan parıqlanadı. Házir saylaw huqıqı degende wákıllik organların saylaw waqtında payda bolatuǵın qatnasıqlardı tartıpkе salıp turıwshı huquqiy normalar jıynaǵı túsiniledi.

Saylaw huqıqı túsiniǵınıń jáne bir mánisi bar. Bul túsiniq puqaralardıń saylawda qatnasıwı, wákıllik organlarına saylaw hám saylanıw subektiv huqıqın belgilep beriw ushın qollanıladı. Bul jerde aktiv saylaw huqıqı menen passiv saylaw huqıqın túsiniw kerek.

Aktiv saylaw huqıqı – puqaralardıń saylaw wákıllik organların saylawda qatnasıw huqıqın bildiredi. Passiv saylaw huqıqı – bul saylanıw huqıqı bolıp tabıladı.

Ózbekstan Respublikasında saylaw huqıqı óziniń huquqiy tiykarlarına iye. Bul saylaw ótkeriw tartıbin belgilewshı Ózbekstan Respublikası konstituciyalıq huquqiy normalarınan ibarat. Bunday huquqiy normalarǵa: Ózbekstan Respublikası Konstituciyası (23-bap), Qaraqalpaqstan Respublikası Konstituciyası (23-bap) babınıń saylaw haqqındaǵı normaları, Ózbekstan Respublikası Saylaw kodeksi hám basqa da saylaw processine tiyisli normativ-huquqiy hújjetler kiredi.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 117-stat'yasında «Ózbekstan Respublikasınıń puqaraları mámleket hákimiyatı wákıllik organlarına saylaw hám saylanıw huqıqına iye. Hár bir saylawshı bir dawısqa iye. Dawıs ber-

iw huqıqı, óz qálewın bildiriw teńligi hám erkinligi nızam menen kepillenedi»dep kórsetilgen.

Saylaw kúnine shekem yaki saylaw kúniinde 18 jasqa tolatuǵın, tiyisli saylaw uchastkası aymaǵında turaqlı yaki waqtınsha jasap atırǵan Ózbekstan Respublikasınıń puqaraları saylawshılar dizimine kiritiliw huqıqına iye. Hár bir saylawshı tek bir saylawshılar dizimine kiritiliwı mumkin. Hár bir puqara – saylawshı bir dawısqa iye. Ózbekstan Respublikası puqaraları jınısı, rasası hám milliy tiyisiligi, tili, dinge qatnası, sociallıq kelip shıǵıwı, isenimi, shaxsı hám sociallıq jaǵdayı, maǵlıwmatı, shınıǵıwınıń túri hám qásiyetine qaramastan, teń saylaw huqıqına iye.

Sonıń menen birge, sud tárepinen qatnasıqqa uqıpsız dep tabılǵan, sonday-aq awır hám oǵada awır jinayatlar islegenligi ushın sudtıń húkimi menen azatlıqtan ayırıw orınlarında saqlanıp atırǵan shaxslar saylawda qatnaspaydı. Basqa hár qanday jaǵdaylarda puqaralardıń saylaw huqıqların tuwrıdan-tuwrı yaki basqasha sheklewlerge jol qoyılmaıdı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti saylawında Ózbekstan Respublikasınıń shet elde bolıp atırǵan puqaraları da saylaw huqıqına iye bolıp tabıladı. Ózbekstan Respublikasınıń shet el mámleketlerindegi diplomatiyalıq hám basqa wákılxanaları janında saylaw uchastkaları dúzilip, usı mekemeler baslıqları tárepinen sol mámleketlerde bolıp atırǵan Ózbekstan puqaralardıń dizimi qalıplestiriledi. Bul puqaralardı saylawshılar dizimi menen tanısıw usılı, ornı hám waqtı haqqında xabardar etedi.

Nızamda shet mámleketlerde turǵan puqaralarǵa Ózbekstan Respublikasınıń shet el mámleketlerindegi diplomatiyalıq hám basqa wákılxanaları janında dúzilgen uchastka saylaw komissiyalarına olardı saylawshılar dizimine kiritiw haqqında saylawdan 15 kún aldın jazba formada yaki Ózbekstan Respublikası Sırtqı isler ministrliginiń rásmiy veb-saytı arqalı elektron formada múrájáát etiwı mumkinligi kórsetilgen.

Ózbekstanda saylawlardı ótkeriwdiń konstituciyalıq principleri ulıwma dúnya júzilik demokratiyalıq úlgierge tolıq tuwrı keledi. Bul saylawlar ulıwma, teń, tuwrıdan-tuwrı, jasırın dawıs beriw jolı menen ámelge asırıladı.

Ózbekstannıń saylaw nızamshılıqları principleri Konstituciyaǵa tiykarlanadı, onda dúnya tájiriyesi hám de milliy tájiriyyede esapqa alınǵan.

Saylaw huqıqınıń principleri tómendegilerden ibarat hám olardıń mánis-mazmunın tómendegishe túsindiriw mumkin:

Ulıwma saylaw huqıqı. Bul princip mánisine kóre, saylawlardıń ulıwmalığı, yaǵnıy Ózbekstan Respublikası Prezidentligine, Ózbekstan Respublikası Oliy Májilisi

Nızamshılıq palatası deputatlıǵına, jergilikli Keńesler deputatlıǵına saylawda saylaw kúni on segiz jasqa tolǵan Ózbekstan Respublikası puqaraları saylaw huqıqına iyeligin, sonday-aq puqaralar jumısı, rasası hám milliy tiyisiligi, tili, dinge qatnası, sociallıq kelip shıǵıwı, isenimi, jekke hám sociallıq jaǵdayı, maǵlıwmatı, shınıǵıwınıń túri hám qásiyetine qaramastan, teń saylaw huqıqına iye ekenligin ańlatadı.

Teń saylaw huqıqı. Bul princip saylawda qatnasıwshı hár bir puqara bir dawısqa iye bolıwın, dawıslar teńligin ańlatadı. Yaǵnıy, dawıslardı sanawda bir saylawshı dawısı basqası menen teńligin, birde bir dawıs basqasınan ústin emesligin kórsetedi. Sonday-aq, saylawda qatnasıwdaǵı teńlikti de qamtıp aladı.

Tuwrıdan-tuwrı saylaw huqıqı. Ózbekstan Respublikası Prezidenti, Nızamshılıq palatası deputatları, jergilikli Keńesler deputatları puqaralar tárepinen tuwrıdan-tuwrı saylanadı. Bul princip saylawshınıń tuwrıdan-tuwrı, yaǵnıy qandayda bir wákilsiz, tuwrıdan-tuwrı ózi dawıs beriwdi ańlatadı. Bir adamnıń atınan basqası dawıs beriwı bul principke qarsı esaplanadı.

Jasırın dawıs beriw huqıqı. Bul princip mazmunına kóre, saylawda erkin hám jasırın dawıs beriledi. Saylawshılardıń qálewın qadaǵalawǵa jol qoyılmaydı. Jasırın dawıs beriw saylawshınıń qálewı ústinen hár qanday tárizde qadaǵalaw imkaniyatın shetlep ótetuǵın tiyisli sharayatlardı jaratıw arqalı támiynlenedi.

Pútın saylaw kompaniyası keń áshkaralıq tiykarında dúziledi. Hár bir saylawshı saylaw dawamında saylaw okrugleri hám uchastkaların dúziwge, saylaw komissiyalarınń quramı, komissiyalar jaylasqan mánzil hám jumıs waqtına, prezidentlikke, deputatlıqqa kandidaturalardı dizimge alıw, dawıs beriw hám saylaw juwmaqlarına baylanıslı xabardı izlew, alıw hám tarqatıw huqıqına iye.

Saylawshılar saylawda qatnasıp atırǵan siyasiy partiyalar hám ayırım kandidaturalardıń kelesi iskerlik dástúri menen tanısıw huqıqına iye. Saylaw huqıqına iye, qandayda bir siyasiy partiyanıń aǵzası bolmaǵan, deputatlıqqa kandidat yaki onıń isenimli wákili etip kórsetilmegen Ózbekstan Respublikasınıń puqaraları saylaw komissiyalarınń aǵzası bolıwları múmkin.

Saylaw kúni óz turar jayında bolıw imkaniyatına iye bolmaǵan saylawshılar aldınaraq dawıs beriw huqıqına iye.

Salamatlıǵınıń halatı yaki basqa sebeplerge kóre dawıs beriw binasına kele almaytuǵın saylawshılar uchastka saylaw komissiyasına tiyisli iltimas penen múrájáát etiw huqıqına iye, bul komissiya dawıs beriwdi mine usı saylawshılar turǵan orında shólkemlestiriwı shárt.

2021-jıl 24-oktyabrde Ózbekstan Respublikası prezidenti saylawı bolıp ótti. Saylawda mámleket boylap 10 mıńnan artıq saylaw uchastkaları saat 8-00 den 20-00 ge shekem saylawshılardı qabıl etti. Saylawda jámi dizimge

alıńǵan 20 158 907 saylawshıdan 16 212 343 i, yaǵnıy saylawshılardıń 80,4 procenti dawıs berdi. Saylaw kodeksiniń 96-statyasına muwapıq, eger saylawshılar dizimine kiritilgen puqaralardıń 33 procenti dawıs beriwde qatnasqan bolsa saylaw ótken esaplanadı.

Ózbekstan Respublikasınıń hár bir puqarasına onıń saylaw huqıqların sud jolı menen qorǵalıwı, saylaw komissiyalarınń, mámleket organlarınıń, lawazımlı shaxslardıń, jámaát birlespeleriniń nızamsız is-háreketleri ústinen sudqa shaǵım etiw imkaniyatları kepillenedi.

Kúsh isletiw, aldaw, qorqıtıw arqalı, yaki basqa jollar menen puqaralardıń saylaw hám saylanıw, referendumda qatnasıw, saylaw aldı agitaciyasın alıp barıwdan ibarat huqıqlarınan paydalanıwlarına tosqınlıq etiw, sonday-aq hujjetlerdi qálbekilestiriw, dawısların bile tura tuwrı emes sanaw, referendum haqqındaǵı, Prezident saylawı haqqındaǵı, hákimiyattıń wákıllik organlarına saylaw haqqındaǵı nızamların ózgeshe tárizde buzıw Ózbekstan Respublikasınıń nızamlarına muwapıq juwapkerlikke tartıwǵa sebep boladı.

Ózbekstan Respublikası Hákimshilik juwapkershilik haqqındaǵı kodeksiniń V¹ babı «Saylaw hám referendumdı shólkemlestiriw hám de ótkiziw tarawındaǵı huqıqbuzarlıqlar ushın hákimshilik juwapkershilik» dep atalıp, ol 51²-statyasınan 51⁹-statyaların óz ishine aladı. Bunda, puqaralardı bazalıq esaplaw muǵdarınıń 3 barabarınan 10 barabarına shekem, lawazımlı shaxslardı 3 barabarınan 20 barabarına shekem muǵdarda járiyma sharaları kórsetip ótilgen.

Ózbekstan Respublikası Jinayat kodeksiniń 146-statyası «Saylaw yaki referendum shólkemlestiriw, olardı ótkiziw haqqındaǵı nızamshılıqtı buzıw» dep atalıp, bunda bazalıq esaplaw muǵdarınıń 25 barabarına shekem muǵdarda járiyma, 360 saatqa shekem májbúriy jámaát jumısları, 3 jılǵa shekem miynet dúzetiw jumısları yaki 1 jıldan 3 jılǵa shekem azatlıqtan ayırıw jazası menen jazalanıwları kórsetip ótilgen.

147-statyası «Saylaw yaki saylaw huqıqınıń yaki isenimli wákil wákıllikleriniń ámelge asırıwına tosqınlıq qılıw» dep atalıp, bunda 480 saatqa shekem májbúriy jámaát jumısları yaki 3 jılǵa shekem miynet dúzetiw jumısları, 2 jıldan 5 jılǵa shekem azatlıqtı sheklew yamasa 5 jılǵa shekem azatlıqtan ayırıw jazası menen jazalanıwları kórsetip ótilgen.

Mámleketimizde saylaw mádeniyatı, sonday-aq jámiyetimizdiń, hár bir shaxstıń siyasiy mádeniyatında milliy tájiriybeler arqalı qalıpspekte.

Hár bir shaxs óziniń saylaw mádeniyatı-siyasiy mádeniyatın kórsetken halda – eń ılayıqlı, eń bilimli, sawatlı, xalıq mápin gózleytuǵın kandidatqa dawıs beriwı kerek. Sonda ǵana ol siyasiy mádeniyatlı, saylaw mádeniyatına iye shaxs bolıp esaplanadı hám mámleketimizdiń hár tárepleme rawajlanıwına óz úlesin qosqan boladı.

Адебиетлар

1. Ózbekiston Respublikası Konstitutsiyası. -T.: «Ózbekiston», 2017.
2. Ózbekiston Respublikası Saylov kodeksi. -T.: «Adolat», 2021.
3. Ózbekiston Respublikası Jinoyat kodeksi. -T.: «Adolat», 2021.
4. Ózbekiston Respublikası Mámuriy javobgarlik toǵrisidagi kodeksi. -T.: «Adolat», 2021.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада Ózbekiston Respublikasida fuqarolarning saylov huquqlari, saylov madaniyati, mamlakatimizda saylovlarning demokratik tarzda olib borilishi, saylov tamoyillari va ularning amalga oshirilishi, saylov me'yorlarini buzganlik uchun qonunchilikda belgilangan javobgarliklar tadqiq qilindi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются избирательные права граждан, культура и демократические принципы проведения выборов и их реализация, а также ответственность, установленная законом Республики Узбекистан, за нарушения избирательных норм.

SUMMARY

The article discusses the electoral rights of citizens, culture and democracy, the principles of holding elections and their implementation, as well as the responsibility established by the law of the Republic of Uzbekistan for violations of electoral norms.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

EKOLOGIYALÍQ TERMINLER – SÓZLIK QURAMNÍN BIR BÓLEGI

Sh.Allaniyazova – *filologiya ilimlerinin kandidatu, docent*

D.Ötebaeva – *magistrant*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: ekolingvistika, ekologik terminlar, yadrovıy ekologik terminlar, periferiyal ekologik terminlar, ekoleksika.

Ключевые слова: эколингвистика, экологические термины, ядерные экологические термины, периферийные экологические термины, эколексика.

Key words: ecolinguistics, terms of ecology, central terms of ecology, peripheral terms of ecology, ecolexics.

Til – bul jámiyetlik qubılıs bolǵanlıqtan, ol bárqulla háreketke, rawajlanıwda boladı. Tildi, ondaǵı qubılıs hám rawajlanıwları izertlegende de bir qalıpte qatıp qalmastan hár túrli baǵdarlarda izertlew talap etiledi. Sonlıqtan da, búgingi kúnde tilge tek lingvistikalıq kózqarastan emes, al basqa da tarawlar menen baylanısı boyınsha da izertlewler alıp barılmaqta. Tildin basqa tarawlar menen baylanısatuǵın orınlarında sociolingvistika, pragmalıngvistika sıyaqlı til biliminde jańa tarawların rawajlanıp atırǵanlıǵı belgili. Usı sıyaqlı tarawlar qatarında XX ásirde dúnya til biliminde ekolingvistika tarawı payda bolıp, ol haqqındaǵı dáslepki pikirler bildirile basladı.

Ekolingvistika tarawı boyınsha keyingi on jıllıqtǵı izertlewlerde onıń tiykarǵı eki baǵdarı bar ekenligi atap kórsetiledi:

1) ekologiyalıq lingvistika aspektinde ekologiyaǵa baylanıslı terminler, principler, atamalar hám metodlardın til hám til biliminde úyreniliwi;

2) lingvistikalıq ekologiya aspektinde ekologiyalıq mashqalaların lingvistikada úyreniliwi, lingvistikalıq termin, metodların izertleniwi, qorshaǵan ortalıqtǵı mashqalaları sáwlelendiriwde tildin roli máseleleri úyreniledi [1.2].

Sunday-aq, ulıwma ekologiya menen tildin baylanısı máselesi boyınsha pikirler avstriyalı ilimpaz A.Filldin miynetlerinde ushırasadı. Ilimpaz ekolingvistikaniń túrli tarawları boyınsha terminlerge tómendegishe túsiniń beredi:

- ekolingvistika – ekologiya hám tildi baylanıstratuǵın ulıwma termin;

- til ekologiyası – tiller arasındaǵı óz ara tásir boyınsha izertlew;

- ekologiyalıq lingvistika – ekologiyalıq terminlerdin tilde úyreniliwi;

- lingvistikalıq ekologiya – til hám ekologiyalıq máseleler arasındaǵı baylanıstın izertleniwi [2:71].

Túrkiy tillerinde ekolingvistika óz aldına taraw sıpatında alıp qaralıp izertlenbegeni menen, ulıwma ekologiyalıq terminler boyınsha izertlewler alıp barıldı. Bashqurt tilindegi ekoleksika boyınsha T.M.Garipov, qazaq tilindegi dánli ósimlikler atamaları boyınsha A.Shamshatova, chuvash tilindegi ekologiyaǵa baylanıslı atamaların etimologiyası boyınsha V.G.Igorov, tuva tili boyınsha B.I.Tatarincev, tatar tilindegi ekologiyalıq leksika boyınsha E.A.Galievaniń izertlewlerinde sóz etilgen.

Ózbek til biliminde fitonimler, zoonimlerin grammatikalıq ózgeshelikleri, dúzilisi máseleleri birqatar ilimpazlar tárepinen izertlengen. Ekologiyalıq terminler máselesi ózbek tili biliminde arnawlı túrde X.D.Palwanovaniń dissertaciya jumısında izertlendi. Ilimpaz ekologiyalıq terminlerdin inglis, rus, ózbek hám qaraqalpaq tillerindegi derivaciyası máselesi boyınsha izertlew alıp bardı. Miynetke ekologiyalıq atamalar affisler arqalı jasalıwı menen birge semantikalıq derivacion ózgeshelikleri atap ótilip, ekologiyalıq terminler unamlı mánistegi hám unamsız mání ańlatıwına qaray toparlarǵa bólingen. Semantikalıq derivaciyanıń júzege keliwi boyınsha ilimpaz tómendegi pikirlerdi keltiredi: “Ekologiyalıq terminlerdin semantikalıq derivaciyasına túrli lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq faktorlar tásir etedi. Ekologiya tarawında tilde sáwlelendiriwdi talap etetuǵın jańa túsinińlerdin payda bolıwı, anaw yaki minaw

túsiniń kólemi haqqındaǵı kózqarastın ózgeriwi, ekonomika, siyasat hám insan iskerliginiń basqa tarawlarında túrli ideyalıq aǵımlardıń rawajlanıwı, jámiyette ádep-ikramlılıq normalarınıń ózgeriwi hám insannıń maqullanatuǵın yaki qaralanatuǵın pazıyletleriniń ańıqlanıwı usı faktorlar qatarına kiredi”[3:131]. Ekologiyalıq terminlerdin semantikalıq ózgeshelikleri boyınsha Z.A.Djurabaevaniń miyneti diqqatqa ılayıq. Onda tiykarınan ekologiyalıq atamalar mánilik toparlarǵa ajratılıp izertlengen.

Qaraqalpaq til biliminde ekologiyalıq terminler máselesi óz aldına bólip alıp izertlenbegeni menen, ekologiya tarawına jaqın birqatar temalar izertlew obyektine aylanıp úlgerdi. Atap aytqanda, Q.Bekniyazovtıń izertlewlerinde qaraqalpaq tilindegi miywe hám palız eginleri atamaları, M.Qurbanovtıń miynetinde geografiyalıq terminler, A.Ötemisovtıń dissertaciya jumısında ósimlik atamaları keń túrde izertlendi. Keltirilgen bul ilimiy jumıslar ekologiya tarawı menen de tıǵız baylanıslı.

Ekologiya tarawı qorshaǵan ortalıq hám onda tirishilik etiwsı insanıyat, haywanatlar ortasındaǵı qatnastı úyreniwshi pán bolıp tabıladı. Sonlıqtan onda qollanıwshı túsinińler, terminler til bilimi menen tıǵız baylanısta úyreniliwi maqsetke muwapıq. Qaraqalpaq tilinde qollanıwshı ekologiyalıq terminlerge diqqat awdaratuǵın bolsaq, dáslep olardıń shıǵısına itibar beriw kerek. Házirgi waqıtta tilimizde qollanıwshı júrgen ekologiyalıq atamalar shıǵısı jaǵnan eki toparǵa bólinedi:

1) rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden ózlesken ekologiyalıq terminler;

2) túpkilikli ekologiyalıq terminler.

Rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden ózlesken terminler sózlik qatlamda kópshilikti quraydı. Bunday terminlerge ekologiya, temperatura, artezian, cunami, t.b. kóplegen terminler kiredi. Bul toparǵa kiriwshi terminlerdin ózin:

a) grek tilinen kirgen ekologiyalıq terminler: autekologiya, antropogenez, t.b.

b) latin tilinen kirgen ekologiyalıq terminler: virus, atmosfera, populyaciya, t.b.

c) inglis tilinen kirgen ekologiyalıq terminler: inbriding, kompost, t.b.

d) francuz tilinen kirgen ekologiyalıq terminler: affinaǵ, basseyn, resurs, kadastr dep bólip qarasaq boladı. Ekologiya tarawında jumsalatuǵın terminlerdin basım kópshiligi usı tiller arqalı kirgen. Tilimizde ekologiyaǵa baylanıslı italyan tilinen kirgen (karantin), yapon tilinen kirgen (cunami) terminler de jekke siyrek ushırasadı.

Túpkilikli ekologiyalıq terminlerge kúndelikli turmısımızda jiyy qollanıwshı júrgen ekologiyalıq atamalar kirgizemiz. Olarǵa samal, shań, ızǵarlıq, qorshaǵan ortalıq, terek, puta sıyaqlı hámmege túsinińli bolǵan atamalar kiredi. Bul sózler turmısta jiyy qollanıwshı sózler qatarına kiriw menen birge, ekologiya tarawında termin retinde de ónimli jumsaladı. Bunday terminler semantikalıq jol menen payda boladı.

Terminler semantikalıq usıl arqalı jasalganda sózlik quramda bar anaw ya minaw sózge qosımsha terminologiyalıq mání júklenedi, sóz terminologizaciyaǵa ushıraydı, usı atama definitivlik xızmet atqarıwshı nominaciya sıpatında qabıl etiledi [4:56]. Ekologiyaǵa

baylanisli terminler de tiykarinan semantikalik usul arqali payda boladi, ya'niy kundelikli turmista qollanilwshi so'zlerge terminlik mani yuklenedi. Misali: Terek – kop jilliq, jer usti bolegi agashlasqan, biyikligi eki metrden kishi bolmagan, tiykarigi denesi jaqsi qaliplesken osimlik [5:203]. Jasaw sharayati – tiri organizmlaridin tirishiligi ushin kerek bolgan ortalik faktorlarinin jiyindisi bar jer [5:47]. Demek, biz apiwayi soz retinde qaraytuvin joqarida keltirilgen atamalar ekologiya tarawinda terminlik xizmat atqarip, belgili bir tusinikti anlatadi. Ekologiyaliq atamalar aymaqlarga baylanisli da ozgeshelikka iye bolwi mumkin. Sebebi tilde belgili bir ekologiyaliq terminnin onimli yaki onimsiz jumsaliwi, yamasa uliwma qollanilmaw sol aymaqtin ekologiyaliq jagdayi menen tigiz baylanisli. Misali: Qaraqalpaqstan aymaginda ekologiyasi boyinsha duzli samal, seksewil, shor topiraq, Aral apatshiligi siyaqli tusinikler keñ tarqalgan. Bul atamalar tikkeley aymagimizdin ekologiyaliq jagdayin sawlelendiredi ham tilimizde de onimli jumsaladi. Maselen, seksewil – qumliq, sholistanliq jerlerde osetuvin osimlik [6:197]. Bul osimlik atamasi soñgi jillari ekologiya tarawinda da onimli jumsalatuvin terminge aynalip ulgerdi. Oytkeni, ekologiyaliq jagdaydin ozgeriwi menen soğan baylanisli terminlerdin jumsaliwinda (jañadan terminler kirip keliwi yaki so'zlerge terminlik mani yukleniwi) da ozgerisler boladi.

Ekologiyağa baylanisli terminler boyinsha soz etkende, olardın manilik ozgesheliklerine de ayriqsha itibar beriw lazim. Til biliminde sozdın anlatatuvin manilerin ya'niy leksikalik yaki grammatikalik, tuwra yamasa awispa manilerin oz aldına ajratıw uyreniw erteden belgili. Terminler de leksikologiyaniñ izertlew obyektlarinin biri bolganlıqtan, olarda da manilik ozgeshelikler ayriqsha kózge taslanadi. Ozbek til biliminde leksikalik sistemalar boyinsha ilimiy izertlewler alıp barğan H.Nematov, R.Rasulov, N.Nishonova, D.Vaqqosova, H.Hojieva,

F.Safarov siyaqli birqatar ilimpazlardın ilimiy miynetlerinde leksemalardın mazmunliq maydanı yadro, oray ham oraydan tısqa (shetki) boleklerge bolıp jiberilgen. Ozbek tili biliminde ekologiyaliq terminler boyinsha ilimiy izertlewler menen shugillangan ilimpaz Z.Djurabaeva: "Olardı (ekologiyaliq terminlerdi) sistema ishinde tutqan ornına qaray eki ulken toparga bolıp uyreniw maqsetke muwapıq: ekologiyaliq tusinikti anlatiwshi yadroliq terminler ham ekologiyaliq periferiya (shegara)dağı terminler. Ekologiyaliq yadroliq terminlerde ekologiyaliq sema orayliq sema esaplansa, periferiya (shegara)dağı terminlerde ekologiyaliq sema shegara sema boladı"[7:12]– dep kórsetedi.

Solay etip, ekologiya biologiya, geografiya siyaqli birqatar tarawlar menen tigiz baylanisli bolganlıqtan, onda qollanilwshi terminler de kópshilikti quraydı. Sonın menen birge kundelikli turmisimizda qollanilwshi shañ, qurım, tutın, pataslanıw, ıgallıq siyaqli sozler de ekologiya tarawında termin retinde jumsalatuvinlın atap óttik. Biraq bulardıñ barlığı da yadroliq terminler emes, al shegara dağı (periferiyadağı) terminler qatarına kiredi. Sonın menen birge qorshağan ortalıq, azıqlıq shıñjırı, qorıqxana siyaqli birqatar atamalardı yadroliq terminler quramına kirgizsek boladı.

Demek, ekolingvistika tarawı keñ maniste ekologiya ham til bilimi ortasındağı oz ara baylanisları izertleytuvin taraw. Onda ekologiyaliq terminler, ekologiyaliq maseleler tillik kózqarastan oz izertleniwin tabadı. Adamzat jasap turğan ortalıq penen tigiz baylanista bolganlıqtan, ekologiyağa baylanisli tusinikler, atamalar soñgi jillari sozlik quramda jiwi qollanılmaqta. Olardıñ shıǵısın, manilik ozgesheliklerin tillik kózqarastan izertlew búgingi kúnniñ áhmiyetli maselelerinen biri esaplanadı. Qaraqalpaq til biliminde ekolingvistika taraw boyinsha arnawlı izertlewlerdin az ekenligi ekologiyaliq terminlerdi izertlew zárurligin kórsetedi.

Адебиятлар

1. Потеряхина И.Н. 2012. Электрон ресурс: pglu.ru/upload/iblock/f74/uch_2012_iii_00025.pdf.
2. Железнова Е.Г. К вопросу об экологии языка и экологической лингвистике. //Научный вестник ЮИМ № 3. 2016.
3. Палуанова Х.Д. Экологик терминларнинг деривацион хусусиятлари. -Тошкент: 2016.
4. Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri. –Nókis: "Bilim", 1999.
5. Jumanov M.A. Ekologiya. –Toshkent: "Sano-standart" 2017.
6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. (IV том). –Нөкіс: "Қарақалпақстан", 1992.
7. Джурабаева З.А. Ўзбек тилида экологик терминлар. Дис.автореф. –Тошкент: 2018.

РЕЗЮМЕ

Maqolada ekolingvistika va ekologik terminlar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar keltirilgan. Ekologik terminlarning til bilimida o'rganilish masalasi tahlil etilgan. Ekologiyaga oid atamalarning kelib chiqishi va semantik xususiyatlari aniqlangan.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены исследования по экोलinguистике и экологическим терминам. Анализируется проблема изучения экологических терминов в языкознании. Выявлены происхождение и семантические особенности экологических терминов.

SUMMARY

The article presents research of ecolinguistic and ecological terms. The problem of studying ecological terms in linguistics is analysed. The origin and semantic features of ecological terms have been elucidated.

ВЫРАЖЕНИЕ ТЕМПОРАЛЬНОСТИ В НЕМЕЦКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

С.Т.Байниязова – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: таккосламок, равиш, солиштирмак, ифодалар, ўхшашлик, хар хил тизимдаги тиллар, билим, каршилик, тадиқикот, ўзора тасирлар, умумийлик, муносабат, тахлил.

Ключевые слова: сравнения, темпоральность, наречия, сопоставление, выражения, сходство, разносистемных языков, познание, сопротивление, исследования, взаимодействия, совокупность, отношение, анализ, метод.

Key words: comparisons, temporality, adverbs, comparison, expressions, similarity, multi- system languages, cognition, resistance, research, interactions, combination, relation, analysis, method.

В связи с повышением роли изучения иностранных языков назрела необходимость более углублённого их изучения. Но как известно, овладение грамматическим строем иностранного языка, в частности, в немецкого, представляет для учащихся национальных школ определённые трудности. Это объясняется тем, что учащиеся сталкиваются с совершенно другими, нежели в родном языке грамматическими явлениями, кроме того и тем, настоящее время проявляется широкий интерес к проблемам сопоставительно – типологического изучения разносистемных языков.

Широкое распространение сопоставительного изучения разнo системных языков в нашей стране Р.Ю.Барсук объясняет пятью причинами (условиями) [1].

В последние десятилетия мы очень сталкиваемся с вопросами о причинах и сходстве и различий в строе языка и в эволюционном процессе из этой или другой почве. Подобного рода сравнения языков служат основанием для обширных лингвистических обобщений.

На важность сопоставительного изучения языков указывали многие учёные, в том числе и академик

Л.В.Щерба. Он писал: «Сопоставление одного языка с другим на почве сравнений, как одна и та же мысль в разных языках по разному выражена и делает человека внимательнее к тонким нюансам мысли и чувства» [2].

Уделяя большое внимание сопоставлению и сравнительному изучению языков, В.И.Ярцева пишет: Сравнение всегда неизбежно входит и познание изучаемого материала. Даже в исследованиях, ставящих своей целью описание какого – либо языка как замкнутой системы с планами, лежащими вне её, как это например, имеет место при сопоставлении плана выражения и плана содержания. Поэтому сравнение можно считать наиболее универсальным способом исследования материала языка.

И это вполне резонно, так как сопоставительный метод имеет не только теоретическое, но и практическое значение. Практическая польза велика и для переводчиков и для методистов. Материалы этих исследований могут способствовать совершенствованию грамматической характеристики слов в двуязычных словарях, улучшению качества иллюстративных примеров в них а так же использоваться авторами учебников и учебных пособий [3].

Сопоставительное изучение немецкого и каракалпакского языков получено не только как метод в развитии языковедческой науки, но она в равной приносит пользу в практике преподавания немецкого языка в национальной школе, в совершенствовании методики преподавания этой дисциплины, в развитии переводческого дела. Следует констатировать, что сопоставительное изучение разных системных языков в настоящее время получило свое самостоятельное развитие. Этот метод непрерывно развивается в совершенствуется с каждой новой теоретической работой, хотя пока не решен окончательно некоторые проблемы связанные с сопоставительным методом.

Сопоставительный метод – это совокупность научно – исследовательских приемов, используемых для выявления общих и специфических особенностей в изучаемых языках, а также результатов их взаимодействия.

Несмотря на важность изучения в сопоставительном плане немецкого и каракалпакского языков, данная проблема ещё не решена полностью.

Особый интерес в плане нашего исследования представляют выражения темпорального значения в разных системных языках.

Во всех языках, в том числе и в сопоставительном немецком и в каракалпакском языках широко употребляются темпоральные отношения.

Они выражаются разными способами, а именно – разными частями речи.

И в немецком и в каракалпакском языках имеется ряд наречий, которые выражают темпоральные отношения.

К числу таких наречий относятся в немецком языке heute, morgen, früh, spät, jetzt, sofort, abends, morgens, täglich, jährlich.

Ниже мы приводим примеры.

Und wir haben das bis heute nicht gewußt! (Usbekische Sauber Märchen Churram Rachimov)

Am nächsten Morgen ging er damit zu dem Mann und sagte zu ihm: „, keine andere soll meine Gemahlin

werden als die, anderen Fuß dieser goldene Schuh paßt., (Brüder Grimm. Aschenputtel und andere Märchen)

Sie gingen die ganze Nacht und noch einen Tag von Morgen bis Abend, aber sie kamen aus dem Wald nicht heraus und waren so hungrig. (Brüder Grimm Aschenputtel und andere Märchen)

Früh morgens mußte Gretel heraus, den Kessel mit Wasser aufhängen und Feuer anzünden. (Brüder Grimm. Aschenputtel und andere Märchen)

Eines Abends gab es ein fruchtbares Umwetter; es blitzte und donnerte

Der Regen floss in Strömen, es war ganz schrecklich! (Nach dem Hans Christian Andersen. Märchen)

Abends legte es sich zu gewöhnlicher Zeit mit seiner Frau zu Bett: als sie glaubte, er sei glaubte, er eingeschlafen, stand sie auf, öffnete die Tür legte sich wieder. (Brüder Grimm. Aschenputtel und andere Märchen).

Clerfayt stand auf, „Ich fahre jetzt ins Hotel. Wo können wir zusammen zu Abend essen?“, (Erich Maria Remarque. Der Himmel kennt keine Günstlinge.)

„Wenn du erst Ministerpräsident bist, ist es zu spät.“ (Erich Maria Remarque. Der Himmel kennt keine Günstlinge.)

Eine Stunde später saß der Wagen fest. (Erich Maria Remarque. Der Himmel kennt keine Günstlinge.)

В каракалпакском языке наречие: хэзир, бүгин, ертең, кеше, ерте, алдын, бурын и т. п. выражают данное отношение.

– Марат сен далада күте тур, Гүлзар хэзир кийинип изиннен шыгады, – деди. (Т.Қайыпбергенов. Уйқысыз түнлер)

Ертеңине Маратқа кедим. (Т.Қайыпбергенов. Уйқысыз түнлер)

Кеше кеште ол мени излеп емлеўханаға келген екен. (Т.Қайыпбергенов. Уйқысыз түнлер)

Бурынғы өткен заманда бир бай болыпты. (Карл Райхель. Каракалпак халық ертеклери).

Наши данные о сопоставлении предложений с наречиями в немецком и каракалпакском языках показывают, что немецким наречиям в основном соответствуют наречия каракалпакского языка.

Немецкое наречие hier в зависимости от содержания структуры речи может передаваться: бунда, усунда, hier – бул жерде, täglich – күн сайын хэр күни.

Schon damals hatte Clerfayt gedacht. (Erich Maria Remarque. Der Himmel kennt keine Günstlinge.)

Morgen beginnt für uns ein schweres und gefährvolles Leben. (Erich Maria Remarque. Der Himmel kennt keine Günstlinge.)

Сопоставительное изучение выражения значения темпоральности в немецком и каракалпакском языках приводит к следующему выводу:

Данной вопрос представляет собой интерес поскольку он не разработан в типологическом плане. Темпоральность является одной из более употребляемых языковых явлений не только в наши сопоставляемых языках, но и во всех языках мира.

Выражения отношения темпоральности наречиями характерны и для немецкого языка также и для каракалпакского. Анализ проведенных нами примеров взятых из немецкого и каракалпакского языков показывает, что в выражении значение темпоральности наречиями выявляется полное сходство нежели чем различие в этих языках.

Литература

1. Барсук Р.Ю. Основные проблемы обучения иностранным языкам в национальной школе. – Баку: 1969, -С. 535 – 5362.
2. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. –Л.: 1957, -С.54 .
3. Ярцева В.Н. Сопоставительно – типологическое исследование в области синтаксиса. –Л.: 1973.
4. Erich Maria Remarque. Der Himmel kennt keine Günstlinge A.C. -T.: 2018.
5. Usbekische Sauber Märchen .Gabriele Keller, Churram Rachimov -T.: 2018.
6. Brüder Grimm. Aschenputtel und andere Märchen. Inter Nationes B.1990.
7. Hans Christian Andersen. Märchen. C- П. 2007.
8. Т. Қайыпбергенов. Уйқысыз түнлер. -Н.: 1987 .
9. Карл Райхель. Каракалпак халық ертеклери. -Н.: 1991.

Ушбу мақолада немис ва қарақалпоқ тилларидаги темпорал маноларни қиёсий тадқиқ қилиш ҳақида сўз боради ҳамда бу борада машҳур тилшунос олимларнинг қарашларини ифодалайди. Муаллиф немис ва қарақалпоқ тилларидаги темпорал маноларни қиёслаш орқали мисоллар келтиради.

В данной статье рассматриваются сопоставительное изучения выражения значения темпоральности в немецком и каракалпакском языках, а также приводятся мнение известных учёных языковедов о сопоставительное изучения выражения значения темпоральности. Автор сопоставляет выражение темпоральности в немецком и каракалпакском языках и приводят примеры.

This article discusses the comparative study of the expression of the meaning of temporality in German and Karakalpak languages, as well as the opinion of well-known linguists on the comparative study of the expression of the meaning of temporality. The author compares the expression of temporality in German and Karakalpak languages and gives examples.

ВОПРОС КАТЕГОРИИ ПАДЕЖА В КАРАКАЛПАКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

И.Халмуратов – магистрант

Г.Кдырбаева – доктор философии по филологическим наукам, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиязия

Таянч сўзлар: келишик категорияси, тил системаси, тўрқий тиллар, гап эгаси, гап.

Ключевые слова: категория падежа, языковая система, тюркские языки, адресат, предложение.

Key words: case, language system, Turkic languages, addressee, sentence.

«Падеж, как высказывал акад. В.В.Виноградов, – это форма имени, выражающая его отношение к другим словам в речи...». На основании этого, можно предположить, что функция данной категории имени существительного связано с выражением отношения между словами в предложении. Иными словами, действие категории падежа отражает взаимосвязь выражений с остальными участниками предложения с помощью различных окончаний, это своего рода подчинение одного слова ко второму.

Бывает два подхода в анализе категории падежа: формальный и семантический. В первом случае внешняя форма остается основным индикатором, а при семантическом подходе возможно наличие двух различных падежей внешне не отличающиеся вовсе.

В каракалпакском языке, также как в большинстве других агглютинативных тюркских языках, присутствует категория падежа и их всего шесть: Атаў (именительный), Ийелик (родительный), Барыс (дательный), Табыс (винительный), Шығыс (творительный – исходный), Орын (предложный – места). Принимая активное участие в составлении предложения, они связывают слова в предложении по смыслу. Например: *Ол турган орнында узақ иркилместен-ақ, асығыслық пенен тарағын қолына алды да, терезе қасынан жылжып айнаның алдына қарай бағыт алды (Она, долго не задерживаясь в том месте, где стояла торопливо взяла в руки расческу и, отдаляясь от окна, направилась в сторону зеркала).*

Ол (атаў-именительный) турган орнында (орын-места) узақ иркилместен-ақ, асығыслық пенен тарағын (табыс-винительный) қолына алды да, терезе қасынан (шығыс-творительный) жылжып айнаның (ийелик-родительный) алдына (барыс-дательный) қарай бағыт алды.

А в английском языке вопрос падежа несколько спорно. До сегодняшнего дня были выдвинуты несколько противоречивых догматики о категории падежа. А именно: Ж.К.Несфилд, М.Дейчбейн, М.Брайнт указывали, что в английском языке пять падежей, поделив их на две группы: флективные (genetive) и без флективные (Nominative, Vocative, Dative, Accusative).

«Genitive» – употребляется, когда нужно сказать, кому или чему принадлежит какой-то объект, вещь: *The Presiden's decision*. Эквивалентом этого падежа в каракалпакском языке выступает «Ийелик сеплиги» и его суффиксами являются **-дың, -тың: Президенттиң**

шешими (Решение президента).

«Nominative» – показывает самостоятельное, независимое положение существительного в речевой конструкции и служить в качестве начальной, нулевой формой существительных и соответствует «Атаў сеплиги» каракалпакского языка: *Rain falls – Жаўын жаўып тур (Идет дождь).*

Падеж «Dative» выражает получателя – адресата: *I gave John a pencil, a* падеж «Accusative» обозначает объект действия: *He broke a glass*. Но есть отличия в двух языках, когда как в каракалпакском они передаются с помощью суффиксов, в английском они излагаются семантический или последовательностью слов в предложении. И суффиксами падежа «Dative» или же «Барыс» являются **-ға, -ге: Мен Джонға қалем бердим**, а падежа «Accusative» в роли которого в каракалпакском выступает «Табыс» окончания **-ды, -ты** и союз **менен: Ол стаканды сындырды (Он разбил стакан)**

«Vocative» особая форма чаще всего имени существительного, для определения объекта к которому ведется обращение: *Are you coming, my friend?* В каракалпакском не встречается эквивалент падежа «Vocative». Потому, что слово **friend (достым – друг мой)** в каракалпакском языковой картине мира стоит в именительном падеже, так как отвечает на вопрос «кто?», и в целом в каракалпакском отсутствует падеж «Vocative» и его можно перевести как «қаратпа сөз» (обращение) которым и является это слово в данном случае.

Еще одно на сегодняшний день широко распространенное и наиболее теоретически обоснованное мнение выдвинули ученые грамматисты Г.Суит, О.Есперсен, А.И.Смирнитский и И.С.Бархударов. Они представили две формы падежа: common case (общий – начальная нулевая форма слова) и possessive case (притяжательный или родительный падеж – фонема 's). Например:

Common case

Boу (мальчик-бала)

Student (студент-студент)

Possessive case

Boу's toy (баланың ойыншығы)

Student's book (студенттиң китабы)

В английском языке некоторые разновидности падежа формируются в содействии предлогов и подчиняют слова друг к другу. Американский грамматист и филолог Д.Керм говорил, что дательный и притяжательный падежи строятся посредством предлогов. Но к этому числу можно добавить творительный и предложный падежи. Например:

Ийелик:	<i>One of pupils</i>	Оқыўшылардың биреўи	Один из учеников
Шығыс:	<i>From one of pupils</i>	Оқыўшылардың биреўинен	От одного и учеников
Барыс:	<i>Give it to the teacher</i>	Буны мугаллимге бер	Дай это учителю
Орын:	<i>In the next room</i>	Кейинги ханада	В следующем кабинете
<i>Take the book from one of pupils and give it to the teacher who is sitting in the next room.</i>		Китапты оқыўшылардың биреўинен ал ҳам кейинги ханада отырған мугаллимге оны бер.	Возьми книгу от одного из учеников и передай учителю, сидящему в следующем кабинете

Даже если мы будем утверждать, что в английском языке два падежа, но когда речь идет о местоимении, будет невозможным согласиться с этим, поскольку они склоняются в единственном и множественном числе в трех падежах, а также меняют свою форму исходя от падежа:

Именительный	Родительный	Винительный
I (я)	my (мой)	me (мне)
you (ты)	your (мой)	you (тебе)
he (он)	his (его)	him (ему)
she (она)	her (ее)	her (ей)
we (мы)	our (наш)	us (нам)
you (вы)	your (ваш)	you (вам)
they (они)	their (их)	them (им)

Как было сказано выше, смысл падежного окончания в английском языке не вытекает напрямую из его форм и во многих ситуациях передается последовательностью предложения. Подобный акт встречается и в каракалпакском языке, говоря точнее, это подобно скрытой родительной и скрытой винительной форме падежа в каракалпакском языке. Их особенность заключается в том, что слова, стоящий в этой форме, полностью связано со следующим словом, и их участие в предложении несет смысловой характер. Например: *Ақылсызлардың өмір жолы аспанға қарай тас (ты) атыұдан ибарат. Олар өз тасы өз (иниц) басына*

қайтып түсетуғынына ой жибермейди. (Путь дураков состоит киданием камней в небо. Они не догадываются, что этот камень может упасть на свою же голову. «Каракалпакнам» Т.Қайбергенов).

Подводя итог можно отметить, что падеж не только выражает ряд отношения существительного к другому слову, но и является словоизменительной категорией потому как суффикс выступает в качестве средства выражения категории падежа, нежели предлог категория падежа в каракалпакском языке в корне отличается от категории падежа в английском языке. В каракалпакском языке бывает 6 падежей, каждый из которых имеет определенную функцию и свои суффиксы, а в английском языке всего два – общий и притяжательный. Поскольку падежные окончания в английском языке передаются посредством предлогов и неизменного расположения слов в предложении, не затрагивая начальную корневую форму слова, данная категория анализируется с помощью семантического подхода, тогда как в каракалпакский язык при содействии формального подхода.

Эти различия в значении и инструментов обозначения падежей может вызвать сложность при изучении вышеуказанного языка а также при попытке выразиться учащимися каракалпакской аудиторией.

Литература

1. Кобрин Н.А., Болдырев Н.Н., Худяков А.А. «Теоретическая грамматика современного английского языка», учебное пособие – Москва: 2007.
2. Блох М.Я. «Теоретическая грамматика английского языка», - Москва: 1983.
3. Бекбергенов А. «Рус хам каракалпак тиллериниң салыстырма грамматикасы». –Нөкис: 1995.
4. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili». -Nókis: 2010.
5. Вдовица В.Н., Нечепуренко М.Ю. «Категория падежа в русском и английском языках в синхронном аспекте», Международный студенческий научный вестник. 2015. № 5-1.
6. www.engblog.ru

РЕЗЮМЕ

Мақола инглиз ва қарақалпақ тилларида келишик туркумига бағишланган. Мақолада ўрганилаётган тилларнинг тил тизимининг хусусиятлари муҳокама қилинади. Иш турли тиллардаги қийсий таҳлилга асосланиб, муаллифлар инглиз тилида келишик масаласи бироз мунозарали эканлигини таъкидлашади. Бугунга қадар ҳол категорияси ҳақида бир неча зид доғмалар илгари сурилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам категории падежа в английском и каракалпакском языке. В работе рассматриваются особенности языковой системы изучаемых языков. На основе сопоставительного анализа падежа в разно-системных языках, авторы подчёркивает тот факт, что в английском языке вопрос падежа несколько спорно. До сегодняшнего дня были выдвинуты несколько противоречивых догматики о категории падежа.

SUMMARY

The article deals with questions of the category of the case in the English and Karakalpak language. The paper discusses the features of the language system of the investigated languages. Based on a comparative analysis of the case in different system languages, the authors emphasize the fact that in English the case is somewhat controversial. To this day, several contradictory dogmas about the category of case have been put forward.

ЖАНУБИЙ ОРОЛБҮЙИ ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИ ЛЕКСИКАСИДАГИ АЙРИМ СЎЗЛАРНИНГ ЭТИМОЛОГИК ТАЛҚИНИ

Ю.М.Ибрагимов - филология фанлари доктори, профессор
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: луғат, изоҳли луғат, этимологик маълумот, ибора, ўзлашма сўз, манба, тил.

Ключевые слова: словарь, толковый словарь, этимологическое сведение, выражение, заимствованные слова, исходный язык.

Key words: dictionary, explanatory dictionary, etymological information, phrase, assimilation word, source language.

Ўзбек адабий тили ва халқ шеваларига сўз ўзлашиш жараёнида маъноси кескин ёки сезиларли даражада ўзгарган ёки янги маъно касб этган ўзлашма луғавий бирликларни аниқлашда изоҳли луғатларнинг ўрни бе-ниҳоят каттадир. Изоҳли луғатга киритилган ҳар бир сўз ёки термин бош сўз ҳисобланиб, бош сўз ва унга тегишли материаллар алоҳида луғат мақоласини ташкил этади. Сўзларни этимологик талқин этишдан асосий мақсад муайян сўзнинг қачон, қайси тилда, қандай сўз ясашиш қолиби бўйича, қайси тил материали асосида, қандай шаклда ва қандай маъно билан ҳосил бўлганлигини аниқлаш демак. Этимологик талқин билан боғлиқ бундай масалалар бевосита муайян сўзнинг нега шундай шаклда эканлиги, унинг қандай юзага келганлиги ёки қайси тилга мансублиги, манба тилдаги маъносининг ўзлаштирувчи тилда кенгайиши ёки то-

райиши ёйинки, тамоман бошқа маънога алмашилиши каби муаммолар, нафақат, филологларни, балки бошқа мутахассисларни ҳам қизиқтириб, ўйлантириб қўяди. Шу боисдан Сўзлар этимологиясини белгилашнинг нисбатан қийин ва бирмунча осон томонлари ҳам мавжуд. Масалан, Махмуд Қошғарий даврида «бир турли мис» маъносида қўлланган *чозин* «чўзин» сўзининг қачон ва қандай қилиб ҳозирги «чўян» ҳолатига келиб қолганини ёки қарғанинг турларини ифодаловчи *чумуқ*, *чумчуқ* *чумгуқ* [1:387]. Сўзларининг қайси вақтдан бери ҳозирги «чумчуқ» маъносига эга бўлганини аниқлаш учун бир неча шева маълумотларига, кўпгина ёзма манбаларга, изоҳли луғатларга мурожаат қилиш, тарихан содир бўлган фонетик ҳамда лексик-семантик, грамматик ўзгаришларни таққослаш ва чуқур таҳлил этишга тўғри келади.

Чунки муайян бир тил (масалан, ўзбек тили) учун ўзлашма ҳисобланган сўзларнинг дастлабки, бирламчи этимологиясини аниқлаш унчалик қийин эмас. Чунки ҳозирги ўзбек тилида қўлланилиб келаётган *мактаб*, *қалам*, *қандил* ва *иқлим* сўзларининг ўзбек тилига араб тилидан, араб тилига эса ўз навбатида юнон тилидан ўзлашганини, уларнинг юнон тилдаги дастлабки маъноси ва шаклини аниқлаш учун араб ва юнон тилларига тааллуқли луғатларни таққослаш, ушбу сўзларнинг тиллараро «саёҳати»ни кузатиш, манба тилга оид ёзма ёдгорликларини синчиклаб таҳлил этиш натижасида амалга ошади.

Худди шунингдек, тилимизда жуда қадимий, эски замонлардан бери маъносидан ишлатиладиган *дақёнус* (*даққиюнус*)дан қолган; *алмисоқдан қолган* каби иборалар таркибидаги *дақёнус* (*даққиюнус*), *мисоқ* (*алмисоқ*) сўзлари этимологиясини, яъни уларнинг қайси тилга мансублиги ва манба тилда қандай маъно англатишини осонгина аниқлаш мумкин. Бироқ мазкур ибораларнинг нега айнан шу шаклларда қўлланилишини, нега қадимийлигини ифодалашини, яъни ибораларнинг этимологиясини аниқлашда динлар тарихидан, Қуръони каримнинг ўнлаб сураларидан, хусусан, «Каҳф», «Ғор» сурасидан, Рим империяси тарихидан яхши хабардор бўлиш талаб қилинади.

Биринчи ибора Қуръони каримнинг «Каҳф» сурасида зотим император Дакёнус, яъни қадимги Рим императори Диоклетанинг Шарқ халқлари ўртасидаги номининг зулмидан қочиб, Оллоҳга бўлган имон-этиқодларини сақлаб қолиш мақсадида ғорга яширинган ёш йигитлар (уларнинг нечта эканлиги – 3 та, 5 та ёки 7 та эканлиги ёлғиз оллоҳга маълум) ва уларга эргашган бир итнинг Оллоҳнинг хоҳиш-иродаси билан ғорда 309 йил ухлаб ётганлиги ва уйқудан уйғонган йигитлар учун бу муддат куннинг бир қисмидек туюлгани, оч қолган йигитлардан бири таом келтириш учун ўз замонасининг пули билан шаҳарга боргани ҳикоя қилинади. Йигитнинг қўлидаги пулни кўрган шаҳарликлар (вақт ўтиши билан улар ҳам имонга келган эканлар). «Ие, бу пул Дакёнус замонидан қолган пул-ку!», – деб ҳайратга тушадилар. Демак, иборанинг келиб чиқиш тарихи ҳам, ўзи билдирган маъно каби узоқ тарихга эга.

Шу боисдан, ўзбек тилининг беш жилдди изоҳли луғатида *алмисоқ* сўзи берилиб, унинг манба тили(араб тили)даги асл маъноси – *аҳд*, *қасам*, *шартнома*, *битим* кабилар этимологик маълумот тарзида таъкидланган. Шундан кейин «*алмисоқдан бери ёки бўён*» ва «*алмисоқдан қолган*» иборалари қайд этилган. Иккинчи изоҳдаги «дақёнусдан қолган» бирикмаси иборалар этимологиясига бир қадар ойдинликлар киритилса ҳам, айни шу ибора нега шу шаклда ва ўша маънода ишлатилиши кўшимча изоҳ талаб қилади. Бунинг учун яна Қуръони карим сураларига мурожаат этиш жоиз «Бақар», «Ол-Имрон», «Нисо», «Моид», «Аъроф», «Анфол», «Раъд» каби сураларда турли грамматик шаклларда 30 мартага яқин ишлатилган *алмисоқ* (*мисоқ*) сўзи мазкур сураларда тааллуқли турда *аҳд*, *битим*, *шартнома*, *иттифоқ* ва *онт*. *қасам* сингари маъноларда қўлланган [5:24]. Булар Оллоҳ билан Бани Исроил қавми ўртасидаги, Оллоҳ билан насоролар ўртасидаги, Оллоҳ билан пайғамбарлар: Нуҳ алайҳиссалом, Иброҳим алайҳиссалом, Мусо алайҳиссалом ва Исо алайҳиссалом ўртасидаги аҳдлашув ва битимлар, қавмлари, халқаро шартномалар, ўзаро иттифоқлар ва бошқалардир. Мухимки, бу *аҳдлашув*, *битим*, *шартнома*, *иттифоқ* ва *онтлар*, *мисоқлар* жуда қадим замонларда, яъни Исроилга бўлган даврларда Қуръони карим сураларида батафсил баён этилган. Шу сабабдан бўлса керак, жуда қадимдан мавжуд бўлган, ниҳоятда эскирган нарс-буюмлар ва воқеа-ҳодисаларга нисбатан уларнинг ҳолатини тасвирлашда халқимиз *алмисоқдан*

бери, *алмисоқдан қолган* ибораларини кўп қўллайдилар.

Маълумки, этимологик маълумот эса, ўзбек тилига қариндош бўлмаган нотуркий тиллардан ўзлашган сўзларга ўзбек тилининг икки жилдди ва беш жилдди изоҳли луғатларида бош сўзларга этимологик изоҳ берилади. Изоҳли луғатларда хорижий сўз(атама)нинг қайси тилга қарашли эканлиги шартли қисқартмалар воситасида кўрсатилади. Масалан: *а* – арабча, *ф* – форсча, *ф-т* – форс-тожикча, *р* – русча, *лот.* лотинча, *юн.* юнонча, *ингл.* инглизча ва бошқалар. Масалан:

ВЕЛОСИПЕД (*фр.* *velocipede* < *лот.* *velox* – тез + *pedis* – оёқ).

ҲАДИС (*а* – сўз, *суҳбат*, *ҳикоя*, *ривоят*).

ҲАЗАЛ (*а.- хотин-қизларнинг кўнглини олиш, эркалаш, лирик шеър*).

ТИЛОВАТ (*а* – (овоз чиқариб) ўқиш, ўқиб чиқиш) [15, 2005].

Агар сўз таркибий қисмларидан, мустақил маъноли сўзлардан ташкил топган бўлса, янги луғатда бу ҳолат ҳам қайд этилган:

АККРЕДИТАЦИЯ аккредитлаш (лот, *akkredo* – ишонмоқ, ишонч билдирмоқ).

АНТОЛОГИЯ (юн. *anthologia* < *anthos* – гул+ *legos* – териш: гуллар дастаси).

Агар сўзнинг таркибий қисмларидан бири (масалан, препозитив термин элемент) ёки ҳар иккала қисми алоҳида луғат мақоласи сифатида этимологик маълумот берилган бўлса, бу ҳолат ҳам луғатда тегишлича акс эттирилган. Масалан: АРТРОЛОГИЯ (юн. *arthro(n)* – бўғим+*logos* – таълим, фан).

АРТЕРИОСКЛЕРОЗ (артерия + юн. *sclerosis* – қотиб қолиш).

ГУЛИСУМБИЛ (гул+сумбул)[14,15].

Бир сўз ясалиш асосидан ҳосил қилинган ясама сўзларга этимологик маълумот берилмайди. Фақат сўз ясалишига асос бўлган сўзгагина этимологик маълумот берилади. Масалан, *анархия*, *анархизм*, *анархист*, *анархистик* *анархиячи* сўзларидан фақат *анархия* сўзига ёки *дидактизм*, *дидактик*, *дидактика* сўзларидан фақат *дидактика* сўзига этимологик маълумот берилади.

Шуниси аёнки, Европа тилларига тааллуқли жуда кўп сўзлар ўзбек тилига рус тили орқали ўтган. Ўзбек тилининг икки жилдди изоҳли луғатида ҳам муайян ўзлашма сўзга этимология белгиланган, у сўз қайси тилга мансуб бўлишидан қатъий назар, уни рус тили орқали ўзлашганлигига, охириги манба рус тилига ишора қилинган: (*р* < *грек*, *р* < *лат*, *р* < *ингл*. *р* < *фр*. тарзида). Масалан, АМФИТЕАТР (*р* < *грек*. *amphitheatron* – икки томонлама томоша): 1. Қадимги Юнон ва Римда оммавий томошалар, театр спектакллар кўрсатадиган маҳобатли бино; 2. Томоша зали (театр, цирк)даги ёки аудиториядаги ярим доира шаклида қия кўтарилиб борувчи ўриндиклар.

Лекин беш жилдди изоҳли луғатда бундай усул қўлланилмай, сўзнинг қайси тилга мансублиги кўрсатилган. Чунки этимологик маълумотда сўзнинг қайси тил орқали ўзлашгани эмас, балки бу сўзнинг қайси тилга мансублиги изоҳланади. Шу боисдан ушбу сўзларнинг этимологияси янги луғатда қуйидагича берилади:

АМПУЛА (лот. *ampula* – бўғини тор, қорни катта, қўшқулоқли шиша ёки сопол идиш) [14].

Этимологик маълумотларда сўзларнинг келиб чиқишини белгиланган ўтган асрнинг иккинчи ярмидан то ҳозирги кунгача нашр этилган икки тилли луғатлардан (арабча-русча, русча-арабча, арабча-ўзбекча, ўзбекча-арабча, форсча-русча, русча-форсча, форсча-ўзбекча, ўзбекча-форсча, лотинча-русча, инглизча-русча, французча-русча, немисча-русча, ҳиндча-русча, мўғулча-русча ва б.) хорижий сўзлар луғатларидан

[8:386;1869:384], тожик тилининг изоҳли луғатидан [11:1969], зарур ҳолларда эса эски ўзбек адабий тили бўйича турли даврларда тузилган луғатлардан [1:1868;1869] фойдаланилади ва барча ўзлашма сўзларга имкон қадар этимологик маълумот берилди.

Беш жилдли изоҳли луғатда сўз ва терминларга бериладиган этимологик маълумотларда манба тиллардаги сўзларнинг бошқа тилларга ўхшашида кишини хайрон қолдирадиган даражада маъно ўзгаришларига учрагани кузатилди. Масалан, юнон тилидаги *аптека* (apotheke) сўзи дастлаб «омбор, қазноқ» маъносини англатган. Кейинчалик мазкур атама тилдан тилга ўтиш жараёнида (юнон>лотин> рус>ўзбек) янги – *дори омбори*, *дориҳона* маъносига эга бўлган. Француз тилидан рус тили орқали ўзбек тилига ўзлашган *арсенал* сўзи эса аслида арабча сўз бўлиб, манба тилда *дорус-санда* шаклида ва қархона «*ишхона*, *қорхона*» маъносида ишлатилган. Ёки ҳарбийлар ётиб даволанадиган жой маъносидagi лотинча госпиталь (*hospitalis*) атамаси илк бор «мехмондўст» маъносидa ишлатилган. Луғатни varaқлаган ўқувчилар, *банан*, *банк*, *банкрот*, *велосипед*, *вермишель*, *врач*, *газета*, *галактика*, *гимн*, *граната*, *кафедра*, *дежур*, *зенит*, *магазин* каби кўплаб байналмилал сўзларнинг тилдан тилга ўтишида қанчалик маъно ўзгаришларига учраганини уларга берилган этимологик маълумотлардан билиб оладилар.

Янги изоҳли луғатни мутолаа қилган, ундан фойдаланган китобхонлар бир неча ўнлаб сўз ва атамаларнинг атоқли отлар (антропоним ва топонимлар)дан ҳосил бўлганини билиб олишадилар. Борди-ю, мактаб ўқувчилари, олий ўқув юрти талабалари ўқув дастурига кирган фанларни ўрганиш борасида *ампер*, *бессемер*, *ватт*, *вольт*, *гавани(к)*, *дальтинизм*, *дарвинизм*, *пастерлаш*, *рентген*, *цельсий* каби терминлар ва ўнлаб кимёвий элементлар номларининг келиб чиқиш манбаи атоқли отлар эканини яхши билсалар ҳам ўқувчилар билан бир қаторда кенг китобхон оммаси луғатни мутолаа қилиш натижасида *академия*, *бадминтон*, *банорас*, *батист*, *бойкот*, *браунинг*, *бруцеллёз*, *ватман*, *венерология*, *вокзал*, *вулкан*, *габбро*, *гайморит*, *галифе*, *гобелен*, *гигена*, *дизель*, *даломит*, *ироқи (совун)*, *канифоль*, *коньяк*, *лампочка*, *лимузин*, *лўттибоз*, *макинтош*, *маузер*, *мельхиор*, *никотин*, *олимпиада*, *патефон*, *пломбер*, *регби*, *реглан*, *тоифи(узум)* каби сўз ва терминларнинг ҳам атоқли отлар асосида содир бўлганини тушуниб етадилар.

Араб тилидан ўзлашган сўзлар маъносидa ҳам кўплаб ўзгаришлар содир бўлган. Масалан, *басир* сўзи манба тилда, яъни араб тилида *кўриш қобилияти яхши*, *нарсаларни яхши фарқловчи*, *ўтқир зехнли* маъноларини билдирса [2:], ҳозирги ўзбек тили ва шеваларида умумистеъмолда *яхши кўра олмайдиган*, *кўр* маъноларини билдиради. (Ҳозирги кунда ҳам айрим ота-оналарнинг ўз фарзандларига «*Басир*», «*Басира*» деб исм қўйишлари уларнинг араб тилидан, шу сўзнинг дастлабки ижобий маъносидан яхши хабардорлигини англатади. Ёки яна бир арабча сўз – *касал* сўзи манба тилида *дангасалик*, *дангаса*, *ишқмас* маъноларида ишлатилса, ҳозирги ўзбек адабий тили ва шеваларида «*бемор*, *бетоб*, *хаста*», «*ишкастланган*» маъноларида қўлланади.

Шунингдек, икки жилдли изоҳли луғатда *эхром* сўзи кўп маънолидир.

ЭХРОМ а - 1 эск. айн . пирамида 1,2.

2. Пирамида шаклидаги *бино*, *иншоот*.

3. дин [14;15] Мазкур сўзнинг келиб чиқиши юзасидан кузатишлар эса, унинг кўп маъноли битта сўз эмас, балки ўзаро омоним бўлган иккита сўз эканлигидан дарак беради: араб тилида сўз таркибидаги *х* товуши (ҳарфи)нинг икки хил (хои ҳутти - *х* ва хои ҳавваз - *ҳ*) ёзилиши ушбу сўзнинг манба тилда шаклан ва талаффуз жиҳатдан тамоман бир-бирига ўхшамаган иккита сўз эканлигини кўр сатади. Бу ҳолат янги изоҳли

луғатда ўз ифодасини топган:

ЭХРОМ 1 (а – мусулмонларнинг ҳаж даврида мукаддас ҳудудга кириши ва эҳром қийиши: 1. Маккага ҳаж сафарига отланган кишиларнинг маълум вақт давомида айрим нарсалардан фойдаланишдан (мас., *атир сепиш*, *соқол-мўйлов*, *тирноқ олиш*)дан ўзини тийиш [14;15].

Ўзбек тилига ўзлашиш жараёнида маъноси кескин ёки сезиларли даражада ўзгарган ёки янги маъно касб этган арабча сўзлар қаторига яна *аёл*, *азамат*, *азан*, *айюҳаннос*, *арава*, *ароқ*, *аския*, *асфаласофилин*, *ашаддий*, *ақалли*, *ақида*, *баёз*, *баишара*, *бақбақа*, *бидъат*, *бисот*, *важзоҳат*, *ирқ*, *касофат*, *куптаякум*, *лаҳм*, *нафосат*, *пийсабилло*, *тиловат* каби форсча сўзлар қаторига эса *абгор*, *абзал*, *астойдил*, *бадбин*, *боқиманда*, *дарбадар*, *дардисар*, *зимистон*, *худбин* каби жуда кўп луғавий бирликлар кириб, ўзлашиб, сингишиб кетган. Шу билан бирга шеваларда юқорида қайд этилган сўзларнинг кўпи фонетик, лексик-семантик ўзгаришларга дуч келган.

Шунингдек, араб тилида кўплик шаклида бўлган бир қанча сўзларнинг ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг шеваларида кўплик маъносидa эмас, балки бирлик маъносидa қўлланаётганини ҳам изоҳли луғатдаги этимологик маълумотлардан аён. Биргина *А* ҳарфи билан бошланадиган бундай сўзлар 20 дан зиёд. Асосан, *авлиё* (бирлиги *валий*), *авлод* (бирлиги – *валад*), *айём* (бирлиги – *йавм*), *алвон* (бирлиги – *лавн*), *анҳор* (бирлиги – *наҳр*), *арбооб* (бирлиги – *рабб*), *арваҳ* (*руҳ*), *асбоб* (бирлиги – *сабаб*), *аския:азкиё* (бирлиги – *закий*), *ахлат* (бирлиги – *хилт*), *ашё* (бирлиги – *шайъ*), *аъзо* (бирлиги – *уза*) каби сўзлар ҳозирги ўзбек тили ва шеваларида бирлик сондаги сўз сифатида тушунилади ва айни маънода қўлланади ёки умуман қўлланмайди.

Аниқ бир тилда ёки шеваларида қўлланиб келаётган ўзлашма сўз ва атамаларга этимологик маълумот бериш ниҳоятда мураккаб ва қийин иш. Масалан, *форс* ва тожик тиллари бўйича яратилган луғатларда *кўшк* сўзи шу тилларнинг ўз сўзи тарзида ифода этилган, яъни ушбу луғатларда *кўшк* сўзининг бошқа бир тилга тегишлилиги, бирор тилдан кириб келганлиги тўғрисида ҳеч қандай ишора йўқ. Юқорида зикр қилинган чет тиллар сўзлари луғатларида ҳам бу сўз форсча деб кўрсатилган. Шуларнинг таъсирида бўлса керак, икки жилдли изоҳли луғатда ҳам *кўшк* форс-тожикча сўз сифатида тавсифланади. Беш жилдли изоҳли луғатда эса мазкур сўз иккиланиш билан туркий-форсий деб қайд этилган. Бироқ М.Фасмернинг «Рус тилининг этимологик луғати»да *киоск* сўзига берилган этимологик тавсифда у турк(ий)ча деб изоҳланган: «Киоск тўғридан-тўғри туркча *коук* «Павильон»дан эмас, балки немисча *Kiosk* ёки французча *kiosque* сўзидан ўзлаштирилган [13:15]. Турк тили бўйича яратилган луғатларда ҳам ушбу сўз форсча деб берилмаган. Шунингдек, Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турки»да *кoшiк* (*ёпиш*, *бекитиш*, *ёпинчик*) сўзи ва у билан боғлиқ (*соя ер*, *қўланкали ер*) бирикмаси ҳам учрайди [4:1960:187,44,66]. Бизнингча, бу ҳолат *кўшк* сўзининг этимологиясини аниқлашда шошилмасликни, ушбу сўз тарихини ўтмишда яратилган ёзма ёдгорликлар тили асосида синчиклаб ўганиш лозим. ЖОБЎШда *кoшiк* (*кўшк*) сўзи қадимда бадавлат кишиларни тахтадан замбар ясаб, тепасига соябон қилиб тўрт ёки олти киши кўтариб юрадиган замбил. Ёки подшоҳлар ёки қизлари ўтирадиган *кoшiк* тахти равон.

Ўзбек тилида шарқ ва араб тилларидан ўзлашган, ўзлашиш жараёнида маъноси кескин ўзгарган юқоридаги сўзлар янги беш жилдли изоҳли луғатда уларга анчагина тегишли равишда зарурий этимологик изоҳлар берилган.

Айни юқоридаги ҳолат *аш* (ош) сўзининг этимологиясида ҳам кузатилади. Мазкур сўз ҳам форс ва тожик

тиллари юзасидан яратилган луғатларда ушбу тилларнинг ўз сўзи сифатида қаралади ҳамда унинг ўзга тилга мансуб эканлигига биронта ишора йўқ. Шу нукта назардан қараганда, ўша луғатларда мазкур сўзнинг муносабатдошлари *ошпаз*, *ошпазхона*, *ошхона* сўзлари ҳам қайд этилган. Шунинг таъсири остида аввал икки жилдди, сўнг беш жилдди изоҳли луғатда *ош* сўзи форсча сўз сифатида таъкидланган. Лекин туркий манбаларга мувожаат қилинганда, бунинг акси бўлиб чиқади. Махмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида *ош* сўзи ва у билан муносабатдош бошқа талайгина сўзлар келтирилган. Масалан, *ашу/а:ш* – озик-овқат. *ош*, *таом*, *овқат*; *ашатти* – *ош* егизди, *ошатни*; *ашлиқ* 11 – ошхона; *ашлақ* – дастурхон; *ашич* – қозон; *ашад* – овқат, ош ейишни истади; *ашсамми* – ош ейишга иштаха қўзғатди [5:1967:29-30,35]. Шунингдек, К.К.Юдахиннинг «Қирғизча-русча луғати»да [М.,1965], катта ҳажмли «Туркча-русча луғат»да (М,1977:79) ҳам *ош* сўзининг форсча эканига ҳеч бир ишора йўқ, яъни

мазкур луғатларда *ош* сўзи туркий сўз сифатида талкин этилади.

Чунончи, изоҳли луғатда юқорида талкин этилган *қўшқ*, *ош* сўзлари ва бошқа уларга ўхшаш баъзи сўзларга берилган шубҳали этимологик маълумотларга аниқлик киритиш учун тааллуқли манбаларни синчковлик билан ҳар томонлама тадқиқ этиш зарур. Изоҳли луғатларнинг кейинги нашрларида бундай ноаниқликлар бартараф этилиб, ишонарли этимологик маълумотлар талқинга тортилиши мақсадга мувофиқ. Ўзбек тили ва унинг шеваларидп *қўшқ* ва *ош* лексемаларининг фаол қўлланилиши туркий тиллар фойдасига ҳал бўлади.

Хуллас, сўзларни этимологик таҳлил қилишдан асосий мақсад муайян тил луғат таркибининг шаклланиш манбалари ва жараёнини ўрганиш ҳамда тилнинг қадимги давр луғат таркиби. сўзнинг қачон, қайси тилда, қандай сўз ясаиш қолипи бўйича, қайси тил материали асосида, қандай шаклда, қандай маънода ҳосил бўлганини қайта тиклашдан иборат.

Адабиётлар

1. «Абушка» луғатайн. (В.В.Вельяминов-Зернов нашри). СПб. –С.1851.1148.
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь.-М.: Гос. изд – во иностр. словарей.1977, -С.1186.
3. Головин Б.И. Введение в языкознание.- М.: 1956, -С.487.
4. Қошғарий Махмуд. Девону луғатит турк. Уч томлик I-том. -Т.: «Фан».1960, 386,387, 466-б.
5. Қошғарий Махмуд. Девону луғатит турк. Индекс-луғат. -Т.: 1967.29-30.35-б.
6. Ислон. Энциклопедия. -Тошкент: «Фан». 2004, 24-б.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. -М.:1990. –С.596.
8. Реформатский А.А. Введение в языковедение. -М.: 1988. -С.107.
9. Содиков А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. -Т.:«Ўқитувчи». 1951. 110-б.
10. Фаранги забони тожик. Ибрат аз ду жилд. -М.: 1960, 253-б.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х томах.Т. II.М.Впл. FY СССР. 1967.-С.235.
13. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. -Тошкент: «Фан». 2002, 136 - б.
14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли. I-том. -М.: «Русский язык».1981, 632-б.
15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. -Тошкент: 2008, 693-б.

Мақолада ўзбек тили икки ва беш тилли изоҳли луғатларида европа, араб, форс-тожик ва бошқа эроний, мўғул, ҳинд-дравид тилларидан ўзлашган айрим ўзлашма сўзларнинг ўзбек тили икки ва беш жилдди изоҳли луғатларида акс этиши, манба тилларда маълум даражада фонетик, грамматик ва лексик-семантик ўзгаришларга учраганликлари, зарур ўринларда эски ўзбек адабий тили бўйича турли даврларда тузилган луғатларга киёс қилинди.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы узбекские, двуязычные и пятиязычные толковые словари на европейском, арабском, персидско-таджикском и других иранских языках, заимствованные из монгольского, индо-дравидийского языков, отражение некоторых заимствованных слов в двух - и пятиязычных, в толковых словарях узбекского языка в той или иной мере были фонетические, грамматические и лексико-семантические изменения от исходного языка, что даёт возможность с этимологической точки зрения, сопоставить словари староузбекского литературного языка разных периодов.

SUMMARY

In the article was analyzed Uzbek, bilingual and five-language explanatory dictionaries in European, Arabic, Persian-Tajik and other Iranian languages learned from the Mongol, Indo-Dravidian languages, reflection of some borrowed words in two- and five-volume explanatory dictionaries of Uzbek language to some extent of phonetic, grammatical and lexical-semantic changes in source languages where necessary from an etymological point of view by comparing dictionaries of the old Uzbek literary language compiled at different times.

QARAQALPAQ TILINDE AYÍRÍM MUZÍKALÍQ ÁSBAP ATAMALARÍNÍN LEKSIKA-SEMANTIKALÍQ ÓZGESHELIKLERI

A.Qarasaev – magistrant

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: qo'biz, dutor, g'ijjak, do'mbira, surnay, karnay, shinqo'biz, sibizg'a, doira, dabl, baraban.

Ключевые слова: кобыз, дутар, гирджек, домбыра, сырнай, куурай, шын кобыз, сыбызгы, дап, дабыл, барабан.

Key words: kobyzy, dutar, girjek, dombra, surnay, kurnay, shyn kobyzy, sybyzgy, dap, dabyly, baraban.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasında eski qatlamlardıń biri sanalǵan muzikalıq atamalarǵı izertlew terminler hám olardıń leksika-grammatikalıq ózgesheliklerin anıqlawda oǵada áhmiyetli. Sebebi, bul arqalı, birinshiden, qaraqalpaq xalqınıń áyyemnen kórkem ónerge bay xalıq ekenligi jáne bir ret dálillense, ekinshiden, tildin sırtqı jollar arqalı rawajlanıw basqıshların biliwge xızmet etedi.

Muzikalıq ásbaplarǵa baylanıslı atamalar hárqanday tildin muzikalıq terminologiyasında úlken orın tutadı. Tariyxshı ilimpazlardın tastıyqlawınsha, muzikalıq ásbaplar eń áyyemgi dáwirlerde payda bolǵan. Olardıń kelip shıǵıwı, qurılısı, dawıs ózgeshelikleri haqqında erteden ilimiy miynetlerde ayıtladı [7].

Qaraqalpaq tilinde muzikalıq ásbaplardı “saz ásbapları” dep te ataydı. Mine, usı saz ásbaplarınıń tariyxıy derekleri boyınsha bahalı maǵlıwmatlar R.L.Sadokov [9],

T.Adambaeva [1], A.Nadirova [8] hám D.Allanazarov [3] sıyaqlı ilimpazlardın miynetlerinde ushırasadı. Olarda qaraqalpaq xalıq saz ásbaplarınıń toparlarǵa bóliniwı, ses shıǵarıw usılları, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵı haqqında aytpı ótilgen.

Muzikalıq ásbaplarǵa baylanıslı atamalarǵı lingvistikalıq jaqtan izertlew sońǵı dáwirlerde qolǵa alınbaqta. Qaraqalpaq til biliminde muzikalıq terminologiya, sonıń ishinde muzikalıq ásbaplarǵa baylanıslı atamalar A.Saburovanıń “Qaraqalpaq tilindegi muzika terminleri” miynetinde arnawlı túrde izertlendi [11]. Onda muzikalıq ásbaplar hám olardıń bóleklerine baylanıslı atamalarǵa bir bólim ajratılıp, olardıń kelip shıǵıw tariyxı, leksika-semantikalıq ózgeshelikleri haqqında maǵlıwmat beriledi.

Qaraqalpaq tilinde muzikalıq ásbaplardıń atamaları ózine tán leksika-semantikalıq ózgesheliklerge iye. Olardıń

ayırımları eń áyyemgi dáwirlerden baslap jaqın waqıtlarǵa shekem tilde jiýi qollanılsa, al ayırımları endi sózlik quramǵa kirip kelmekte. Bul atamalar tildiń rawajlanıwınıń barlıq basqıshlarınan ótip, hár qıylı fonetikalıq, leksikalıq, morfemalıq ózgerislerge ushıraǵan. Máselen, bir ǵana «qobız» sózi eski túrkiy tilde qobuz túrinde bolǵan. Keyinirek ekinshi buwındaǵı *u* sesi eziwlik *ı* sesine ózgergen [7:256].

Biz bul maqalamızda qaraqalpaq tilinde ayırım muzikalıq ásbap atamaların tómendegidey toparlarǵa ajratıp, olardıń ózine tán leksika-semantikalıq ózgesheliklerine toqtap ótpekishimiz.

1. Tarlı muzikalıq ásbaplarǵa bildiriwshi atamalar. Bul toparǵa *qobız*, *duwtar*, *girjek*, *dombıra* sıyaqlı túrkiy xalıqlardıń kópshiligine ortaq muzikalıq ásbaplarǵa baylanıslı atamalar kiredi. Olarda tiykarǵı háreket arnawlı tarlar járdeminde boladı.

Qobız. Bul atama jup tar taǵılıp, arnawlı tartqısh járdeminde tartılatuǵın túrkiy xalıqlar arasında eń eski muzikalıq ásbaptı bildiredi. Ilimpazlardıń kórsetiwinshe, *qobız* qaraqalpaq xalqı menen birge qazaq (*qobız*), bashqurt (*kumuz*), ózbek (*qo'biz*), tatar (*kubiz*) sıyaqlı xalıqlarda ushırasadı. Onıń payda bolıw dáwiri VI ásirlerge tuwra kelse de, kópshilik onı Qorqıt ata menen baylanıstıradı. Bul haqqında maǵlıwmat qaraqalpaq xalıq ańızlarında, kórkem sóz sheberleriniń dóretpelerinde ushırasadı. Mısalı:

Qorqut ata qobızınan saz tıńlań,
Jırawlardan eski dástan sóz tıńlań [13:9]

Qobız – aǵashtan islengen, qıldan tarı bar muzikalıq ásbabı [6:161]. Onıń járdeminde qaraqalpaq jırawları qaharmanlıq dástanlardı atqarǵan. Olardı *qobızshı* dep ataǵan. Máselen, XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili wákili Jıyen Jıraw óziniń “Posqan el” shıǵarmasında qobız atamasın tómendegishe qollanadı:

Qobızımdı qolǵa alıp,
Qayǵılı nama shalaman. [4:11]

Bul muzikalıq ásbaptıń quramlıq bóleklerine baylanıslı *qulaq*, *gewde*, *shómish*, *tar*, *tartar* sıyaqlı atamalar qollanıladı. Olar da tilde muzikalıq atamalar retinde jumsaladı. Mısalı:

Quwraǵan quw qobızdın,
Qulaqların burayman. [4:12]

Olardıń mánileri muzikalıq atamalarǵa lingvistikalıq izertlewge arnalǵan ilimiy miynette keńirek berilgen [11:51].

Duwtar. Bul qaraqalpaq xalqında keń tarqalǵan, barmaq penen shertiletuǵın milliy muzikalıq ásbap. Ol ózbek, tájik, túrkmen hám uyǵır xalıqlarında kóp ushırasadı. *Duwtar* sózi parsı tilinen alınıp, «du» - eki, «tar» - tar, sım, yaǵnıy eki tarlı ásbap degen mánini ańlatadı. Qaraqalpaq baqsıları duwtar arqalı ashılıq dástanlardı, qosıqlardı atqarǵan. Onıń eki túri bar: oyma duwtar hám qazba duwtar. Xalqımız onı júdá ardaqlap, hátteki, oǵan arnap qosıqlar jazǵan. Mısalı:

Haslıń senin aǵashtandur,
Sóyle duwtar, sóyle duwtar! [13:67]

Qaraqalpaq tilinde duwtardı shertip biletuǵın sázendege baylanıslı *baqsı*, *sazshı* atamaları menen birge, *duwtarshı* sózi de qollanıladı. Sonday-aq, *duwtarshı* dep onı soǵatuǵın ustanı da ataǵan. Mısalı:

Duwtarımı shertip qosıq aytaman,
Nama salıp, duwtarıma qosaman. [4:122]

Duwtardıń *dáste*, *qulaq*, *dawıs shanaǵı*, *qaqpaq*, *tiyek*, *perde* sıyaqlı bóleklerin bildiriwshi atamalar da muzikalıq atamalarǵa kiredi. Perdeler jaylasqan orın – *dáste*, tarlardı sazlaw ushın xızmet atqaratuǵın bólek – *qulaq*, tarlardı kóterip turatuǵın zat – *tiyek* dep ataladı. Bul atamalar da tilde jiýi qollanıladı:

Ulı shayır iyeń bolǵan,
Qulaǵına búlbil qonǵan. [13:67]

Ayırım waqıtları stillik maqsette tuwra mániden awısıp, jańa awıspalı mánini bildiriw ushın jumsaladı. Mısalı:

Tek te insan ármanınıń tarıman

Sharqana taǵılǵan tilsimli saziń [12:71]

Nalishqa shertpegi kewil tarıńdı [12:105]

Qaraqalpaq xalqında onı “alamoynaq duwtar” dep te ataydı. Bul atama *ala*, *moynı* hám *aq* sózleriniń qosılıwınan jasalǵan. Sebebi, duwtardıń moynın súyekten islengen hár qıylı naǵıslar menen bezegen. Mısalı:

Ala moynaǵıńdı alıp qollarǵa... [12:108]

Alqımı aq súyek, hashı qaraman,

Koshadás duwtarı yadıma tústi. [12:69]

Girjek. Bul atama da tarlı muzikalıq ásbaplardıń birin ańlatadı. Dúzilisi boyınsha qobızǵa jaqın, arnawlı tartqısh arqalı ses shıǵarıladı. Qaraqalpaq xalqı menen birge ózbek, túrkmen, ázerbayjan, tájik, armıyan sıyaqlı xalıqlarda da bar. Ilimpazlardıń boljawına qaraǵanda, qaraqalpaq saz ásbaplarına keyinirek qosılǵan. Basqa tarlı ásbaplardan ózgesheligi – onıń úsh tarlı bolıwı, eki tarı bir ses, bir tarı óz aldına bir sestı payda etiw ushın beyimlestiriledi.

Girjek tarlı-tartqıshlı ásbap bolıp, qaraqalpaqlar arasında kóbinese baqsılardı qosılıp “janapayshı” retinde qollanılgan [8:91].

Dombıra. Qazaq xalqınıń milliy muzikalıq ásbabın bildiretuǵın bul atama qaraqalpaq tilinde de qollanıladı. Onıń da isleniw usılı duwtar sıyaqlı eki túrli bolıp, shanaǵı tutas oyıp ta, qurap ta jasaladı. Hátteki, onıń bóleklerin bildiretuǵın atamalar da uqsas. Mısalı:

Aq paxtası nawrızdın qarınday,
Tarım egiz dombırańnıń tarınday [13:145]

Dombıra tiykarǵı bes bólekten ibarat: *bas*, *moynı*, *gewde*, *shanaq*, *qaqpaq*. Olardı qosımsha *qulaq*, *tiyek*, *tar* sıyaqlı atamalar da ushırasadı. Dombırańnıń bası – eki qulaǵı bекitiletuǵın jeri, moynı – perde baylanatuǵın bólegi, shanaǵı – dawıs shıǵatuǵın ishi bos gewdesi, qaqpaǵı – shanaqtıń beti, eki tardı shertip, dawıs shıǵaratuǵın jerin bildiredi.

2. Demli muzikalıq ásbaplarǵa bildiriwshi atamalar. Úplew arqalı shertiletuǵın ásbaplarǵa *balaman*, *sırnay*, *quwray*, *shınqobız*, *sıbızǵı* sıyaqlı erteden túrkiy xalıqlarda teńdey qollanılatuǵın saz ásbapları kiredi.

Balaman. Aǵashtan islengen, toy-merekelerde, oyın-zawıq keshelerde, otırıpalarǵa shertiletuǵın muzikalıq ásbap. Bul atamanıń kelip shıǵıwı boyınsha hár qıylı pikirler bar. Qaraqalpaq tilindegi muzikalıq atamalarǵa izertlewge arnalǵan miynette *balaman* sózi tilimizdegi *bala* sózinen muzikalıq ásbaptıń atına ózgergen degen pikirler bar [11:51]. Al ózbek tilinde baspadan shıqqan “Muzika sózligi”nde tómendegishe túsiniń berilgen: “Forması sırnayǵa uqsas, biraq onnan biraz kishi (ataması da sonnan, yaǵnıy – sırnaydıń balasıman)...” [2:27]. Albette, bul atama ayrıqsha etimologiyalıq izertlewdi talap etedi.

Qaraqalpaq tilinde de bul atama bir qansha ónimli jumsaladı. Mısalı:

Arbada dáp qaǵıp, shertip balaman... [13:114]

Balamandı shertiwshi adamdı *balamanshı* dep ataydı. Onıń bóleklerine baylanıslı qollanılatuǵın *bas*, *til* sıyaqlı atamaları tuwra mániden awıspalı mánige ótken.

Sırnay. Bul atama qamıstan til shıǵarıp, arnawlı tesikler járdeminde úplep shertiletuǵın muzikalıq ásbaptı bildiredi. Bul xalıq arasında erteden qollanılıp, ásirese, shopanlardıń súyikli muzikalıq ásbabı bolǵan. Qaraqalpaq tilinde *sırnay*, *qamıs sırnay* atamaları da jiýi qollanıladı. Mısalı:

Kórsem sıńq-sıńq kúlgen suwların saydıń,
Tıńlap shopan shertken sestin sırnaydıń [12:178]

Sırnaydıń da soǵılıw usıllarına qaray bir neshe túrleri bar: *qos sırnay*, *mıyız sırnay*, *qamıs sırnay*.

Búrtik jarǵan jónewittiń qabıǵı,
«Kesip alıp, sırnay soq» dep soraǵan ... [13:79]

Quwray. Bul ásbap qamıstan yamasa bambuk aǵashınan islenedi. Uzunlıǵı 70-80 sm bolıp, joqarǵı tárepinen úplenedi [8:94]. Bul muzikalıq ásbap atamasınıń kelip shıǵıwı onıń neden islengenine baylanıslı bolsa kerek.

Sebebi, qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde “quwray – ishi gewek, uzın boyılı, basında shashaqlanğan shoq gúli bar ósimlik” - dep berilgen [6:200]. Demek, bul belgiler atamanıń ósimlik atınan kelip shıqqanında dárek beredi. Házirgi waqıtta bul atama kórkem sóz sheberleriniń dóretpelerinde azı-kem ushırasadı. Misalı:

Shert, bashqurt, sıhsıtıp quwrayındı sen! [12:89]

Shuñqobız. Bul atama barmaq járdeminde, sonday-aq, úplew arqalı shertiletuǵın muzikalıq ásbabın bildiredi. Aǵashtan, temirden yamasa gúmisten islenip, kóbinese hayal-qızlar tárepinen toy-tamashalarda atqarılǵan. Misalı:

Shuñqobızdıń jaǵar nama sazları,

Íshqı otına kúyıp hámme nazları [10:86]

Bul muzikalıq ásbap qaytalanbas ájayıp dawısqa iye bolǵanlıǵı ushın shayırlar bul atamanı óz shıǵarmalarında jiyy qollanadı. Misalı:

Ilgir zeyniń shuñqobızdıń tilindey [13:173]

Sıbızǵı. Qamıstan yaki aǵashtan islengen, nay kórinisindegi úplep shertiletuǵın muzikalıq ásbap. Kóbinese, shopanlar arasında keń qollanılǵan. Bul atama qaraqalpaq klassik shayırları shıǵarmalarında ushırasadı. Misalı:

Sıbızǵı boldım, saz boldım,

Únim shıqpay sam-saz boldım [5:19]

3. Urıp shertiletuǵın muzikalıq ásbap atamaları. Bul topǵa *dáp, dabil, baraban* sıyaqlı muzikalıq ásbaptı bildiretuǵın atamalar kiredi.

Dáp. Ózbek, tájik, uyǵır xalıqları arasında keń tarqalǵan muzikalıq ásbaptı bildiredi. Muzikalıq ásbaptıń diametri shama menen 400 mm bolıp, urıp shertiletuǵın ásbaplar qatarına kiredi. Qaraqalpaq tilinde de bul atama

keń qollanıladı. Misalı:

Arbada dáp qaǵıp, shertip balaman,

Keldi juwdırılǵan kewilli kárwan. [13:114]

Dáp júdá eski muzikalıq ásbaplardıń biri bolıp, onı túrli ansambl, orkestr hám jeke halda atqarıw múmkin.

Dabil. Bul atama da qaraqalpaq tilinde erteden qollanıladı. Ol dáp sıyaqlı domalaq formaǵa iye, tayaq arqalı urıp shertiletuǵın muzikalıq ásbaptı bildiredi. Dáslep belgi beriw ushın qollanılǵan.

Baraban. Bul atama qaraqalpaq tiline sońǵı dáwirlerde kirip kelgen. Baraban, tiykarınan, eki túrli bolıp, kóbirek simfoniyalıq hám úplep shertiwshi orkestrlerde qollanılardı.

Solay etip, muzikalıq ásbaplardı bildiretuǵın atamalar usınday leksika-semantikalıq ózgesheliklerge iye. Olardıń kópshiligi qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınan ázelden orın alıp, waqıt ótken sayın hár qıylı ózgeriske ushıraǵan. Atamaların kelip shıǵıwına názer awdarsaq, olardıń kópshiligi xalıqtıń oy-órisi, kásibi, jasaw sharaytı menen baylanıslı. Máselen, neshe ásirler dawamında xalıq penen birge jasap kiyatırǵan qobız, duwtar, sırnay sıyaqlı ásbaplardıń bóleklerine baylanıslı atamalardı názer awdarayıq. Olardıń kópshiligi adamnıń dene múshelerin bildiretuǵın sózlerdiń tuwra mániden awıspalı mánige ótiw arqalı jasalǵan. Yaǵnıy, xalıq óziniń dúnyatanımı, oy-órisi arqalı ózlerinde bar predmetlerge salıstırıp qaraǵan. Máselen, bas, gewde, qulaq, til, shómish sıyaqlı atamalar usılar qatarına kiredi.

Juwmaqlap aytqanda, muzikalıq ásbaplarǵa baylanıslı atamalar qaraqalpaq tiliniń leksikasında tiykarǵı qatlamlardıń biri sanaladı. Sonlıqtan olardıń leksika-semantikalıq ózgesheliklerin úyreniw hárбір dáwirde de áhmiyetke iye dep oylaymız.

Ádebiyatlar

1. Адамбаева Т. Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1976.
2. Акбаров И. А. Музыка луғати. – Тошкент: «Уқитувчи», 1997.
3. Allanazarov D. Qaraqalpaq sazları (Duwtar). – Nókis: «Bilim», 2004.
4. Әдебиет хрестоматиясы. Жийен жыраў, Күнхожа, Бердақ. kitapxana.com
5. Бердақ. (Сайланды шығармалары). (Қайта басылым). – Нөкіс: “Билим”, 2019.
6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. 3-том. – Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1988.
7. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-III томлар. Индекс. Тошкент: 1960-1967.
8. Nadirova A. Qaraqalpaq muzika tariyxı. – Tashkent: Sano-standart, 2018.
9. Садоков Л. Р. О двух новых изображениях среднеазиатской углобой арфы. «Вестник» Каракалпакского филиала АН УзССР, №4. – Нукус: 1965.
10. Омар Сүйирбек улы. Айырша. (Таңдамалы шығармалары). – Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1979.
11. Сабуrowа А. А. Қарақалпақ тилиндеги музыка терминлери. -Нөкіс: «Билим», 2008.
12. Юсупов И. Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы. I том. -Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1992.
13. Юсупов И. Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы. II том. -Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1992.

REZYUME

Bu maqolada qaraqalpaq tilida ayrim musiqiy asbob atamalarining leksik-semantik xususiyatlari o'rganilgan. Ular ma'lum bir guruhlarğa ajratilib, semantik xususiyatlari aniqlangan. Unda qo'biz, dutar, g'ijjak, do'mbira kabi torli musiqiy asbob atamalarining qo'llanilishi bayon etilgan. Ayrim musiqiy asbob atamalarining kelib chiqishi bo'yicha ma'lumotlar berilgan. Eski musiqiy asboblarning bo'laklarini bildiruvchi atamalar ham alohida ko'rsatilgan. Musiqiy atamalarni atroflicha tadqiq qilish qaraqalpaq tili terminologiyasining yanada rivojlanishiga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ

В этой статье исследуются лексические и семантические различия различных терминов о музыкальных инструментах в каракалпакском языке. Они разделены на определенные группы и выявлены смысловые различия. В нём упоминается использование струнных музыкальных инструментов, таких как кобыз, дутар, гирджек и домбра. Приведена информация о происхождении некоторых терминов музыкальных инструментов. Также представлены термины, обозначающие части старых музыкальных инструментов. Всестороннее изучение музыкальных терминов способствует развитию каракалпакской терминологии.

SUMMARY

This article explores the lexical and semantic differences of various terms about musical instruments in the Karakalpak language. They are divided into certain groups and are revealed semantic differences. It mentions the use of stringed musical instruments such as kobyz, dutar, girjek and dombra. It's provided information on the origin of some terms of musical instruments. Also included are terms for parts of old musical instruments. Comprehensive study of musical terms contributes to the development of Karakalpak terminology.

QARAQALPAQ TILINDEGI FIZIKA ATAMALARINIŇ QOLLANILIW ÓZGESHELIGI

G.Qarlıbaeva – filologiya ilimleriniń doktrı (DSc)

D.Asanova – magistrant

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: terminologiya, fizika atamaları, metafora, metonimiya, teńew, epitet.

Ключевые слова: терминология, термины физики, метафора, метонимия, сравнение, эпитет.

Key words: terminology, physics terms, metaphor, metonymy, comparison, epithet.

Hár bir tildiń rawajlanıwı hám qalıplesiwi eń aldı menen onıń leksikasında kórinedi. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı oǵada bay. Ol jámiyetlik turmıstıń barlıq táreplerin óz ishine qamtıtuǵın leksikalıq birliklerden ibarat. Onıń bir

bólegin hár túrli kásip hám tarawlarǵa baylanıslı sózler quraydı. Sol qatırı fizika atamaları qaraqalpaq leksikasında, sonıń ishinde shayır hám jazıwshılar dóretnen shıǵarmalar tilinde, folklorlıq dóretpelerde jeke túrde yamasa sózlerge

qosılıwı hám dizbeklesiwi, morfologiyalıq jaqtan ózgeriske ushırawı, yaǵnıy, hár qıylı affikslerdiń qosılıwı arqalı jańa mánili sózlerdi dóretiwi, ayırım jaǵdaylarda awıspalı mánide qollanıwı arqalı ilimde hám jámiyette hár qıylı terminler hám atamaların, jańa mánili sózlerdiń payda bolǵanlıǵın hám házirgi kúnde de payda bolıw órisi rawajlanıp atırǵanlıǵın sezemiz.

Sonǵı jılları qaraqalpaq til biliminde tildegi eń aktual máselelerdiń biri sıpatında terminlerge ayrıqsha diqqat qaratılmaqta. Terminler hár qanday tildegi sózlik quramında belgili orın iyeleydi. Sonlıqtan da, terminler sisteması házirgi waqıtta ilimiy izertlew obyektine aylandı [1:6].

Fizika atamaları qaraqalpaq til biliminde ele arnawlı izetlenbey qıyırǵan máselelerdiń biri. Bul máselege baylanıslı terminler qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında, eki tillik (qaraqalpaqsha-rursha, russha-qaraqalpaqsha), túsindirme hám terminologiyalıq sózliklerde, sonday-aq, fizika qánigeligi boyınsha jazılǵan arnawlı ádebiyatlarda berilgen.

Qaraqalpaq tilindegi fizika atamalarınń fonetikalıq, leksika-semantikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik ózgeshelikleri qaraqalpaq awızeki dóretpelerinde hám jazıwshı-shayırlardıń shıǵarmalarında jıyı ushırasadı. Biz, bunı Ibrayım Yusupov dóretiliwshiligi hám naqıl-maqallar misalında kóriwimizge boladı. Máselen, *jol, kúsh, nur, aspan, juldız, waqt* sıyaqlı fizikalıq atamaları awıspalı mánilerde de jumсалған.

Fizika iliminde *jol* – qozǵalıwshı materiallıq noqattıń traektoriyasınıń boyınan belgilenip alınǵan eki noqat arasındaǵı aralıǵı degendi bildiredi [2:39]. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde bolsa, *jol* – bir orınnan ekinshi orınǵa qatnaw ushın arnalǵan júriw ornı degen túsiniń kórsetilgen [4:209].

Kórkem shıǵarmalarda, naqıl-maqallarda awıspalı mánide ol *baxıt jolı, ómir jolı* sıyaqlı metaforalıq xızmette júda ónimli qollanılǵan. Misalı:

1. Qızıl qıya shólistanǵa
Polat jollar salajaqız [3:16].
2. **Qosıq jollarında** yaddan bilemen,
Oy-shuqırın, kópirin, jap-salmanı [3:37].
3. Atadan uǵıl tuwılsın,
Atanıń jolın quwsın [7:25].
4. Oramal ton bolmas, **jol bolar** [7:25].
5. Is qosjaqpas jalqawlar,
Buzıq jolǵa tez túser [7:62].
6. **Jaqsı joldıń** uzını jaqsı,
Jaman joldıń qısqaşı jaqsı [7:51].

Misallardaǵı *jol* ataması fizika tarawındaǵı eki noqat arasındaǵı aralıq emes, insannıń ruwxıy jaǵdayına baylanıslı *baxıt jolı, ómir jolı, qosıq jolı, ata jolı, jaqsı jolı, jaman jolı* sıyaqlı awıspalı mánilerde qollanılǵan. Birinshi misaldaǵı qollanılǵan *polat jollar* epitelik xızmet atqarıp tur. Fizika atamalarındaǵı *joldıń* túri bolmaydı, ol kórkem dóretpelerde ǵana túrlendirip beriledi. Yaǵnıy qumlıq, shólistan jerge polattan *jol* salıw shayır tárepinen orınlı qollanılǵan. Ekinshi misaldaǵı *jol* metaforası shayır tárepinen júda sheberlik penen jumсалған. Sebebi, *jol* joqarıda aytqanıımızday eki noqat arasındaǵı aralıq. Al bul jerde bolsa *qosıq jolı* «qosıq qatarı» mánisinde kelip metaforalıq xızmette qollanılǵan. Bilemiz, qosıqta *jol* bolmaydı, bunda avtor óz awılına barar jolın hár bir jazǵan qosıq qatarları kibi yaddan biliwın onıń qosıq jolları arqalı awıl jolınıń kewline jaqınlıǵın sezindirgisi kelgen. Ushinshi, tórtinshi misallarda *jol* ataması awıspalı mánide kelip, *isbasarı bolıw, keynine eriw, dawamshısı bolar* sıyaqlı mánilerdi bildirip keledi. Besinshi, altınshi misallarda bolsa, *durıs hám nadurıs is-háreketler, qılmıslar jol* sózi arqalı awıspalı metaforalıq xızmette, yaǵnıy, *buzıq jol, jaqsı jol, jaman jol* túrinde qollanılǵan.

Kúsh – basqa deneler yamasa maydanlar tárepinen materiallıq noqatqa bolǵan mexanikalıq tásirdeń ólshemi [2:61]. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde

tómendegidey anıqlama berilgen. *Kúsh* – denede bolatuǵın fizikalıq quwat, qarıw, ǵayrat, shama, hal-dárman [5:80].

Shayır dóretpelerinde hám naqıl-maqallarda *kúsh* mexanikalıq tásirdeń ólshemin emes, hár qıylı awıspalı mánilerde kelgen. Misalı:

1. **Kúshli** ázzini talaǵan,
Japası kóp zamanım bar [3:37].
2. **Kúshlilerdiń** ıǵın shalıp,
Ázzilerin qorlar edi [3:37].
3. **Kúsh** atasın tınlamas [7:96].

Bul keltirilgen misallardıń derlik barlıǵında metonimiyalıq mánı xızmet etip tur. Yaǵnıy birinshi misaldaǵı *kúshli* sózi tuwra mánide *kúshli* adamdı bildirip kelgen bolsa, ekinshi misalda da *kúshlilerdiń* metonimiya arqalı «bay adam», «hámeldar adam» mánisin bildirip, qosıqtıń ekspressivligin arttırıw ushın júda orınlı qollanılǵan. Ushinshi misaldaǵı naqılда *kúsh* ataması arqalı, *qarıwlı, ǵayratlı, kúshli márt, batur* mánisindegi metonimiyalıq qatardı dúzip kelgen.

Kórkem shıǵarmalarda *nur* ataması da júda jıyı qollanıladı. Fizikalıq tárepten *nur* – jaqtılıqtıń sınıw nızamına saykes sınatuǵın móldir kristallar arqalı ótiwshi jaqtılıq nurı degendi bildiredi [3:89].

Shayır dóretpelerinde *nur* ataması awıspalı mánide qollanılǵan. Misalı:

1. Qalıń elge **bilim nurın** taratqan,
Men muǵallım degen xalıqtı súyemen [3:42]!
2. Miyge – bilim, júregine jaslardıń,
Adamgershiliktiń nurın quyıńlar [3:42].

Bul misallarda *nur* ataması metaforalıq xızmette jumсалған. Fizikalıq nurdıń hesh qanday túri bolmaydı. Al, awıspalı mánide keń túrde *jaqsılıq nurı, bilim nurı, adamgershilik nurı* túrinde shıǵarmalıń tásirtiligin jetkeriw ushın avtorlar tárepinen júda sheberlik penen qollanıladı.

Sonday-aq, shayır dóretpelerinde hám naqıl-maqallarda *waqt* ataması qollanıladı. Fizikalıq tárepten *waqt* atamasına – qubılıslardıń ótiw uzaqlıǵın, izbe-izligin sıpatlawshı fizikanıń tiykarǵı túsiniń birinshi degen anıqlama berilgen [2:154]. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde bolsa, *waqt* – mezigil, saat, jıl, máhál [6:419].

Al, shayır shıǵarmalarında tómendegidey awıspalı mánilerde qollanılǵanın kóriwimizge boladı. Misalı:

1. **Mashınaday zuwlaydı waqt.**
Aspan uzaq tursa bulıtsız [3:25].
2. **Miyrimsiz waqt, sum zaman**
Tırnaǵın tasqa batırǵan. [3:108].

Birinshi misalda waqtıń júda tez arada ótip ketiwini mashına tezligine teńep tur. Ekinshi misaldaǵı *waqt* metafora xızmetinde kelgen. Sebebi, waqtıń miyrimlisi yamasa miyrimsiz, jaqsısı yaki jamanı bolmaydı. Waqt degen abstrakt túsiniń hesh nársege, jaǵdayǵa, halatqa qaramay ótip kete beriwini miyrimsizlikke uqsatıp qosıqtıń tásirtiligin ótkirtiligin támiynlep tur. Bul túrdegi metaforalar shayır tárepinen júda orınlı qollanılǵan.

Joqarıdaǵı ayılǵan fizikalıq atamalardan basqa da *aspan, juldız, ay* sıyaqlı aspan deneleriniń atamaları jazıwshı-shayırlarımızdıń dóretpelerinde hám naqıl-maqallar tilinde júda kóp ushırasadı. Oytkeni, dóretiliwshi insan óz qıyalında súzip, aspan deneleri hám abstrakt túsiniń menen sawbette boladı. Al, bul kórkem shıǵarmada onıń tásirtiligin jetkeriwde júda ónimli boladı. Misalı:

1. **Kewil aspanımda** juldızlar sónik,
Ay da on tórtinde tolǵanın qoydı [3:66].
2. **Aspanǵa** isengen ashtan óler [7:63].
3. **Úmit juldızına** telmirirken kóz
Kóp jerde aylanǵan pitpes ármanǵa,
Tinishlıq tatılıq degen eki sóz [3:3].
4. Adam juldızlardıń tilin ne bilsin,
Sen bolmasañ, **Poeziya juldızı** [3:67]!

Bul misallarda tolıǵı menen awıspalı mániler kórinip tur. *Kewil aspanı* metaforası arqalı shayır óziniń ishki

keshirmelerin yaǵny kewil xoshınıń bolmawın sáwlelendiriwge háreket etedi. Naqıl-maqal quramında kelgen *aspan* sózi de metaforalıq xızmette jumсалған. Al, *juldzı* ataması arqalı dáslepki mısaldı insanlardıń juldzı ushqanda oǵan tilek tilew túsiniginen kelip shıǵıp, barlıq úmitin usı juldzıǵa baylap, oǵan isenip tilek tilep kózleri tórt bolıwı bayanlanadı. *Poeziya juldzı* metaforası bolsa, biz bilemiz, juldzı ol tek aspanda, eń joqarıda sonlıqtan da, lirikalıq qaharmandı kóklerge kóterip, poeziyanıń eń, joqarı juldzı dep ataǵan.

Ulıwmalastırıp aytqanda, shayır dóretilshiliginde, sonday-aq, xalıq awızeki dóretpeleriniń biri naqıl-maqallarda qaraqalpaq tilindegi fizika atamaları stillik ózgeshelikler menen qollanǵan. Bunda awıspalı mánidegi, ásirese, metaforalıq xızmettegi sózler shayır qosıqları hám naqıl-maqallar arqalı ádebiy ortalıqta, sonday-aq, kúndelikli turmısta paydalanıladı. Nátiyjede, ulıwma xalıqlıq tildiń tariyxıy rawajlanıwında arnawlı mazmunǵa iye til birlikler toparı bolıp keńeyip, tolıǵıp baradı hám de sózlik quramda atamalar sistemasın dóretdi.

Адебиәтлер

1. Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri . – Nókis: «Bilim», 1999.
2. Әбдикәмәлов Б. Исмайләв Қ.А., Өтениәзов Е. Физика терминлериниң түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 2001.
3. Юсупов И. «Таңдамалары шығармалары». Үш томлық. I, II, III том. – Нөкис: «Билим», 2018.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
5. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
7. Қарақалпақ фольклоры. (Көп томлық) 88-100 томлар. – Нөкис: «Илим», 2011.

REZYUME

Maqolada qaraqalpaq tili terminologiyasining, shuningdek fizika atamaları haqida ma'lumotlar berilgan. Fizika atamalarining badiiy asarlar tilida ko'chma ma'noda qo'llanilib kelishi o'rganilgan. Fizika ilmiga oid atamalarining xususiyatlari tahlil etilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация по терминологии каракалпакского языка, а также физические термины. Известно, что термины «физика» в языке художественной литературы используются в переносном смысле. Анализируются свойства терминов, относящихся к физической науке.

SUMMARY

The article provides information on the terminology of the Karakalpak language, as well as physical terms. It has been learned that the terms of physics are used figuratively in the language of fiction. The properties of the terms are analyzed related to physical science.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ОЙКОНИМЛЕРИНИҢ НОМИНАЦИЯСЫНДА НЕГАТИВЛИК ПРИНЦИПИ

М.Д.Қурбанов – филология илимлериниң кандидаты

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: топоним, ойконим, ном бериш, номинация, тамойил, омил, позитив, негатив, белги

Ключевые слова: топоним, ойконим, наименование, номинация, принцип, фактор, позитив, негатив, знак

Key words: toponym, oikonym, naming, nomination, principle, factor, positive, negative, sign

Топоним – бир типке киретуғын тәбийий-географиялық объектти бир-биринен ажыратып көрсетиў хызметти жүкленген арнаўлы (меншикли) атама, ол улыўма қолланыўшы (ғалабалық) сөзден атқаратуғын хызметти, мәни аңлатыў жағынан парықланады. Географиялық объекттиң қандай түри екенине қарай топонимлер ороним, гидроним, ойконим, некроним т.б. болып бөлинеди. Булардың ишинде ойконимлер жумсалыў өнімиллиги, жәмийет турмысында тутқан орны менен характерленеди. Ойконимлерге аўыл, қала, посёлка, қорған сыяқлы адамлардың жасаў орынларының меншикли атамалары киреди.

Ойконим тек орын, мәнзил ҳақында емес, ал аталған жердиң географиялық шараяты, ықлымы, тәбияты (фаунасы, флорасы), халық, жәмийет ҳақында мағлыўматларды да өзінде жәмлейди. Сонлықтан олардың пайда болыў жолларын, материаллық тийкарлары ҳәм номинациясын үйрениў топонимикада әҳмийетли есапланады. Бул мәселе бир қатар илимпазлар, атап айтқанда, В.А.Жучкевич, А.В.Суперанская, Э.М.Мурзаев, А.Камалов, З.Дүсимов, Н.Улуқовлардың изертлеўлеринде арнаўлы түрде сөз етилген.

Географиялық объектке атама бериў курамалы ҳәм қоспалы қубылыс. Топонимлер, оның бир түри ойконимлердиң аталыў жолларын (номинациясын) анализ етиў тек предмет ҳәм оның белгилери емес, ал атама бериўши, оның психикалық ҳалаты, объектке қатнасы, ўақыт, жәмийет ҳақында мағлыўматлар алыў имканиятын береді.

Топонимлер тарийхына нәзер салсақ, олар ҳәзиргидей түрли мәнилик, дүзиліслик өзгешеликлерге ийе болмаған. Адамлар ерте дәуірлерде географиялық объекттерди жай сөзлер менен ғана атаған: дәрьяны *дәрья*, көлди *көл*, таўды *таў* деген. Профессор Э.М.Мурзаев буның себеби ерте дәуір адамларының сөз байлығының аз болыўы ҳәм географиялық объекттиң бир неше парықлы белгилерин аңлай алмаўынан деп көрсетеди. Сол ушын гейде бир сөз бир

неше мәниде жумсалғанын, мәселен, *суў* сөзиниң суйықлық мәнисинен басқа «дәрья», «көл», «теңиз» деген мәнилдерде жумсалыўын *Ақсуў*, *Қарасуў* гидронимлери мысалында түсиндирген [5:117].

Солай етип, адам ақыл-зәкаўатының жетилисиўи, социаллық, жәмийетлик, руўхый турмыс тәризиниң раўажланыўы, басқа да факторлар жасаў орынларына атама бериў тәжирийбесиниң артыўына тийкар болды.

Бир орынды екіншисинен парықлап көрсетиў ойконимниң тийкарғы хызметти. Олардың пайда болыўы, қәлипlesiўи атама бериўши – адам яки адамлар жәмәәти (халық) тәрепинен әмелге асады. Атама бериўши жасаў орнына атама бериўде дәслеп ол жердиң өзине тән өзгешеликлерин, белгилерин излей баслайды. Бул процесте орынның тәбийий-географиялық жайласыўы, рельефлик дүзилиси, халықтың этникалық, социаллық белгилери, хайўанатлар ҳәм өсимликлер, басқа да предмет ҳәм белгилер мотив ўазыпасын атқарады. «Белги – географиялық объекттерди атаўда ең әҳмийетли психологиялық категория. Ол атама таңлап қойыўға тийкар (мотив) болады. Хәттеки, белги топонимниң пайда болыў себебин де тез түсиндирип береді» [5:23]

Атама бериўши жоқарыда айтылған белгилерден бирин таңлаўда қандай да бир принципке тийкарланады. Принциплер хәр қыйлы болыўы мүмкин. Э.М.Мурзаев топонимлер номинациясында төмендегидей принциптерди белгилеп өткен:

1. *Позитивлик* – объекттиң реал көринисиниң атамада сәўделениўи. Бундай топонимлер жүдә көп, олар объекттиң тәбийий-географиялық, характерли өзгешеликлернен мағлыўмат береді;

2) *Негативлик* – объектти тек өзине тән, басқасында ушыраспайтуғын белгисине тийкарланып атаў;

3) *Өзлестирме* (калька) – атама аўдарма жолы арқалы қәлипlesiди. Бунда оның дүзилиси өзгериўи мүмкин, ал мәниси сақланады;

4) *Қатарлар* (салыстырыў) нызамы – бир неше

объект белгилериниң салыстырылыуы атамаға тийкар болады;

5) *Халықлық* этимология – атаманың келип шығыуы аңызларға тийкарланып түсиндириледі. Атаманың фонетикалық, структуралық ұқсаслық тәрепине көбірек кеуіл бөлинеді [5:119].

Топонимист алым В.А.Никонов топонимлерди жәмийетлик кубылыс деп бағалайды хәм олардың тарийхый, салыстырылуы хәм негативлик принциплер тийкарында аталатуғынын айтқан [6:23;42].

А.Камаловтың изертлеуинде башкурт тили ойконимлериниң келип шығыу тийкарлары, аталыу принципери арнаулы сөз болған. Онда усы тил ойконимлери объекттиң тийкаргы өзгешелигине, бир-бирине салыстырылуы аркалы хәм материаллық-мәдени мүнәсибетлерге қатнастырылып аталатуғыны мысаллар жәрдеминде түсиндирилген [4:13-50].

Өзбек тили топонимикасында топонимлердиң номинативлик принципери айырым илимпазлардың мийнетлеринде сөз болған. Солардан З.Дүсимов өзбек тили, анығырағы, Хорезм топонимлери номинациясының салыстырыуы, транспозиция, позитивлик хәм негативлик принципери белгилеп өткен [2:55-59].

Н.Улуковтың өзбек тили гидронимлериниң изертлениуине арналған монографиясында суу объектлери салыстырыуы, позитивлик, негативлик принциплер тийкарында аталатуғыны гидронимлер мысалында түсиндирилген [8:44-56].

Жоқарыда топонимлердиң номинациясы, онда қолланылған принциплер ҳақында қәнигелер тәрепинен билдирген пикирлерге тоқтап өттік. Олардан Қарақалпақстанның айырым ойконимлери номинациясы ушын да характерли болған негативлик принципи дыққатымызды тартты.

Объект ямаса белгили бир орынды оның ең характерли белгисине қарай атау позитивлик принципи болса, керисинше орынды ең киши (типик болмаған), оны характерлей алмайтуғын белгиге тийкарланып атама беріу негативлик принципи деп аталады. Негатив термини латынша – negativus «унамсыз», «жасырын» дегенди билдиреди. Бул принциптиң теориялық тийкарлары А.Никонов, Э.М.Мурзаев, В.А.Жучкевич, З.Дүсимов хәм Н.Улуков тәрепинен арнаулы үйренилген.

Белгили бир орында қандай да бир предметтиң хәдден зыят көп болыуы, ол жерди парыклап көрсетиуши белгиге айлана алмайды. Мәселен, аймақтың барлық орынлары қумлық болса, ол жерде *Қумауыл* деген атаманың пайда болыуы мүмкин емес. Себеби қум сол орынды характерлеуши белги бола алмайды. Топонимист алым В.А.Жучкевичтиң мына пикирине дыққат аударайық: «Орта Азия хәм Қазақстан аймақларында суу там-тарыслығы бар, бул жерлерде суу тиришиликтиң дереги. Ал Балтық бойы аймақларында суу жүдә көп. Итибарды тартатуғын тәрепи сонда, Орта Азия хәм Қазақстанда көплеген топонимлер суу менен байланыслы, ал Балтық бойында бундай атамалар оғада аз» [3:21]. Буннан Орта Азия хәм Қазақстан топонимлериниң номинациясында суу тийкаргы белги екені түсиниледи.

Қарақалпақстан ойконимлери бойынша анализлер соннан дерек береді, бир қатар ойконимлердиң номинациясында негативлик принципи қолланылған.

Әдебиятлар

1. Абишов Г.М. Шымбай районы топонимлериниң тарийхый-лингвистикалық анализи. Филол. ... филос докторы (PhD)...дисс. –Нөкис: 2019.
2. Дүсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Тошкент: 2002.
3. Жучкевич В.А. Общая топонимика. Изд. 2-е, испр. и. доп. – Минск: «Высшая школа», 1968.
4. Камалов А.А. Башкирская топонимия (сравнительное и ареальное исследование). Дисс. в виде научного доклада докт филол.наук. –Уфа: 1997.
5. Мурзаев Э.М. География в названиях. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: «Наука», 1982.
6. Никонов В.А. Введение в топонимику. Изд.2-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2011.
7. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: 1973.

Мәселен, аймақтағы бир қатар орынлар сол жерде аз, оны характерлей алмайтуғын белгиге тийкарланып аталған. Бул, әсиресе, этнонимлерден келип шыққан ойконимлерде анық көзге тасланады. Билемиз, Қарақалпақстанның арқа районларында қарақалпақлар басқа миллет ўәкиллерине салыстырғанда көпшиликти курайды. Солай екен, бул орынларда *қарақалпақ* этноними жасау орнын жекелеп яки парыклап көрсетиуши белги бола алмайды. З.Дүсимов тек өзбеклер жасайтуғын аймақта хеш қашан *Өзбек ауылы* деп аталатуғын орын болмайтуғынын, керисинше, көшип келген басқа уруу яки миллеттиң аты характерли белги болатуғынын айтқан еді [2:68]. Олай болса, республиканың арқа аймақларындағы *Түркмен ауыл*, *Өзбек ауыл*, *Қазақ ауыл*, *Орыс ауыл* деп аталған бир неше орынлар негативлик принципи тийкарында келип шыққан деген жуўмаққа келемиз. Г.Абишов Шымбай районындағы *Қарақалпақ ауыл* ойконими қазақ миллети ўәкиллери көп жасайтуғын елатлы пунктте қәлиплескенин айтқан еді [1:49]. Бундай ойконим Тахиятас, Хожели районларында да ушырасады.

Демек, белгили бир орында жасап атырған миллет яки уруу ўәкиллери жергиликли халықтың жүдә аз бөлегин курауы яғный сол аймаққа характерли болмаған белги атаманың пайда болыуына тийкар жаратқан. З.Дүсимов бул ҳақында пикир жүритип: «... негативликте территория көлеми тийкаргы орында турады. Территория көлеми қаншама киши болса, негативлик соншама анық болады. Ал территория үлкен болған сайын негативлик сезилмей баслайды яки улыўма жоқ болады» деген еді [2:68].

Булардан басқа жасау орнындағы қандай да бир кишкене предмет атама беріуши(лер)ниң нәзерине тез түсиуи мүмкин. Бул сол орынның аталыуына тийкар болады. Мәселен, республика аймағында *Қыйсық терек* (Шымбай районы), *Қызыл үй* (Кегейли, Шымбай, Нөкис районлары) деп аталған ауыллар бар. Бул ауылларда терек, үйлердиң көп болыуы тәбийий. Бирак негативлик принципине муўапық номинация ушын қыйсық көринистеги терек, қызыл реңли үй мотив болған. Сол орындағы бир неше предметлер (терек яки үй)ден тек бирейи ғана (қыйсық, қызыл болғаны) атама беріушиниң дыққатын тарқан. Басқаша айтқанда, пүтиндеги бир бөлек парықлаушы белги бола алған.

Географиялық объектлер, соның қатарында жасау орынларының аталыуы өз-өзинен пайда болып қалмайды. Ол атама беріуши (адам, халық) тәрепинен әмелге асады. Белгили ономаст алым А.В.Суперанскаяның «... предмет ямаса кубылыс атамасының пайда болыуын инсан тәжірибесисиз көз алдымызға келтириу мүмкин емес» деген пикири буның дәлили бола алады [7:26].

Солай етип, алдағы ўақытлары топонимикалық материалларды (ойконимлер, гидронимлер, оронимлер т.б.) топлау, аталыу өзгешеликлерине қарай таллап үйрениу тек атаманың пайда болыуы себеплерин анықлауы емес, ал бул процесте инсан факторын да белгилеу имканиятын береді. Себеби, жәмийеттеги социаллық-сиясий, экономикалық, мәдени өзгерислер ономастикалық материаллардың басқа түрлерине салыстырғанда, топонимлерде (ойконимлерде) көбірек өз көринисин табады.

8. Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: «Фан», 2008.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада топонимлар, жумладан ойконимларнинг номланиш жараёни, унда инсон омили, номлаш томоийллари таҳлил қилинган. Айниқса, ойконимлар номинатсиясида негативлик томоийли, кичик деталларнинг асосий белги – мотивга айланиши маҳаллий жой номлари мисолида изоҳланган. Бу борада рус ва ўзбек олимларнинг фикрлари ҳам келтирилган. Шунингдек, мақолада тадқиқот предметининг қорақалпоқ топонимикаси учун аҳамияти ҳам тушунтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется процесс наименования топонимов, в том числе ойконимов, в которых учитывается человеческий фактор, принципы наименования. В частности, принцип негативности в номинации ойконимов, превращение мелких деталей в главный персонаж – мотив, объясняется на примере местных топонимов. По этому поводу также приводятся мнения российских и узбекских ученых. В статье также объясняется важность предмета исследования для каракалпакской топонимии.

SUMMARY

The article analyzes the process of naming toponyms, including ойконимов, which take into account the human factor and the principles of naming. In particular, the principle of negativity in the nomination of ойконимов, the transformation of small details into the main character – a motive, is explained using the example of local toponyms. On this occasion, the opinions of Russian and Uzbek scientists are also cited. The article also explains the importance of the research subject for the Karakalpak toponymy.

ТАМДЫ РАЙОНЫ ҚАЗАҚЛАРЫНЫҢ ТИЛИНДЕГИ КӘСИПЛИК ЛЕКСИКА

Ы.А.Қуттымұратова – филология илимлери бойынша философия докторы, доцент

Әженияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

М.Ү.Кушкарбекова – үлкен оқытушы

Наўайы мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кадим тарих, она тили, оғзаки адабиёт, сўз жозибадорлиги, бой маданият.

Ключевые слова: древняя история, родной язык, устная литература, словарное богатство, богатая культура.

Key words: ancient history, native language, oral literature, word appeal, rich culture.

Тамды ҳәкимшилиқ аймағы 1920-жылы Түркстан Республикасының Әмиўдәрәя бәлими қурамында дүзилген. 1921-жылдан Әмиўдәрәя бәлимининң Төрткүл округине кирген. 1928-жылға шекем Қоңырат округине қараған. 1928-жылы округлардың тарқатылыўына байланыслы Тамды аймағы тиккелей ўәлаят қарамағындағы район сыпатында қайта дүзилип, орайы болып Мыңбулақ мәканы белгиленген. Тамды районы дәслепки ўақытта бес аўыллық ҳәкимшиликтен ибарат болған. Бул аўыллық ҳәкимшилиқлер болыслықларға бағынған. Соңынан район орайы Тамдыбулақ мәканына көширилген.

Тамды районы 1943-жылдан Бухара ўәлаятына кирген. 1982-жылы Наўайы ўәлаятының дүзилиўи менен жаңа ҳәкимшилиқ аймаққа қарайды. 1988-1992-жыллары дәслеп, Самарқанд, соңыра Бухара ўәлаят қурамына қосылады. 1992-жылдан бастап қайтадан Наўайы ўәлаят қурамына кирген.

Районның тийқарғы халқын қарақалпақлар менен қазақлар қурайды. Түпкиликли халқы қарақалпақлар. Хәзирги ўақытта халықтың 60 пайызға жақыны қазақ миллети ўәжиллери, 35 пайыздан асламы қарақалпақлар, қалғаны басқа да миллетлер. Райондағы оқыў-тәрбия ислери қазақ, қарақалпақ, өзбек хәм орыс тиллеринде алып барылады. Тамды районына «Тамдыбулақ», «Ж.Балыйманов», «Аяққудық», «Керегетай», «Кериз», «Бирлик» ширкет хожалықлары қарайды. Халқының тийқарғы күн-көрис тиришилиги мал шарўашылығы болып есапланады.

Тамды тарийхына нәзер тасласақ, 1925-жылы Мыңбулақта биринши территориялық-революциялық комитет дүзилген. Ревком «Мыңбулақ», «Тамды» хәм «Қарақалпақ» болысларын қамтыған. 1926-жылы Тамдыбулақта 180 орынлық мектеп-интернат ашылған. 1927-жылы Мыңбулақта 60 орынлық мектеп-интернат ашылған. 1927-жылы Тамдыбулақта биринши медпункт жұмыс бастаған. 1928-жылы 12-апрельде «Қазақ АССРның қурамында Тамды районын дүзиў туўралы» қарар қабылланған. Тамды районының орайы етип дәслеп Мыңбулақ аўылы таңлап алынған. Арадан еки ай өткен соң, район орайы болып Тамдыбулақ аўылы бекитилген. 1932-жылы районда биринши болып Тамды совхозы, кейин ала Андреев колхозы шөлкемлестirilген. 1932-жылы Тамды совхозында райондағы дәслепки бақша ашылған, 1933-жылы райондағы дәслепки клуб пенен китапхана жұмыс бастаған.

Қазақ тили туркий тиллерининң қыпшақ топарының қыпшақ-ноғай бәлимшесине киреди. Ерте ўақытлардан

қазақлар араб жазыўын қолланған. 1929-39 жыллары латын әлипбесин пайдаланған. 1949-жылдан рус (кириллица) графикасына тийқарланған мәмлекетлик жазыўда жазды Қазақ алфавитинде 42 хәрип бар. Рус тилиндеги 33 хәрипке қосымша: ө, ұ, і, у, ғ, қ, һ хәриплер таңбаланған. Шексиз кең территорияға қарай қоныс басқанына қарамастан қазақ тили жеке диалектлерге бөлинбейтуғын монолитли (бир тутас) тил. Онда жеке-леген говорлық өзгешеликлер ғана бар. Әйемги заманнан берли дөрелген бай әдебий ғәзийнеси бар [2].

Аўызеки әдебиятының өзи 40 тан аслам жанрға бөлинеди. Бир ғана қосық жанры өз ишине: арнаў қосығы, сораў қосығы, қосық хат, турмыс-салт қосықлары, төрт түлик малға арналған қосық, тарийхий жыр, дәстүрли қәде жыры сыяқлы сан мың түрге ажыратылады. Турмыс-салт жырларынан: ярамазан, арбаў, жалбарыныў, бәдик, бақсы айтысы сыяқлы диний исенимлер менен байланыслы, үйленіў дәстүри менен байланыслы тойбаслар, бет ашар, яр-яр, сыңсыў, кеўил айтыў, жубатыў, жоқлаў қосықлары бар. Жыраўлардың қысса-дәстанлары, толғаў, арнаў, нәсият қосықлары, хәр түрли атқарылады. Шығыс еллеринде аңыз болып тараған жети ашықтың барлығын халық шайырлары ел аўзынан жыйнап-терип жырга қосып дәстан жазған. Олар: Ләйли-Мәжнүн, Юсуп-Злиха, Фархад-Шийрин, Тахир-Зухра, Сейпилмәлик-Жамал, Бозжигит-Қарашаш, т.б. ашықлық дәстанлар.

Қазақ философиясының өзине тән өзгешелиги – ана тилине, сөз өнерине айрықша болып, жоқары баға беріўинде көринеди. “Өнер алды қызыл тил” деп түсинген ата-бабамыз “от тилди, орақ аўызды” дилбар шешенлердинң нәсият сөзлерин, табан аўзында тақмақлап айтқан нақыл-мақал, афоризм сөзлери менен жыраўлардың терме-толғаўларын жазыў-сызыўсыз ядлап, ядында сақлап, сол қәлпинде бизиң дәўиримизге жеткерген. Оның себеби – мәнили сөзлердинң жасаўшандығы, халықтың тил қүдиретин бақалай билиўинде көринеди. Хәқыйқый сөздинң тәрбиялық мәнисине ертенен айрықша нәзер таслап, “аталар сөзи – ақылдың көзи” деп бабаларымыз сөз сөйлеўди өлмес өнер, хәқыйқый қәдирият деп бақалаған. Усы пикирди “сөз тапқанға мин таппас”, “шешенниң сөзи мерген, шебердинң көзи мерген”, “сөз сүйектен өтеди”, “жақсы сөз жарым ырыс”, жақсы сөз жанды семиртеди сыяқлы нақыл-мақаллардан билиўимизге болады.

Тарийхтағы жуңғар қалмақлары менен кескинлескен урыс ўақтында Қоңтажыда кеткен ел кегин шын сөздинң күши менен қайтарған Қаздаўыслы Қазыбек бийдинң

ақылын, тапқырлығын мазақтап «Жарақты жаўды жайратқан сөз», «Тил қылыштан өткір» деген нақыллардың шығыуы тегиннен емес.

Тил менен ойлау – мийнеттің жемиси. Тил ойдың сыртқа шыққан көриниси, – деп К. Маркс бийкарға айтпаған. Адамның басында қандай ой тууылса да, егер оны жыйнақтап, ылайықты сөз бенен дәл бере алмаса, ол айтыушыға да, тыңлаушыға да түсиниксиз, гүңгирт, көлеңке болады. Тууры сөйлей билиу дегенимиз тууры ойлай билиу, ал ол логика менен этнолингвистиканың бирлигинен пайда болады.

Тил – мәденият пенен бирге раўажланатуғын нызамлы кубылыс. Уллы ойшылар хәм даналар өз дәуириңде сөз құдиретиниң тәрбиялық мәнисине айрықша дыққат қаратқан. Мысалы, Шығыстың классик шайыры Ә.Наўайы: «Ас дуз бенен дәмлі, суў муз бенен дәмлі, ал адамзат саналы сөзи менен сәнли» – деген болса, француз данышпан жазыушысы О.Бальзак: «Сөз өнери – өнердиң ең қыйыны хәм құдиретлиси», – деп атап өткен. Усы ойды тереңдеткен уллы шайыр Абай: «Сөз өнери дәрт пенен тең», – деген болса, Л.Н.Толстой: «Сөз – уллы нарсе. Сөз бенен адамларды досластыруға да болады, жаўластыруға да болады», – деп атаған.

Ал қарапайым қазақлардың нақыл-мақалларында да усы идеялар тийкарғы орынды ийелейди. Мәселен, «Таппасаң сөздиң жүйесин, отына өзиң күйесең», «Аңламай сөйлеген аўырмай өледі», «Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле», «Жүйели сөз жүйесин табар» деп, тууры ойлап, тууры сөйлеудің үлкен өнер екенін жас әўладқа нәсият етип отырған. Усыны жаслардың сана-

сына синдириуді әхмийетли санаған ата-бабаларымыз «Көп сөз – гүмис, аз сөз – алтын», «Ақыллының сөзи қысқа, көпке болар нұсқа». «Токсан аўыз сөздиң тобықтай түйини бар» деп философиялық ой келтирилген.

Жасларды шешенликке, сөз өнерине үйретиу үшін ата-аналары, аталары менен апалары оларға нақыл-мақал, жумбақ, жаңылтпаш, терме, қосық-жыр ядлатып үйреткен. Ойын-тойда қызлар менен жигитлер бир-еки аўыз қосық пенен айтысып, айтысууды әдетке айландырған. Сол айтыс түрлеринен жеңіс пенен көзге түскен адамларды көтермелеп, пүткіл аўылдың, руудың, елдің атынан уллы дүбір тойларда сөзсайысына қосып, жеңген адамларды хошаметлеп, жорға мингизіп, шапан жапқан.

Жалпы, шешенлик қазақ халқының санасына питкен табиғий қасиет екенлигин Шығысты изертлеуші алымлар да бақалай билген. Мысалы, академик В.В.Радлов өзиниң «Образцы народной литературы тюркских племен» деген темасының кирисиуінде аўыз-зеки әдебиятының шығыу тегине, тәлимлик мәнисине тоқтап: «Қазақлар нақыл-мақалды пайдаланған халда сөйлеуді бар өнердиң алды деп билди, сонлықтан да олардың поэзиясы раўажланыудың жоқары шыңына жеткен» – деп атаған.

Қазақ аўыз-зеки әдебиятын дәретиушілер да, оны кәстерлеп ядында сақлаушылар да, келеси әўладты тәрбиялауда курал ретинде қолланушылар да шайыр-жыраулар болғанлығын, олар өзлериниң жыр ғезийнеси менен жаслардың сана-сезимин тәрбиялап жетилистириуде роли үлкен хәм әхмийетли.

Әдебиятлар

1. Қайдар Э.Т. Қазақ тилиниң өзекти мәселелери. –Алматы: 1998.
2. Кобланова А. Қазақ сөз этикеті. –Алматы: 2001.
3. Кукушин В.С., Қалиев С. Этнопедагогика. Учебник. –Алматы: 2014.
4. Сейдин Әмирлан. Тамды туұралы ХХ әсир басындағы тарийхый дереклери.
5. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. -М.: 1998.
6. Вербицкая А. Язык. Культура. Познание. -М.: 1996.
7. Лурья А.Р. Язык и сознание. -М.: 1979.
8. Тарланов З.К. Этнический язык и этническое видение мира. Язык и этнический менталитет. –Петрозаводск: 1995.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Томди козқолари тарихиниң тадқиқ қилинишиға шарх берилиш билан бирға улар тилидағы хусусиятлар хақида атрофлича сўз боради. Тадқиқот объекти сифатида Томди тумани козқолари тилидағы ўзига хос хусусиятлар атаб ўтилади. Мақолада козқол адабиётиниң бебаҳо мерослари ва бой оғзаки ижоди кенг очиб берилади. Шунингдек, козқол тилиниң келажак авлодға соф холида етказилиши муҳим эканлиги мақолада алоҳида таъкидланади.

РЕЗЮМЕ

В статье подробно исследуется история казахов Тамдынского района наряду с обзором об их языковых особенностях. Объект исследования - особенности языка казахов Тамдынского района. В статье раскрывается бесценное наследие казахской литературы и богатое устное творчество. Отмечено важное значение, чтобы казахский язык передавался следующему поколению в чистом виде.

SUMMARY

The article provides a detailed study of the history of the Tamdi Kazakhs, as well as features in their language. The object of research is the peculiarities of the language of the Kazakhs of Tamdi district. The article reveals the invaluable heritage of Kazakh literature and rich oral tradition. It is also important that the Kazakh language is passed on to the next generation in its purest form.

HOFIZ XORAZMIY DEVONI TILIDA «QIZIL» SO‘ZINING SINONIMLARI VA ULAR VOSITASIDA HOSIL BO‘LGAN SO‘Z BIRIKMALARI

R.M.Madaminova – stajor-tadqiqotchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: so‘z va so‘z birikmasi sinonimiyasi, qizil so‘zi yasama shakllari hamda leksik xususiyatlari, o‘z va ko‘chma ma‘nolari.

Ключевые слова: синонимия слова и словосочетания, формы словосочетания красное и её лексические свойства, собственный и переносный смысл.

Key words: synonymy of words and phrases, forms of the phrase red and its lexical properties, own and figurative sense of words.

Hofiz Xorazmiy Devoni tili leksikasi tarkibidagi rang bildiruvchi so‘zlar orasida *qizil* so‘zi ham ma‘nodoshlarining soni va ularning badiiy-poetik vazifa bajarishida boshqa so‘zlar bilan birikma hosil qilishiga ko‘ra ham alohida o‘rin tutadi.

Mazkur maqolada manba sifatida Hofiz Xorazmiy Devoni tarkibidagi g‘azallarda qizillik tushunchasini ifodalovchi so‘zlar va so‘z birikmalari tahlilga tortildi.

Xorazmiy Devoni tilida qizillik tushunchasini ifodalashda, asosan uch til o‘zbek, fors va arab tillari

elementlaridan foydalangan: *qizil, ol, surx, ahmar* kabi.

Shoir Devoni tilining o‘ziga xos leksik xususiyatlaridan biri, ko‘pgina so‘zlarning o‘z va ko‘chma ma‘nolarda qo‘llanilib, bunda ularning tub va yasama shakllari qo‘llangan: *gul, gulgun, gulrang, gulnor, gulruxsor, yoqut, jigaxun, la‘l, lola, lolarang, lolaruxsorim, may, maygun, ol, qon* va boshqalar.

Biz quyida “Devon”dagi *qizil* tushunchasini fodalovchi so‘zlar va ular vositasida hosil qilingan so‘z birikmalari haqida fikr yuritimiz.

Qizil soʻzi komponent sifatida qatnashgan soʻz birikmalari: *qizil qon, qizil yuz, qizil gul* va boshqalar. Masalan [1:39], [1:73], [1:32], [2:164]:

Toʻkdi **qizil** qonimni qora yerga laʼlingiz,
Qilma bahonavu ber oni xun bahosina.
Man bihil ayladim, ey jon, bu **qizil** qonimni,
Safha-yi gul uza koʻrguzgali san xatt-i barot.
Figʻonu nola qachon chakkay erdi bulbul-i mast,
Qizil yuzi bila qilmasa gul chamanda yuz ol.
Qizil gul ne sababdin rang bogʻladi gulistonda,
Magar dildorning ol englarin koʻrdiyu uftandi.

1) *Ol* vositasida yasalgan oʻzbekcha va fors-tojikcha soʻz birikmalari: *ol qonim, ol yangoqinggʻa, ol yuzi, ol yoqa, ol rangi, ol enginda, ol anglari, ol birla, ol labingdin, ol gul* va boshqalar. Masalan [1:37], [1:46], [1:102], [1:141], [1:173], [1:179]:

Ey turk, **ol** qonim uchun koʻzni qaro qilding yana,
Begonalargʻa lutf etib, sen oshno qilding yana.
Qaro zulfi ne turlu xush yaroshur **ol** yangoqinggʻa,
Qilib jonlarni barhamkim keturur koʻz qaroqinggʻa.
Lolau guldin aning **ol** yuzi zebodur.
Sarvdin qaddi base husnda ham raʼnodur.
Koʻrgali **ol enginda** qaro mangni oshiqi,
Ang-mang boʻlub kechar aro ming ihtiroz etar.
Koʻz yoshi boʻlsa **ol labingdin** ajab dagul,
Laʼling nishonasi chu aqiq-i Yamanda bor.
Koʻrguzur **ol gul** biki yuzini, Hofizo,
Chun bulbulinga vaʼda-yi hazor aylamak tilar.

3) Arabcha *ahmar* sifati vositasida yasalgan soʻz birikmalari *laʼli ahmartak, vard-i ahmar, boda-yi ahmar, yoqut-i ahmar, lola-i ahmar* va boshqalar. Masalan [1:112], [1:115], [1:116], [1:229]:

Qoʻlinda bodani koʻrgali raxshon **laʼli ahmartak**,
Jigarxun dogʻ birla togʻda laʼli Badaxshondur.
Ey sumanbar, gul yuzungtak **vard-i ahmar** qandadur,
Qaddi-i zebong ila tang sarvu sanovbar qandadur.
Jonim ichinda suchi labing soʻzlari mudom,
Jom ila toʻlu **boda-yi ahmar** dagulmudur?
Shakar birla guhar isor aylar,
Soʻz kelganda ul **yoqut-i ahmar**.

Hofiz Xorazmiy, bulardan tashqari bir qancha arabcha, fors-tojikcha leksik birliklarni “qizillik” maʼnosini anglatish uchun qoʻllagan. Ular ham koʻpgina soʻz birikmalarini hosil qilgan.

a) *gul* soʻzi oʻzining tub va yasama shakllari bilan soʻz birikmasi tarkibiy qismi sifatida kelishi: *guliston yuzlu, gul yuz, gulgun dagul, gulgun ashk, gulgun yuz, gulgun koʻz yoshi, gulgun rang, gulgun boda, guli raʼno, gulnor yuz, gulnor anglari, gulrang yuz, boda-yi gulrang, rux-i gulrangdin, sarv-i gulruxsordin, soqi-yi gulrux*. Shuningdek,

gul soʻzi fors-tojikcha izofalarda ham ishtirok etadi: *ashk-i gulgun, nigori-i gulandom, rangini gulgun, sarv-i gulandom, yoshi gulgunu, bodayi gulgun, anglari gulnor*. Masalan: [1:25], [1:36], [1:138], [1:151]:

Bulbul bu **gul yuzini** koʻrib yuz niyoz ila
Qildi hazor vasf gul-i boʻstonina.
Gʻamza-yi shoʻx bila bizga shabixun qilma,
Ashk chun ob-i ravon, **rangini gulgun** qilma.
Qaro jodu koʻzung ul damdaki, shabixun aylar.
Ashk-i xun ob-i ravon **rangini gulgun** aylar.
Soqiy, vaqti gul erur **bodayi gulgun** keltur,
Mutribo, changing tuzub nagʻma-yi mavzun keltur.

b) arabcha *laʼl* soʻzi yasama shakllari bilan oʻzbekcha va tub shakli bilan esa fors-tojikcha izofali soʻz birikmalarida komponent boʻlib keladi: *laʼli labing, laʼli gul, laʼli tovon, laʼli sharobi, laʼlu dur, laʼli durafshon, laʼli Badaxshon, may-i laʼlingdin, yoqut laʼlindin, boda-yi laʼlindin* va boshqalar. Masalan: [1:79], [1:79], [1:130]:

Xizr-i xating birla ul **laʼli labing**,
Zulmat ichra koʻrunur ob-i hayot.
Shakkarin **laʼli labingdin** munfail,
Boʻldi Misr ichra, base, qandu nabot.
Yuziyu **laʼli gul** bila muldin
Oshiqining koʻziga xushtar erur.

v) *otash* va *otashin* leksik birliklari quyidagi soʻz birikmalari tarkibida komponent boʻlib keladi: *otashin yuzung, otashin ob* va boshqalar. Masalan [1:88]:

Otashin yuzung uzra dona-yi xol,
Tegmasin koʻz teyu erur chu sipand.
yoki [1:97]

Otashin obni keltir manga, ey soʻfiy, sof,
Emdikim gul yuzidin doman-i sahro xushdur.

g) forscha *lola* soʻzi ham koʻchma maʼnosi bilan sof va yasama shakllari orqali “qizil” maʼnodoshlik uyasida komponent va grammatik tarkibi jihatidan u ham oʻzbekcha va fors-tojikcha soʻz birikmalari yasashda qatnashadi: *may-i lolarang, lolabu sunbulga, yuzi lolazor, lola yuzlu, lolaruxsorim, lola mengiz koʻz yoshi, yuzi lolazore, lolauzore, lolamengizlik sarvqomat* va boshqalar. Masalan [1:42]:

Ul **lola yuzlu** sarvqad gar mahram-i asror esa,
Tesun manga oshiqlarin ne turlu xush asror esa.
yoki [2:236]

Ol birla koʻngul aldagʻuchi **lola yangoqdin**,
Oltun yuz uza sochdi koʻzum laʼlu loli.

Hofiz Xorazmiy qizil, qizillik maʼnolarini bildiruvchi soʻzlar *lola* soʻz birikmalaridan unumli foydalangan. Shoir Devonida qizil, qizillik tushunchasini ifodalovchi oʻzbekcha, fors-tojikcha va arabcha leksik birliklar qatnashgan.

Adabiyotlar

1. Хофиз Хоразмий. Девон. 1-китоб. -Тошкент: Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти, 1981.
2. Хофиз Хоразмий. Девон. II китоб. -Тошкент: Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти, 1981.
3. Gʻ.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q.Mahmudov. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. -Toshkent: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008.
4. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. -Т.: «Фан», 1983. 365-б.
5. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. - Москва-Ленинград: 1962.

REZYUME

Mazkur maqolada Hofiz Xorazmiy “Devon”idagi **qizil** tushunchasini anglatuvchi soʻzlar va soʻz birikmalari muhokama etiladi. “Devon”da **qizil** tushunchasini anglatuvchi soʻzlar va soʻz birikmalari uchraydigan baʼzi gʻazallar qaralgan. Gʻazaldagi **qizil** tushunchasini anglatuvchi soʻzlar va soʻz birikmalarining lugʻaviy maʼnosi tahlil etilgan. Bunda **qizil** soʻzining turk, fors va arab tillaridagi muqobillar qoʻllanilishi koʻrsatib berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируются слова и словосочетания, обозначающие понятие красный, в «Диван» Хафиза Хорезми. Рассмотрены некоторые газели из «Диван», в которых встречаются слова и словосочетания, обозначающие понятие красный. В газели анализировано смысловое значение слова и словосочетания, обозначающие понятие красный. При этом доказано, что слово **красный** употребляются в альтернативных формах тюркского, персидского и арабского языках.

SUMMARY

This article discusses the words and phrases, denoting the concept of Red. “Divan” of Hafiz Khorezmi. Divan’s some gazelles, in which there are words and phrases representing the concept Red, are considered. In the gazelle, the semantic meaning of the word and phrases representing the concept Red is analyzed. It is shown that the word **red** is used in alternative forms of the Turkic, Persian and Arabic languages.

ИНГЛИС ТИЛ БИЛИМИНДЕ ФРАЗЕМАЛАРДЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҢИ ХӘМ ОЛАРДЫҢ РУС ТИЛ БИЛИМИНЕ ТӘСИРИ

Ф.Қ.Торбаева – оқытушы

Бердақ атындағы Карақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: гендер, жинс, лингвистика, андроцентризм, эксплицит, имплицит, фрейм, идиома, гендерли компонент.

Ключевые слова: гендер, пол, лингвистика, андроцентризм, эксплицитный, имплицитный, фрейм, идиома, гендерный компонент.

Key words: gender, sex, linguistics, androcentrism, explicit, implicit, frame, idiom, gender component.

Фразеологиялық бирликлер хәм олардың изертлениўи англис тил билиминдеги ең актуал мәселелердин бири болып табылады. Бул темада илимпазлар өзлериниң кызығыўшылықлары тийкарында бир қатар диссертация, монография хәм илимий мақалаларын жазды. Өз гезегинде бул мийнетлер улыўма тил билиминдеги, әсиресе рус тил билиминдеги фразеологизмлер тараўындағы жаңа көз-қараслардың пайда болыўына, фразеологиялық бирликлердин лексикалық, грамматикалық, стилистикалық өзгешеликлерин анықлаў хәм баҳалаўға хызмет етти. Атап айтқанда, В.В.Гузикованың «Лингвокультурологическая специфика фразеологических единиц английского языка» (Екатеринбург, 2004), А.В. Куниниң «Курс фразеологии современного английского языка: учебник для институтов и факультетов иностранного языка» (Москва: ВШ., 1986), Т.Н.Федуленкованың «Сопоставительная фразеология английского, немецкого и шведского языков» (Москва, 2012), Н.И. Мосунованың «Парадигматические и синтагматические свойства компонентов фразеологических единиц современного английского языка» темасындағы диссертациясы (Минск, 1988), «Фразеологическая составляющая концепта “work/labour” в английском языке» (Вестник МГЛУ, 2010. №5), «Способы перевода фразеологизмов как инструмент обнаружения их национально-культурной специфики» (Коммуникативные технологии в системе современных экономических отношений, Минск: 2010, 28-29-январь), «Образная основа фразеологизмов английского языка, обозначающих концепт “work/labour”» (Вестник МГЛУ. 2011. №3) хәм тағы баска да мийнетлери жазылған.

Гендер факторы лингвистикалық аспектте бир қатар рус тилшилери тәрәпинен илимий изертленген. Атап айтқанда, О.А.Васькова, М.Д.Городникова, Е.И.Горошко, Д.О.Добровольский, И.В.Зыкова, А.В.Кирилина, В.А.Никольская, В.В.Потапов, В.Н.Телия, И.И.Халева [1] хәм тағы басқалар өзлериниң изертлеўлеринде гендердиң лингвистикалық мәдениятының тийкаргы концептин де тилдиң коммуникативлик функциясы сыпатында үйренген. Мәселен, Е.И.Горошко өзиниң илимий жумысында моделлестиріў хәм бақлаў методикасынан пайдаланып, жазба текстлердин анализи хәм еркин ассоциативлик эксперимент коммуникациялардың жәмийетлик-социаллық хызметі олардың тек ғана жынысы хәм жасы менен емес, ал билим дәрежеси хәм жәмийетлик орны менен де байланыслы екенлигин дәлиллеп берди.

Тилши алым В.В.Потапов гендерология аспектінде көп қатламлы стратегияны ислеп шықты. Гендер машқалаларының системалы анализи Д.О.Добровольский хәм А.В.Кирилина тәрәпинен әмелге асырылып, олардың илимий мийнетинде бес тийкаргы бағдардың бар екенлиги дәлилленіп, олар бойынша жаңа жуўмақлар жасалған. Ал, жоқарыдағы атап өтилген белгили илимпазлардың бири В.Н.Телия өзиниң монографиясына рус фразеологиясында «хәял» концептиниң сәўлелениў машқаласына бир параграфты киргизди. А.В.Кирилинаның докторлық диссертациясы рус паремиялогиясындағы гендер стереотиплериниң изертлениўине арналды. Гендерология англис тил билиминде ассоциативлик хәм когнитивлик өлшем

тийкарында, хәял хәм ер адамның лингвистикалық санасындағы өзгешеликлерге байланыслы халда үйренилген. Фразеологизмлердин мәдений коннотацияларын анықлаў хәм олардың мазмуны жағынан образлар, тымсаллар, ырымлар хәм олардың сүўретлеў аспектінде лингвистикалық изертлеўге кириўи, анық тилде миллий-мәдений өзине, аксиологиялық анализ, ер хәм хәял манифестациясын миллий тилде мәдений детерминлескен бирлик сыпатында үйренилиўи бир тәрәптен, олардың мәдений тамырлары хәм келип шығыўы жағынан улыўма болған басқа тиллерде вариантларын анализ етиў, екінши тәрәптен, оларды сәўлелендириў мүмкиншилигин береді. Илимпаз В.И.Карасиктиң пикирин тастыйықлаған халда, биз концептлерди дәслепки мәдений системалар, сөз мәнисиндеги объектив мазмун көриниси, сол себепли инсан искерлигиниң түрли тараўларына көшкен, атап айтқанда, түсиниўи (илим) хәм образлы сүўретлеў (санаат) хәм пүткіл әлемди күнделикли турмыс шеңберинде аңлаў сыпатында түсинемиз [2:55].

Фреймлерди фразеологизмлер хәм паремиялар базасында үйрениў, олардағы образлар курамын анықлаў, сол орында когнитив-дискурсив методлардан пайдаланыў фразеологияда ер хәм хәял концептлериниң қолланылыўы хаққында толық түсиниклер береді. Буннан тысқары, англис фразеологизмлері социаллық, гендер, этникалық хәм рассалық өзгешеликлері менен символлық характерге ийе екенлигинде атап өтиўимиз керек.

Гендердиң концептуалласыў хәм категорияласыў процесинде метафоралық хәм метонимиялық қураллар жәрдемінде концептуал қайта ислеў, қайта шөлкемлестиріў әмелге асырылады. Концептуал метафора хәм метонимия жаңа гендерли мазмунлардың қәлиплесиўинде актив қатнасады. Инглис тилинде алып барылған анализлер нәтийжелери концептуал метафоралардың пайда болыўына тәсир еткен бир қатар тийкаргы дәреклерди анықлаўға жәрдем берген. Және де фразеологиялық мәни үйренилиўинде тийкар сыпатында идиомалар семантикасының концепциясы алынған. Бундай концепция В.Н.Телия тәрәпинен идиоманың семантикалық системасын кураўшы, микрокомпонентлер сыпатында қатнасыўшы, иерархиялық тәртипке салынған модел сыпатында төмендеги классификация усынылған:

- 1) Фразеологиялық бирлик мазмунында сәўлелениўи дескриптивлик микрокомпонент;
- 2) баҳалаўшы микрокомпонент, сүўретлеўи идиоманың баҳасын белгилейди;
- 3) мотивациялық микрокомпонент, барлыққа мас ямаса мас болмаған, реал емес сүўретлеўге тийкарланған образ;
- 4) эмотив микрокомпонент, фразеологиялық бирлик курамындағы эмотивли сүўретлеў хаққындағы информацияларды бирлестиреди;
- 5) стилистикалық микрокомпонент;
- 6) грамматикалық микрокомпонент, ямаса идиомалардың морфологиялық, синтактикалық хәм де фонетикалық формалары хаққындағы мағлыўматлар [3:34].

Ал, илимпаз И.В.Зыкова фразеологизмлер семантикасында және бир компонент – гендерли макрокомпонент бар екенлиги хаққындағы гипотезаны

усынады. Ол жокарыда көрсетилген компонентлердин хэммеси менен байланыслы болған ұазыйпаға кириседи. Бундай ұазыйпа идиомаға жүкленип, ер / хаял мәдени түсиниклерин адекват формада түсиндирилиўине жәрдем береді [4:29].

Фразеологиялық мазмундағы гендерли компонент эксплицит формада – сүүретлеў планында идиоманың мазмуну планында да (*man of the moment*), имплицит тәризде мазмун планында катнасады. Мәселен: *bit of fluff (or skirt)* – сезимтал хаял, *hot stuff's sexually attractive* – темпераментли хаял. А.В.Кунииниң түсиндириўинше, имплицитлик лингвистикалық кураллар функцияға кирискенинде сөзлерди тежеп колланыўдың әхмийетли куралы болып есапланады [5:99].

Фразеологиялық бирликтин гендер компонентиниң анық характерин көрсетиўде денотанттың ер ямаса хаял екенлигин белгилеўши атлық хәм алмасықлар колланылады: *man, boy, girl, woman, lady, he, she, Jack, Tom, Mary* хәм т.б. Бундай фразеологиялық бирликлер семантикасынан образлар жасаў бир қанша аңсат болады, яғный олардағы компоненттиң өзи гендерге тийисли екенлигин сәўлелендиреди. Мәселен: *a man for all seasons* – ҳар қандай тәшўишке төзимли киши; *a girl Friday* – исенимли қаниге. Тилде мазмуну анық сәўлеленген фразеологиялық бирликлер салыстырмалы көбирек болып, үлкен топарды қурайды. Ал, мазмуну жасырын болған фразеологиялық бирликлер азырақ болады, яғный аз топарды қурайды. Оларда гендерли компонент тап фразеологиялық бирликтин өзинде «перде артында» болады. Мысалы: *skirt chaser* – бул фразеологиялық бирликти бизиңше «хаялларға өш киши, қатынпаз, хаялларға сүйкеліўди унататуғын еркек» деп сыпатында аўдармалаў мүмкин. Бул бирликте жасырын көринистеги еки компонент *skirt* - юбка, яғный хаял хәм *chaser* - аңшы, яғный еркек сөзлери бирлесип, өзара катнасыққа кирискен. Адамның жасын сәўлелендириўши фразеологиялық бирликлерде мазмунды жасырын көрсетиў хәр түрли болады: *a dolly bird* – жас сада қыз (сөзбе-сөз: «куўыршақ қус»); *old trout* – қартайған албаслы (сөзбе-сөз: «қартайған тасбақа»); *a bit of fluff* – жас келиншек, қыз (сөзбе-сөз: «жүдә мамық»). Мазмуну анық сәўлеленген гендер белгили фразеологизмлер арасында ер хәм хаяллардың кәсиплик хызметин көрсетиўши бирликлер көп колланыўын атап өтиўимиз керек. Мәселен: *a boy in buttons* – жүгирдек; *a Jack of all trades* – қолы алтын, қолы гүл, қолынан хәр қандай ис келетуғын киши; *a hello girl, a woman of letters* – хаткер қыз, жазыўшы хаял хәм т.б.

Семантикасында гендерли компоненти бар болған фразеологиялық бирликтин өзине тән өзгешеликлери ҳаққында айтылғанда, сондай жуўмаққа келиўимиз мүмкин: өзиниң репрезентативлиги, тилдин барлық өлшемлеринде көринисин табыў қәбилети арқалы гендер лингвистикалық жағдайды, миллий тил мәдениатын өзинде сәўлелендиреди [6:89-90].

Фразеологизмлердин когнитив өзгешеликлерин илимий изертлеген Н.Ф.Алефиренко айрықша белгили «когнитив структурасын», концепт «билимлер фразеологиялық бирликлерде объективлестирилген универсал кәлиптеги формат» екенлигин анықлаған [7:279]. Концепт хәм фрейм арасындағы жетерли дәрежеде бекем байланыслар бар болса да, бул байланыслар, бириншиден хәр еки түсиниктиң инсан санасында билимлер базасын репрезентациялаў дәрежеси менен, екншиден, олардың онтологиясының

ментал система сыпатында улыўмалылығы менен шәртленген, буннан тысқары, олар арасында аналогия өткизилмейди. Концепт хәм фрейм арасында анық хәм жетерли дәрежеде парық бар: концепт тәртипли, бир пүтин, тил өлшемлериниң ең киши минимал (бөлинбейтуғын) бирлиги де бола алады [8:234].

Илимпаз М.Минский фреймди статистикалық, информация системасы, стереотип жағдайлардың репрезентациясы ушын зәрүр информация системасы сыпатында тәрийиплейди [9:7]. Фрейм лингвистикалық бағдарланған концепт болып, билимлерди лингвистикалық жактан тәмийинлейди, пүтин бир когнитив контекст, бир пүтин система сыпатында хәркет етеди, когнитив матрица болса – түрли когнитив контекстлердин компонентлери менен интегративлик тәризде бирден-бир курамалы концепт шеңберинде усынылатуғын системасы есапланады [10:49]. Фреймлерди тәжирийбе топлаў хәм түсиниў семантикасының кәлиплестириў куралы сыпатында изертлеген илимпаз Ч.Филлмор оларды тил материалын баян етиў хәм түсиндириў куралы сыпатында қарайды хәм лингвистикалық материал хәм де фреймлер ортасындағы бар болған байланыслардың бар екенлигин тастыйықлайды [11:83]. Фреймди тап сондай түсиниўи фразеологиялық бирликлер семантикасы анализиниң тийкарын қурайды хәм бул фразеологизмлердин мәниси астындағы мазмунды түсиниўди тәмийинлеўши когнитив системаларды изертлеўди үгитлейди [12:233]. Солай етип, фразеологиялық бирликлер семантикасындағы белгили бир фрейм репрезентация етилгенинде, айрым компонентлердин мәниси бирден-бир, комплекс жағдайға байланыслы ҳалда кең көлемде анықланады. Бул жағдайды билиў хәр бир фразеологизмниң мазмунын бир пүтин түсиниў мүмкиншилигин береді.

Гендерлик мазмундағы анаў ямаса мынаў жынысқа тийисли фраземалар унамлы ямаса унамсыз баҳалаўшы көрсеткишлерге де ийе болып келеди. Мәселен, ер адамлар күш-қудирет, лидерлик, батырлық көз-қарасларынан унамлы баҳаланады: *a man of his hands* – күшли, мәрт еркек; *a heart of oak* – батыр еркек. Ер адамларға тән қәсийетлер хаялларды унамсыз характерлеп баҳалаў ушын колланылады: *(as) gentle as a lamb* – нәзик тәбиятлы, нашар, қозыдай жуўас; *gal boy* – сүүкылдақ қыз.

Инглис мәдениатында хаяллардың жәмийеттеги тутқан орнына байланыслы тарийхый кәлиплескен андроцентрикалық катнасықтың пәсенлеп барыўы көзге тасланады: үй бийкеси модели хаял әмелдар модели менен алмасады: *career girl / woman* – лаўазымға умтылыўшы хаял. Түрли контекст хәм дискурслердеги гендерли фреймлер ортасындағы түрлише карама-қарсылықлар да бар. Мәселен:

«maternity» – аналық субфрейми сиясатшы хаяллар ушын актуал емес;

«courage» – батырлық субфрейми болса, дипломатиялық катнасықлар шеңберинде хызмет етиўши ер адам ушын актуал емес.

Улыўма алғанда инглис тил билиминдеги гендерлик мазмунды аңлатыў ушын гендер бояўлы фразеологиялық бирлик структурасындағы хәр бир компонентти есапка алыў кереклиги айтылады. Себеби, хәр бир компонент белгили бир дәрежеде мазмунды сәўлелендиреди хәм фразеологиялық бирликке өзине тән тәсиршеңлик, мазмунлылық, образлылық береді.

Әдебиятлар

1. Васькова О.А. Гендер как предмет лексикографического описания (на материале фразеологии). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2006. – С. 21; Городникова М.Д. Гендер в коммуникативной интеракции // Гендер: язык, культура, коммуникация: Доклады Второй Международной конференции. – Москва: МГУ, 2002. – С.70–76; Горошко Е.И. Особенности мужского и женского стиля письма // Гендерный фактор в языке и коммуникации: Сб. науч. тр. МГЛУ. Вып. 446.- Москва, 1999. – С. 44–60; Добровольский Д.О., Кирилина А.В. Феминистская идеология в гендерных исследованиях и критерии ее научности. //

Гендер как интрига познания. – Москва: Рудомино, 2000. – С.19-35; Зыкова И.В. Гендерный компонент в структуре и семантике фразеологических единиц современного английского языка. Дис. ... канд. филол. наук. – Москва: МГУ, 2002. – С. 219 ; Кирилина А.В. Гендерные аспекты языка и коммуникации: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Москва, 2000. – 40 с.; Никольская В.А. Гендерные асимметрии и стереотипы в английской фразеологии. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Н. Новгород, 2005. – 23 с.; Потапов В.В. Современное состояние гендерных исследований в англоязычных странах // Гендер как интрига познания, 2000. - №1. – С.94-95; Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Наука, 1996. – 334 с.; Халеева И.И. Гендер как интрига познания // Гендер как интрига познания. Сборник статей. – Москва: 2000. – С.9-18.

2. Карасик В. И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. – Волгоград: 2001, 55-6.

3. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: «Наука», 1996, 34-6.

4. Зыкова И.В. Гендерный компонент в структуре и семантике фразеологических единиц современного английского языка. Дис. ... канд. филол. наук. – Москва: МГУ, 2002. 29-6.

5. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: «Высшая школа», 1996. 99-6.

6. Павленко Н.А. Гендерный компонент в семантике английских фразеологических единиц. //Филологические трактаты. – Донецк: Донецкий Национальный университет, 2013. № 2. 89-90-6.

7. Алефиренко Н.Ф. Когнитивно-семиологическая сущность фразеологизма. // Проблема семантики языковых единиц в контексте культуры. –Москва: 2006. 279-6.

8. Ромашина О. Ю. Фреймовый анализ семантики фразеологических единиц. –Белгород: 2008. № 2. 234-6.

9. Минский М. Фреймы для представления знаний. –Москва: 1979. 7-6.

10. Болдырев Н.Н. Концептуальная основа языка // Когнитивные исследования языка. Вып. IV. Концептуализация мира в языке: коллектив. Моногр. / Гл. ред Е.С.Кубрякова. – Москва: ИЯ РАН; Тамбов: Изд-во ТГУ, 2009. 49-6.

11. Филлмор Ч. Дж. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. –Москва: 1988. 83-6.

12. Ромашина О. Ю. Фреймовый анализ семантики фразеологических единиц. – Белгород: 2008. № 2. 233-6.

РЕЗЮМЕ

Бу мақола инглиз тилшунослигида фраземаларнинг таъсири ва уларнинг рус тилшунослигида таъсири ҳақида сўз юритилади. Мақолада фраземаларнинг семантик тузилмасини ташкил этувчи классификацияланган моделнинг ва ушбу моделга қўшимча гендер компонентининг мавжудлиги ҳақидаги фикрлар ўрганилган. Гендер компоненти фразема семантикасида эксплицит ёки имплицит тарзда қатнашиши мумкинлиги ҳақида сўз боради, бир қатор мисоллар келтирилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены точки зрения лингвистов касательно классификации семантического строя фразем, в состав которой так же можно отнести и гендерный компонент. Гендерный компонент семантики фразем может участвовать как в эксплицитной, так и в имплицитной форме. В статье приведены примеры фразем с гендерным компонентом в составе.

SUMMARY

The article considers the points of view of linguists regarding the classification of the semantic structure of phrasemes, which can also include the gender component. The gender component of phraseme semantics can participate both in explicit and implicit form. The article provides examples of phrases with a gender component.

SOMATIZMLIK FRAZEOLIGIZMLERDİN LINGVOMÁDENIY IZERTLENIWI

S.Shunnazarova –filologiya ilimleriniń kandidati,docent

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: frazeologizm, somatizm, sema, leksika-semantika, fonetika, komponent, konsept, lingvomadaniy tahlil, frazeologik lug'at.

Ключевые слова: фразеологизм, соматизм, сема, лексико-семантика, фонетика, компонент, концепт, лингвокультурологический анализ, фразеологический словарь.

Key words: phraseology, somatism, sema, lexical-semantics, phonetics, component, concept, linguacultural analysis, phraseological dictionary.

Türkiy til biliminde, sonıń ishinde qaraqalpaq til biliminde somatikalıq frazeologizmler arıawlı izertlenbegen. Somatizm frazeologizmler joǵarı oqıw ornına arnalǵan leksikologiyalıq sabaqlıqlarda jol-jónkekey aytılp ótilgen. Qaraqalpaq tilinde búgingi kúnge shekem bir qatar frazeologiyalıq sózlikler baspadan shıqtı. Qaraqalpaq tilinde, ásirese folklorlıq shıǵarmalar, kórkem shıǵarmaların tilinde de somatizmlik frazeologizmler haqqında ayılǵan sın pikirler bar. Qaraqalpaq til biliminde búgingi kúnge shekem somatizmlik frazeologizmler boyınsha arıawlı sózliklerdin bolmawı, yamasa sonday-aq arıawlı ilimiy-izertlew jumıslarınıń júzege kelmegenligi búgingi til biliminde aktual mashqalalardan biri.

Somatizm frazeologizmler onıń fonetikalıq, grammatikalıq qurılısı, leksika-semantikalıq mánisi, lingvomádeniy analizleniwı óz sheshimin kútip turǵan áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı.

Búgingi kún til iliminde pútkil álemniń tillik kórinisin júzege keltiretuǵın nızamlıqların bir tutas túrde úyrenetuǵın baǵdarlar payda boldı.

Til - bul mádeniy fenomen. Adam balasınıń ózin qorshaǵan dúnya haqqındaǵı bilimlerin antropocentrik paradigma kózqaraslarınan salmaǵın anıqlaw, ásirese somatizmlik frazeologizmler tiykarında teoriyalıq ilimiy juwmaqlardı shıǵarıw oǵada úlken áhmiyetke iye.

Frazeologizmler zat, nársе, túsinik, qubılıs atamaları, olardıń quramında dominanta sóz wazıypasında keledi. Olardan eń bashlıqların adam menen qatnaslı, adamnıń

músheleri atamaların bildiretuǵın sózlerdin uytqı (negiz, tiykar) sóz bolıp kelip, turaqlasqan quramǵa, belgili mánilik bildiriwlerge iye bolıwı. Atap aytqanda, bas, kóz, qol, murın, ayaq, júrek, bawır, ishek, barmaq, moyın, julın hám taǵı basqa sózler qatnasında keliwi somatikalıq frazeologizmlerdiń qatarın quraydı.

Somatikalıq frazeologizmlerdiń júzege keliwinde eń dáslep etnolingvistikalıq faktorlar belgili xızmetti atqaradı. Sebebi, frazeologizmlerde xalıqtıń milliy ózgeshelik belgileri de óz kórinisin iye. Sonlıqtan da, somatikalıq frazeologizmler barmawı ilimpazların dıqqatın tartıp kelgen.

Kópsilik tillerde somatikalıq frazeologizmlerdiń mánisi, grammatikalıq qurılısı, leksika-semantikalıq, tematikalıq jaqtan toparlastırılıw sıyaqlı mánileri de sóz etilgen. Misalı, Z.A.Bogus[1], J.X.Gerkova [2], L.V.Arxiptkina [3], Çjen Guancze [4], E.V.Nikolina [5] hám basqa da ilimpazlar somatikalıq frazeologizmlerdi lingvomádeniyattaniwshılıq aspektte qarastırǵan.

Somatikalıq frazeologizmler – hár qanday xalıqtıń uǵım túsiniklerin, ózin qorshaǵan ortalıqtı qabıllawınıń kórinisi hám onı óz dene múshelerine baylanıstırıp túsiniwı. Sonı menen birge, bul birlikler xalıqtıń turmıs tirishiligin, estetikalıq talǵamın, salt-dástúr, úrp-ádetlerin tolıq tanıtı alatıń birlikler bolıp sanaladı.

Türkiy tillerdiń ishinde qaraqalpaq tili de óziniń jeke leksikalıq ózgeshelikleri bar. Bul ózgesheliklerdiń ishinde ásirese, frazeologizmler ayrıqsha orındı tutadı. Qaraqalpaq

tilindegi frazeologizmler mánilik jaqtan da ózgeshelenip keledi. Frazeologizmler tildiń derlik barlıq stillerinde keń qollanılıp, tildiń tásiriligin, kórkemligin payda etiw ushin da, súwretlew quralı sıpatında da belgili xızmet atqaradı.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler mánilik jaqtan ógada bay. Olardıń ishinde somatizm frazeologizmler basqa frazeologizmlerge salıstırǵanda ádewir basım kópshiligin quraydı.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasin izertlegen ilimpaz E.Berdimuratov frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha aytqan pikirlerinde, adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologiyalıq dizbeklerine itibar berip, «kóz», «til», «awız», «júrek», «ayaq» sózlerine baylanıslı frazeologizmlerdi atap ótedi [6].

Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi J.Eshbaev [7] tárepinen dúzilgen hám onda somatizmlik frazeologizmler sózlik maqalanıń úlken bólegin quraydı. Mektep oqıwshıları ushın arnalıp T.Jumamuratov [8] tárepinen dúzilgen russha-qaraqalpaqsha frazeologiyalıq sózlikke de somatizm frazeologizmler kiritilgen A.Pirniyazova [9] feyil frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq ózgesheligin tallap, olardı qıymıl-qozǵalı mánisin, háreket-halattı, seziw-oylaw mánisin bildiretuǵın jańa psixologiyalıq processlerge hám emociyaǵa baylanıslı feyil frazeologizmler dep bóledi. Olardan somatizmlik frazeologizmlerden: «kózi iliniw», «kózi shayday ashılıw», «qóz jiberiw», «kóz salıw», «kóz tigiw», «kóz qıyǵın salıw», «qulaq salıw», «qulaq qoyıw», «qulaq túriw», «qulaq alıw», «ayaq-ayaǵına tiymew», «tóbesi kókke jetiw» sıyaqlı feyil frazeologizmlerdiń xızmetlerine ayrıqsha toqtap ótedi. A.Pirniyazova tárepinen doktorlıq jumıs islenip, qaraqalpaq tili folklorı hám kórkem shıǵarmaları tilindegi frazeologizmlerdiń kórkemlik-stillik tárepi úyreniliwi menen birge, ayırım somatizmlik frazeologizmler de lingvistikalıq tallawlarǵa alınǵan.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń ayırım mánilik túrleri yamasa grammatikalıq ózgeshelikleri arnalıw ilim-izertlew jumıslarınıń da obyektine aylandı. G.Aynazarova [10] qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmlerdi monografiyalıq jobada izertledi, kandidatlıq dissertaciya qorǵadı, oqıw-metodikalıq qollanba hám usı tiykarǵı sózligin baspada járiyaladı. G.Aynazarova frazeologizmlerdiń quramındaǵı dominant (tirek sóz) xızmetindegi birliklerden «uytqı sóz» dep atap, olardıń ishinde somatizmlik birliklerden «kóz, qol, bas, júrek, taban» sıyaqlı sózlerdi kórsetedi. Bul miynetinde avtor: «qaraqalpaq tilinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına (somatizmlerge) baylanıslı bir qansha frazeologizmler ushırasadı» dep atap kórsetedi hám olardıń qatarında «kóz, til, tis, awız» sózleri menen baylanıslı frazeologizmlerdiń mánilerine tallaw jasaydı. Sonday-aq qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmler boyınsha sózliginde de [11] bir qatar tómendegishe frazeologizmlerge túsindirme berilgen hám kórkem shıǵarmalardan misallar keltirilgen. «Alma pis, awızma tús (dep otırıw) – jalqaw, qos jaqpas. (6-b). «Ana qulaǵınan kirip, mına qulaǵınan shıǵıw» - aytilgen gápti itibarsızlıq penen tınlaw, dıqqatlı bolmaw, esinde qalmaw. (7-b). «Aq shashlı, sarı taslı» -ǵarri adam, qartayǵan, jası úlken, kóp jasaǵan. (7-b). hám t.b. Sózlikte jámi 95 somatizmlik teńles eki komponentli frazeologizm hám olardıń túsindirmesi berilgen.

B.Yusupovannıń kópshilik ilimiy miynetleri qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń túrli mashqalalarına arnalǵan. Misalı: avtor adyektiv frazeologizmlerdiń stillik xızmetlerine toqtap, olardıń arasında jaǵımsız hám jaǵımlı sezimlerde bildiretuǵın frazeologizmlerdi tallaǵanda, «úrip awızǵa salǵanday» frazeologizmin jaǵımlı sezim payda etiwshi birlik sıpatında kórsetedi. Demek, bul da adamnıń dene múshelerin bildiretuǵın sózler menen kelgen frazeologizmlerdiń tilde atqaratuǵın xızmetleriniń salmaqılı ekenligin kórsetedi [12].

Sonday-aq, usı avtor «Qaraqalpaq tilinen ayırım izertlewler» dep atalǵan ilimiy maqalalar toplamında da somatizm frazeologizmler máselesine «frazeologizmlerde adamnıń múshe atamaların qabatlasıp jumısalıwı» (17-b), «frazeologizmlerde eki sanlıǵınıń adamnıń múshe atamalar menen jumısalıwı» (75-b) sıyaqlı maqalaların arnaydı [13].

Sonday-aq, A.Aymurzaeva reń bildiriwshi «aq» hám «qara» kelbetlikleriniń somatizm frazeologizmler arqalı ekspressivlik mánileri menen etnografiyalıq túsiniqlerge baylanıslı qollanıwın aytadı. Olardan, qara kelbetliginiń etnografizmlerdi bildiriwde frazeologizmler quramında keletuǵının kórsetedi. Maqalada avtor A.Dabilovtıń «Bahadır» dástanınan alınǵan misallar tiykarında «qara» kelbetliginiń «júzi qara», «qara júz», «qara bet», «júzine qara jazıw» frazeologizmleri quramında ushırasatuǵın belgilep kórsetedi [14].

Somatizmlerdiń qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerde qabatlasıp keliwi B.Yusupovannıń arnalıw maqalasında da tallanǵan. Ol SH.Seytov hám Qaraqalpaq tilinde somatizmlik frazeologizmlerdiń G.Esemuratova shıǵarmaları tiykarında «tili awızına tıǵılıw», «til-awız joq», «eki eziwi qulaǵında», «til jaǵım tasqa», «qası qabaǵına qaraw», «eki ayaqtı at etti, eki qolın qamshı etti», «qolın murına tıǵıw», «miyin shaǵıp qolına beriw», «ayaǵına bas urıw», «mańlayında kóziń bar ma?» t.b. sıyaqlı frazeologizmlerdiń ózgesheliklerin kórsetken [15].

A.Orazimbetov [16] «Qaraqalpaq naqıl-maqallarında somatizmlerdiń qollanıwı» maqalasında «Pil kótermegendi, til kóteredi», «Aqlsızdıń tili bay, aqıllıń qolı bay», «Tisi shıqqan balaǵa, shaynap bergen as bolmas» t.b. naqıl-maqallardı tallap, somatizmlik frazeologizmlerde semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan frazeologiyalıq birlikler menen frazeologiyalıq dizbekler, sóz shaqaplarına qatnası boyınsha substantivlik hám feyil frazeologizmlerdiń jiyy qollanılatuǵın aytadı. Q.Sársenbaev [17] arnalıw maqalasında M.Nızanovtıń shıǵarmaları kóleminde qollanılǵan somatizmlik frazeologizmlerdiń etimologiyasına itibar qaratadı. Misalda awız, kóz, kirpik, qulaq, jambas, qol, tis, taban, qabaq sózlerine qısqa túrde etimologiyalıq jaqtan sholıw jasaǵan.

Demek, kórip analizlep shıqqanımday, qaraqalpaq tilinde somatizmlik frazeologizmler haqqında ilimiy-izertlewler, kólemlı miynetler járiyalanbaǵan. Al, K.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlar [18] tárepinen shıǵarılgan «Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler» sózliginde 100 den aslam somatizm frazeologizmler kiritilgen.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń mánilik toparı – adamnıń dene músheleriniń atamalarına (somatizmlerge) baylanıslı bolıp kelgen frazeologizmler tilde úlken orın tutadı. Bul qaraqalpaq tilindegi joqarıda tallap ótkén izertlewlerdiń pikirlerinen de ayqın kórinedi. Juwmaqlap aytqanda:

1. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń mánilik toparları kóp hám hár qıylı. Olardıń arasında somatizmler menen berilgen frazeologizmler sanı jaǵınan da, qollanıw órisi boyınsha da úlken orındı iyeleydi;

2. Qaraqalpaq tilinde somatizmlik frazeologizmlerdi folklorlıq shıǵarmalardan, xalıq awızeki sóylew tilinen, kórkem shıǵarmalardan jıynaw hám onı toparlastırıwı, belgili sistemaǵa salınıwı ilimiy aylanısqa túsiriliwı, orınlanıwı kerek bolǵan áhmiyetli ámeliy-ilimiy izertlew jumıslarınan biri dep sanaymız;

3. Qaraqalpaq tilinde somatizmlik frazeologizmlerdiń illyustraciyası, alfavitli, túsindirmeli sózlikleriniń baspada járiyalanıwı belgili ilimiy áhmiyetke iye.

4. Hár bir kórkem shıǵarma astarınıń jeke stillik, individual somatizmlik frazeologizmlerdi dúze alıw mümkinshilikleri, sol shıǵarma tiykarında isleniwı kerek frazeologizmler sózliginde jaylastırıwı hám óz sawleleniwın tabıwı tiyis;

5. Qaraqalpaq tilinde somatizmlik frazeologizmlerdiń

túsindirme sózligi islep shıǵılıwı óz sheshimin kútken máselelerden biri;

6. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi, sonıń ishinde somatizmler menen berilgen frazeologizmlerdi arnawlı

izertlew, olardıń leksika-grammatikalıq, stillik hám t.b. ózgesheliklerinen tereń ilimiy kózqarastan ashıp beriw búgingi til iliminiń aldında turǵan oǵada áhmiyetli másele bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Богус З.А. Соматизмы в разносистемных языках: семантика-словообразовательный и лингвокультурологические аспекты/на материале русского, адагейского и английского языка): Автор.канд.фил.наук. – Майкоп: 2006.
2. Геркова Ж.Х. Фразеологическая концептуализация понятия и человек (на материале карачаево-балкарского, английского и русского языков). Дисс.канд.фил.наук. –Камчик: 2004.
3. Архипкина Л.В. Немецкие фразеологические единицы с компонентами соматизмами в лингвокогнитивном и культурном аспектах: Автор.канд.фил.наук. – Москва: 2007.
4. Чжен Гуанцзе. Фразеология теле в русском языке глазами носителя китайской лингвокультуры. Автор.канд.фил.наук. – Москва: 2013.
5. Николина Е.В. Соматические фразеологизмы характеризующие человека в тюркских языках Сибири и казахском. Автор.канд.фил.наук. –Новосибирск: 2002.
6. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тилинің лексикологиясы. –Нөкіс: «Билим», 1994. 251-б.
7. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзligи. –Нөкіс: 1985. 44, 48-49-б.
8. Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. – Нукус: 1985. -С. 146.
9. Пирниязова А. 1) Қарақалпақ тилиндеги фейил-фразеологизмлердің лексика-семантикалық өзгешеликleri. //Өзбекстан илимпаз ҳаял-қызларының илим-техника раўажланыўында тутқан орны илимий-әмелий конференциясының тезисleri. – Нөкіс: 2005. 12-б.
- 2) Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2020.
10. Айназарова Г. 1) Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкіс: 2005.
- 2) Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердің лексика-семантикалық ҳәм стиллик өзгешеликleri. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2015.
11. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер сөзligи. – Нөкіс: 2020.
12. Юсупова Б. 1) Адъектив фразеологизмлердің стильлик қолланылыўы/Өзбекстан илимпаз ҳаял-қызларының илим-техника раўажланыўында тутқан орны. Конф.тезисл. –Нөкіс: 2005. 6-б.; 2) Қарақалпақ тилинің фразеологиясы. – Тошкент: «Тафаккур қанати», 2014; 3) Қарақалпақ тилинің фразеологиясы ҳәм оны изертлеўдің гейпара мәселелери. –Тошкент: «Тафаккур авлоди», 2020.
13. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинен айырым изертлеўлер. –Тошкент: «Байоз», 2016.
14. Аймурзаева А. А.Дабыловтың «Баҳадир» дәстанындағы рең билдириўши келбетликлердің экспрессив мәнилери ҳәм этнографиялық түсиниклерге байланыслы қолланылыўы. //«Түркий фразеологиясының актуаль мәселелери. – Н.: 2008. 37-б.
15. Юсупова Б. Фразеологизмлерде адамның дене мүшелеринин қабатласып жумсалыўы//Өзбекстан Республикасы ғарезсизлигинин 20 жыллығына бағышланған «Хәзирги дәўирде тил илимин изертлеў ҳәм оқытыў мәселелери» атамасындағы республикалық илимий-әмелий конференция материаллары. –Нөкіс: 2011. 107-б.
16. Оразымбетов А. Қарақалпақ нақыл-мақалларында сомаизмлердің қолланылыўы//Халық аўызеки дөре-тиўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында. Халық аралық илимий конф.материаллары. – Нөкіс: 2015. 122-123-б.
17. Сарсенбаев Қ. Муратбай Нызановтың «Еки қанхор повестинде қолланылған фразеологизмлердеги адам мүшелери атамаларының этимологиясы//Илим ҳәм жәмиет журналы. – Нөкіс: 2018. №3. 31-32-б.

REZYUME

Maqolada tyrkiy tilshunoslikda,shu jumladan, qoraqalpoq tilshunosligida somatik frazeologizmlarning tadqiq qilinishi masalasi haqida so'z yuritilgan. Somatik frazeologizmlarning oliy ta'limga mo'ljallangan darsliklarda tahlil qilinishiga e'tibor qaratilgan. Qoraqalpoq tilida eng dastlabki e'lon qilingan frazeologik lug'atlarga sharh berilgan. Qoraqalpoq tilida, asosan folkloristik asarlar,badiiy asarlar tilida somatik frazeologizmlar haqida aytilgan folklor asar, badiiy asarlarining tilida somatizmlik frazeologizmlar haqida aytilgan tahliliy fikrlarga to'xtalغان.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о вопросах изучения соматических фразеологизмов в тюркских языках, в том числе в каракалпакском языке. Уделяется внимание анализу соматических фразеологизмов в учебниках для высших учебных заведений. Был дан обзор самым первым фразеологическим словарям, опубликованных в каракалпакском языке. Были рассмотрены критические замечания о соматических фразеологизмах в каракалпакском языке, в частности в фольклорных произведениях и языке художественных произведениях.

SUMMARY

The article deals with the questions of studying somatic phraseological units in the Turkic languages, including the Karakalpak language. Attention is paid to the analysis of somatic phraseological units in textbooks for higher educational institutions. An overview was given to the very first phraseological dictionaries published in the Karakalpak language. Critical remarks were considered about somatic phraseological units in the Karakalpak language, in particular in folklore works and the language of works of fiction.

УДК 3 98.9 (575.1)

**ФОЛЬКЛОР ВА ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИНГ
ТАРИХАН СИНКРЕТЛИГИ****О.М.Ахмедова** – филология фанлари номзоди*Йонус Ражабий номидаги Ўзбек миллий музыка санъати институти***Таянч сўзлар:** фольклор, журналистика, протожурналистика, синкретлик.**Ключевые слова:** фольклор, публицистика, протожурналистика, синкретизм.**Key words:** folklore, journalism, proto-journalism, syncretism.

Кириш. Моддий ва маънавий бойликлар яратиш инсониятга азалу абад табиятан хос фазилатлардир. Чунки у табият фарзанди сифатида моддий неъматларсиз яшай олмаганидек, жамият фарзанди сифатида маънавий кадриятларсиз истиқболсиз ҳамдир.

Ибтидоий даврларда инсоннинг моддий ва маънавий олами худди Сиам эгизакларидай ажралмас эди. Қадим замонлардан инсон жамоада, жамиятдагина шаклланиши мумкинлиги барчамизга аён. Тасодиф билан хайвонлар оламига тушиб қолган болаларнинг инсонлик хусусиятларини йўқотиб қўйганлиги ҳақида мисоллар, бадий асарлар истаганча топилади.

Жамоат ва жамият эса, хабар, мулоқотларсиз мавжуд бўлмайди. Бугунги кунда АҚШ олими Жон Дуйи айтган «жамият бу – коммуникациядир», деган фикрни ахборотларнинг инсоният ҳаётидаги аҳамиятига гувоҳ бўлган ҳар бир киши айтиши мумкин.

Маълумки, *коммуникация* атамаси латинча *communicatio/communicare* сўзларидан олинган бўлиб, этимологик маъноси – умумий қилмоқ, боғламоқдир [1:395]. Журналистика соҳасида у мулоқот, хабар, алоқа маъноларини англатади. Шунингдек, журналистикада оммавий коммуникациялар тарихан икки даврга тасниф қилинади:

«I давр – матбуотгача бўлган оммавий коммуникациялар;

II – матбуот, радио ва телевидениенинг пайдо бўлиши ва ривожланиши» [2:8].

«Жаҳон журналистikasi тарихи» дарслигининг муаллифларидан бири Ф.А.Мўминов ҳар бир даврни тўрт босқичга бўлиб, иккинчи даврнинг тўртинчи босқичини мифологик ижод босқичи, деб атайди ва бу босқичда публицистик – шеърий – драматик – насрий ижод бир-биридан ажралмаганлигини оммавий коммуникациялар тарихидаги синкретикликдан деб изоҳ беради [2:9].

Синкретизм юнонча *sykretismos* – *бирлашма* сўзидан олинган бўлиб, саънат назариясида уруғчилик тузумида инсоннинг диний-фалсафий ва бадий тафаккури яхлитлиги (мас., мифология)ни билдиради. У назария ва атама сифатида, асосан, академик А.Н. Веселовский ишларида қарор топди. Ибтидоий жамиятда адабиёт, фалсафа, мифология аралаш бўлган. Кишилар музыка жўрлигида рақсга тушишган, айна пайтда қўшиқ айтишган.

«Музыка ва ҳаракатлар билан куйланган қадимий қўшиқлар хор шаклида бўлиб, – дейди А.Н.Веселовский, – замонавий поэтиканинг айрим кўринишларида ҳозир ҳам ўзининг қадимий изларини қолдирган. Улар маросим, аграр, маиший ва қаҳрамонлик қўшиқлари эди» [3:81].

Ҳозирги пайтда санъатдаги жумладан, фольклордаги синкретлик деганда, одатда, ибтидоий маданиятда рақс, музыка, қўшиқнинг бир пайтда ижро этилганлиги тушунилади. «Бундай ҳолат ҳозирги кунгача маълум даражада сақланиб қолган бўлса-да, музыка, рақс ва қўшиқ санъат турлари сифатида мустақил ҳисобланади» [4:281].

Оммавий коммуникация, оммавий ахборот воситалари – ўз номи билан мулоқот, восита. Шу маънода энг қадимда ҳам, ҳозир ҳам ахборотнинг қандай восита орқали етиб келгани эмас, мазмун устувор аҳамият

касб этади.

Модомики, **ибтидоий санъат синкретизми** атамаси илмий истеъмолга сингиб кетган экан, ибтидоий санъат деганда қадимги нақшчилик, рассомлик, кулоллик, каштачилик, ҳайкалтарошлик, чизмачилик, мусика, қўшиқ, оғзаки ижодиёт ва бошқалар тушунишини доимо назарда тутишимиз керак. Чунки ибтидоий санъат ибтидоий одамнинг маиший ҳаёти, меҳнат фаолияти, диний эътиқодлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Шу маънода А.Н.Веселовскийнинг юқоридаги фикри жуда мукамалдир. Чунки маросимлар диний эътиқодлар билан, аграр ва маиший қўшиқлар маросимлари меҳнат фаолияти билан боғлиқ бўлган.

Тўғри, қадимда бирор тош ёки жонивор сиғиниш объекти ҳам бўлган. Аммо мифологиясиз, инсоннинг бевосита унга бирор белги қолдиришсиз объект сифатида қолаверади. Ахборот воситаси бўлолмайди, яъни ахборотни сақламайди ҳам, узатмайди ҳам. Аммо унга ёзилган ёзув, расм, улар ҳақидаги ривоят, афсоналар фольклоршуносликнинг ҳам, журналистиканинг ҳам объекти бўла олади. Ибтидоий маданият ахборот воситалари билан фольклор синкретизми деганда, биз ана шунинг назарда тутамиз.

Журналистика фани намояндалари ибтидоий коммуникацияларнинг умумий синкретик характери дейишганда, ибтидоий коммуникациянинг дастлабки шакллари сифатида сеҳргарлик, ғор ва қоялардаги тасвирлар, буюмлардаги нақшлар, бонг уриш, қўнғироқ чалиш, олов ёқиш, тутун чиқариш, музикавий коммуникация – қўшиқ, белгили коммуникациялар – асо, узук, маҳсул боғланган белбоғ, бош кийими, муҳр, буюмли хат, расми хат, қушлар, тери, суяк, ёғоч, лой, тош, мато ва бошқаларни назарда тутадилар. Шунингдек, қадимги давр журналистикасини протожурналистика, энг қадимий журналистика, ибтидоий журналистика деб атайдилар [2:24-42,52-56].

Протожурналистика даври ва қадимги давр фольклори бир вақтнинг ўзида воқе бўлганлиги, аниқроғи, уларнинг синкретик характери бизгача етиб келган фольклор намуналарида бадий-поэтик деталлар, образлар сифатида сезиларли даражада сақланиб қолган.

Фольклор ва ахборот воситаларининг ибтидоий санъат давридаги синкретлиги ҳозир замонавий шаклларда давом этмоқда. Бу фикримизни изоҳлаш учун бир масалага тўхталсак. Маълумки, фольклор:

1. Қадимги давр фольклори.
2. Анъанавий фольклор.
3. Замонавий фольклор асарларидан иборат.

Қадимги давр фольклори протожурналистика даври билан жуда кўп жиҳатдан синкретикдир. Қиёсий қулайлик учун биз журналистика тарихини ҳам қуйидагича тасниф қилишни тавсия этамиз:

1. Протожурналистика.
2. Анъанавий оммавий ахборот воситалари – газета, журнал, рисола ва шу қабилар. – Анъанавий журналистика.
3. Замонавий оммавий ахборот воситалари – радио, телевидение, компьютер, интернет. – Замонавий журналистика.

Ушбу тасниф анъанавий ОАВнинг сақловчи ва узатувчи асосий материали қоғозлигини, замонавий ОАВ-

нинг техник воситалардан фойдаланишини, уларнинг турли тарихий босқичларда пайдо бўлганини назарда тутибгина қолмай, балки фольклор ва ОАВ синкретизмининг ҳам ҳисобга олади. Чунки газета, журналларда фольклор матнларигина берилса, радио уларнинг мусикаси ва матнини ҳам саклай олади. Телевидение, компьютер ва интернет эса ибтидоий санъат синкретизми каби рақсни ҳам, куйни ҳам, сўзни ҳам, маросимни ҳам эшиттириш, кўрсатиш имкониятига эга. Айни пайтда радио, телевидение, компьютер ва интернет ахборотни қабул қилиш хусусияти, тезкорликда ҳам анъанавий ахборот воситаларидан кескин фарқ қилади. Айни пайтда, профессор Ф.А.Мўминовнинг қуйидаги фикри алоҳида эътиборга лойик: «Оммавий коммуникациялар чизмаси ибтидоий қабилада ҳам, бугунги жамиятда ҳам бир хилдир. Бундай шартли тасвир тўртта асосий қисмдан иборат: оммавий ахборот ишлаб чиқарувчилар – тайёр маҳсулот – узатувчи восита – аудитория» [2:22].

Фольклор ва ОАВ ҳамкорлиги нуқтаи назаридан келиб чиқсак, бу чизма шундай бўлади: халқ – фольклор – ОАВ – аудитория.

Анъанавий ва замонавий ОАВда фольклорни ёритишда фольклоршунос, журналист, киношунос, мусикашунос, санъатшунос, театршунос, ёзувчи ва ҳ.з. жуда кўп соҳа вакилларининг хизматини кўрамиз ва уларнинг меҳнатини замонавий фольклор ҳамда ахборот воситалари синкретизмининг маҳсулоти дейишимиз мумкин.

ОАВни пайдо бўлиш даври, синкретлиги, имкониятлари жиҳатидан тасниф қилар эканмиз, назарий жиҳатдан муҳим бир масалага тўхталиб ўтиш зарур. Бу шундан иборатки, кейинги пайтларда жаҳон, жумладан, ўзбек журналистикасида ҳам компьютер журналистикаси, интернет журналистикаси каби атамалар кенг қўлланила бошланди [5:57-78]. Бизнингча, бу атамалар мантиқан нотўғри. Чунки журналистикани журналистлар, фольклоршуносликни фольклоршунослар яратган ва шундай бўлиб қолади. Қанчалик чексиз имкониятларга эга бўлмасин, компьютер ҳам, интернет ҳам ўз-ўзича ахборотни тўплаб, узатиб, қабул қилиб, мустақил ижод қила олмайди. Улар Ф.А.Мўминов чизмасига кўра, протожурналистика, анъанавий ва замонавий журналистикадаги каби узатувчи восита бўлиб қолаверади. Бу чизмага интернетга нисбатан қабул қилувчи ва узатувчи восита, деб ўзгартириш киритиш мумкин, холос. Иккинчидан, юқоридаги атамаларни қабул қилсак, интернет фольклоршунослиги, интернет фалсафаси, интернет сиёсатшунослиги каби ўнлаб атамаларни ҳам ишлатишга тўғри келади. (Бу эса мантикқа зид иш бўлар эди). Қолаверса, интернет компьютер техникасининг бир йўналишидир холос.

Компьютер ва интернетнинг тарихи, ўзига хосликлари ва юқоридаги атамалар ҳақида сўз юритар экан, таникли журналист Х.Дўстмуҳаммад шундай деб ёзади: «Компьютер журналистикаси» истилоҳи ҳақида сўз борганда, дунё таърибасида на бу истилоҳга, на «компьютер ахбороти» атамасига тугал изоҳ топилмаганидан ҳам кўз юмиб бўлмайди» [5:63].

Шу ўринда фольклор ОАВга нисбатан хусусийлик, ОАВ фольклорга нисбатан умумийлик характерига эга эканини айтиб ўтиш жоиз. Бошқача айтганда, ОАВда фольклор асарларининг ёритилиши ва талқини у қамраб оладиган сон-саноксиз мавзулар, муаммоларнинг ички кўринишларга бўлинадиган биргина туридир, холос. Бироқ бу фольклорнинг ҳам, ОАВнинг ҳам аҳамиятини заррача камситмайди.

Ўзбекистон ОАВнинг фольклорга нисбатан бош вазифаси – ўзининг бекиёс имкониятлари даражасида халқ оғзаки ижодидан миллий истиқлол ғоясини амалга оширишда фойдаланиш, баркамол авлодни тарбиялаш, энгилмас куч бўлган юксак маънавиятимизни тобора

бойитиб боришга қўмаклашиш, бугунга ва келажакка онгли равишда хизмат қилдириш мақсадида анъанавий фольклор замирида унинг замонавий яшаш шакллари таъминлаш, яратишдан иборат. Бу эса мустақиллигимизнинг ҳам эҳтиёжи, ҳам талабидир.

Фольклор ва фольклоршунослик, журналистика ва ОАВнинг тизимлари, қонун-қоидалари, тамойиллари, аҳамияти, спецификаси турлича бўлса-да, улар ана шу нуқтада бирлашадилар ва тарихий асослари ибтидоий маданият даври билан боғлиқ бўлган ўзига хос замонавий синкретиклики намоён қиладилар.

Баъзан тасодифий бир хабар кишининг келгусидаги бирор-бир фаолиятига сабаб бўлиши мумкин. Умуман олганда, келгуси фаолияти учун мақсадли равишда дастлабки ахборотларни эгаллаш, объектни аниқлаш фольклоршунослик ва журналистиканинг тамойилларидан биридир. Негаки, ҳаётда биз учун кераксиз ахборотлар ҳам тўлиб-тошиб ётибди. Фольклоршунос ва журналистнинг доимий фаолиятини объект ҳақида ахборот олиш – объектни топиш ва ундан янги объект ҳақида ахборот олиш ва ҳ.з. – ахборотларни, улар асосидаги материалларни ишлаш – узатиш учун восита топиш – аудиторияга етказиш шаклида ифодалаш мумкин. Бу фаолиятнинг самараси эса улар тайёрлаган маҳсулотни аудитория қандай қабул қилгани билан ўлчанади.

«Инсоннинг асосий эҳтиёжларидан бири ўзаро фикр алмашув, ўзаро кечинма алмашув – ҳамдардликдир. Фольклор асарлари айтувчи ва тингловчи ўртасидаги жонли муносабат жараёнида амал қилади, ўзаро муносабат, ўзаро таъсир фольклор амал қилишининг муҳим шартларидан бўлиб ҳисобланади. Қисқача қилиб айтганда, муайян ахборотни оммавий тарзда етказиш фольклорнинг ҳам мақсадини ташкил этади. Бу – ахборотнинг ахлокий, фалсафий ёки бадиий хоссаси, бу, ўзига хос муайян масаладир. Шу маънода фольклор журналистиканинг ҳам аждоди деб қаралади» [6:3].

Журналистика “умуман, ижтимоий тизимнинг бир қисмига эмас, балки жамиятнинг махсус ижтимоий институти ҳамдир”.

“Журналистика ҳақидаги фаннинг марказий категорияси оммавий ахборотдир. У мутахассисларга эмас, балки оммавий аудиторияга йўналган бўлиб, кишиларни касбий масалаларга эмас, умумижтимоий масалаларга жалб этади, аудитория эҳтиёж ва манфаатларига жавоб берган ҳолда бу ижтимоий муаммолар бўйича кишиларнинг ягона позициясини яратишга интилади” [6:3].

Фольклор ва ОАВнинг мана шу хусусиятларини назарда тутган ҳолда, айтиш мумкинки, уларнинг ўзаро ҳамкорлиги тарихан шартланган. Лекин бу ҳамкорлик – тарихий шароит тақозосига кўра, – кучайиб ё сусайиб туриши мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридаги таҳлил ва кузатишларимиздан келиб чиқиб қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Моддий ва маданий бойликлар яратиш, ахборот алмашув, мулоқот ибтидоий жамоа тузуми давларидан бошлаб жамият мавжудлигининг энг асосий шартидир. Қадимги давр журналистикаси – протожурналистика ва фольклори синкретик характерда бўлиб, фольклор ташувчилари, қадимги давр мифологияси, архаик динлар, фольклор ибтидоий ахборот воситалари ҳам эди.

2. Қадимги давр ибтидоий оммавий ахборот коммуникациялари билан фольклор синкретизми излари оғзаки ижодда тош, узук, сирға, суяк каби ўнлаб бадиий деталлар, қушлар ва бошқа кўплаб мифологик образлар, туш талқини – таъбири, фольклор онамастикаси, халқ кўшиқларида сезиларли даражада сақланиб қолган.

3. Яратилиш даври, оғзакилиги, анъанавийлиги, анонимлиги, вариантчилиги кўра, фольклор асарларини, яратилиш даври, ахборотни етказиш воситаси, тезоритлиги, синкретлиги кўра, оммавий ахборот воситаларини анъанавий ва замонавий турларга тасниф қилиш фольклор ва унинг ОАВда ёритилиши, тарқалиш тамойилларини ўрганишда энг мақбул йўللardan биридир.

Адабиётлар

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ж.Ш. Н-Тартибли / Таҳрир хайъати: Т.Мирзаев ва бошқ. ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2006, 395-б.
2. Jahon jurnalistikasi tarixi. O'quv qo'll.F.A.Mo'minov, A.Nurmatov, M.O.Soliyeva va boshq. -T.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2006. 8-б.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. -М.: "Высшая школа", 1989. -С. 81.
4. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча – ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: "Ўқитувчи", 1979. 281-б.
5. Дўстмуҳаммад Х. Журналистнинг касб одоби муаммолари: назарий-методологик таҳлил. -Т.: «Янги аср авлоди», 2007, 57-78-б.
6. Ворошилов В.В. Журналистика. Учебник. 3-е издание. СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2001. -С. 3.

РЕЗЮМЕ

Ушбу тадқиқотда ахборот алмашув, ўзаро мулоқот жамият мавжудлиги ва ривожланишининг муҳим шарти эканлиги, қадимги давр журналистикаси – протожурналистика ва фольклорнинг синкретлиги, фольклор ташувчилари, қадимги давр мифологияси, архаик динлар ибтидоий ахборот воситалари бўлгани, журналистика ва фольклоршуносликнинг умумий ва фарқли жиҳатлари ҳақида сўз боради. Журналистикада оммавий коммуникациялар тарихан икки даврга тасниф қилинишига тааллуқли илмий изланишлар назарий жиҳатдан ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании рассматриваются обмен информацией, взаимодействие как важное условие существования и развития общества, синкретизм античной публицистики - протожурналистики и фольклора, носители фольклора, античная мифология, архаические религии как первичные медиа, общие и различные аспекты журналистики и фольклор. В журналистике теоретически изучены научные исследования, связанные с исторической классификацией массовых коммуникаций на два периода.

SUMMARY

This study discusses the exchange of information, interaction as an important condition for the existence and development of society, the syncretism of ancient journalism - proto-journalism and folklore, folklore carriers, ancient mythology, archaic religions as primary media, common and different aspects of journalism and folklore. In journalism, scientific research related to the historical classification of mass communications into two periods has been theoretically studied.

ЖИЙЕН-ЖЫРАЎ АМАНЛЫҚ УЛЫНЫҢ ӨМИРІ ХӘМ ДӨРЕТИҮШИЛИГІН ЖАҢАША КӨЗҚАРАСТА ҮЙРЕНИҮДІҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛҒЕЛЕРІ

К.Алламбергенов – филология илимлериниң докторы, профессор

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Жийен жиров Аманлиқ ўғли, 1730-йил, А.Каримов, К.Мамбетов, К.Султанов, Жийен Жиров шажараси жадвали, 1710-йил, 1784-йил, 74 ёш.

Ключевые слова: Жиен Жиров Аманлыг оглы, 1730 г., А.Каримов, К.Мамбетов, К.Султанов, родословная таблица Жиен Жиров, 1710г., 1784г., 74 года.

Key words: Jiyen Jirov Amanliq oglu, 1730-y, A.Karimov, K.Mambetov, K.Sultanov, Jiyen Jirov family tree table, 1710-y, 1784-y, 74 years.

Жийен-жыраў шығармаларына хәм баска да дәреклерге қарағанда, ол XVIII әсир қарақалпақ әдебиятының бирден бир хәм көрнекли ўәкили болып табылады. Шығармаларының идеялық-көркемлик бағыт-бағдарлары хәм сыпатлы белгилери оның улыўма халықлық, улыўма инсаныйлық мәселелерди жоқары көркемлик сапада хәм шыншыллық көзқараста сөз еткен ҳақыйқатшыл, халықшыл, ўатанпәрўар хәм инсанпәрўар улы шайыр болғанлығын көрсетеди.

Бирақ, ҳәзирге дейин әдебияттануў илими оның қайсы жылы туўылып, қайсы жылы қайтыс болғанлығы ҳаққында анық бир мағлыўматларға ийе емес. Жийен-жыраў хәм дөретиўшилигин арнаўлы изертлеген алым А.Каримовтың изертлеўине қарағанда, ол шама менен 1730-жылы Жаңа дәрәя бойында жарлы қарақалпақ (мүйтен руўы, абыз тийреси) Аманлықтың шаңарағында туўылып, 1784-жылы Арал теңизи этирапларында қайтыс болған [1].

Бул аксиомаға айланған фактлер қарақалпақ әдебияттануў илиминде 30-40-жыллардан берли турақлы өмир сүрип киятыр! Мәселен, Қ. Айымбетов шайырдың «Поскан ел» поэмасының дәслепки басылымына жазған алғы сөзинде, Жийен-жыраў қарақалпақлар ата журты Түркстаннан өзлериниң ески ана ўатаны Хорезмге қайта айналып келген дәўиринде (XVIII әсирдиң 60-жылларында) 30-35 жаслар шамасында болыўы керек, деп болжайды [2]. Бул дәреклерде Жийен-жыраўдың әкесиниң исми-шәрийпи

ҳаққындағы мағлыўмат та XX әсирдиң 60-жылларына шекем «Жийен жыраў Тағай улы» деп хеш өзгериссиз айтылып келди.

60-жыллардағы илим изертлеў жумысларында атап айтқанда, А.Каримовтың арнаўлы шәртлеўинде оның Тағай улы емес, Аманлық улы екенлигин дәстиярлы дәлиленсе де, туўылған, өлген жыллары сол бурынғы шамалаўлар халында қалдырылды.

Биз де А.Каримовтың Жийен-жыраў Тағай улы емес, Аманлық улы деген дәлиллеўлерине толық қосыламыз хәм оның бул фактти дәлиллеў ушын келтирилген мағлыўматлары дурыс хәм исенимли деп айтамыз. Илимпаздың информаторлардан келтирген мағлыўматларына қарағанда, Жийен-жыраўдың әкеси, ҳақыйқатында да, қарақалпақлардың мүйтен руўы, абыз тийресинен шыққан өз дәўириниң белгили тарийхый тулғаларының бири Аманлық деген қиси болған. Аманлықтың Алыбай, Толыбай, Айбос, Ораз, Жийен, Сарыбай деген алты баласының бири Жийен-жыраў, мине, сол алты улдың бесиншиси есапланған [3].

Қарақалпақлар ата журты Түркстанды таслап көшкенде, бул алты улдың үшеўи (Алыбай, Толыбай, Сарыбай,) Бухара тәрәпке көшеди де, үшеўи (Айбос, Ораз хәм Жийен-жыраў) Арал теңизи жағалықларына, Әмиўдәрәяның төменги қуярлығына келип қоныс басады. Дәслеп Сай жол деген орында, соң Тербенбес, Көк өзек, бойларында, Муңайтпас, Терис төбе деген

белгили елатлы аймақларда, меканда қайтыс болады. Оның бейити хәзирги Қараөзек районы Қараөзек фермер хожалығы аймағына қараслы Қабақлы ата мазаршылығына қойылған. Мағлыұматларға қарағанда ул перзент қалмаған.

А.Қаримовтың жоқарыда келтирилген мағлұматларына қарағанда, Жийен-жыраудың ул-қызлары хакқындағы дереклер еле де изертлеуді талап етеди. Бирақ, көпшилиқ информаторлардың пикирлерине сүйкенсек, «Жийен-жырау балалы болмаған» деген мағлұматлардың қәте екенлиги көзге тасланады. Шайыр көп жылға дейин бийперзент болып жүргени менен, өмириниң соңғы жылларына таман Жамғыршы деген бир балалы болған. Усы Жамғыршыдан Алшынбай, Айымбай, Құрымбай деген үш бала болған. Оның Айымбай деген баласынан көп әулад өрбиген. Ал, Алшыбай деген баласынан болса XIX әсир қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкили Өтеш шайыр дөреген.

Бул хакқында Өтеш шайырдың «Бердақ бақсыға жууап» қосығында: Атым-Өтеш, бабам аты-Жийенди, Халыққа сөзи үлги болған емеспе [4], - деген анық мағлыұматлар келтириледи.

Жийен-жыраудың өмири хакқындағы бул фактлер оның шығармаларындағы шайырдың өзи тәрәпинен келтирилген пикирлер менен де тастыйықланады. Мәселен, жоқарыдағы Жийен-жырау еки туўысқаны, өзи менен үшеу болып Хорезмге келип мекан басқан деген, пикирдің сәўлесин «Посқан ел» шығармасындағы мына қатарлардан сезиўимиз мүмкин:

Көзди салып қарасам,
Еки адам отыр басымда,
Оннан басқа бир жан жоқ,
Қыбырлаған қасымда.
Бул отырған ким десем,
Таласып емшек емискен,
Тай қулындай тебискен,
Белғанама қуўатым,
Еки бирдей қанатым
Мени таслап кете алмай
Қалған екен көшлерден. [5]

Бул эпизод, бириншиден, посқыншы халық пенен бирге киятырған шайырдан бай баласының оннан жетим қыз Минаймды тартып алып, өлимши етип таяққа жығып кеткеннен кейинги есине келгендеги жанлы халатынан дәрек берип турса, екиншиден, бул посқыншылықта өзинен басқа еки иниси де оның менен бирге болғанлығынан дәрек береді.

Жийен-жыраудың «Мүйтенлердің меканы» деген және бир толғауында өзлериниң ата-теги сыпатында Арық мерген деген адам исми келтириледі. («Арық мерген әулады Майлы деген ер екен» (24-бет). Мүйтенлердің ата-теги хакқында Бердақта да Өтештиң бабаларын нәзерге тутып айтқан усыған усас қатарлар бар «Ғайып болып яранларға қосылған мүйтеннің Баймәмбет пирлері бардур» (Бердақ, 1977, 134-б.)

Бул еки пикирде сырттан қарағанда барлық бир тугас мүйтен руўына тийисли болып көрингени менен, тиккелей Жийен-жыраудың ата-тегине қатнасы бар қатарлар болып табылады. Себеби, бириншиден, Жийен-жырау да бул қатарларды мәзи келтирмеген. Мәселен, Жийен-жырау жоқардағы қатарларды Арық мергеннің өзиниң арғы аталарының бири екенлигин нәзерде тутып, оны улығлау мақсетинде ата-теги менен мақтаныш пенен айтқан болса, Бердақ «Мүйтеннің Баймәмбет пирлері бардур» деген қатарларды билетура келтирген. Себеби, Бердақтың «Мүйтен елаты» деп аталатуғын бул қосығы Өтеш шайырдың «Бердақ бақсыға жууабына» жууап сыпатында келип шыққан. Бул орында ол Арық мерген Жийеннің де, Баймәмбеттің де, Өтештиң де арғы аталары болғанлығын нәзерде

тутып, Өтештиң хаслы затын, сол арқалы шайырлық талантын улығлау мәнисинде жоқарыдағы қатарларды мысал етип келтирген.

Бул эпизодлар посқыншылықтың сөзсиз қазақ ханларының шабыуылы нәтийжесинде келип шыққан сергизданлық екенлигин ғана көрсетип коймастан, оның «Посқан ел» поэмасында сүүретленген посқыншылықтан бурынырақ болып өткенлигин де, яғный қарақалпақлардың Абулхайырхан менен Абылай султандардың шабыуылынан кейин, бирден Хорезмге бағдар алып көшпегенлигине, ал Уллы тау этирапындағы қарақалпақлардың дәслепп Сырдың ортаңғы ағымына, Түркістан этираптарына, соң көпшилиқ бөлегиниң Қуўандәрәя хәм Жаңадәрәя бойларына қарай жылысқанлығынан да дерек берип турады. Бул хакыйқатлықты усы эпизодтағы «Жаңадәрәя – Түркістан үш айшылық жол екен», «Түркістаннан посқанлы бир ярым ай толады (38-б)» дегенге усаған қатарлар да дәлиллейди. Ал, «Еки ай жүрип жетеди», «Қырқия менен Қазалы», «Еки айдың жүзи толғанда, Қууан дәрәя бойына келип бастық қазаны», «Қууандәрәя бойында бир нешшеуи қалады, бир нешшеуи жол тартып адым урып удайы, жетпис күнде қулапты Жаңа дәрәя бойында» (38-б) деген қатарлар болса бул көшиудің таяныш пункти ең дәслепп Түркістан болғанлығын және бир мәртебе дәлиллейди.

Бул фактлер А.Қаримовтың Жийен жыраудың «Посқан ел» поэмасында 1743-1747-жыллардағы тарийхый ўақыялар емес, ал 1760-1762-жыллардағы Киши жүз ханы Ералы Султанның Жаңадәрәя, Сырдәрәяның төменги бойлары қарақалпақлары жасаған шабылуынан кейинги тарийхый ўақыялар, яғный Жаңадәрәя қарақалпақларының өзлериниң ески ата меканы Хорезмге қарай посып кетиу ўақыялары сәўленеді, деген пикириниң дурыслығын және бир мәртебе тастыйықлап турады.

Бул, демек, шайырдың «Уллы тау» поэмасы қарақалпақлардың Түркістан-Қуўандәрәя-Жаңадәрәя яакыяларын сәўлелендириуге бағышланған, ал «Посқан ел» поэмасы Жаңа дәрәя-Хорезм ўақыялары сәўлелендириуге бағышланған деген сөз.

Бирақ бул орында «Сонда «Посқан ел»де Түркістан ўақыялары сәўлеленбей ме? Сонда неге онда «Ата журты Түркістан», «Түркістаннан шыққалы» деп жырланады?» деген орынлы сауаллар да туўылыуы мүмкин. Бул сораўларға жууап беріу ушын және А.Қаримовтың пикирлерине сүйениуге туўра келеди.

Оның көрсетиуинше, бул қатарлар да қарақалпақлардың Атажурты Түркістаннан өзлериниң екси ана журты Хорезмге көшиу ўақыяларына сәўлеленетуғынлығы бийкарламайды. Себеби, қарақалпақлардың «Ата журты Түркістан» деген түсинигине Сырдәрәяның төменги тармақлары Қуўандәрәя менен Жаңадәрәя да киреди. [8] Жийен жырау Түркістанның кең мәнисиндеги хакыйқый ата журты мәнисиндеги түсинигин де бийкарламайды. Сонлықтан да шайыр «Ата журты Түркістан, онда да паян етпеди» дегенде Сырдың ортаңғы ағысын нәзерде тутып, Уллы тау этираптарынан, бул жерге көшип келгенлигин айрықша белгилеп кетеди де, кейинги дыққаты ата-журты Түркістанның бир етеги Жаңадәрәя ўақыяларына аударып, «ата журты Түркістан» деп емес, «Түркістаннан (Жаңа дәрәядан – А.К.) шыққалы» дегендей сөйлемлер менен сүүретлеуді даўам етеди. Шайырдың бул орынларда Түркістан дегенинен Жаңадәрәяны нәзерде тутып отырғанлығын түсиниуге болады. Себеби, оның Уллы толғауында ата журты Түркістаннан посқан қарақалпақлардың Жаңа дәрәяға келип мекан басаман дегенинше пияда жол басыуға кеткен Жаңадәрәя-Түркістан пияда «үш ай жол» екенлиги анық айтылса, «Посқан ел» поэмасында Жаңадәрәядан Хорезмге дейин жүрип өткен жоллар «Үш күн өтти арадан Түркістаннан

шыққалы, сегіз күн өтти арадан» дегендей избиликте берилип, ақыр аяғында Хорезмге жетип келемен дегенге шекемгі барлық ұақыт «Арадан он екі күн өткенде қуладық бир теңізге» деп жуымақластырады.

Бундай факт «Посқан ел» поэмасындағы посып көшіу ұақыялары 1743-жылдағы Абулқайыр ямаса 1746-1747-жылдардағы Абылай султан шабыұларынан кейингі ата-журты Түркістаннан туппа-туұры Хорезмге көшіу ұақыясы емес екенлигин, ал оның 1760-1762-жылдардағы Ералы султанның шабыұылынан кейін жүз берген Түркістан (Сырдың төменгі бойы хәм Жаңадәрья) қарақалпақтарының Хорезмге қарай посып көшіуі ұақыялары екенлигин тастыйықлайды. Егер, бул ұақыя Ата журты Түркістаннан тиккелей Хорезмге посып көшіулер болғанда, Жийен жырау оны «он ек күн толғанда» деп сұұретлемеген болар еді. Себеби, бул ұақыя ата журты Түркістаннан Хорезмге тиккелей көшіу ұақыясы болғанда, Түркістан-Хорезм аралығын басып өтиу ең кем дегенде екі-үш ай мүддетти талап еткен болар еді.

Улыұма, Жийен жыраудың бул екі шығармасы да көркем шынлықтың тарийхый шынлыққа сәйкес келіуінің хәққанылығы хәм анықлығы менен өзгешеленип турады.

Ондағы сұұретленген тарийхый ұақыялар тек ғана Жийен жыраудың өмири хәм дөретиушилигин анықлау ушын емес, халық тарийхын үйрениу бойынша да әхмийетли дереклер болып хызмет етеді.

Бул пикирлердің жаны бар, яғный Жийен-жыраудың өмир баянына қатнасы бар пикирлер екенлигин Жийен-жыраудың хәзиргі дәуірде жасап атырған әби-әуладлары арасында сақланып қиятырған рулық-генеологиялық шежире кесте де тастыйықлап турады.

Бул кестеде көрсетилуі бойынша, Жийен-жыраудың түп саға атасы Нызан батыр деген болған. Оның Көтерем Көкши деген баласынан Самбай бий, Ақ буұра, Аллаберди, деген үш ул өрбиген. Мине, усы үш улдың бир Алламбердиден Аманлық тууылған. Арық мерген (Алламберген) болса усы Алламбердинің екінші баласы болған, оннан атақлы Баймәмбет пир өрбиген. Жийен-жырау өз бабасы «Арық мерген әулады» дегенде, Бердақ Өтештің және бир бабасын «мүйтеннің «Баймәмбет пикирлери бардур» дегенде, Өтештің төменнен жоқарыға санағандағы төртінші атасы Аманлық пенен тууысқан Арық мергеннің баласы Баймәмбетти нәзерде тутқан.

Бул шежире-кесте менен жоқарыда А.Кәримов тәрпинен дәлилленген Жийен-жыраудың тууысқанлары хәм балалары хәққындағы мағлұматларды салыстарсақ, олар арасында айтарлықтай үлкен парықлардың жоқ екенлигин көриуге болады. А.Кәримов та Хорезмге Аманлықтың алты улының үшеуі (Айбос, Ораз, Жийен) келген деп көрсетилсе, шежире-кестеде булар төртеу (Сарыбай, Айбоз, Ораз орыс, Жийен-жырау) етип көрсетиледи. Және бир өзгешелик-шежире кестеде Айбостың аты Айбоз деп көрсетилип, Алыбай, Толыбайлар Аманлықтың Бухара тәрпекке мөкан басқан екі улары сыпатында бериледи. А.Кәримов изертлеуінде болса булар Бухарада қалған улар сыпатында Алыбай, Толыбай, Сарыбайлар деп айтылады.

Бизіңше, А.Кәримов айтқан мағлұмат та, шежире кесте де хәқыйқатлықтан онша узақ емес. Оның себеби, биріншиден жоқарыда көрип өткенимиздей, Аманлықтың Хорезмге көшкен улды Жийен менен қоса үшеу екенлигин шайыр шығармалары тастыйықлап көрсетсе, шежире-кестеде бул үшеуінен тысқары, төртінші улдың да (Сарыбайдың да) әуладлары хәзиргі Қарақалпақстан Республикасында жасап атырғанлығы хәққында фактлер бул шежире-кестениң де хәқыйқатлыққа бир ата жақын екенлигин аңдатады.

Соған қарағанда, бул төртінші Сарыбай, ямаса оның әуладлары дәслепп Бухара тәрпекте қалыуын қалса да, кейинирек Хорезмдегі үш тууысқанына келип қосылған болыуы мүмкин.

Шежире-кесте, усының менен қатар, Жийен-жыраудың Жамғыршы деген жалғыз баласынан өрбиген улардың үшеу (Алшынбай, Айымбай, Құрымбай) емес, усы үшеуі және екі бала (Ыслықбай, Көмекбай) қосылған халда бесеу екенлигин де көрсетип турады. Шежире кесте бойынша бул бес баланың төртеуінен көп әулад болғанлығы көрсетилип, олардың үрім-пұтақтары хәзир де Қарақалпақстан аймақтарында жасап атырғанлығын көриуге болады. Мысалы, Жийен-жыраудың ақлығы Айымбайдан тууылған Бекмурат ахунның баласы-Мубәрек ийшанның ақлығы, белгили қарақалпақ шайыры Нұрмухамед, Әмет улы өзинің Нұрланмурат, Ығбал, Икрам, Илхам, Суханберди, Амангелди, Санабар, Дилмухамед, Дәуран деген ул-қызлары хәм олардан тууылған ақлықтары менен хәзир Нөкисте, Мәуеренахр көшесінде жасап атыр. Ал, Жийен-жырау әуладларының және бири Есемурат Өтәмбетов болса 60-жылдарда Қарақалпақстанның жоқарғы суды лауазымында иследи. Ол Алшынбайдың (Өтеш шайырдың әкесинің) балаларының бири Серимнің ақлығы есап-ланады.

Бүгінгі күнде усындай етип анықланыуы тийис және бир мәселе-Жийен жыраудың тууылып, қайтыс болған жыллары хәққындағы шамалауларды анық хәқыйқатлыққа айландыру болып отыр. Тилекке қарсы, бул мәселе де хәзиргі күнге шекем А.Кәримовтың 60-жылдардағы шамалау, болжауларынан асып түскен емес. 80-жылдарда бул мәселеге анықлық енгизиуге хәрекет еткен әдебиат изертлеушиси, профессор Қ.Султанов Жийен-жыраудың «Посқан ел» поэмасында сұұретленген тарийхый шынлыққа сүйене отырып: «Жийен-жыраудың өзи 1730-жылы тууылған болса, бул сұұретлеп отырған ұақыялар 1743-жылдардағы ұақыя. Сонда Жийен-жырау 13-14 жасларында болады екен. Сол дәуірде (қандай жаста-А.К.) қалай етип бундай («Уллы тау» поэмасындай-А.К.) шығармаларды дөретеді?» деп өз-өзине сауал таслап, Жийен-жырау өмирине байланыссы жаңа бет ашпақшы болады да, фактлердің жеткиликсизлигинен бе, Л.Н.Толстойдың өзи тууылмаған жылдардың тарийхынан «Урыс хәм паракатшылық» романын жазғанлығын дәлил етип: «Сонлықтан шайыр бул шығарманы («Уллы тауды» А.К.) кейинирек жазған болыуы керек [6]» деп өзине өзи тәселле берип, ашпақшы болған жаңа пикирин хеш өзгериссиз бурынғы қәлпінде қалдырып қояды.

Бул орында Қ.Султановтың усылайынша сорау таслауы да, оған жоқарыдағыдай мазмұнда жууап беріуі де ақылға мууапық. Буны усы шығармадағы төмендегідей өткен мәхәллик мазмұндағы сұұретлеулерден де көриуге болады:

1. Қарақалапақ бийлери
Қара қанлар қусады,
Күннің жүзин көре алмай,
Ақылынан сасады.
Ханның есер батыры
Он бес жасар қызларды
Тақымына басады.
Арзы айтқан адамды,
Ериксиз дарға асады (31-б).
2. Қарақалпақ елинде
Ақырзаман болады,
Соңғыларға жыр қылып,
Жийен-жырау жырларды (32-б.).
3. Жетпис күнде қулапты
Жаңа дәрья бойына (38-б.).
Оның үстине, бул шығарманың көркемлик дәре-

жеси, сүўретлеў усыллары еле оның эпикалық поэзияда мол тәжірийбе топламаған жас ўақытлардағы дөретиўшилигиниң жемиси екенлигиннен дәрек берип турады. Көрип отырғанымыздай, шайыр бул шығармада жоқарыдағыдай курғақ баянлаўларға көбирек орын берип, фольклорлық толғаўларға тән улыўмалық сыпатлар шеңберинен шығып кете алмаған, онда дара дөретиўшиликке тән стиль, сүўретлеў өзгешеликтери айтарлықтай көзге тасланбайды ҳәм бул шығармада шайырдың өзи «Посқан ел» поэмасындағыдай лирикалық қахарман сыпатында геўделенбейди. Сонлықтан онда лирик қахарманның ишки ой-кеширмелери де, анығырақ лирикаға тән көркемлик сыпатлар дерлик сезилмейди. Соңғы 3 мысалдағы мазмунға сер салсақ, шайыр бул тақыяларды шайыр ҳәттеки көзи менен көрмеген де, тек биреўлерден еситкени бойынша жазып отыр. Соған карағанда, Жийен-жыраўдың бул «Уллы таў» шығармасы карақалпақлардың Уллы таўда жасаған дәўирин емес, ал Уллы таў карақалпақларын Абылқайырдың 1730-жылдағы усы маканға жасаған шабыўылынан кейин, Түркистан, ямаса Сыр бойы карақалпақларына келип қосылған дәўирлеринде дөреген болыўы керек. Ыақияның бул бағыт-бағдарын толғаўдағы мына қатарлардан да байқаўымыз мүмкин:

1. Уллы таўдан қашып посады,
Барар белли мекән жоқ,
Посқыншы болған елимди
Ҳайранлық зили басады.
...Атраў деген жерлерде
Бес мыңы басын қосады (35-б.).
2. Жаңа дәрья-Түркистан-,
Пиядаға үш ай жол,
Киятыр шөлде қаңғалап,
Таўсылмайды қыя шөл (37-бет.).
Түркистаннан посқалы,
Бир ярым ай толады.
...Еки айдың жүзи толғанда,
Қуўандәрья сайына
Басты келип қазаны.
Қуўандәрья бойында
Бир нешшеўи қалады,
Бир нешшеўи жол тартып,
Адым урып удайы,
Жетпис күнде қулапты
Жаңа дәрья бойына. (37-38-б.б.).

Бул, демек, көрип отырғанымыздай, 1760-62-жылдардағы Киши жүз қаны, Ералы Султанның шабыўылынан кейинги Жаңа дәрья карақалпақларының Хорезмге көшиўи емес, шығармада анық айтылғанындай қазақ ханларының (Абылай, Абылхайыр ханлардың). Уллы таўға шабыўылынан кейинги тосқыншылық.

Биз тарийхтан киши жүз ханы, Абулхайырдың Түркстан, Сыр бойы карақалпақларына жасаған шабыўылының 1743-жылы, ал усы карақалпақларға орта жүздің ханы Абылайханның шабыўылы, 1746-1747-жыллары болғандығын жақсы билемиз. Оның үстине, профессор К Мәмбетовтың көрсетиўинше Уллы таў Түркстаннан әдеўир узақта болып, ата журты деген түсиникти аңлатыўшы мекән болмаған. Бирақ, Тәўке ханның тусында (1680-1718) Уллы таў 1710-жылы усы хан тәрәпинен карақалпақларға инам етиледі. 1723-жылдағы шабыўылынан кейин бул мақпал жайлаўлы кең өрис Уллы таў ушын да талас тартыслар басланады. Ең соңында Уллы таўлы карақалпақлар илажсыз Түркистан Сыр бойы карақалпақларға қарай көшиўге мәжбүр болады, яғный киши жүз ханы Абылхайыр бул

жерди де күш пенен басып алады. Демек, Жийен-жыраўдың сөз етип отырғаны «Уллы таўы» - усы Уллы таў! Бул ўақиялар болса тарийхта 1720-1730-жыллары жүз береді.

Егер, Жийен жыраў 1730-жылы туўылғаны рас болса, онда ол «Уллы таў» поэмасында сүўретленген жунгарлар шабыўылы гезинде, яғный қалмақ ўақиялар жүз берип атырған дәўирлерде жаңа туўылып атырған бала болады. К.Мәмбетов сол ушында К.Султановтың «13 жаслар шамасындағы бала бундай ўақияны қалайынша дөретеди?» деген пикирин қуўатлап, Н.Дәўкараевтың «Жаўгершилиқ ўақтында Жийен-жыраў XVIII әсирдің орталарында өмир сүрген дегенге усаған пикирлерине ол Абылқайырдың 1743-жылғы шабыўылы гезинде емес, 1723-жылдағы Цеван Ревтан Жунгарлар шабыўылы гезинде 13-жаста болған», деп анықлық киргизип, Жийен-жыраўды 1730-жылы емес, бәлки, 1710-жылы туўылып, 1784-жылы көп қыйыншылықты көрип, буўыны қатқан шайыр 74 жасында қайтыс болған болады [8], деген болжаў жуўмақларға келеді.

Бул болжаўлар, бизиңше де, мақсетке муўапық. Себеби, шайыр 1760-62-жылдардағы Ералы Султан шабыўылынан кейинги посқыншылық ўақиялар сөз етилген «Посқан ел» поэмасында «шырақларым, сизлердің бахтыңызға не болды?» деп толғайтуғын көпти көрген данышпан қарыя, лирик қахарман сыпатында көзге тасланса, карақалпақлардың Хорезмге келип, қоныс басқаннан кейинги дәўиринде дөреген «Хәй, жигитлер, жигитлер!» «Хә ханымыз, ханымыз» «Алды артым бийик жер екен» толғаўларында Хийўа ханларының карақалпақларды бағындырыў ушын алып барған хийле тәсил, сумлыққа толы, жаўызлық ҳәрекетлеринен хабардар, ҳәттеки, бул сиясаттан әбден түнилип, оған қарсы гүресип аўзы пискен, халықтың азатлығын қорғаў ушын гүреслерде әдеўир тәжірийбелер топлаған, жасар жасын да жасаған, ақылы кәмил ата образында геўделенеди. Сол ушын да шайыр бул толғаўларында «айтажағым, балларым», «бир нәсият улларым», «көз көргенин айтайын» (22-бет.) дегендей аталық тилде халық улларын гүреслерде шаршамаўға, жигерли, ақыллы, сабырлы, тураклы болыўға шақырып, «буны, улларым, биз көрдик» (22-бет) деп өмир тәжірийбелеринен оларға (шама менен 30-40-жаслардағы гүрескен жигитлерге) нәсиятлар, ақыл-кеңеслер берип отырады. Тарийхтан белгили болғанындай, Жийен-жыраў толғаўларында «Ха, ханымыз, ханымыз...», «Хә, төрелер, төрелер» деп сүўретленгениндей ханның, оның этирапындағы кеңесши хәмелдарлардың әдилсизлигине, жаўызлығына, басып алыўшылық сиясатына қарсы шығыўлар Хорезм карақалпақлары арасында XVIII әсирдің 70-жылларында ақ жүз бере баслайды. Себеби, бул дәўирлерде (1770-1790-жылларда) Хийўада ханлық еткен Мухаммед Әмин-инақ өзиниң ханлық дәўранының дәслепки жылларынан баслап-ақ Хорезмнің арқа шегараларындағы Арал өзбеклері менен карақалпақларды бағындырыў сиясатын алып барыўға тийиседи. [9]

Бул, демек, Жийен-жыраўдың жетпис жаслар шамасы дәўири деген сөз. Солай екен, Жийен-жыраўды 1710-жылы туўылып, 1784-жылы 74 жасында қайтыс болды, деген болжаўлар тарийхый шынлыққа да бир канша жақын келеді. Сол ушын ендигиден былай Жийен-жыраўдың өмири баяны хаққындағы бул өзгерислерди әдебиат тарийхына киргизий ҳақыйқатлықтан тиккелей дерек беретутғын ақылға муўапық саўаплы ис болып табылады.

Әдебиатлар

1. Кәримов А. Жийен-жыраўдың өмири хәм дөретиўшилиги. -Нөкис: ҚҚМБ, 1963, 52-б.
2. Жийен-жыраў посқан ел. Карақалпақстан халық творчествосы.-Төрткул: 1940, 5-б. Және де: Жийен Тағай улы. Посқан ел. Поэма. -Нөкис: ҚҚМБ, 1961, 8-б.
3. Кәримов А. Көрсетилген мийнети, 40-б.

4. Өтеш шайыр. Таңламалы шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 1978, 91-б.
5. Жийен-жырау. Поскан ел. Толғаулар хәм поэмалар. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984, 52-б.Соңғы мысалларда усы баспадан алынып, тек бетлери көрсетиледи.
6. Жийен-жырау (Әдебий портрет). Қарақалпақ әдебияты тарихы (Университет ушын сабақлық) Нөкис: «Қарақалпақстан» 1983, 83-84-б.
7. Мәмбетов. К. Ерте дәуирдеги Қарақалпақ әдебияты. -Нөкис: «Билим», 1992, 235-б.
8. Сонда, 236-237-б.б.
9. Мәмбетуллаев М, Төребеков М, Юсупов О. Қарақалпақстан тарихы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010,192-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада XVIII аср қарақалпақ адабиәти буюк классиги Жийен жиров Аманлик ўғлининг хаёти ва ижоди янги маълумотлар асосида миллий мустақиллик ғоялари нуктайи назаридан қайта таҳлил қилинган. Шунингдек, Жийен жиров 1710-йили туғилиб, 1784-йили 74 ёшида дунёдан ўткан деган хулосага келинган.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе новых данных заново анализируется жизнь и творчество великого классика каракалпакской литературы XVIII века Жиен Жирова Аманлык оглы с точки зрения идей национальной независимости. Также делается вывод, что Жиен Жиров родился в 1710 году и умер в 1784 году в возрасте 74 лет.

Summary

The article re-analyzes the life and work of the great classic of Karakalpak literature of the XVIII century Jiyen Jirov Amanlik oglu from the point of view of the ideas of national independence on the basis of new data. It is also concluded that Jiyen Jirov was born in 1710 and died in 1784 at the age of 74.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПОСЛАРЫНЫҢ СЫРТ ЕЛЛЕРДЕ ҮЙРЕНИЛИҮИНИҢ ТИЙКАРҒЫ ИЛИМИЙ АСПЕКТЛЕРИ АНАЛИЗИ

Г.К.Алламбергенова – еркин излениўши

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ эпослары, чет ел олимлари, ўранишининг ва таджикотнинг асосий илимий аспектлари: достонлар генезиси, жанрий хусусиятлари, поэтика, сюжет мотивлари ва қатламлари, қахрамон образ ива тарихий ҳақиқат, миллий хусусиятлар.

Ключевые слова: каракалпакский эпос, зарубежные ученые, основные научные аспекты изучения и исследования: генезис эпоса, жанровые особенности, поэтика, сюжетные мотивы и пласты, героический образ и историческая действительность, национальные особенности.

Key words: Karakalpak epics, foreign scholars, main scientific aspects of study and research: genesis of epics, genre features, poetics, plot motives and layers, heroic image and historical reality, national features.

Сырт ел алымлары түркий халықларының, соның ишинде қарақалпақ эпосларын типологиялық жобадан үйрене отырып, бул дәстанлардың генезисин, эволюциясын, жанрлық қасиетлерин, архетип түп нұсқасын, вариантласыу хәм версияласыу хәм көп қатламлылық кубылысларын, эпос атқарыушылығындағы турақлы дәстүрий қайталаулар, таяр клишелер менен бирге атқарыушының дәстүр хәм жанашыллыққа қатнасы, эпос қахарманларының генетикалық шығысы, эпостың тарихыйлығы хәм көркемдиги көркем тили усаған мәселелерге кең түрде тоқтап өтті.

Усы көзқарастан сырт ел алымларының «Едиге» дәстаны ҳақында пикирлерине сер салатуғын болсақ, ҳақыйқатында да, жоқарыда айтылған мәселелер сырт ел алымларының көпшилигиниң дыққатын өзине тартқан машқалалар болғанлығын көриўге болады. Мысалы, «Едиге» дәстанының түркий версияларын салыстырып изертлеген рус алымы В.М.Жирмунский дәстанның қарақалпақ версиясының 1929-1934-жылларда профессор Қ.Айымбетов жазып алып бастырып шығарған Ерполат жырау вариантын «бай мазмунға ийе, көркемдиги күшли вариант» [7:353], деп бағалағанда, оның идеялық көркемдік өзгешеликлерине, сюжеттик мазмунына, анығырағы, сюжеттик мотивлерине айрықша итибар берген болса, башқурт алымы Валиди Тоған дәстанының қарақалпақ версиясының Нуратдин жырау вариантына жыраудың атқарыу шеберлиги көзқарасынан баға берип, оны Болгарияда жүргенинде тыңлаған ноғай жырауы жырлаған вариант пенен салыстырыу тийкарында қарақалпақларды жыраушылық - атқарыушылық өнердің күшли раўажланғанлығын нәзерде тутқан халда қарақалпақ жырауы «Едиге»ни айрықша стиль хәм талант пенен жырлағанлығына баға береді» - деп бағалайды [2].

Бир қатар сырт ел алымлары дәстанының дөрелиў дәуірлерине, генезисине үлкен итибар бере отырып, дәстанда сүўретленген ўақыялар менен бас қахарманлар (Сатемир, Тоқтамысхан, Едиге хәм.т.б.) образларының тарихый шынлыққа қатнасын

дәлиллейўге, сол тийкарда оның жанрлық өзгешелигин белгилеп берийўге қызығады. Изертлейўдің тарихый-типологиялық бундай усылы дәстанды барлық көркемдік қунылықлары менен көркем хәм тарихый шынлық көз қарасынан ашып берийўге кең имканият жаратады. Себеби, илимий фактлерге хәм дәстанда сәўлеленген ўақыялар мазмунына сер салып қарасақ, «Едиге» дәстанының идеялық дәреклери дәстан қахарманы Едигениң тири гезлеринен – XIV әсирдің ақыры XV әсирдің басларында болып өткен тарихый ўақыяларға байланысы пайда бола баслағанын көреміз. Мәселен, Ш.Ўәлиханов XIV әсир ўақыяларына тийкарланған «Едиге» жыры XV әсирдің бас гезлеринде дөрелген болса керек [3:226], деген пикир билдирсе, В.М.Жирмунский «Сөз жоқ, Едигениң тири гезлеринде-ақ оның атына байланысы хәр қыйлы аңызлар келип шыға баслады [7:377]» деп жазады.

Бул фактлерди Ибн Арабшах мийнеттери де тастыйықлап турады. Оның көрсетиўинше, Едигениң тири гезлеринде-ақ халық арасында «Едиге ҳақында әжайып мифлер, адам хайран қаларлық аңызлар тоқылған еди» [8:163].

Көрип отырғанымыздай, дәстанның тийкарғы дөретиўшиси хәм атқарыушысы Соппаслы Сыпыра жыраудың дөретиўшилиги қарақалпақ халқының мәдениаты тарихы менен қандай тығыз байланысқа ийе болған болса, дәстанның дөрелиў дәуири менен жыраудың жасаған дәуірлери де бир-бири менен усындай жакын жупкерликлерге ийе.

Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»ниң дәстанның миллий версияларының версияласыу хәм вариантласыу сағасында туратуғын ең ески нұсқа екенлигин дәлилейтуғын және бир факт - дәстан қахарманы Едигениң қарақалпақлардың этногенезинде тийкарғы орынды ийелейтуғын маңғытлардың ақ маңғыт тийресинен шыққан тарихый тулға екенлиги болып табылады. Бул пикирди Ш.Ш.Ўәлиханов, В.В.Бартольд, П.П.Иванов, Т.А.Жданко, В.М.Жирмунский, Ә.Маргулан, Машхур Жусип, Б.А.Кочекаев, В.В.Трепавлов, Ашим Шейх Алий улы сыяқлы көплеген белгилер сырт ел тарихшы-

әдебиетші алымдары тастыйықлайды, хәтте олардың айырымдары Едиге улысы менен оның жасаған аймақларын қарақалпақтар тарихы менен тығыз байланыстырады. Мәселен, Ш.Ұәлиханов өзі жазып алған «Едиге» жырының орысша аудармасының кирилицесінде Уллы тауда «Едиге обасы» деп аталатынын қорғанның, мазардың, «Едиге шыңы» деп аталатынын шыңның бар екенлигин айта келип, қырғыздар (қарақалпақтар – А. Г.) оны өзлерінің қарамағайып адамы хәм миллий қахарманы сыпатында хұрмет етип, усы мазардың басында жийи-жийи қурбанлықлар ислеп туратуғынлығын жазады [3:224].

Тарих та, дәстан да Уллы таудың қарақалпақтардың үлкен бір бөлегінің мекән тұтқан жұрты – Едиге жұрты екенлигин бийкарламайды. Мәселен, дәстанның қазақ версиясы вариантларының биринде: «Ер Едигенің өзінің тұрақ қылған жери – Уллы тау, Киши тау екен...»

Сонда (өлерінде – А.Г.) «мени, Қаратаудың бауырында Қарақалпақ атасы Созақтың қара обасының қасында Баба Түкли Шашлы Әзиз атам бар, соның қасына апарып қойсын» деген үәсияты менен сол жерге апарып жерлеген екен [6:19]» деген қатарларды оқыймыз.

Сырт ел алымдарының бул пикирлерінің дурыслығын, яғный «Едиге»нің қарақалпақ версиясының ең ески нұсқа екенлигин дәстанның бизиң әсиримізге дейін басып өткен жолы менен оны атқарушы-дөретиуші жыраулардың генеалогиялық шежіре кестеси де тастыйықлап турады. И.Т.Сағитовтың көрсетуіне қарағанда, «Едиге» дәстанның Өтениз жырау Ерполат жыраудан, Ерполат жырау Сайпулла жыраудан, Сайпулла Дүйсенбай жыраудан, Дүйсенбай Айтуар жыраудан, Айтуар Сыбан жыраудан, Сыбан Түменбай жыраудан, Түменбай Шанқут жыраудан, Шанқут XVIII әсирдегі қарақалпақ әдебиетінің ең ири үәкили жырау-шайыр Жийен Аманлық улынан үйренген [5].

Қ.Айымбетов дүзген қарақалпақ жырауларының генеалогиялық шежіре кестеси [1:71] менен әдебиет тарихшысы К.Мәмбетовтың изертлеулеріне [11:171-234] итибар берип карасак, жыраулар шежіресінің сағалары Жийен - Мүйтен - Досмамбет Асан - Жийренше жырау-шешенлер дизбегі формасында Сопаслы Сыпыра жырауға барып ушласатуғынын көреміз.

Әлбетте, булардың барлығы дәстанның қарақалпақ версиясы варианттарының миллий генетикалық, эстетикалық деректері ғана болып табылады. Сырт ел алымдары дәстандағы қахарман образының жасалуы бир қатарда оның тарихый тийкарларына да мәселесіне үлкен дыққат аударды. Соның менен бирге, бул алымдар тәрәпинен дәстанның генезисі, жанрлық өзгешеліктері, эволюциясы мәселелеріне де үлкен дыққат аударылды.

Хәр қандай көркем шығарманың өзін пайда еткен жәмийеттің, халықтың, миллеттің сиясий-экономикалық, тарихый-мәдени жағдайларынан нәр алып дөрейтуғынлығын есапқа алатуғын болсақ, «Едиге» дәстанының да қахарманлары Әмир Темир, Ер Едиге, Тохтамыс ханлар жасаған дәуірдің, яғный Алтын Орда, Мауереннахр, Ноғайлы заманының тарихый шараятларынан азықланып дөрегенлигине хеш ким гүман келтирмейтуғын болса керек.

Деген менен, проф. К.Алламбергеновтың көрсетуіне, эпикалық жанр «Едиге»нің батырлық жыр формасынан қайсы әсирде қахарманлық дәстан формасына өсип-өткенлигі хәққында анық бир дәстиярлы дәлилдер жоқ. Бирақ, бир нәрсе анық – «Едиге» дәстанының дөрелиу дәуірлері, анығырағы Ноғайлы дәуірі (XIV-XVI әсирлер) батырлық жырлардың барынша кең кулаш жайып рауажланған

дәуірі болған. Шама менен, XVII-XVIII әсирлерге келип бул жырлардың орнын дәстан жанры ийелеп, «жыр» деген түсиник енди бурынғыдай өзінің дәслепкі келип шыққан түсинигінде тар мәнилерде ғана (мысалы, салт-дәстүр жырлары) сақланып қалған болуы керек.

«Мениң сахраға соңғы келген сапарымда (1840-ж.) жыр поэзияның гөнерген формасына айланып қалған екен,- деп жазады бул хәққында Ш.Ұәлиханов. -Енди жыр да қобыз сыяқлы тек бақсылардың ғана қәстерли мүлкі болып қалыпты» [12:226].

«Едиге» дәстанының батырлық жырдан қахарманлық дәстанға өсип-өтиу жолын анықлар екенбіз, ең алды менен, «Едиге» жыры қашан пайда болды, қашан толықтырылып, дәстан сыпатында қайта жырланды, пайда болуы хәм қайта жырланыуына қандай үәқиялар себепши болды, деген сорауларға кишигирим анықлық киргизип кеткеніміз мақул болады.

Белгили қазақ фольклористи Ә.Қоңыратбаев, қазақларда ноғайлы эпосының сюжети XVIII әсирде жунгар шабылуы гезінде тууылған болуы керек, деген пикирди айтады. Оның пикиринше, эпос үәқияның ыссы изи менен емес, көбинесе сол үәқияның изи сууып, екінши бир қысылшаң пайыт тууған гезінде пайда болады [10:72].

Усы принципке сүйенген ол Едиге образының Ноғайлылар (ноғайлар хәм қарақалпақтар – А.Г.) арасында пайда болуын Едиге өлиминен 100 жыл соңға, яғный Иван Грозныйдың 1552-жылғы Астраханды жаулап алуы үәқиясына апарып ушластырады [10:193]. Оның үстине, бул гезде (XVI әсирде-А.Г.) ноғайларда эпос дәстүрі болған. Онысы (эпос дәстүрі – А.Г.) жазба түрде рауажланады. Сол жазбалардан ноғай сюжеттері далаға-қыпшақтарға (қазақтарға - А.Г.) тарайды [10:193]. Ә.Қоңыратбаевтың дұсманлауына қарағанда, демек, «Едиге» дәстаны да усы әсирде жазба түрде келип шыққан болады.

К.Алламбергеновтың көрсетуіне, Ә.Қоңыратбаев бир нәрсеге – эпостың тууылуы менен қайта жырланыуының басқа-басқа мәселелер екенлигине онша кеуіл бөле қоймаған. Сонлықтан да «Едиге» жырының қарақалпақтар хәм ноғайлар арасында тууылуы дәуірі хәққында ол айтқан фактлер хәқыйқатлыққа онша сәйкес келе бермейди. Себеби, «Едиге» жыры, К.Алламбергеновтың пикиринше, түрк халықтарына тийисли руу-қәуімлердің, соның ишинде қыпшақ, ноғай, маңғыт улысларының бирлигіннің бузыла қоймаған дәуірлерінде 1560-жылдан көп бурын Алтын Орда Ноғайлы аұқамындағы руу-қәуімлер арасында бир үәқытта, бир негизде келип шыққан.

Алымның пикиринше, Алтын Орда менен Ноғайлы аұқамының қурамында болған халықтарға тийисли болған руу-қәуімлер арасында «Едиге» жырының келип шығуы негизінің төмендегідей себептері болуы мүмкін:

Едиге Алтын Орданың сол қанатындағы түркий руу-қәуімлер арасында үлкен сүйиспеншиллікке ерискен. Оның себеби, бириншіден, ол бул руу-қәуімлердің, анығырағы Сырдарыдан тартып Едилге дейінги аралықта жасаған Маңғыт рууының көсемлерінің бири Балташақтың баласы болса, екіншіден, оның өзі де сол руу-қәуімлердің үлкен ғамхоршысы болып жетиліскен, оларды Тохтамыстың зулымынан азат етиуге хәрекет еткен. Себеби, Тохтамыс әкеси Балташақтың ғана қас жауы болып қоймастан (оны өлтирип ғана қоймай), Алтын Орда тахтына отырғаннан кейін, Балташақтың баласы Едигеге де питне шөлкемлестирмекши болған. Тохтамыстың қол астынан бир хәмеллеп қашып шыққан Едиге 10-15 жылдай Шах-темир (Сатемір) ханның әскерінде

хызмет еткен. Айырым сырт ел алымларының көрсетіуінше, усы дәуірде ол барлық күш-жигерин салып Әмир Темирди өзинің қас жауы Тохтамысқа қарсы урыс ашыўға үгітлеген. Темир ақыры Ширван жерлерінде жүргизип атырған урысларын тоқтатып, Дәрбент аркалы Дәшти Қыпшаққа (Тохтамыс ханның қол астындағы жерлерге) әскер тартып барыў шешимине келген. Әмир Темирдің Алтын Орда ханы Тохтамысқа қарсы сауашқа кирисетуғынына анық көзи жеткен Едиге енди қалай болмасын бул қырғыннан өз руў-кәуимлеслерин, досларын аман алып қалыўдың ғамын ойластыра баслаған. Темир Сарай, Сарайшық, Хажы-Тарқанды күл-талқан етип шаўып, көп мал-дүнья менен Самарқандқа қайтқан сапарында (1391-жылы), Едиге мұдамы оның менен бирге болған. Бирақ, өз улысын Тохтамыстан, хәтте Темирден де бөлип алып, азат етиў ойы хеш қашан оған тынышлық бермеген. Себеби, Қундызша жанындағы сауашта Темир жеңиске ерисип, Тохтамыс қашып кеткен ўақыттан баслап-ақ Едигениң бир нәрсеге – Тохтамыстың енди кәуипли жаў бола алмайтуғынына көзи жеткен. Едигениң жанындағы Темир Қутлығ, Күнше ұғланлар да усындай пикирде болған. Едиге болса, усы дәуірлерден баслап Жошы улысының тахтын Шыңғыс әуладларынан болған өз жийени Темир Қутлығқа өткеріўге таярлық көре баслаған [4:322].

Әне, Едиге ұсылайынша Маңғытлардың (Ноғай-Маңғыт улысының) көсемине айланған. Ақыр аяғында ол Әмир Темирдің жәрдеми менен 1391-жылы Едилге дейинги аралықта, соң Жайық бойын Алтын Ордадан Ноғай Ордасы етип бөлип алып, өз алдына ханлық дүзеди. Темир Қутлығтың хан көтерген Едиге ис жүзинде ханлық ислерин өзи басқарған [13:7].

Едигениң буннан кейинги ерлиги Тохтамыс пенен жүргизилген жекке сауашларға байланысly. Ибн Арабшахтың айтыўы бойынша, Тохтамыс пенен Едиге арасында он бес рет сауаш болып, бириниң үстинен бири жеңиске ерисип отырған. 1406-жылы болған он алтыншы сауашта Едиге Тохтамыс үстинен биротала жеңиске ерисип, оның геллесин тәнинен жуда қылды. [9:161-162]

Жоқарыда келтирилген еки факт (1391-жылы Едигениң Ноғай Ордасын Алтын Ордадан бөлип алыўдағы шөлкемлестіріушилик искерлиги менен ислеген ерликleri хәм оның 1406-жылғы Тохтамысты гелле қылған жеңиси) К.Алламбергеновке «Едиге» жырының туўылыўы менен толық пайда болыўы усы 1391-1406-жылларға туўра келеди, деген жуўмақ жасаўға кең мүмкиншилик береді. Себеби, дәстанның қарақалпақ версиясы вариантларының сюжетleri усы фактлерге байланысы бар ўақыялар тийкарында раўажланады. Дәстанның Ерполат, Қыяс жыраў вариантларынан мысал келтиретуғын болсақ, Едигениң Тохтамыс пенен аразласып, Сатемірдің журтына кетип қалыў ўақыялары Сатемірди (Әмир Темирди) Тохтамыстың журтына баслап келип, оның жәрдемінде ханлықтың жартысын – Едилдің арғы жағын Едигениң бөлип алыўы дәстан сюжетинде толық сақланған.

Бул фактлер, бириншиден, «Едиге» дәстанының ең дәслепки жыр формасындағы вариантлары Едигениң тири гезинде-ақ пайда бола баслағанын көрсетсе, екіншиден, «Едиге» дәстаны Едиге өлимнен 100 жыл соң дөреген деген айырым пикирлерди бийкарлайды. К.Алламбергенов соңғы жылларда жарық көрген «Едиге» дәстаны хакқындағы жаңа монографиясында (Нөкис: «Билим», 2017), мине, усы мәселелерге кең

түрде тоқтап өткен.

Едиге өлиминиң (1420-ж.) дәстанның қазақша, татарша версияларында сәуелелениўи проф. К.Алламбергеновке дәстанның дөрелиў дәуири хакқында және бир жуўмақ шығарыўға мүмкиншилик береді. Бул фактке қарап, ол «Едиге»нің қазақ, татар версиясы Едигениң өлимини байланысly келип шыққан, деген жуўмақ шығарыўға болмайтуғынлығын айтады. Себеби, дәстанның ноғай, қарақалпақ версияларының финалы қуўанышлы ўақыялар менен Едигениң Сатемірден әскер жыйнап келип, Тохтамыс әскерин жеңип, өзін өлтирип, орнына Нурадинди хан көтеріў ўақыясы менен тамамланады. Бул, бириншиден, дәстанның бул версиялары ең ески архетипке жақын версиялар екенлигин аңлатса, екіншиден, «Едиге» дәстаны Едигени мақтаў, тәрийп одасы сыпатында Едигениң еле тири гезлерінде-ақ пайда бола баслаған деген пикирди және бир мәртебе тастыйықлайды. Ал, айырым версияларда Едигениң өлими ўақыясының сәуелелениўи бизге және бир шынықтың бетин ашып беріўге жәрдем етеди. Дәстанның қазақша, татарша версияларында бул факттиң сәуелелениўине қарап, ол Едигениң тири гезлерінде пайда бола баслаған «Едиге» жыры Едиге өлгеннен кейин халық арасында бурынғыдан бетер күшли жырланып, қайта исленип, эпикалық сыпаты бурынғыға қарағанда да әдеуір күшейип, жырдың ене бойына жоқлаўлық сыпат енгізген, деген жуўмаққа келеди.

Едигениң келип шығыўы (ата-теги) хәм туўылыўы қарақалпақша, қазақша сыңарлардан басқа сыңарларда дерлик бергелкили етип бериледи: Бул сыңарлардағы әуладлар генеалогиясы (шежиреси) мифлик-фольклорлық бағыттан (Едигениң әкеси Қутлы-қая сюжетине келген жерде) азы-кем реалистлик сыпат ийелей баслайды. Қарақалпақша, қазақшада бул реалистлик сыпат элементleri Едигениң туўылып, хакыйкый турмысқа араласқанынан кейин басланады. Бул сыңарларда Қутлы-қая хакқында хеш бир мағлыўмат келтирилмейди. Деген менен, Баба Төклесге жақынлығы жағынан қарақалпақша, қазақша сыңарлар жоқарыдағы аты аталған сыңарлар менен бир нәқатта түйиседи.

Ал, бул аты аталған мотивлердің шынлық хәм тарийхый дәреклер менен жупкерлесіу мәселесине келетуғын болсақ, бул орынларда сырт ел алымларының дәстан қахарманлары хакқындағы аңызлар менен шежирелерге үлкен дыққат аударғанын көріўге болады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ эпосларын түркий халықлар эпослары контекстинде изертлеген сырт ел алымларының «Едиге» дәстанын изертлеўдеги хызметleri айрықша. Олардың «Едиге» дәстаны бойынша типологиялық-салыстырмалы изертлеўлеринде тийкарғы дыққатты тартқан мәселелер төмендегилер болды:

- дәстанның генезисин, пайда болыў, қәлиплесіу жоллары;
- дәстанның жанрлық, формалық өзгешеликleri;
- дәстанның версия, вариант аралық өзгешеликleri, миллий версиялар типологиясы;
- дәстанның архетип версиясы вариантлары;
- дәстанның сюжетлик қатламлары, сюжетлик мотивлер типологиясы
- дәстанның тарийхый шынлыққа қатнасы;
- дәстан поэтикасы хәм т.б.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 71-б.
2. Бахадырова С. Қарақалпақ жыраўлары халқымызды дүньяға танытпақта. /«Еркин Қарақалпақстан», 2-июнь 2015, №70 (19688)
3. Валиханов Ч.Ч. Сочинения.-Зап. РГО, т. XXIX. - СПб, 1904, -С. 226.
4. Греков В.Д., Якубовский А.Ю. Алтын Орда хәм оның қулаўы. –Т.: Уздав. Ықув-педагогика нашриёти, 1956, 325-б.

5. Едиге. Өтенияз жыраў варианты. ӨЗИА Қарақалпақстан бөлими қитапханасының қолжазбалар фонды. Р-13, инв №27594.
6. Ер Едиге. Қазақтың батырлық эпосы. -Алматы: «Раўан», 1992, 19-б.
7. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Л.: «Наука» Л.О., 1974, -С. 377.
8. Ибн Арабшох. Амир Темур тарийхы. -Т.: «Меҳнат», 1992, 163-б.
9. Ибн Арабшах. Силтеме исленген мийнети. 161-162-б.
10. Қоңыратбаев Ә. Тюркология және эпос. – Алматы: «Ғылым», 1987. 72-б.
11. Мәмбетов К. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебияты. -Нөкис.: «Билим», 1992, 171-234-б.
12. Ұәлиханов Ш. . Сочинения. -Зап. РГО, т. XXIX. - СПб, 1904, 226-б.
13. Эдиге. –Махачкала: 1991, 7-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Едиге» достони мисолида қарақалпақ эпосларининг чет эл олимлари томонидан ўрганилган асосий илмий аспектлари кенг таҳлил қилинади. Шунингдек, ушбу солиштирма-типологияк тадқиқотларнинг қорқалпоқ эпосларининг чет элларда ўрганилиш тарихида тутқан ўрни ишончли илмий-назарий фактлар асосида белгилаб бериледи.

РЕЗЮМЕ

В статье проводится подробный анализ основных научных аспектов каракалпакского эпоса, изучаемых зарубежными учеными на примере эпоса «Едиге». Также на основе достоверных научно-теоретических фактов будет определена роль данных сравнительно-типологических исследований в истории изучения каракалпакского эпоса за рубежом.

SUMMARY

The article provides a detailed analysis of the main scientific aspects of the Karakalpak epics studied by foreign scholars on the example of the epic "Edige". Also, the role of these comparative-typological studies in the history of study of Karakalpak epics abroad will be determined on the basis of reliable scientific and theoretical facts.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПОСЛАРЫНЫҢ СЫРТ ЕЛЛЕРДЕ ҮЙРЕНИЛИҮИ ХАЛЫҚ АРАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯЛАРДЫҢ ТУТҚАН ОРНЫ

Г.К.Алламбергенова – еркин излениўши

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ эпослари, чет ел олимлари, ўрганишнинг ва тадқиқотнинг асосий илмий аспектлари: достонлар генезиси, жанрий хусусиятлари, поэтика, сюжет мотивлари ва қатламлари, қахрамон образ ива тарихий ҳақиқат, миллий хусусиятлар.

Ключевые слова: каракалпакский эпос, зарубежные ученые, основные научные аспекты изучения и исследования: генезис эпоса, жанровые особенности, поэтика, сюжетные мотивы и пласты, героический образ и историческая действительность, национальные особенности.

Key words: karakalpak epics, foreign scholars, main scientific aspects of study and research: genesis of epics, genre features, poetics, plot motives and layers, heroic image and historical reality, national features.

XX әсирдиң 80-жыллары, анығырағы 80-жыллардың екінши ярымы менен Ғәрезсизликтің дәслепки он жыллығында қарақалпақ эпосларын сырт ел халықлары тиллерине аўдарып, бастырып шығартыў хәм изертлеў ислери сырт ел алымлары тәрәпинен айрықша бир қызығыўшылық пенен қолға алынғанлығын хәм системалы рәўиште даўам еттирилип раўажландырылғанлығын көремиз. Буган, бириншиден, сырт елдерде бул бағдарда бурыннан исленип киятырған жумыслардың бай тәжірийбеси, қәлиплескен илимий-теориялық базалары менен дәстүрлериниң жеткиликли дәрежеде өсип жетилискенлиги себепши болса, екіншиден, бурынғы СССР деп аталмыш үлкен держава аймағында өткен әсирдиң 80-жылларының екінши ярымынан баслап демократиялық жөнелислердиң тез пәт пенен раўажланып, пүткил дүнья менен экономикалық, руўхый-мәдени байланыслар есиклериниң ашыла баслаўы, яғнай айтқанда ғәрезсизлик шамалларының есе баслаўы, ақыр-аяғында усы мәмлекет аймағындағы миллий республикалардың, соның ишинде Өзбекстан Республикасының да бириншилерден болып өз Ғәрезсизлигине ерисиўи, оның курамында Қарақалпақстан Республикасының да Суверен мәмлекет болып жәрияланыўы усы қызығыўшылықты оятыўға себепши болған тийкарғы факторлардан есапланады. Нәтийжеде Өзбекстан Республикасы, соның ишинде Қарақалпақстан да дүньяның көплеген мәмлекетлери менен сиясий-дипломатиялық байланыслар орнатып, саўда, экономикалық тараўлар менен бир қатарда руўхый салаларда да мәдени-дослық қатнасықлар жасай баслады. Соның ишинде шет тиллерин үйрениў, сол арқалы дүнья халықлары дүрданаларын өзбек, қарақалпақ тиллерине аўдарып,

бастырып шығарыў, өз гезегинде ана тилимизде дәреген халықлық фольклор дәретпелери менен жазба әдебий мийрасларымызды шет тиллерине аўдарып, бастырып шығарыў, оларды үгит нәсиятлаў, изертлеў усаған ийгиликли ислер Өзбекстан Республикасында мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилди. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикасы алымлары менен сырт елли алымлар арасында мәдени-дослық байланыслар ушын кең есик ашылды: бир қатар белгили шет ел алымлары Өзбекстанның ең ири оқыў орынлары менен илимий мекемелери хәм мәдени орайларында өз тәжірийбелеринен сабақлар берсе, өз гезегинде Өзбекстанлы алымлар да шет елдердеги усындай орынларда болып, өз билим-тәжірийбелери үйретиў менен бирге, өзлери де үлкен маманлық шеберликлерин жетилистирип қайтты. Әсиресе, шет елдерде хәм Өзбекстанда тез-тез болып туратуғын халықаралық илимий-теориялық конференциялар усындай илимий, әдебий-мәдени дослық байланыслардың бекемлениўине, соның ишинде миллий мәдениетимиздың, фольклорымыз хәм әдебиятымыз үлгилериниң шет елдерде үйренилиўине, үгит-нәсиятланыўына, изертлениўине үлкен мүмкиншиликлер жаратып берген әхмийетли факторлардан болды. Бул бағдарда биз биринши гезекте 1997-жылдың 10-12-сентябр күнлеринде Қарақалпақстан мәдениет тарийхында XX әсирдиң соңғы он жыллықлары ишинде болып көрилмеген халықаралық әхмийеттеги үлкен унамлы тарийхий ўақыя сыпатында Нөкис қаласында өткерилген «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлар фольклорының изертлениў мәселелери» деген атамада халықаралық илимий-теориялық конференцияны атап отиўимиз керек [4:56].

Конференция Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси менен Өзбекстан Илимлер Академиясы, Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлими, усы бөлимге қараслы Н.Дәўқараев атындағы Тил-әдебият (хәзирги Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў) институты тәрәпинен шөлкемлестирилди.

Конференцияда «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлардың фольклоры, тил илими және де тарийх, дин, мәденият мәселелери бойынша 70 тен аслам баянат тыңланды хәм талқыланды.

Пленарлық хәм секциялық мәжилислерде оқылған және де талқыланған баянатлардың ишинде жүдә дыққатқа ылайықлы болғанлары академик С.К.Камаловтың, профессор С.Бахадырованың, филология илимлериниң докторы К.Алламбергеновтың, профессор А.Пахратдиновтың, профессор Х.Фиданның, профессор Т.Мирзаевтың, профессор Гюлли Елоглуниң, профессор Исмаил Бозкурттың, профессор Мустафа Гокчекуғлының, профессор Фикрет Туркменниң, профессор Яшар Кайя Калафаттың, Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы Х.Хамидовтың, филология илимлериниң кандидаты Ш.Абдинәзимовтың, тарийх илимлериниң докторы Б.Қошановтың, профессор М.Мәмбетуллаевлердиң баянатлары болды.

Мине, көрип отырғанымыздай, сырт ел илимпазларының Ғарезсизлик жылларында қарақалпақ эпосларын, соның ишинде айрықша қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз»ға массалық қызығушылығы усы конференциядан басланды десек те болады. Конференция тезислери топламының кириспесиндеги «Илимпазлар «Қырық қыз» ҳаққында» темасы менен берилген С.П.Толстов, Луи Арагон, А.Климович сыяқлы сырт ел алымлары менен жазыушыларының терме пикирлерим [4:3-5], сондай-ақ усы конференцияның пленарлық хәм секциялық мәжилислеринде сырт ел алымлары тәрәпинен жасалынған «Добруджа фольклорында заманлық» (Мехмет Али Екрем – Бухарест), «Ноғай фольклорында батырлар» (Иллия Махмет Али-Бухарест), «Түрк халықлары дәстанарында Алп типі саўаш аты (Али Аббас Шинар-Муғла), «Кипр түрклері дәстанларында англичан колониялық қарсы ҳәрекеттиң сүўретлениўи» (Исмаил Бозкурт – Лефкоша), «Кипристың өмирбаянлық эпослары хәм олардың түрк дәстанларыны менен уасалық белгилери» (Мустафа Гокше улы - Лефкоша), «Тарийхқа нур беретугын түрк дәстанлары» (Ирфан Улвер Насратдин улы-Анкара) баянатлар менен тезислер [4:12,13,14,19,20,89] бириншиден, дәстанның генезисин, жанрлық өзгешеликлерин, тарийхий тийкарларын, идеялық-көркемлик қунлылықларын белгилеп беріўде үлкен илимий-теориялық тийкарлар қунли пикирлер болыў менен бирге, бул дәстанның басқа түркий халықларда аналогы жоқ бирден бир миллий қарақалпақ халық дәстаны екенлигин белгилеп беріўде мәлим дәрежедеги бийбаха әхмийеттеги илимий дәреклер болып хызмет етти.

Усы орында бул конференцияда лингвистикалық аспекте, анығырағы эпосларын үйрениў, оны басқа сырт ел халықлары тиллерине аўдарыў мәселеси бойынша жасалынған В.М.Никифировтың «Роль ключевых слов фольклора в освещении истории государственности тюрских народов» [4:55], Д.У.Сейтованың «Особенности перевода фольклорных произведений тюрко язычных народов на английский язык» атамасындағы баянатлардың да илимий әхмийети үлкен болғанлығын атап өтиў орынлы. Бул баянатлар, бириншиден, эпосларды лингвистикалық

көзқарастан үйрениўдин әхмийети үлкен екенлигинен дәрек берип турса, екіншиден, эпосларды сырт елдерде үйрениўши, үгит-нәсиятлаўшы, аўдармалап өз халықларына таратыўшы алымлар менен аўдармашы жазыушыларға методикалық нұсқаў беретугын әхмийетли қолланба хызметин де атқарды. Улыўма, бул конференция сырт ел алымлары менен жазыушы-шайырларына «Қырық қыз» дәстанын буннан былайда үйрениў, үгит-нәсиятлаў, аўдармалап хәм изертлеў жумыслары бойынша кең мүмкиншиликлер жаратып берди. Буның айқын мысалы сыпатында биз усы конференциядан кейинги дәўирлер ишинде дәстан бойынша сырт ел илимпазлары тәрәпинен жәрияланған. М.С.Бийсенованың (Қазақстан) [1:80-85], Н.Мамедовтың (Азербайжан) [5:32-34], Ш.Н.Мамедованың (Азербайжан) [6:34-35] мақалалары, баянатлары менен «Қырық қыз» дәстанының түрк тилинде аўдармаланып басылыўын (Түркия) [2], сондай-ақ, 2021-жылы Қарақалпақ миллий орайы менен Қазақстан Республикасы «Жыр» орталығы бирликте шөлкемлестирген «Қырық қыз» - Қарақалпақ халқының уллы эпосы» (Нурсултан) [3] атамасындағы Халықаралық илимий конференцияны хәм азербайжан-қарақалпақ фольклоры байланыслары бойынша жақлаған докторлық диссертацияны келтириўимиз мүмкин.

Әлбетте, қызығушылық бар жерде изленис болады. Халық аўызеки дәрәтпелеримиздиң усындай хәр тәрәплеме рәң-бәрәңлиги, өзине тәнлиги, тәжирийбеге бай екенлиги, миллий қахарманларымыздың қайталанбас келбети хәм характери, атқарыушылардың бийтәкирар қәбилети сырт ел алымларының итибарын тартпастан қалмайды. Мысал ретинде көплеген шет елли илимпазлар халқымыз тарийхы, мәденият хәм фольклорын үйрениў хәм изертлеў тилегин билдиреди. Әзербайжанлы алым Низами Мәмедов (хәзирги фамилиясы Тагисой) қарақалпақ ертеклерин әзербайжан тилине аўдарды. Бул мийнет «Қарақалпақ нағыллары» атамасында 2 том түринде басылып шықты. Ол өз изертлениўиниң жуўмағы сыпатында 2007-жылы «Қарақалпақская литература» атлы мийнетин жәриялады. Китапта қарақалпақлардың ертедеги тарийхы хәм бүгинги турмыс-тиришилиги, Кавказ, Европа халықлары менен байланысы ҳаққында қызықлы дәреклер келтирилген. Хәзирги ўақытта әзербайжанлы тағы бир алым Шәбнем Мәдемова қарақалпақ фольклорының изертлениўи бағдарында докторлық диссертация үстинде жумыс ислементе. Қарақалпақ ертеклерин Европа халықлары тиллерине аўдарыў бойынша норвегиялы илимпаз Руар Льюекшел де излениўлер алып бармақта. Сондай-ақ, жерлесимиз Қуўатбай Өтегеновтың аўдарыўындағы қарақалпақ ертеклері Канада мәмлекетинде англис тилинде басылып шықты хәм дүнья жүзиндеги ертек изертлеўшилерине баспа рекламалары аркалы мәлим етилди.

Германиялы алым Карл Райхл көп жыллардан берли қарақалпақ дәстанларын изертлеў хәм аўдарыў менен шуғылланбақта. Алым ийгиликли иске қарақалпақ жас фольклоршы алымларын тартып, дәслепп бирнеше жыл усы жерде бирге ислести, соңынан Бонн қаласында да болып, текстлерди транскрипциялаў, дурыс аўдарыў мәселесинде жақыннан жәрдем берди. Усы жумыслардың нәтийжеси сыпатында «Едиге» дәстаны Финляндия мәмлекетиниң пайтахты Хельсинки қаласында англис тилинде 2007-жылы басылып шықты. «Қоблан» дәстанының да аўдармасы исленип шығылды. Булардан тысқары, алым «Шәрияр» дәстаны хәм де «Гөрүғлы» дәстанының қарақалпақ версиясы бойынша да изертлеў жумысын жазбақта хәм бул мәселеде конференцияларда баянат иследи. К.Райхлдың қарақалпақ фольклоры үлгилерин аўдарыў хәм изерт-

леу ислерине Нөкисли жас фольклоршы алым Амирлан Сейдин Елсүйер улы, шымбайлы Эльмира Зиятдинова хәм Қанлыкөлли Зылыяха Тилеуовалар да қатнасты хәм булардың ишинде соңғы еки жерлесимиз Германияда докторлық диссертацияларын жақлап қайтты.

Қарақалпақ халық аўызеки дәрәтпелерин аўдарыу хәм изертлеу жұмыслары Түркия мәмлекетиниң бир неше министрликтери, илимий орайлары менен жоқары оқыу орайларында жобалы түрде алып барылмақта. Олардың қатарына Түркия мәдениет хәм туризм министрлиги, Түркий дүнья мәдениеті, Халық мәдениеті изертлеулер аўхамы, Анкара, Ғазы, Фират, Эге, Мимар Синан сәниет, Сақария, Муғла, Памыққала университеттери хәм басқа да илимий-мәдениет мекемелер бар. Усының ишинде Теңизли қаласында жайласқан Памыққала университети изертлеушілері тәрәпинен қарақалпақ фольклоры үлгилері бойынша жигирмаға жақын илимий жұмыслар исленди. Бул илимпазлардан Исмайыл Гөкче-қарақалпақ жұмбақлары, Айшегүл Имез хәм Бехийе Кафа қарақалпақ нақыллары, Сезгий Балжы қарақалпақ аңызлары хәм анекдотлары, Себел Долы «Йусуп Зылыяха», Окан Аккая «Жәхәнша», Осман Аталай «Ер Зийәур», Әлий Четин «Дәулетиярбек», Ишила Дорғы хәм Әүрен Оздамарлар «Қырық қыз», Шәбнем Дөнмез «Қаншайым хәм Қурбанбек», Умрән Эрдемир хәм Яшар Гәзгел «Едиге», Бәкийе Қарагөз «Алпамыс», Айше Саўран «Қоблан», Фәйиза Тургут «Йусуп-Ахмет», Четин Ялчын «Мәспәтша», Арапат, Йыртыжы «Хүрлиха-Хәмре», Суна Акар «Мунлық-Зарлық» дәстанларының вариантлары бойынша аўдармалар ислеу менен бирге, бул дәрәтпелер бойынша илимий жұмысларын жақлады. Ал, қарақалпақ фольклорының жыйналыуы жәрияланыуы хәм изертлениуі бойынша излениу жүргизген Пинар Дөнмез «Қарақалпақ әпсаналары» темасында докторлық диссертациясын жақлап шықты. Оның илимий жұмысында тек әпсаналар емес, мифлер, рәуиятлар, аңызлар, аўызеки гүрринлер хәм басқа да жанрлар қамтылған хәм Түркия түркшесине аўдарылған.

Қарақалпақ әдебиятын хәм фольклорын нәсиятлаудың басында хәм изертлеу жұмысларына басшылық етиуде Ирфан Насыратдиновлы, Жәйхун Уйғыр, Яшар Қалафат, Фикрет Түркмен, Ахмет Ташағыл сыяқлы дүньяға белгили алымлар пидайылық пенен хызмет етти. Бул илимпазлардың өзлери де ўақтында қарақалпақ тили хәм әдебиятын, үрп-әдетлерин үгит-нәсиятлау менен шуғылланып, қарақалпақ филологиясы бойынша докторлық диссертацияларын жақлаған. Мәселен, И.Насыратдиновлы Бердақ шығармаларын, Ж.Уйғыр «Қырық қыз» дәстанын, Я.Қалафат қарақалпақ ырымларын аўдарған болса, Ф.Түркмен қарақалпақ дәстантаныушылары ҳаққында мийнетлер жазды хәм энциклопедиялық мағлуматлар ушын қарақалпақлар туўралы материаллар таярлады. Соны да еслетиимиз лазым, соңғы ўақыларда Түркия мәмлекетинде оқып хәм илимий жұмыслар алып барып атырған қарақалпақ жаслары да миллий мәдениетимизди, фольклоримизди дүнья халықларына жақыннан танытыуға өз үлеслерин қоспақта.

Қарақалпақ фольклоры хәм мәдениетин үгит-нәсиятлауда Францияның экс-президенти Жак Ширактың да орны гиреули. Ол дүньяда алдыңғы қатарда туруышы, өзи шөлкемлестирген виртуаль музейине халқымыздың үрп-әдетлерин, аўызеки көркем дәрәтпелерин сәулендириуи аудио хәм видеоматериалларды жайластырды. Усы жұмыслардың даўамы сыпатында канадалы илимпаз Фредерик Леотар қарақалпақ фольклоры материалларын Канада, Франция, Норвегия мәмлекетлеринде китап, диск

түринде шығарды хәм дүньяның ең абырайлы журналларында өз илимий макалаларын жәриялауға миясар болды. Қарақалпақ фольклоршы алымлары Ф.Леотар менен бирге ислесиу дәуиринде тек Кубла Арал бойы халықларының ғана фольклор үлгилерин емес, ал, Бухара, Түркстан қарақалпақларының да аўызеки дәрәтпелерин, салт-дәстүр түрлерин сәулендириуи дәрәклерди жазып алды хәм оларды Орайлық Азияны изертлеу бойынша Француз институты (IFEAR), Францияның мәмлекетимиздеги елшиханасы, Париж мәдениет орайы, Канаданың Альберта университети, ЮНЕСКО шөлкеминиң ўәкилханаларына хәм басқа да усы бағдардағы мекемелерге қолжазба халында, аудио-видео материаллар түринде тапсырды.

Улыўма, Ф. Леотардың бул ислери қарақалпақ эпосларына байланыссы музыка фольклорын узақ сырт еллерге таныстырыуды үлкен табыссы қәдемлерден болды.

Бул бағдарда 2003-жылы Нөкисте өткерилген «Түркий тиллес халықлар фольклорында халық көркем өнери» атамасында өткерилген халықаралық конференция да айрықша хызмет атқарған факторлардан болғанлығын атап өтиу орынлы. Айрықша Германиялы алым, Бонн университети профессоры Карл Райхлдың «Едиге» хәм басқа да қарақалпақ халық дәстанларының өзгешеликтери ҳаққында жасаған баянаты илимий жәмийетшиликте үлкен қызығыўшылықлар оятты.

Карл Райхлдың қарақалпақ эпосларын сырт еллерге таныстырыу да буннан да басқа хызметтери көп хәм орны гиреули, әлбетте, бул мәселе өз алдына сөз етиуди талап етеди.

Улыўма, бул илимий –теориялық конференцияларда жасалған баянатлар, менен шығып сөйлеулерде ортаға тасланған пикирлер сырт ел алымларына қарақалпақ дәстанының, жыраушылық өнериниң сағалары жүдә ерте дәуирлерге барып ушласатуғынлығы, оның рәңбәрең түр хәм мазмунларға ийе екенликтери менен бирге, қарақалпақ халқының әйеменен эстетикалық талғамы жоқары дәрежеде раўажланған мәдениетли, билимли халық екенлигине және бир мәртебе үлкен исенимлер пайда етти.

Усы орында және бир айта кететуғын факт кейинги он жыл даўамында түркий дүнья халықларына өз мәмлекетин «Мәдиярстан» атамасы менен таныстырып киятырған мажарстанлы ямаса венгриялы изертлеушілер де қарақалпақ халқының мәдениеті хәм фольклоры менен қызықсына баслады. Усы мақсетте Венгрия мәдениет министрлигиниң ўәкиллери, илимпазлар үлкемизге келип, қарақалпақ атқарыушыларының өнерлери менен танысты хәм миллий фольклоримыздағы соңғы жаңалықларды пүткил Европаға таныстырды. 2012-жылы Мәдиярстан мәмлекетинде өткен Туран қуралтайына қарақалпақ делегациясын да шақырды хәм бизиң фольклорлық материалларымызды бағдарламаға енгизди. Сол жерде жас талант ийелери Саламат Аяпов «Алпамыс» «Едиге» дәстанларын жырлаған болса, Зәмийра Әлиева «Қырық қыз» дәстанынан Гүлайым образын сахнада көрсетти. Ең баслысы, халқымыздың өзлиги, мәдениеті хәм бай фольклоры менен қызығыўшылар қарақалпақ тилин үйрениуға айрықша инта билдирип, жәрдем бериулер соралды. Сол тийкарда Мәдиярстанға қарақалпақ тилиндеги сабақлық, әдебият хәм басылымларды жеткизип берилди хәм айырым материаллардың электрон вариантлары усынылды. Нәтийжеде, бир неше жылдан берли Венгрияның ең белгили Сегед университетинде қарақалпақ тили курсы оқытылмақта. Усы илимий дәрғайлар эпосларды аўдарыу, изертлеу ислери менен де шуғылланбақта.

Соны да айтпақшымыз, тек усы көрсетилген орынларда ғана емес, соңғы ўақытларда кореялы,

япониялы, ираклы, кипрлы, швециялы изертлеушілер де каракалпак фольклорын изертлеу, халық тарихын үйреніуге кең кеуіл аудармақта.

Жуумақлап айтқанда, сырт ел алымларының каракалпак фольклорына, соның ишінде эпосларына болған интенсив рәуиштегі бул қызығышылықтары өз

гезегінде каракалпак халқының бай қәдириятларға ийе екенлигинин, соның дүньяда тән алынғанлығының хәм тарихының мың-мың жыллықтарға ушласатуғынлығының, миллет руўхының мәңги жасайтуғынлығы, улығлана беретуғынлығының нышаны.

Әдебиетлар

1. Бийсенова М.С «Қырық қыз» дәстаны-каракалпак халқының төл туындасы. // «Туркология», –Түркстан: №3 (53).
2. Karakalpak Destanlari. KIRK KIZ DESTANI. Hazirlayan Doc.Dr Ceyhun Vedat Vycur. – Ankara: 2007.
3. «Қырық қыз» - Каракалпак халқының қахарманлық дәстаны» тақырыбындағы халықаралық онлайн конференция бағдарламасы. – Нұрсұлтан: 2021.
4. «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлар фольклорының изертлениу мәселелери» деген атамада халықаралық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис: «Қаракалпақстан», 1997.
5. Мамедов Н. Некоторые замечания о переводах дастана «Қырық қыз» на другие языки. / «Халық аўызеки дөре-тиўшилиги миллий хәм улыўма инсаныйлық қәдириятлар системасында» халықаралық илимий конференция материаллары. 26-27-ноябрь 2015-жыл. –Нөкис: «Илим», 2015. 32-34-б.
6. Мамедова Ш.Н. Роль К.Максотова в изучении проблем каракалпакский фольклористики. / «Халық аўызеки дөре-тиўшилиги миллий хәм улыўма инсаныйлық қәдириятлар системасында» халықаралық илимий конференция материаллары. 34-35-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада чет эл олимларининг 1997-2005-йилларда қаракалпак эпосларини ўрганиш бўйича Нукуста ўтказилган халқаро конференциялардаги илмий баёотлари кенг таҳлил қилинади. Шунингдек, ушбу илмий назарий конференциялар қаракалпак эпосларини чет элларда тарғиб қилишда катта амалий аҳамияти ҳақида ишончли хулосалар қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье представлен подробный анализ научных выступлений зарубежных ученых на международных конференциях по изучению каракалпакского эпоса в Нукусе в 1997-2005 гг. Также на этих научно-теоретических конференциях делаются убедительные выводы о большом практическом значении популяризации каракалпакских эпосов за рубежом.

SUMMARY

The article provides a detailed analysis of the scientific statements of foreign scholars at the international conferences on the study of Karakalpak epics in Nukus in 1997-2005. Also, these scientific theoretical conferences draw convincing conclusions about the great practical importance of promoting Karakalpak epics abroad.

ҚАДИМГИ ТҮРКИЙ ХАЛҚЛАР МИФО-ЭПИК ТАСАВВУРЛАРИДА ҲИМОЯ ТОТЕМЛАРИ ТАВСИФИ

*Э.Алимкулов – таянч докторант
Ўзбекистон халқаро Ислом академияси*

Таянч сўзлар: маданият, тотемистик, диний эътикод, ислом дини, қадимий эътикодий рамзлар.

Ключевые слова: культура, тотемистический, религиозное верование, исламская религия, древние религиозные символы.

Key words: culture, totemistic, religious belief, Islamic religion, ancient religious symbols.

Асрлар оша Марказий Осиёда кўчманчи-дашт маданияти асосида яшаб келган туркий халқлар турмушида ҳайвон ва қушларнинг ўрни бекиёс бўлган. Одатда кўчманчи жамиятлар ўз ҳаёт табиати туфайли меъморчиликда эмас, кўпроқ қўл ҳунармандчилиги соҳаларида турли кўринишдаги санъат асарлари яратилган. Кигиз, зардўзлик, ҳунармандчилик, чоравачилик ва тўқимачилик намуналари Марказий Осиё халқлари маданиятининг ўзига хос маҳсулотларидан ҳисобланади. Бу халқлар ҳаётида тотемистик кўринишдаги диний эътиқодлар мустаҳкам ўрин эгаллаб, уларнинг тасаввурларида бу тотемлар “ҳимоячи” ёки “қўриқловчи” вазифасини бажарган.

Тадқиқот жараёнида таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, турли тотем-ҳайвонлар муайян юлдузлар ва сайёралар туркумлари билан боғланган ва натижада ҳар бир муҳитнинг ўзига хос рамзи ҳосил бўлган. Бунга Авестодаги Сенмурв қушини мисол тариқасида келтириш мумкин. Ҳиндуйликнинг муқаддас китоби бўлган Ригведада мазкур қуш ерга ҳалоскор Сомани олиб туширгани зикр этилган. Сенмурв қушининг танаси ўзида ҳайвон-қуш-илон шаклида тасвирланиб, бу ер-осмон-сув унсурларининг бирлашган рамзини англатган. Ҳусусан, Сенмурв Самарқанднинг деворий суратларида ит бошли, қуш канотли ва балиқ думи каби тангали этиб тасвирланган. Шу билан бирга, Қашқадарёнинг қадимги Фазли обидасидаги сопол идишда, ҳозирда Киев музейида сақланаётган Самарқанддан топилган Сенмурвнинг

сопол тасвири ҳамда Россия музейларидан бирида яхши ҳолатда сақланган сенмурв рамзи.

Минтақа халқлари орасида Сенмурв рамзини оламнинг яратилиши тотеми сифатида Ҳаёт дарахти билан боғлиқ асотирларда учратиш мумкин. Бунга ўрта асрларга оид бўлган Октепа медальон-туморида тасвирланган тинчлик ва фаровонликнинг рамзий маъносини ўзида мужассамлаштирган Сенмурв тасвирини мисол қилиб келтириш мумкин. Тадқиқотчилар ислом дини ривожланган даврлардан бошлаб Сенмурв ўрнини Семурғ эгаллаб, у мевалари ғарқ пишган дарахт устида ўтирган ҳолатда тасвирланади. Мўғуллар истилосидан сўнг диёримиз Семурғи Шарқдан келтирилган дарахт устидаги Феникс қуши (фён, фён-хуан) билан уйғунлаштирилган.

Тотемнинг ҳимоячи вазифаси турли халқларда қаҳрамонларнинг осмонга катта қуш устида кўтарилиши ҳақидаги афсоналарда ифодаланади. Бу каби рамзлар Авестода Кобус ўз тахтини кўтарган бургутлар ёрдамида самога парвоз этиши, “Шоҳнома”да эса бургутлар устида ўтирган Кайковус парвози, шунингдек, XI-XII асрларга тегишли бўлган Самарқанднинг бронза сандиқчаси ва XV асрга оид Самарқанд миниатюрасида акс эттирилган Золни самога кўтариб кетаётган Семурғ тасвирида намоён бўлади.

В.Шишкин ўз тадқиқотларида, Варахшанинг Шимолий залидаги қисман сақланган суратдаги дарахт тепасида ўтириб, қуш патлари билан ўралган аёл

расмини аёл-куш деб атайди. Семурғ Хаёт дарахтидан ерга фаровонлик ва тинчлик уруғларини сочгани боис, мазкур тасвирадаги кушни “Хумо” куши ёки “Семурғ” деб тахмин қилиш мумкин.

Қадимги Миср цивилизациясида ушбу сиймога алоҳида эътибор кўрсатилган. Бу рамз пирамидадаги матнларда инсон руҳидан кўтарилаётгандаги ҳолатида “Бау” деб аталиб, ўз манзилига етиб боргач, унинг киёфасида ўзгариш кузатилиб, ёрқин “эху”ни ифодалаган. Бу тимсол Осирис (Куёш) маъбудининг руҳи ҳисобланган. Миср маданиятига параллаел равишда қадимги Ҳинд цивилизациясида ҳам бу рамзга алоҳида эътибор қаратилган. Қадимги Ҳинд афсоналарида бу сиймо самовий мусикачи сифатида Киннара номи билан машҳур бўлиб, муҳр ва тангаларда турмуш ўртоғи Киннари билан бирга тасвирланган. Хитойнинг антик маданиятида бу тимсол Кўч масканидаги Будда ғорларида, Марказий Осиёда эса бу сиймо Хумо кушида ўз ифодасини топган [1:176].

Бактрия давлатига тегишли Жаркўтондан топилган идишда аҳоли томонидан кундалик урф-одатларда фойдаланиладиган хумдаги куш сурати тасвирланган. Фарғонанинг XI-XII асрларга оид мис лаганидаги нақшларда Хумо аёл-куш кўринишида, ҳозирги кунимизгача етиб келган Самарқанд носкадуларида Хумо куши от, Куёш ва юлдузлар билан бирга тасвирланган. Хумо кушининг сояси тушган инсон “хумоюн” деб номланади ва бахту-саодатга эришиб, шоҳона ҳаёт кечиради, дейди В.Шишкин ўз изланишларида [2:40].

Тадқиқотларда Хумо куши билан боғлиқ афсоналар таҳлил қилинган. Афсоналарга кўра, Хумо куши уни илондан қутқарган халоскорига узум токи уруғини келтиради ва ундан май яратилади. Ердаги ҳаётни таъминлаш, табиатни янгилашни, деҳқончилик ва ҳосилдорлик унумдорлигининг уруғини Хаёт дарахтидан келтириб берувчи Семурғ куши билан боғланади [3:206].

Турли асосир ва эътиқод буюмлари намуналарида барча қанотли мавжудотлар илоҳий сифатларга эга бўлиб, икки тимсолни синкретлашуви натижасида вужудга келган янги бир образ гавдаланади. Жумладан, одам-куш қаторига сирин - одам бошли куш ва фаришта (гений) - куш қанотли одам тасвирларини келтириш мумкин. Мусулмон мамлакатларида думи ранг-баранг товланувчи аёл-куш Хаёт дарахтини кўриқлаётган кўринишда жуда жим-жимадор қилиб ифодаланган. Бу каби рамзлар X-XII асрларга тегишли Самарқанд бронза патнислари ва хумларида, Самарқанднинг VI-VIII асрларга оид оссуарийсида ҳамда VIII-X асрларга доир сопол буюмларида ўз аксини топган.

Одамларни кўтариб учаётган ҳимоячи кушлар тасвирдан бошқа, одам-шер, одам-йўлбарс, одам-бўри ва шунга ўхшаш шакллардаги сфинкс деб аталган рамзлар мавжуд. Мазкур шаклдаги рамзлар қадимги Миср маданияти, ўрта асрларда мусулмон дунёси ва Европа мамлакатларида кўриниш берган. Миср сфинкси - шер танали, эркак бошли, юнон сфинкси эса аёл бошли ва кўкракли ва қанотли жонзот сифатида тасвирланган. Қадимги Марказий Осиё афсоналари ва эътиқодларида эркак ва аёл кўринишидаги сфинкслар мавжуд бўлиб, дастлаб Холчаён саройидаги деворий расмларда шер танали сфинкс, вақтлар ўтиши сайин кейинчалик XII-XIII асрларда Самарқанд ва Фарғона минтақаларида аёл-сфинкс тимсоли гавдаланади. Бу каби аёл-хайвон шаклидаги рамзлар худди аёл-куш сингари афсунгарлик маъносини англатади.

Сфинкснинг кичик чинни хайкалчалари марҳум билан қабрга ҳам қўйилиб, Қадимги Мисрда улар кўриқчи ва ёмон кучлардан сақловчи вазифасини ўтаган.

Сфинксни ҳимоячи вазифасини ўташи бизнинг минтақамизда ҳам кузатишган. Мисол тариқасида Самарқанднинг VI-VIII асрларга оид сфинкснинг сопол хайкалчаси ва Амударё хазинаси буюмлари орасидаги тилла нишонадаги сфинкс тасвирини келтириш мумкин.

Минтақага хос бўлган қалъалар пештоқини аррасимон қилиб безаш одати айнан ушбу сфинксни бошидаги тожини рамзий ифодаси сифатида кўрилган. Зеро, бу каби тожли маъбудалар шаҳар ҳомийси сифатида эътиқод қилинган.

Бу рамзлардан асосан ёмонликдан сақловчи ва фаровонлик келтирувчи тумор сифатида фойдаланилган. Қадимги Термиздан топилган XI-XII асрларга тегишли бўлган бронза патнисга ҳамда бронза ойнасига битилган ёзувларда ҳам эгасига куч-қудрат, тинчлик ва бойлик сўраётган сфинкс тасвири акс эттирилган.

Сфинкс думларининг учларида Ой ва Куёш рамзлари туширилган бўлиб, бу юлдузларнинг жойлашуви ойна эгасига бахт ва омад келтиришини англатган. Шунинг учун ҳам ушбу эътиқод мусулмон санъатида кўп асрлардан бери муомалада бўлиб келган.

Офиолатрия (қадимги юнонча ofis - илон ва latreia - сиғиниш) - илонга сиғиниш эътиқоди ибтидоий ва қадимги элатларга хос бўлиб, қадимги дунё динларида илон дунёнинг яратилиши жараёнида ёруғлик ва яхшилик рамзи бўлиб, хтоник - нариги, ер ости дунёсининг рамзи сифатида турли илоҳлар фетиши ҳисобланган [4:468]. Бу борада Далварзинтепада тасвирланган илоҳа ёнидаги қоҳинанинг қўлидаги илон шаклидаги билагузук хтоник элемент сифатида рамзий маъно касб этади. Тошкент тарих музейидаги оссуарийда марҳумни қўлидан ушлаб илоҳлар ҳукмига етаклаб кетаётган илоҳа тасвири ҳам унинг хтоник моҳиятига ишора этади. Илоннинг кўрғошиндан ишланган танаси Ерқўрғондан топилиб, Сўғд шаҳристонларидан биридаги деворий расмда илоҳа аждархо устида турибди, бош кийимида чўтир илон ўрнашган, ёнида эса, кўриқчиси - қанотли бўри тасвирланган [5:123].

Умуман, илон ҳам, аждархо сингари, сув илоҳасининг ҳамроҳи бўлиб, унинг энг муҳим вазифаси ер ҳосилдорлигини таъминлаш бўлган. Илон ҳосилдорлик рамзи сифатида эркакка хос яратувчанлик моҳияти билан боғлиқ бўлган.

Шош воҳасига тегишли Қовунчи маданиятига мансуб жомда ҳам ингичка илон тасвири топилгани эҳтимол, олов эътиқоди билан ҳам боғлиқ бўлган бўлиши мумкин, чунки айрим оташқоқлар тағламасининг икки томонида илон тасвири бор. Бунга қиёсий мисол - Бухоро воҳасининг Қизилкирида IV-V асрларга мансуб шундай тағлама топилган [3:280].

Оролбўйи Еттиосор маданиятига хос сопол буюмларда ҳам илонларнинг ёпиштирилган тасвирлари кўплаб учраши хионитларнинг ҳукмронлик даврига мос келиб, Сирдарёбўйи қабилалари Сўғд ва Хоразм воҳаларига сингиб ўтади ва Бактрия ҳамда Фарғонага сезиларли таъсир ўтказди. “Нахшаб маданиятида Еттиосор маданияти таъсири устувор турса, Кеш, Самарқанд ва Бухоро моддий маданиятида Қовунчи маданиятининг таъсири кўпроқ сезилади”.

Масалан, Бактрия таркибидаги ҳозирги Сурхондарёнинг миллоддан аввалги VIII-VII асрларга оид сопол идиши синиғида илон тасвирланиб, бу анъана сақланиб қолади ва орадан салкам икки минг йил ўтгач, IX-XI асрларда бир қозонда айнан ўша ҳолатда қайтарилади.

Фарғонанинг Сўх туманидан топилган миллоддан аввалги III мингйилликка тегишли иккита илон шаклидаги қора хризолит (олтин яшил рангли

кимматбаҳо тош)дан ишланган тумор эса, юртимизда энг қадимги тошдаги илон рамзи ҳисобланади.

Александр Македонский боскинидан кейин минтақамизда эллинизм таъсирида сув эътиқодида тритонлар – одам-илон тотемининг рамзий тасвири пайдо бўлиб, бунга Панжикент девор расмлари мисол бўла олади: шаҳар ҳомийси бўлган сув илоҳаси тритонлар қуршовида тасвирланиб, тахмин бўйича, улар дарё рамзи бўлган.

Қадим Юнон ва Ҳиндистон санъатида тритон намуналари кўплаб учраб, Миср илоҳларидан Изида ва Серапис илон оёқли сиймо тарзида тасвирланган. Тритон сиймоси Кушон санъатида ҳам кенг тарқалган бўлиб, Сўғда унинг сополдаги ўймақори тасвири бор. Одам-балиқ сиймоси ҳам ана шулар сирасига қиради.

Адабиётлар

1. Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. - Л.: 1956. -С. 176.
2. Шишкин В.А. Варахша. - М.: 1963. -С. 250.
3. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Ташкент: 2000. -С. 520.
4. Иванов В.В. Змей // МНМ.Т. 1. -М.: 1963. -С. 470.
5. Беленицкий А.М., Маршак Б.И. Настенные росписи, открытые в Пянджикенте в 1971 г. // Сообщения Государственного Эрмитажа. XXXVII. - Л.: 1973.
6. Мухамеджанов Р.А. и др. Культура Древнебухарского оазиса III-IV вв. – Ташкент: 1983.
7. Беленицкий А.М. Новые памятники искусства древнего Пянджикента. Опыт иконографического истолкования // Скульптура и живопись древнего Пянджикента. - М.: 1959. – С. 246.
8. Ремпель Л.И. Цепь времен: вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1987. – С. 192.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада қадимги туркий халқлар мифо-эпик тасаввурларида ҳимоя тотемлари тавсифи доирасида ифодаланиши таҳлил қилинган. Турли тотем-ҳайвонлар муайян юлдузлар ва сайёралар туркумлари билан боғланганлиги ва натижада ҳар бир муҳитнинг ўзига хос рамзи ҳосил бўлганлиги таҳлил қилинган. Қадимий эътиқодий рамзлар асрлар ва динлар узра ўзининг сирли моҳиятини сақлаб қилиши ва улкан халқ оммаларининг улкан масофаларда силжиши жараёнида ўз изини қолдирганлигини аниқлаш мақоланинг моҳияти саналади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется проявление защитных тотемов в мифо-эпических представлениях древнетюркских народов. Было проанализировано, что разные тотемные животные связаны с определенными созвездиями звезд и планет, что приводит к формированию уникального символа для каждой среды. Суть статьи заключается в том, чтобы определить, сохранили ли древние религиозные символы свою загадочную природу на протяжении веков и религий и наложили ли свой отпечаток на процесс передвижения огромных масс людей на большие расстояния.

SUMMARY

This article analyzes the expression of protective totems in the mytho-epic imaginations of the ancient Turkic peoples. It has been analyzed that different totem animals are associated with certain constellations of stars and planets, resulting in the formation of a unique symbol for each environment. The essence of the article is to determine whether the ancient religious symbols have retained their mysterious nature over the centuries and religions, and have left their mark on the process of movement of huge masses of people over great distances.

TÜRKIY XALÍQLAR ÁDEBIYATTANÍW ILIMINDE HAYAL-QÍZLAR DÓRETIWSHILIGINÍŲ IZERTLENIWI

X.R.Aliyeva - tayanish doktorant

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanich so'zlar: ádebiyatshunoslik, lirika, xotin-qizlar ijodi, lirik qahromon, xotin-qizlar lirikasi va b.

Ключевые слова: литература, тексты песен, творчество, женское творчество, лирика главного героя, женские тексты и т.д.

Key words: literature, lyrics, creativity, female creativity, lyrics of the protagonist, female lyrics, etc.

Ádebiy processte dórelep atırǵan har qanday kórkem shıǵarma dóretywshiniń átiraptaǵı waqıyalardıǵa bolǵan kewil keshirmelerinen, debdiwlerinen, tuyǵılarınan sáwlelendiredi. Jazıwshı yamasa shayır tárepinen dóretilgen kórkem shıǵarmada avtorını yamasa lirikalıq qaharmanıń kóz qaraları sezilip turadı. Ásirese, kórkem shıǵarmada dóretywshisi hayal-qızlar bolǵan shıǵarmalarda dóretywshiniń poziciyası ayırıqsha kózge taslanadı. Sóz etilip atırǵan waqıya, hádiyselerge dóretywshi hayallıq kózqarastan, analıq mehir menen, gózzallıq shaydası sıpatında qatnas jasaydı. Mine, usınday etip, ádebiy processte túrli dáwirlerde hayal-qızlar tárepinen dóretilip atırǵan kórkem shıǵarmaların ózgeshelikleri ádebiyattanıw iliminde óz bahasını aladı. Biz bul maqalamızda túrkiy xalıqlar ádebiyattanıw iliminde hayal-qızlar dóretywshiliginini izertleniw máselesin úyrenemiz.

Tájik ádebiyatında 2017-jıl Dushanbe qalasında N.A.Shoevaniń «Zamanagóy tájik jazıwshılarında hayal emancipaciyası máselesi» [35] temasında dissertaciya jumısı islendi. Jumista tájik ádebiyatındaǵı hayal obrazı máselesi izertleniledi. Jáne de tájik ádebiyattanıwshı alımı Yusuf Akbarovtıń «Qismati inson qismati she'r» (Dushanbe, Donish.1980, b-194.) miynetinde de tájik ádebiyatındaǵı dóretywshilerge toqtaladı. Tájik ádebiyatında payda bolıp atırǵan jańa formalar, qosıq ólshemleri, olardıń avtorları hám stillik ózgeshelikleri máselesi de ayıladı.

Xazratquliyon Dilshoday Farxodzod tárepinen «Farzona sheriyaatining poetikasi» [30] atamasında jazılǵan dissertaciyalıq jumista Farzona poeziyasınıń ideyalıq-kórkemlik ózgeshelikleri, dástúriy hám jańa formalar, aq qosıqlardıń shayır poeziyasındaǵı ornı, qosıq ólshemleriniń ózgeshelikleri máselesi qarastırıladi.

Jáne de, Gulruxsor, Gulnazar, Asqar Hakim, Farzana sıyaqlı shayıralardıń dóretiwsılıǵı hám olardıń sekseninsı, toqsaninsı jıllar tájik ádebiyatına qosılǵan úlesi haqqında Muxammadchon Shakuriy Buxariydıń «Nigohe va adabiyoti tochikii sadai bist» (Dushanbe, Payvand, 2006. 456 b.) miynetinde ayıldı. Gulruxsor poeziyasındaǵı qattı-qollıq, sociallıq-sıyasıy máselelerdegi qáhir-gázep, túsıńlik sıyaqlı ózgeshelikleri Farzona poeziyası menen salıstırladı. Doro Najot poeziyasın Farzona poeziyası menen salıstırıp úyreniw arqalı tájik ádebiyatındaǵı syrraliz, psixologizm, naturalizm, modernizm, postmodernizmiń úlileri de ushraytuǵınlıǵı izertleniledi.

Ózbek ádebiyattanıw iliminde de hayal-qızlar dóretiwsılıǵı máselesi boyınsha bir qansha ilimiy jumıslar islendi. Ózbek ádebiyatında óziniń salmaqlı ornına iye hayal-qızlar dóretiwsılıǵı monografiyalıq baǵdarda da izertlenilgen. Farida Afruz, Halima Xudoyberdieva, Oydiniso, O. Xojieva sıyaqlı shayıralardıń shıǵarmalarındaǵı kórkem izlenisler boyınsha f.i.d., professor Q. Yoldashevtıń [37] miynetlerinde sóz etiledi.

N.F.Saydalievaniń «Muazzamxan poeziyasında ádebiy dástúr hám kórkem sheberlik» [26] temasında jazılǵan kandidatlıq dissertaciya jumısında shayıra Muzzamxanniń ádebiy miyrasınıń úyreniliwi, ádebiy ortalıǵı, shıǵarmalarınan janrlıq ózgesheligi, ádebiy dástúr hám ózine tánlik máseleleri úyrenilgen.

2011-jıl Alisher Nawayı atındaǵı Til hám ádebiyat institutında D.A.Xoliqova tárepinen «Házirgi ózbek poeziyasında folklorlıq dástúrler hám kórkem sheberlik» [32] temasında kandidatlıq dissertaciya jumısı jaqlandı. Jumısta ózbek poeziyasındaǵı folklorlıq dástúrler, folklorlıq obrazların qollanıw ózgesheligi, gárezsizlik dáwir poeziyasında diniy ráwayatlardıń qollanıw sheberligi máselesi Shavkat Raxmon, Muxammad Yusuf, Usman Azim, Iqbal Mirzo dóretiwsılıklerei menen birge hayal-qızlardan X. Xudayberdiyeva, J. Suvonovaların dóretiwsılıklerei misalında úyrenildi.

Mirza Ulúgbek atındaǵı Ózbekstan Milliy universitetinde 2011-jıl S.I.Eshonqulova tárepinen jaqlanǵan «Nodira poeziyasında tariyxıy obrazların sáwleleniwi» [14] atamasındaǵı kandidatlıq dissertaciya jumısında ózbek klassik ádebiyatındaǵı tariyxıy qaharmanlar obrazınıń genetık dereklerei, Nodira poeziyasında tariyxıy shaxslar obrazı, «Altın besik» waqıyasınıń Nadira lirikasında sáwleleniwi, obrazların beriliwindegi poetikalıq pikir izshilligi sıyaqlı máseleler orın alǵan.

«Folklor dástúrleri hám kórkem talqılau: tásir hám de keri tásir máseleleri (XVIII-XIX ásir poeziyası misalında)» [31] temasındaǵı S.X.Xamdamova tárepinen jaqlanǵan kandidatlıq dissertaciya jumısında Uvaysiy, Nadira, Dilshod-Barno, Zavqiy, Muqiyimiy, Furqat sıyaqlı shayırlar dóretiwsılıǵındaǵı folklorlıq dástúrler, mifologizm dáreklerei, jazba ádebiyatta qollanıw atırǵan «ádebiy etnografizm»lerdiń belgileri, jazba ádebiyat hám folklor ortasındaǵı janrlar arasındaǵı baylanis sıyaqlı máseleler analizlengen.

Sh.O.Ergashevaniń filologiya ilimleri kandidatu ilimiy dárejesin alıw ushın jazılǵan «Sayda Zunnunova poeziyasında dóretiwsıy individualıǵı hám lirikalıq qaharman mashqalası» [36] temasında jazılǵan dissertaciya

jumısında Saida Zunnunova dóretiwsılıǵında biografiyasınıń ornı, Eslewlerde dóretiwsıy individualıǵınıń beriliwi, shayıra qosıqlarında gúressheń qaharman obrazınıń jaratılıwı, lirikalıq qaharman hám shayır shaxsı múnábetleri, liro-epikalıq shıǵarmalarda dóretiwsıy individualıǵı mashqalası, dáwir draması hám dóretiwsıy shaxs máseleleri qarastırılǵan.

Yolchiyev Q.V tárepinen 2017-jıl jaqlanǵan «Ózbek poeziyasında birlik hám úshlik qosıqlar poetikası» temasındaǵı kandidatlıq jumısta birlik hám úshlik janrınnıń formalıq-mazmunlıq strukturası sistimasınıń kórkem-estetikalıq ideyalıq funkcionál-tabiyaı sıyaqlı máseleler A. Obidjon hám F. Afruzların lirikası misalında úyreniledi.

Qaraqalpaq ádebiyatında hayal-qızlar dóretiwsılıǵı máselesi boyınsha arnawlı jumıslar islenbedi. Biraq, bir qansha miynetlerde hayal-qızlar dóretiwsılıǵı máselesi boyınsha toqtalǵanın kóremiz. Qaraqalpaq lirikasınıń rawajlanıw qubılısları menen hayal-qızlar dóretiwsılıǵınıń ayırım máselelerin izertlew baǵdarına qurılǵan S.Axmetovtıń «Qaraqalpaq sovet poeziyası» [8], Q.Járimbetovtıń «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» [15], Q.Muratbaevtıń «Qaraqalpaq poeziyasında qosıq qurılısı» [18], K.Xudaybergenovtıń «Lirika hám ómir», «Dáwir hám parız» [33] A.Paxratdinov hám H.Ótemuratovaniń «XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı» [24], Q.Orazimbetovtıń «Házirgi dáwir qaraqalpaq lirikasında kórkemlik izleniwshilik», «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyaı hám tipologiyaı», «Tańlamalı shıǵarmalar toplanı. Eki tomlıq. I-II tom» [20], Q.Turdıbaevtıń «Gárezsizlik dáwir qaraqalpaq poeziyası» [28], A.Dosimbetovaniń «Ádebiyatta kórkemlew quralları» [3] ilimiy miynetleri júzege kelgen.

Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı hayal-qızlar dóretiwsılıǵı, ondaǵı ayırım teoriyalıq máseleler boyınsha ilimpazlar tárepinen bir qatar ilimiy maqalalar járiyalandı. Bul baǵdarda G.Esemuratova [13], K.Raxmanov [25], J.Izbasqanov J.Xoshniyazov [17], Q.Járimbetov [16], S.Bahadirova [9], Q.Orazimbetov [21], K.Allambergenov [7], Sh.Usnatdinov [29], P.Nurjanovtıń [19], H.Ótemuratova [23], B.Genjemuratov [11], N.Tóreshova [27], Z.Bekbergenova [10], A.Dosimbetova [12], H.Ayimbetov [1], G.Shamuratova [34], T.Orınbaev [22], hám t.basqaların ilimiy maqalaların atap ótiw múmkin.

Jáne de qaraqalpaq ádebiyatında hayal-qızlar dóretiwsılıǵınıń ayırım máseleleri J.Tursınbaeva [6], A.Tilegenova [5], X.Aliyeva [2] lardıń magistrlik-dissertaciya jumıslarında da úyrenildi.

Sonday-aq, pitkeriw-qánigelik [4] jumıslarında da hayal-qızlar dóretiwsılıǵınıń ayırım máseleleri sóz etildi.

Ulıwmalastırıp aytqanımda, ádebiyattanıw iliminde, atap aytısaq tájik, ózbek, qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde hayal-qızlar dóretiwsılıǵı máselesi hár túrli aspektlerde izertlenilgeniniń gúwası boldıq. Bulardıń derlik barlıǵında da hayal-qızlar dóretiwsılıǵınıń ózine tán ózgeshelikleri, individual stilleri máselesi qarastırılǵan. Al, qaraqalpaq ádebiyatında bolsa, ele hayal-qızlar dóretiwsılıǵınıń izertleniwi boyınsha arnawlı dissertaciyalıq jumıslar islenbedi. Bul bolsa, óziniń sheshimin kútip turǵan qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń aktual máselelerinen esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Айымбетов Х. Шайыраның жемисли гүзи. / «Устаз жолы» 03.11.2012.
2. Aliyeva X.R. M. Jumanazarova lirikasında kórkem pikir hám obrazlar sistiması. Mag.diss... –Nókis: 2020, 85-b.
3. Dosimbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2017.
4. Orınbaev O. Internet ádebiyatı. (Qaraqalpaq ádebiyatı materialları tiykarında): pitkeriw-qánigelik jumısı... –Nókis: 2021. Rambergenova U.P.Mirzabaeva poeziyasında lirikalıq qaharman obrazı. pitkeriw-qánigelik jumısı... –Nókis: 2019.
5. Tilegenova A. E. Qaraqalpaq poeziyasında ıshqı-muhabbat lirikası: ideyalıq, tematikalıq, janrlıq, kórkemlik ózgeshelikleri (N.Tóreshova, M. Jumanazarova, P. Mirzabaeva, G. Dawletova, G. Nurlepesova, A. Óteniyazova h.t.b. poeziyası misalında). Mag.diss... –Nókis: 2020, 98-b.

6. Tursinbaeva J.A. Ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq hayal-qızlar poeziyasında kórkem sheberlik máselesi (M.Jumanazarova, G.Dáwletova hám P.Mırzabaevalar poeziyası tiykarında). Mag.diss... –Nókis: 2017, 94-b.
7. Алламбергенов К. XX әсир қарақалпақ әдебияты тәрийхын үйрениўдин әхимийетли мәселелери. // «Әмиўдәрәя», 2009, №4, 105-112-б; Танылған талант талўасы. /«Еркин Қарақалпақстан».13.08.2009.№99.
8. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. –Нөкис: 1988.
9. Бахадирова С.Қызлар жырлағанда қутлықлар жәхән... // «Әмиўдәрәя». 1987, №3. 3-5-б.
10. Бекбергенова З.«Кеўил туйғыларынан ақтарып... //«Еркин Қарақалпақстан» 09.08.2007. № 96.
11. Генжемуратов Б. Хәзирги қарақалпақ хаял-қызлар поэзиясында суггестив лирика. / «Қарақалпақстан жаслары». 24.03.2001.
12. Досымбетова А. Аёл-қызлар шеърятти-сирли туйғулар дунёси. Хотин-қызларнинг фан, таълим, маданият ва бизнес соҳасидаги ютиқлари. -Жиззах: 2017.
13. Есемуратова Г. Келешек гоззалық қолында қызлар! –Н.: //«Әмиўдәрәя».1986, №1. 3-5-б.
14. Ешонкулова С.И. Нодира шеъряттида тарихий образлар талқини. Филол. фанлар. Номз...дисс. –Т.:2011. 158-б.
15. Жаримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық кәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: 2004.
16. Жәримбетов Қ. Дәўир, әдебият хәм талап. //«Әмиўдәрәя».1987, №5. 91-б.; Отлы жүректен отлы сөз. Әдебий сәўбетти алып барған Қарақалпақстан халық шайыры Г. Матякубова. /«Қарақалпақ әдебияты»,2011. Ноябрь-декабрь. №11-12.
17. Исбасқанов Ж., Хошаниязов Ж.Поэзиямыздың хәзирги бағдары ҳаққында. Әдебий сәўбет. //«Әмиўдәрәя».1989, №1.
18. Муратбаев Қ. Қарақалпақ поэзиясында қосық қурлысы. –Нөкис: 1977.
19. Нуржанов П. Бәрхама ел-халық дәрти менен жасайтуғын шайыр. // Жуманазарова М. Кетпек ушын келген мен... -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011, 3-6-бб.; Шайырдың ишки еркинлиги ҳаққындағы ойлар.// «Қарақалпақстан жаслары». 19.03.1998. ; Сөз заманласларымыз дәретиўшилиги ҳаққында. / «Еркин Қарақалпақстан» 26.05.2011. №63.
20. Оразымбетов Қ. Хәзирги дәўир қарақалпақ лирикасында көркем излениўшилиқ. –Нөкис: 1992. ; Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. Нөкис, 2004. ; Таңламалы шығармалар топламы. –Нөкис: «Билим»,2018.
21. Оразымбетов Қ. Пикирлер ағымына сығасқан лирика. /«Еркин Қарақалпақстан», 2000, 5-октябрь.
22. Орынбаев Т.Б. Қарақалпақ әдебий сынында хаял-қызлар дәретиўшилиги. ҚМУ «Хабаршы»сы,2013. №1,171-173-б.
23. Өтемуратова Х. Өзгеге уқсамаған кеўил туйғылары. Жуманазарова М. Еле мен... -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003, 3-7-бб.; Сени Ытан демеймен, хаял деймен! /«Қарақалпақстан жаслары». 04.02.1999. №5.
24. Пахратдинов Ә., Өтемуратова Х. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Хрестоматия. –Нөкис: «Билим»,1995.
25. Рахманов К. Қосық жазыў ушын. –Н.: // «Әмиўдәрәя».1987, №1. 107-110-б.
26. Сайдалиева Н.Ф. Муаззамхон шеъряттида адабий анъана ва бадий маҳорат. Филол. фанлар. Номз...дисс. – Самарқанд: 2002.165-б.
27. Төрешова Н. Илхамың тас берсин! /«Қарақалпақстан жаслары». 25.10.2007. №43.
28. Турдыбаев Қ. Ғәресизлик дәўириндеги қарақалпақ поэзиясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.
29. Уснатдинов Ш. Жақсы қандай болады. / «Еркин Қарақалпақстан» 07.07.2012. №81.
30. Хазраткулиён Дилшодаи Фарходзот. Фарзона шеъряттининг поэтикаси. Филол. фанлар. Номз...дисс. –С.: 2012. 162-б.
31. Хамдамова С.Х. Фольклор анъаналари ва бадий талқин: Таъсир ҳамда акс таъсир масалалари (XVIII – XIX аср шеърятти мисолида). Филол. фанлар. Номз...дисс. –Т.: 2012, 157-б.
32. Холиқова Д.А. Хәзирги өзбек шеъряттида фольклор анъаналари ва бадий маҳорат. Филол. фанлар. Номз...дисс. –Т.: 2011.162-б.
33. Худайбергенов К. Лирика хәм өмир, Нөкис, Қарақалпақстан, 1971; Дәўир хәм парыз. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
34. Шамуратова Г. Гүзги толғаныслардағы өмир дәстаны. / «Еркин Қарақалпақстан» 27.12.2012.
35. Шоева Назокат Ако Бировна. Проблема женской эмансипации в повестях современных таджикских писателей. Авторефер. Дисс... канд. филол. наук. - Душанбе: 2017. –С.28.
36. Эргашева Ш.О. Саида Зуннунова шеъряттида иждокор шахсияти ва лирик қаҳармон муаммоси: Филол. фанлар. Номз...дисс. -Т.: 2008.158-б.
37. Юлдашев Қ. Ёниқ сўз. :-Т.: 2006.777/539-б.б.

REZYUME

Mazkur maqolada badiiy adabiyotda fooliyat yuritoyatgan ijodkorlardan xotin-qizlar ijodining qay darajada ekanligi, ularning adabiyotdagi o'rnini, asarlarining mazmuni va tarbiyaviy ahamiyati, shuningdek, turkiy xalqlar adabiyotshunoslik ilmidagi xotin-qizlar ijodining o'rganilishi masalasi qaraladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается уровень творчества женщин в художественной литературе, их место в литературе, содержание и образовательная значимость их произведений, а также исследование женского творчества в литературоведении тюркских народов.

SUMMARY

The article examines the level of creativity of women in fiction, their place in literature, the content and educational significance of their works, as well as the study of female creativity in the literary criticism of the Turkic peoples.

ТАРИХИЙ ҲИКОЯЛАРДА “УМАРШАЙХ МИРЗО” ОБРАЗИНИНГ БАДИЙ ТАЛҚИНИ

З.М.Амиркулова – ўқитувчи
Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: тарих, ҳикоя, адабиёт, образ, мустақиллик, ижодкор, муаллиф, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Аҳмад Танбал, Жаҳонгир мирзо.

Ключевые слова: история, история, литература, образ, независимость, создатель, автор, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Аҳмад Танбал, Джаҳонгир.

Key words: history, story, literature, image, independence, creator, author, Zakhiriddin Muhammad Babur, Ahmad Tanbal, Jahongir.

Ўзбек адабиётида тарихий мавзуда ёзилган ҳикоялар салмоқли ўрин эгаллайди. Мустақиллик йилларида тарихий мавзуда кўплаб асарлар яратилди. Аждодларимизнинг ибратли қаҳрамонона курашлари тарихини қайта жонлантириш унинг олтин зарваракларидан ўрин олган. Бу асарлар орқали адабиётда ватанпарварлик ғоялари атрофлича ёритиб берилди ва халқимизнинг сеvimли фарзандлари ҳаёти ва ижодий фаолияти авлодлари қалбидан ўрин эгаллай бошлади. Тарихий ҳақиқатлар қанчалик ибратли ва ҳайратланарли бўлмасин, у адиблар қалами остида қайта яратилар экан, маълум маънода бутунги кун билан, давр ва шахс муаммоси билан боғланмаса, тўла маънода маърифий ва эстетик қувватга эга бўлолмайди. Мунаққид П.Шермухаммедов таъкидлашича, “Инсоннинг беҳаловат руҳияти шуниси билан ҳайратланарлики, у ҳеч қачон тарихий воқеалар, муҳим ҳодисалар, ибратли фактларга лоқайд қарамайди, ёки уни шунчаки билиш билан қаноат ҳосил қилмайди... Одамлар қалбидаги бу маънавий эҳтиёжни санъаткор адиб ўз пайтида туйиб, шундай бир бадий олам кашф этадики, у кўзгу янглиғ аждодларимизнинг ҳақ-ҳуқуқи, озодлиги йўлида олиб борган мардонавор курашини тиниқ акс эттиради. Зеро, тарихий воқеа-ҳодисалар санъаткор қаламининг кучи билан “тирилтирилмаса”, ўтмишимиз ниҳоятда қашшоқлашиб, хира тортиб қолган бўлур эди” [7:205].

Х.Дўстмухаммад айтганидек: “Бадий адабиётда ҳар қайси жанр ўз ўрни, ўз файзи, аҳамиятига эга. Лекин ҳикоя жанрига хос бўлган имкониятлар туфайли ҳамиша у нисбатан кўп яратилади, кўп эълон қилинади, бинобарин, ҳар бир миллий адабиётнинг ўзига хос кундалик нафаси, қадам олиши, мавқеи ҳикояда кўпроқ намоён бўлади” [2]. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, тарихий ҳикояларда ёзувчи тарихий ҳақиқатни бузмаслиги ва қаламга олинаётган тарихий воқеани бадий ҳақиқат даражасига олиб чиқиши лозим. Бу муаллифдан катта бадий маҳорат билан бир қаторда, кучли билимни ҳам талаб қиладики, маҳорат ва билим уйғунлигида яратилган асар адабиёт мулкига айланади.

Адабиётшунос С.Мирвалиев таъкидлаганидек: “Ёзувчи тарихчи яратган асар асосига ҳам суянади, нима бўлганлигини тарих фанидан ўрганиб, унинг қандай бўлганлигини бадийлаштиради, яъни ҳаётӣ ҳақиқатлардан бадий ҳақиқат, санъат ҳақиқатини келтириб чиқаради” [7:116].

Мустақиллик шарофати билан тарихий ҳақиқат тиклангач, бадий адабиётда ҳам тарихий асарлар яратилиш билан бир қаторда улуг боболаримиз ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ уларнинг шонли ҳаётини акс эттирган асарлар пайдо бўла бошлади. Мана шундай сиймолардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отаси Умаршайх мирзо бўлиб, мустақиллик даври адабиётида бу шахс сиймоси ўзига хос тарзда талқин қилинди.

Темур Қурбон қаламига мансуб “Ўлим шарпаси”, Дурбек Қўлдош қаламига мансуб “Хуфийна битим”, “Шикор” каби ҳикояларда темурий шахзода, Абу Саид Мирзонинг тўртинчи ўғли, Андижон вилояти ҳокими, шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отаси Умаршайх мирзонинг ўлими билан боғлиқ тарихий ҳодисалар ва Бобурнинг ҳаётига оид воқеалар қаламга

олинади. Тарихий манбаларда келтирилишича, Умаршайх Мирзонинг ўз салтанати ҳудудларини кенгайтириш мақсадида қилган ҳаракатларидан таҳликага тушган акаси Султон Аҳмад Мирзо Тошкент ҳукмдори Султон Маҳмудхон ибн Юнусхон билан ўзаро иттифок тузиб 1494 йилда Андижонга қўшин тортадилар. Бироқ шу йилнинг 9 июнида, шундай таҳликали пайтда Умаршайх Мирзо Аҳси шахридаги қароргоҳида элчи қаптарларни учуриш вақтида қаптархона билан бирга жарга қулаб ҳалок бўлади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” асарида отасининг ўлими ҳақида қуйидагича маълумот беради: “Бу аснода ғариб воқеа даст берди, мазкур бўлуб эдиким, Аҳси кўргони баланд, жар устида воқе бўлубтур, иморатлар жар ёқасида эрди. Ушбу тарихда душанба куни рамазон ойининг тўртида Умаршайх мирзо жардин қабутар ва қабутархона била учуб, шунқор бўлди. Ўттуз тўккуз ёшар эрди” [3:15]. “Ўлим шарпаси” ҳикоясида муаллиф ушбу тарихий фактни ўзига хос услубда бадий тўқималар билан бойитади. Ҳикоя туш мотиви билан бошланади.

Адабиётшуносликда туш мотиви анъанавий тарих воситаларидан бири бўлиб, ҳикоя, қисса, роман, достон каби лирик ва лиро-эпик асарларда ва айрим сюжетли шеърларда қўлланади. Халқ оғзаки ижодининг эпик жанрларида, мумтоз ва замонавий адабиётда яратилган шеърӣ, насрий ва драматик асарларда туш мотивидан фойдаланиш қаҳрамонларнинг руҳӣ ҳолатини очиб беришда муҳим ўрин тутди. “Ўлим шарпаси” ҳикоясида туш мотиви, айнан, мана шу вазифани бажаради. Ёзувчи асар қаҳрамонининг руҳӣ ҳолатини очиб бериш, кайфиятини, ички кечинмаларини ёритиш, психологик таҳлил қилиш, асар воқеаларини ўзаро боғлаб, унинг шаклан ва мазмунан яхлит бир бутунлигини таъминлашда туш мотивидан унумли фойдаланади. Шу орқали қаҳрамонни қуршаб турган турли муаммолар, унинг дилини жунбушга солаётган руҳӣ кийноқлар ва азоблар билан ўқувчини таништиради. Умаршайх Мирзонинг ички кечинмалари ва шу ғалаёнлар таъсирида унинг маълум руҳӣ кайфиятда ҳаётӣ воқеаларга аралашуви ва муносабат кўрсатишини жонли тасвирлайди. Тушда кўпинча келажакда юз берадиган воқелик ҳақида рамзлар орқали хабар берилади. Ёзувчи ҳикояда тушларга хос шу муҳим хусусиятдан ифода воситаси сифатида ўринли фойдаланади. Асарда Умаршайх Мирзо тушидаги ҳар бир тасвир, нарсаси ва ҳодиса, ҳатти-ҳаракат ва ҳолат ўзининг маъносига эга. Ёзувчи Умаршайх Мирзо тушида яйдок отга миниши ва отнинг ҳуркиб йиқилишини тасвирлаш орқали унинг кейинги ҳаётидаги воқеаларга ишора қилади. Бу орқали ўқувчи асар воқеалари ҳақида тасаввурга эга бўлади. Ҳикояда тасвирланаётган воқеа ўша давр сиёсий вазиятини ҳам ўқувчи кўз олдида жонлантиради. Асарда тарихий факт ва бадий тўқима уйғунлашиб асар жозибасини оширишга хизмат қилган.

Қаҳрамоннинг замондошлари ва тарихчиларнинг бу тарихий шахсларга берган баҳоси асарни ўқишли қилади. “Ўлим шарпаси” ҳикоясида муаллиф тарихий шахслар характерини аниқ ва яққол тасвирлайди. Бу муаллифнинг ҳикоя қилинаётган воқеа ва ўша давр ҳақида аниқ маълумотга эга эканлигидан далолат

беради. Ҳикояда Умаршайх мирзодан ташқари, Қорақўзбегим, Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой, Хожа Хусайнбек, Шайх Мазидбек, Али Мазидбек, Ҳасан Яъқуббек, Қосимбек қавчин, Бобоқули Бобо Алибек, Али Дўстбек (тағойи), Мир Ғиёс, Али Дарвеш, Қанбар Али мўғул каби образлар ҳақида Бобур “Бобурнома” асарида маълумот берган. “Бобурнома”да қайд этилишича, Умаршайх Мирзо паст бўйлик, пахмоқ соқоллик, юмалоқ юзли, тўла, лўппи киши бўлган. Кийимни тор тиктириб кияр, саллани чирмаб ўрар эди; ханафий мазҳаблик, соф эътиқодлик киши эди, беш вақт намозини вақтида адо этар эди. Хожа Аҳрор Валийни ўзига пир санар, унинг кўпдан кўп суҳбатларида қатнашган. Умаршайх Мирзо хушхулқ, саховатли ва мард инсон бўлган. Қорақўзбегим эса, Умаршайх Мирзонинг ёш ва севимли хотини бўлиб, Бобур у ҳақда: “Яна бир Қорақўзбегим эрди, сўнгралар олиб эди, хейли суюклук эди. Мирзонинг хушомадина насабини Султон Абусаид мирзонинг оғаси Минучухр мирзога етқуриб эди”, - деб ёзади. Муаллиф ҳикояда мана шу тарихий маълумотларни бадиий тўқималар билан бойитади.

Ҳикояда тилга олинган тарихий шахслардан бири Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой бўлиб, Султон Малик Қошғарийнинг ўғли Аҳмад Ҳожибекнинг иниси бўлган. “Бобурнома”да келтирилишича, Худойбердибек ўлгандан сўнг Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдойни эшик оғаси қилиб юборади. Султон Абусаид мирзонинг воқеасидин сўнг Андижон беклари билан чиқишолмагач, Самарқандга Султон Аҳмад мирзо хизматига боради. Умаршайх мирзо Самарқандни олиш мақсадида Ўратепа устига келганда Ўратепани Умаршайх мирзо ихтиёрига топшириб, унинг хизматига қиради. Умаршайх мирзо унга Андижонни беради. “Бобурнома”да Бобур Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой ҳақида “Сўнгралар Султон Маҳмудхон қошига бориб эди. Мирзо Хонни топшуруб Дизакни анга бериб эдилар. Мен Кобулни олгондин бурунроқ Макка азимати қилиб, Ҳинд йўли билан мутаважжих бўлди! Йўлда тенгри раҳматига борибтур. Фадир ва камсухан ва беҳайсиёт киши эрди” [3:15], - дея маълумот беради. Муаллиф “Ўлим шарпаси” ҳикоясида “Бобурнома”да келтирилган мана шу тарихий маълумотга асосланади:

“Хожа Хусайнбек одми ва фақир киши эрди. Ул замон дастури билан ичқуларда қўшукларни яхши айтур экандур” [3:15]. Ушбу маълумот ҳикояда қуйидагича бадиий акс этади: “Кўринишидан бекка ҳам ўхшамайдиган, доимо фақир одамлардек одми кийиниб юрадиган Хожа Хусайнбекнинг рангпаргина юзидан мирзо ҳеч қандай маъно уқиб ололмади” [6:97].

“Ўлим шарпаси” ҳикоясида муаллиф “Бобурнома”да келтирилган маълумотлардан ўринли фойдаланади. Бироқ бу билан ҳикоя Бобур ҳақида бизгача етиб келган тарихий-адабий манбаларда битилган маълумотларнинг такрори деган хулоса чиқармаслик керак. Ҳикояда муаллиф услубининг ўзига хослиги сезилиб туради. Муаллиф мавжуд маълумотларни ўрганиб, янги, тарихий ўзига хос асарни яратишга муваффақ бўлган.

“Ўлим шарпаси” ҳикоясида муаллиф табиат тасвири орқали Умаршайх мирзонинг руҳий ҳолатини очиб беришга муваффақ бўлади.

“Ўлим шарпаси” ҳикояси тарихий асар талабларига тўла жавоб беради. Ҳикояда макон ва замон масаласи тарихий мантиқ асосида ҳал этилган. Қаҳрамонларнинг нутқини, характериини очиб беришда тарихий фактлардан ва бадиий тўқималардан маҳорат билан фойдаланади. Психологик тасвирлар тарихийликни бадиийликка олиб ўтган. Бундан ташқари, муаллиф асар воқеаларини баён этишда куруқ баёнчиликдан

қочади. Ҳикояда Умаршайх мирзонинг руҳий ҳолати маҳорат билан очиб берилади.

Дурбек Қўлдош қаламига мансуб “Хуфиёна битим” ҳикоясида эса Умаршайх мирзонинг фожиали ўлиmidан кейин Бобурга хиёнат қилган бекларнинг ўзаро хуфиёна битим тузиш жараёни қаламга олинади. Конкрет тарихий шахсларга бағишланган адабий асарларда бадиий тўқима бир қадар камроқ ишлатилади. Масалан, Умаршайх мирзонинг ўлими билан боғлиқ тарихий фактни ўзгартириб, бошқача тасвирлаб бўлмайди. Лекин “Ўлим шарпаси” ва “Хуфиёна битим” ҳикояларида бу фактни икки муаллиф тарих ҳақиқатига содиқ қолган ҳолда, масалага ўзига хос ёндашади. Бундай ўзига хослик бадиий тўқимадан асарларнинг жанр тақозосига кўра фойдаланиш демакдир.

Адабиётшунос Т.Бобоевнинг фикрича, “Бадиий образ китобхонда, албатта, қандайдир эстетик ҳиссиёт (эмоция) уйғотиши керак. Чунончи, ҳаётдаги хунукликни акс эттирган бадиий образ китобхонда нафрат уйғотса, гўзалликни ифодалаган образ эстетик завқ-шавқ беради. Ёзувчи бадиий образ орқали эстетик идеалини тасвирлайди: идеал ижобий образда бевосита, салбий образда билвосита ифодаланади. Ёзувчи ҳар бир образга эҳтирос билан ёндашиши, унга фаол муносабатда бўлиши лозим. Шунга кўра, у ёки бу асарни ўқиганимизда биз ҳам бадиий образ фаолиятига бефарқ қарай олмаимиз: улардан ё завқланамиз ёки нафратланамиз” [1:49]. Масалан, “Хуфиёна битим” ҳикоясидаги Аҳмад Танбал, Узун Ҳасан ва Ҳасан Яъқуббек образлари бизда салбий фикр уйғотса, Бобо образи ижобий фикр уйғотади. Аҳмад Танбал, Узун Ҳасан ва Ҳасан Яъқуббек образлари тасвирида ҳам муаллиф тарихий маълумотларга асосланганига гувоҳ бўламиз.

“Ўлим шарпаси” ҳикоясида Умаршайх мирзонинг фожиали ўлими воқеаси тасвирланса, “Хуфиёна битим” ҳикоясида Умаршайх мирзонинг ўлиmidан кейинги хиёнаткор бекларнинг Бобурга қарши фитна уюштириши тасвирланади.

“Хуфиёна битим” ва “Ўлим шарпаси” ҳикоялари сарлавҳаси мана шундай хусусиятга эга. “Ўлим шарпаси” ҳикоясидаги туш мотиви асосида очиб берилиши лозим бўлган ғоя мазмуни сарлавҳа билан узвийдир. “Хуфиёна битим” ҳикоясида эса сарлавҳанинг номиёқ асар мазмунини ўқувчи кўз олдида аниқ тасаввур пайдо қилади. Бадиий асарда кишининг ташқи киёфаси, сиймоси, кийим-кечаги тасвири, яъники портрет муҳим роль ўйнайди. Портрет атамаси, одатда, икки маънода, яъни қаҳрамоннинг ташқи кўриниши (тор маънода) ва қаҳрамоннинг психологик киёфаси (кенг маънода) қўлланади. Санъаткор ёзувчи қаҳрамоннинг ташқи киёфасини чизиш орқали ҳам унинг руҳиятига киришга интилади. Хусусан, портрет унсурларидан кўз, юз, кулги, кўз ёши ва бошқалар санъаткор учун қаҳрамон руҳий дунёсини очувчи қалит бўлиб хизмат қилади. “Ўлим шарпаси” ҳикоясида муаллиф қаҳрамонларнинг ташқи кўринишини тасвирлар экан, тарихий манбаларга мурожаат қилганига гувоҳ бўламиз. Масалан, Умаршайх мирзонинг портретини яратишда муаллиф “Бобурнома”даги маълумотларга таянади. Умаршайх мирзо “Бобурнома” да қуйидагича тасвирланади: “Паст бўйлуқ, тегирма соқоллик, қўба юзлуқ, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоқким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емоқта бетақаллуф эди. Дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри

девонда аксар муғулий бўрк кияр эди” [3:15]. Ушбу маълумотлар ҳикояда бадий тарзда ўз аксини топади.

Хусусан, таникли олим Акрам Каттабеков таъкидлаганидек, “Халқ тилида сингармонизм қонуни ҳукмрон. Айтайлик, “борган” эмас, “борғон”, “қўйган” эмас “қўйгон” деб гапирилиши одаг тусини олган. Ҳозир йўқ бўлиб кетган баъзи сўзлар ҳам истеъмомда. Чунончи, илик (қўл), черик (аскар), каби ва ҳоказолар. Ҳар қалай текстда тушунарли бўлиб турган ва атайлаб

луғат кўриш шарт бўлмаган айрим сўз ва ибораларни қўллаш замон руҳига яқинлаштиради ва асарнинг ишонтириш кучини оширади” [4:28].

“Ўлим шарпаси”, “Шикор”, “Хуфиёна битим” ҳикояларида адибларимиз миллат ва Ватан тарихини, буюк аждодларимиз ҳаёти ва тақдирини ҳужжатли манбалар асосида, тўлақонли, бадий ифодасини муҳим вазифа сифатида белгилаб, маҳорат билан очиб беришда қатта ва бой тажриба орттиришди.

Адабиётлар

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2002. 49-б.
2. Дўстмуҳаммад Х. “Ҳикояларда ҳаёт ва ҳаёл ҳақиқати”. –Т.: // “Шарқ юлдузи”, 2010. № 5.
3. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т.: “Юлдузча”, 1989. 15-б.
4. Каттабеков А. Тарихдан сабоқ олиб. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1997. 28- март.
5. Мирвалиев С. Ўзбек романи. –Тошкент: “Фан”, 1969. 116-б.
6. Темир Қурбон. Ўлим шарпаси. // “Шарқ юлдузи”. –Тошкент: 2011. №6. 7-б.
7. Шермухамедов П. Тарихчи ва ижодкор нигоҳи. // “Шарқ юлдузи”. – Тошкент: 1977. № 3. 205-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада тарихий мавзудаги ҳикояларда “Умаршайх мирзо” образининг бадий сюжет воситалари ва хусусиятлари ҳақида фикр юритилган. Бунда тарихий мавзуда асар ёзганда ёзувчи муаллифдан тасвирланаётган давр ҳаётини ёки тарихий шахснинг ҳаёти ва фаолиятини тарих ҳужжатлари асосида ўрганиш, шу даврнинг тарихий колоритини ҳаққоний тасвирлаш, персонажлар нуткида ўша давр кишилари тилига хос хусусиятларни акс эттириш ҳақида батафсил баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются средства и особенности художественного сюжета исторического образа “Умаршайх мирза” исторических рассказах. При написании произведения на историческую тему автор подробно описывает жизнь того периода или жизнь и деятельность описываемого автором исторического деятеля на основе исторических документов, точно отображая исторический колорит этого периода, отражая язык персонажей

SUMMARY

This article discusses the means and features of “Umarshayx mirzo” the artistic plot in historical stories. When writing a work on a historical topic, the author describes in detail the life of the period or the life and activities of the historical figure described by the author on the basis of historical documents, accurately depicting the historical color of this period, reflecting the language of the characters.

ЕРТЕ ДЭЎИРДЕГИ ШЫҒЫС ӘДЕБИЯТЫНДА ҚУСЛАР ОБРАЗЫНЫҢ ЖАСАЛЫҒЫ

Ш.А.Арзыев – еркин излениўши

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, Шарқ адабиёти, қушлар образи, классика, шоир.

Ключевые слова: литература, Восточная литература, образы птиц, классика, поэт.

Key words: literature, Oriental literature, images of birds, classics, poet.

Жәхан халықлары әдебияты тарийхына нәзер таслар екенбиз бунда әйемги Күншығыс әдебиятының пайда болдығы күтә ерте дэўирлерге барып такалады. «Шығыс еллериниң әдебияты бурыннан-ақ үлкен көркем дәстүрлерге бай, хәр тәрәплеме жетилскен шебер шайырларды тәрбиялап шығарған әдебиятлардың бири. Тарийхшылардың берген мағлыұматларына қарағанда бул мәдениет естеликлери хәтте бизинң эрамыздан бурынғы дэўирлерден баслап раўажланған» [2:6]. Әлбетте, Күншығыс әдебияты дегенде қытай, хинд, араб хәм парсы әдебиятлары менен бир қатарда түркий халықлар әдебияты да нәзерде тутылады. Өзиниң терең төркинлерине ийе болған бул мәдениет ошағында көплеген аңыз-әңгимелер, жазба естеликлер, уллы данышпанлардың әдебий дөрөтпелери дүньяға келди хәм жер шарының түрли аймақларына тарқалды. Бул шығармалардың хәр бири қайталанбас мазмунға, әдеп-икрамлылық, данышпанлық хәм терең философиялық уғымларына ийе болыу менен бир қатарда бийтәкпар образлар әлеми менен де инсаният кәлбинен орын алған. Хәр бир дэўирдинң дөретиўшилері өз шығамаларында көркем образ жасаўдың хәр қыйлы усылларынан пайдаланған. Көркем образ биринши нәўбетте Адам характерин ашып бериўде әҳмийетке ийе. Деген менен, көркем шығармада тек ғана адам образын жасаў жетекшилик етеди деген пикирди келтирип шығармаўы керек. Себеби инсан өмиринде оны қоршаған орталықтың, ана тәбияттың да өз орны бар. Соның ушын да тәбияттағы көпшилик кубылыслардың, тиришиликтиң хәр қыйлы ағзаларының образын жаратыў көркем әдебиятта ески-

ден киятырған усыл деп айта аламыз. Бул дөрөтпелерде көплеген тиришилик ағзалары менен бир қатарда қушлар образы да көркем образ сыпатында кең түрде қолланылған. Қушлар образының көркем әдебиятта қолланылыўы тосыннан болған кубылыс емес. Оның келип шығыў дереклери де образ жасаўдың басқа усыллары сыяклы күтә ески дэўирлерге барып такалады. Буған мысал ретинде көпшилик дүнья халықларының әдебий мийрасларын, жазба естеликлерин келтирип өтиўге болады.

Ески әдебий мийрасларда қушлар образы көбирек тымсалый (аллегориялық) образлар сыпатында берилсе, соңын ала классикалық поэзияда хәм рәмзий (символикалық), хәм тымсалый образ түринде сәўлеленди. Сондай-ақ шығармалардың көркемлігин тәмийнлеўде қушлар сүўретлеў қурааллары, көркем деталь түринде де өнімли қолланылды.

Хинд халқының үлкен естелиги, күншығыс еллери арасында кең тарқалған «Қалила хәм Димна» шығармасы өзиниң терең философиялық мазмуны, инсанларды әдеп-икрамлылыққа, жоқары адамгершилик пазыйлетлерге қарай тәрбиялаўға қаратылған идеясы менен жәхән әдебиятында айрықша орынға ийе. Бул дөрөтпениң тийқарғы қатнасыўшы қахарманлары – хайўанатлар менен қушлар. Ондағы образларды тымсалый рәўиште бере отырып китап авторы данышпан Бейдаб адамлардың бир-бирине болған мүнәсибетлерин, қарым-қатнастарын, хәрекетлерин сәўлелендиреди. Мәселен, күшлилер: Пил, арыслан, жолбарыс, қасқыр; хийлекер: түлки менен шағал; ойсыз: доңыз, өгиз, ешек; меҳрибан: қарлығаш пенен кептер х.т.б.

Буллардың барлығы да өзине сай жеке характердеги адамлар образларын астарлы мәниде ашып беретұғын образлар саналады.

Шығарманың хәзирге дәуирге шекем өз қунын жоғалтпай, бийбаха естелик саналып келиўиниң де тийкарғы себеби оның қызыклы сюжети менен бир қатарда, образлар әлеминиң де тартымлы хәм рәңбер-рәңлигинде болса керек. Өйткени китаптың философиялық мазмунын жүзеге шығарыўда автор образ жасаўдың тымсалый усылынан пайдаланып оның тәсир күшин арттыра алғанлығы шығарманың хәр бир бөлимин оқығанда айқын көзге тасланып турады. «Қалила хәм Димна» бир неше хикаялардан ибарат үлкен көлемли дәретпе. Бул хикаялардың хәр бири өз алдына мазмунға ийе. Мәселен, бир хикаяда торғай менен пил арасында тартыс келип шығып қуслар жәмлесип пилдиң көзин ойып алады. Көзи ойылған пил бурынғыдан да бетер қутырып торғайға жәбир келтире баслайды. Соң қуслар қурбақаның ақылы менен пилди түби терең кәндекке жығып, оннан биротала қутылады. Бул арқалы Бейдабо әзизлер жәмлессе кәлеген күштен үстем келетуғынлығын айтпақшы болады. Китаптағы басқа әңгимелерде де белгили бир жуўмақ усындай астарлы мәниде бериледи. Шығарманың айрым сюжетлери қарақалпақ аўызеки әдебиятында ертек, аңыз формасында жетип келген.

Араб жазба естеликлериниң бири «Тотынама» шығармасының негизги композициясы күншығыс аңызларынан ибарат болып, оның баслы қахарманлары да адам емес, ал тоты қус. Бунда дана тоты қус өзиниң ақыл-парасаты менен адамларды хәрқыйлы жарамсыз хәрәкетлерден қайтарып отырады. Шығармада Майлы деген саўдагер жигит еки тоты қусты сатып алады. Соң өзи узак сапарға жөнep кетеди. Оның Хажат деген сулыў келиншеги жалғызлықтан иси еригип, күйеўине қыянет етпекши болғанында биринши тоты қус бул исиниң надурис екенлигин айтқанда ҳаял ашыўланып қусты өлтиреди. Ал, екнши тоты қус Хажатқа отыз бес ақшам даўамында қызыклы хикаялар айтып берип, оны күйеўине қыянет етиў жолынан қайтарады. Бул хикаялары арқалы тоты қус ҳаялды қайта тәрбиялайды, өз идеясына бойсындырады. Шығармадағы қуслардың образы да «Қалила хәм Димна» дағы образлар сыяқлы тымсалый образ. Биринши тоты ҳақыйқатлықты туўра айтқаны ушын бийхуўда өлип кетеди де, екнши тотының тапқырлығы арқалы данышпанлық пикирлер берилип, адам өмириндеги хәр қыйлы қәте-кемшиликлер қызықлы көркем баянлаўлар арқалы жеткерип берилген.

XIII әсирдиң ақыры XIV әсирдиң басларында Хорезмде жасап дәретиўшилик еткен шайыр Носуриддин Бурхонуддин Рабғузийдиң «Қиссаси Рабғузий» шығармасы өтмиш әўладларымыздан қалған бийбаха әдебий мийрасларымыздан бири саналады. Шығарма сол дәуирде Ислам динин қабыл еткен абырайлы монғол беклериниң бири Носуриддин Тоқбуғаның илтимасына бола 1309-1310-жылларда дәретилген.

Китаптың мазмуны арнаў қосықлары, кириспе, қыссалар, лирикалық шегинислер хәм жуўмақлаў бөлимлеринен ибарат.

Китаптың «Сифати ал аразина» деп аталған бөлимінде дүньяның жаратылыўы, тиришиликтиң пайда болыўы ҳақында сөз етилип, онда былай делинген: «Тақи хабарда андоғ келур, қачон мавло таўло дүнени яратди ер мулкини кушларға берди. Етти минг йил кушлар тутдилар» [3:14]. (Алла тала қашан дүньяны жаратқан болса, жер-мүлкти қусларға берди. Жети мың жыл қуслар ийелик етти). Демек китапта келтирилген бул рәўияттан көринип турғанындай тиришиликтиң пайда болыўында қуслардың айрықша орны бар. Олар хәтте дүньяны басқарып турған деген пикирлерди уғамыз. Және де китаптағы басқа қиссаларда, пайғам-

барлар ҳақындағы рәўиятларда хәр қыйлы қуслар, хайўанатлар ҳақында, олардың инсан өмириндеги пайдалы хәм зиянлы тәрәплери сөз етилиди. Мәселен, «Қиссаи Одам сафий алайхис-салом» қиссасында «көк ғарға, байыўлы, қарлығаш, әтшөк, суў бақасы хәм пал хәррелерди өлтирмен»-деп көрсетилип, олардың адамзатқа пайдалы тәрәплери айтылса, және бир қиссада ғарға, таўық, үйрек хәм таўыс сыяқлы қуслардың зияны айтылады [3:84].

Хәр бир қиссаның басында яки ақырында келтирилген лирикалық шегинислерде биз пейзажлық лириканың шеберлик пенен дәретилген үлгилерин де ушыратамыз. Бул поэтикалық қатарлар ғәззел, рубайы, тәрийп, төртлик формаларында берилип, оларда автордың аруз хәм бармақ өлшемлерин жақсы өзлестиргенлиги көринеди.

Мысалы;

Кўкда уйнар қўл солишур қуғу, қоз, қил, қарғулоч,*

Ерда юғруб жуфт олишур ос, тийин, киш, қундузи*.

Тол йиғочлар минбаринда тўти куш мажлис тутар,

Қумри, булбул мухри бўлиб ун тутар тун қундузи [3:104].

Солай етип ерте дәуирлердеги мистикалық әдебияттың жарқын естелиги болған бул китапта инсан хәм тәбият арасындағы байланыс, Аллаталаны улығлаў, пайғамбарлар өмирине тийисли ўақыялар, Ытан туйғысы, ата-ана хәм перзентлер арасындағы мүнәсибетлер хәм т.б инсаний сезимлерге кең орын берилген.

XVI әсирде жасап өткен азербайжан тымсалшы шайыры Мухаммед Физулийдиң дәретпелеринде де қуслар образы хәр қыйлы усылларда өнимли қолланылған. Оның мухаббат темасына арналған ғәззеллеринде қуслар образы көпшилик жағдайда символлық түрде сәўлеленеди:

Ай жүзинди көрмегенше мен ғариптиң тақаты жоқ,

Себеп ҳеш бўлбил көрмедим гүл алдында дәрти жоқ.

Бунда «бўлбил» ашық болған жигит, ал «гүл» гөззал қыз.

Дүнья әдебиятында өз дәретпелери менен салмақлы орынға ийе, Шығыста белгили болған жети жулдыздың бири уллы шайыр Әлийшер Науайының поэзисында қуслар образы хәр қыйлы усылларда кеңнен қолланылған. Мәселен, шайырдың тымсалый усылда жазылған «Лисонут тайр» («Қуслар тили») дэстанының негизги қатнасыўшы образлары-қуслар. Дэстан терең философиялық мазмунға ийе дәретпе. Онда шайыр пүткил өмири даўамында топлаған философиялық көз қарасларын улыўмаластырып сәўлелендиреди. Шығарма суфизм тәлиматлары негизинде жазылғаны ушын да онда «Хамса» дағы сыяқлы Қудай, пайғамбарлар, сахабалар ҳақында көз қараслары, сондай-ақ тиришиликтиң жаратылыўы, адамзаттың пайда болыўы ҳақында, адамның кәмил инсан дәрежесине жетилисиўи жөнинде пикирлери баян етилген. Сондай-ақ шығармада қосық пенен жазылған хикаяларда әдеп-икрамлылық мәселелерине де кеңирек итибар қаратылған.

«Қуслар тили» баянланыў усылы жағынан Шығыс дэстаншылығындағы дэстүрий усылда жазылған болып, кирисиў бөлиминде дүньяның жаратылыўы, тиришилик хәм илаҳыйлық ҳақында, жаратыўшы, пайғамбарлар, халифаларға арнаўларын баян етеди. Буннан кейин дэстанның тийкарғы баплары сөз етилиди. Дэстанның тийкарғы бапларында бир хикая тийкарында екнши бир хикая пайда болып барады. Олар жыйналып бир пүтин мазмунды қурайды.

Дэстанда қолланылған қуслар образын атқаратуғын ўазыйпасына қарай төмендегише түрлерге бөлиў мүмкин. Бунда Суймурық- қудай; әтшөк-хақ жолына баслаўшы пир, муршид; Басқа қуслар- бўлбил, тоты қус, кептер, қырғаўыл, қаршыға, бүркит, таўыс, кумай,

сұңқар, қораз, қумыры, байыұлы х.т.б қулар хақылы жолын тутқан инсанлар тымсалы саналады. «Лисонут-тайыр» дәстанында мине усындай хәр қыйлы образлар, түрлі тематикадағы мазмунлы хикаялар жәмленіп Наўайының философиялық көз қарасларын сәўлелендіреді.

Сондай-ақ, Әлийшер Наўайының ғәззеллерінде де қулар образы өзлеринің тийкарғы мәнісінен басқа түсиниклерди, қубылысларды аңлатып келеді.

Гүлистаннан жүда болған бұлбил оңлы сайрай алмас,

Шекерстаннан жүда болған тоты қус татлы сөз айта алмас.

Бұл мысалда да бұлбил ашықтың рәмзи, тоты қус жағымпаз сарай шайыры [1:35].

Биз жоқарыда сөз еткен дәретпелерди салыстырып қарасақ онда дәслепки дәўирлерге тийисли шығармаларға салыстырғанда кейін ала дәретилген шығармалардың образлар дүньясы хәр тәрәплеме қәлиплескенлигиниң гүўасы боламыз. Демек, қулар образының жасалыу эволюциясы да мың жыллар даўамында өзиниң қәлиплесіу жолларын басып өткенлиги байқалады. Усы тийкарда өз дәретпелерінде Шығыс классиклери қулар образын көркем образ түрінде беріуде көп хәм нәтижелі пайдаланған.

Әдебиатлар

1. Жәрімбетов Қ. Ашық Зийўар. –Нөкис: 1998.
2. Мәмбетов К. Шығыс әдебиаты тарихы. –Нөкис: «Билим», 1993.
3. Қиссаси Рабғузий. I китоб. –Тошкент: «Ёзувчи», 1990.

РЕЗЮМЕ

Эски туркий ва Шарқ адабиётда учрашадиган ривоятларда, қиссаларда қулар ва жониворлар образи қўпинча мажозий маънода берилса, кейинчалик классик адабиётда рамзий маъноларда қўпроқ тасвирланади. Ушбу мақолада қулар образининг қадимий даврларда бадий адабиётда образ сифатида шаклланиши, унинг асарлар мазмунига таъсири масаласи ўрганиб чиқилган. Қулар образининг қўплаб бадий образлар қатори бадий асарларда талкин этилиши, образ яратишда ижодкорларнинг ўзига хос маҳорати ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В легендах и рассказах, встречающихся в древнетюркской и восточной литературе, образ птиц и зверей часто дается в переносном значении, но позднее в классической литературе он изображается более символически. В данной статье рассматривается формирование образа птиц как образа в художественной литературе в древности, его влияние на содержание произведений. Трактовка образа птиц в произведениях искусства, наряду со многими другими художественными образами, говорит об уникальном мастерстве творцов в создании образа.

SUMMARY

In legends and stories found in ancient Turkic and Oriental literature, the image of birds and animals is often given in a figurative sense, but later in classical literature it is depicted more symbolically. This article discusses the formation of the image of birds as an image in fiction in antiquity, its influence on the content of works. The interpretation of the image of birds in works of art, along with many other artistic images, speaks of the unique skill of the creators in creating the image.

К.СУЛТАНОВТЫҢ «ӨМИР ДӘПТЕРИ» ШЫҒАРМАСЫНДА ХАЛЫҚ НАҚЫЛ - МАҚАЛЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК ХЫЗМЕТІ

Г.Х.Асенбаева – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: мемуар, накл-макол, фольклор, образ, поэтика, персонаж.

Ключевые слова: мемуары, пословица-поговорка, фольклор, образ, поэтика, персонаж.

Key words: memoir, proverb-sayings, folklore, image, poetics, character.

Белгили қарақалпақ жазыўшысы К.Султановтың дәретиўшилигин изертлесек, онда халық фольклорының үлгилеринен, жанрларынан, мотивлеринен хәм т.б. кеңнен қолланғанын көриўге болады. Фольклорлық элементлер болса, өз гезегинде шығарманың эмоционал тәсиршеңлигин арттырыў да үлкен көркемлик ўазыйпасыны атқарғаны көзге тасланады. Сонлықтан биз бул мақаламызда жазыўшы К.Султановтың «Өмир дәптери» шығармасында халық нақылларының кең қолланғанын, олардың көркемлик ўазыйпалары хақында сөз етпекшимиз.

Әдебиат тарихынан белгили көркем әдебиат «Қайсы халықтың әдебиаты болмасын, хәр қыйлы көркем сүўретлеў қуралларына бай болып келеди, өйткени, олардың қолланылыўысыз дәретилген шығарма хеш ўақытта тәсирли болып шықпайды» [1:19]. Сонлықтан да жазыўшы-шайырлар әдебиатта, соның менен бирге халықтың сөйлеў тилинде бар болған көркем сүўретлеў қуралларынан автор шығарма дәретиўде шеберлик хәм пухталық пенен пайдаланады. К.Султановтың «Өмир дәптери» шығармасында көркем шеберликти тәмийинлеўде халық нақыл-мақалларда үлкен көркемлик ўазыйпаны атқарғаны көзге тасланады. Мәселен:

«- Аўылға қайтайық, балам! – деп анасы Мәтжан-ның қулағына күрт болып түсти. – Мал, дүньядан айрылғанымыз аздай, енди келин менен баладан да айрылмайық. Ашыўды бас, балам! «Қырық жыл байлық, қырық жыл жарлылық жоқ» деген, тәңириниң исине қайыл бол!» [2:9] деген диалогда Мәтжанның анасының

баласына айтқан үгит-нәсиятын жазыўшы қысқа хәм мәнили жеткеріў ушын нақылдан пайдаланған. Себеби, усы нақылда параллелизмнің бар болыўы еки қубылысты, яғный сол дәўирде даўам еткен «жарлы», «бай» деген түсиниклерди тең салыстырып көрсеткен. Сонлықтан, бул жерде идея-тематикалық параллелизмди жазыўшы бир ғана нақылды қолланыў арқалы сүўретлеўге ерискен хәм мазмунды жүзеге шығарған.

Хәммеизге мәлим, параллелизмде ең тийкарғы мәселе психологизм болып табылады. Психологиялық параллелизм қандайда бир характери бойынша бир-бирине ұқсас еки қубылыстың бир ұқсас формада салыстырылыўы болып табылады. Себеби, параллелизмнің көркем шығармадағы функциясы хақында теоретик илимпазлар көп ғана пикирлерди айтқан. Мысалы «Словарь иностранных слов» атлы сөзликте параллелизмге мынадай сыпатлама берилген. «Пареллелизм еки қубылыс яки хәрәкеттің бири-бири менен турақлы қатнасы хәм бирликте келиўи... поэтикада текст ишиндеги тил элементи бөлеклериниң бири-бирине ұқсас яки мағаналас тәртіпте жайластырылыўы, яғный поэтикалық усыл» [3:36].

Жоқарыдағыдай теориялық мийнетлерден мәлим болғаны сыяқлы салыстырылатуғын қубылыстардың биреўиниң тәбияттан алынып, басқасының адам турмысынан алынған болыўы мүмкин, яки екеўиниң де тәбияттан, сондай-ақ екеўиниң де адам турмысынан алынған болыўы мүмкин болады. Параллелизм тийкарынан мазмун менен байланыслы болған фактор еса-

планады. Сонлықтан жоқарыдағы мысалда да параллелизм тийкарында курылған нақыл жазыўшының пикирин тәсирли жеткеріў ушын көркемлик ўазыйпаны атқарып тур. Шығармада усындай психологиялық параллелизмге курылған нақыл-мақаллар қахарман яки персонажлардың характерин, ис-хәрекетлерин шебер сўўретлеп бериўде де көркемлик ўазыйпаны атқарғаны көзге тасланады. Мәселен: «Аналы жетим зор жетим, аталы жетим хор жетим, екеўинен бирдей айрылған маңнайы сор жетим!» дейди халқымыз.

Кәрам бала анасынан айрылған хор жетим еди... Мойнақ қаласына барып, Куйбышев атындағы орта мектептің интернат-детдомына орналасып, «хор» емес, «зор» жетим болды» [2:82] деген гүрриңшиниң баянлаўында Кәрамның қандай инсан екенин, оның социаллық жағдайы ҳаққында узын гүрриң етип отырмай, ал жоқарыдағы мақал арқалы қысқа көринисте сўўретленеди.

Шығармада:

«- Артельдің өгизи жойтылыпты. «Қасқырдың аўзы жесе де, жемесе де қан» дегендей, бай баласы деп бизден көрип атыр» [2:13] деген диалогда параллелизм тийкарында пайда болған мақал шебер қолланылған. Бул мақалда параллелизм усылы қасқырдың унамсыз хәрекетлерине байланыслы адам характери қатар қойып сўўретлеў арқалы ислетилген. Яғный, жазыўшы бул мақалды қолланыў арқалы шығарма ўақыясының даўам етип атырған кеңисликте «бай» деген түсиниктиң сол этирапта жақсы атының болмағанын Мәтжанның тилинен усы мақалды айттырыў арқалы шебер сўўретлеген. Себеби, мақалда параллелизм усылын әмелге асырыўда еки тип – жесе де қан, жемесе де қан антонимлик сөзлер қатнастырылған. Усы параллелизм қолланылған мақал арқалы алдынан ел-халық арасында жаман атлы болған бардамлы адамлардың түбинде сол унамсыз атағы сақланып қалатуғыны ҳаққындағы пикир биринши орынға алып шығылады.

Шығармада нақыл-мақаллар ўақыяны метафоралы сўўретлеў усылында сәўлендириўде де жазыўшыға поэтикалық функция жақтан үлкен жәрдем берип тур. Мысалы:

«- Олай деме, бәйбише! Түсинип отырман. «Бүлген елден бүлдірги алма» деген рәўият бизиң елде де бар. Бүлген ел екеним рас. Қудай салды, мен көндим... Бирақ сен меннен зорлап алсаң ғана, ол гүнә болады. Ал өз ықласы менен қалыс деп берген саўға гүнә болмаса керек. Егер баяғы күним болып, сени үйге меҳманға шақырып, усы сырғаны берсем, сарпай жапсам, ат мин-

гизсем, алмас па едиң? Оны ислер ҳалым жоқ. Несип ғайып, дийдар ғайып, дуз ғайып. Ғайып болмағанда, сен қырға барып, мен ойға келип, бир-биреў бундай дийдарласпас едик. «Ықлас-қалас!» деген, ықласымды қайтарма заманлас, ал саўғаны!» [2:76] деген диалогда нақыл жазыўшының шеберлигине сай орынлы қолланылған. Яғный жазыўшы ўақыя кеңисликте халық арасында айтылған «бай-жарлы» деген сөзлердиң енди қалып баратырғанын, бардамлы адамлардың күниниң питкенин «бүлген ел» деп метафоралық усылда сўўретлеў ушын усы нақылды қолланған. Сонлықтан бардамлы адамлардың ишки руўхый дүньясындағы кеўилсизлик, сол дәўирдиң улыўма сыпаты да бир-бири менен уқсатылып ашып берилген.

Сондай-ақ, шығармада нақыл-мақаллар лирикалықты күшейтиўде, эвфониялықты көркемлик ўазыйпаны атқарып тур. Мысалы:

«Асан баланың айы оңынан, жулдызы солынан туўды – талабы оралды, қылышы қутлы болды. «Хан көп болса, жаў көп болар, бий көп болса даў көп болар» деген, ол заманда хан да көп, урыс жәнжел де көп. Иран ханы, Шырўан ханы, Қоқан ханыма – солардың биринен суўық хабар келди: «Халық көбейип кетти. Урыс-сақ қайтеди?» - депти. Сарайда желикен, дәўлетбайлық есиртип көтерген ханларға Жаңа олжа, жаңа ел керек...» [2:134] деген гүрриңшиниң баянлаўында Асан бий ҳаққындағы әңгимелеринде лирикалық басым. Себеби, онда «оңынан, солынан, туўды, оралды, болды» деген сөзлерде өз-ара үнлеслик сезиледи. Усы жерде жазыўшының шеберлиги жоқарыдағыдай үнлесликлердиң қатарында «Хан көп болса, жаў көп болар, бий көп болса даў көп болар» деген мақалды қолланған. Бул мақалда «жаў көп болар, даў көп болар» деген редифли үнлеслик сөзлер бар. Сонлықтан, мақалдың қолланылыўы шығармада бириншиден, лирикалықты күшейтиў ушын көркемлик ўазыйпаны атқарса, екіншиден, гүрриңшиниң ел-халыққа тек ғана бир әдалатлы басшының керек екенин, ал көпшиликтиң хәммеси ел басшысы мен деп жүре берсе, онда ел ишинде аўзы-биршиликтиң болмай, керисинше урыстың көп болатуғыны ҳаққындағы пикирлерин образлы жеткерип тур. Жуўмақлап айтқанымызда, К.Султанов «Өмир дәптери» атлы шығармасында пикирди образлы жеткеріў де психологиялық параллелизмге курылған нақыл-мақаллардан қахарман характерин, ис-хәрекетлерин сўўретлеп бериўде шеберлик пенен пайдаланғанын көриўимизге болады.

Әдебиятлар

1. Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған деретиўшилиқ усыллар. – Нөкис: «Билим», 1998.
2. Султанов К. Өмир дәптери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991.
3. Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1986. –С. 36.
4. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. –М.: «Аспект Пресс», 2001.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада таникли ёзувчи К.Султановнинг “Умр дафтари” номли асарида фикрни образли етказишда психологик параллелизмга курилган нақл-мақоллардан қахрамон характерини, ҳатти-ҳаракатларини тасвишлаб беришда маҳорат билан фойдаланганлиги мисоллар воситасида асослаб берилган. Шунингдек, К.Султановнинг “Умр дафтари” асарида фольклор усуллари, яъни нақл-мақолларнинг қўлланилишида ёзувчининг бадий маҳорати масалалари кўрсатиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье обосновывается методы образных описаний характера героя и поведения при помощи пословиц-поговорок психологических параллелизм на основе примеров произведения «Книга жизни» известного писателя К.Султанова. А также раскрываются вопросы формирования фольклорного стиля, художественного мастерства писателя К.Султанова в произведении «Книга жизни» при использовании пословиц-поговорок.

SUMMARY

In this article the skillful use of proverbs and sayings that based on psychological parallelism in describing the character and motion of hero in K.Sultanov's work “Omirdapтери” is analysed with examples. Therefore, In K. Sultanov's work “Omirdapтери” determined the issues of national folklore, in other words, artistic skill of writer in using proverb and sayings.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДА БАСҚЫ ЖАНРЫ

С.Баўатдинова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ҳазил, сатира, жанр, фольклор, мотив, ижро этувчи, импровизация, жонли, ҳаётый, миллийлик, бадий санъат, синкретизм.

Ключевые слова: юмор, сатира, жанр, фольклор, мотив, исполнитель, импровизация, живое, быт, национализм, искусство, синкретизм.

Key words: humor, satire, genre, folklore, motive, performer, improvisation, live, life, nationality, art, syncretism.

Басқы (баскыласыў, ҳазиллесий) тиккелей тапқырлық, ҳазир жуўаплық, шешенликтин туўындысы. Басқы сөзлери халықтың социал-психологиялық жағдайын жақсы билген, миллий өзіншенликти бойына жәмлеген, турмыслық тәжрийбеси мол адамлар, талантлылар тәрәпинен дөретилип пайда болған жанр.

Басқы-қарақалпақ халқының көркем аўызеки әдебиятының бир жанры сыпатында жасап киятырған өмиршең әдебий қубылыс. Хәр қандай бир жанрдың мазмунын, формасын өзгешеликери менен түсиниў, оларды бир-биринен айырыў, олардың жәмийетлик функциясын анықлаў фолькларистика ушын ең әҳмийетли мәселелердин бири. Хәр бир жанр белгилери бир мазмунды аңлатыўы, сол жанрдың мүмкиншилигине байланыслы қандай дәрежеде болсада шегараланған болады. Басқы сөзлериде усы шегараны сақлаған ҳалда жанр сыпатында қәлиплескен. Басқы сөзлери айтысларға уксағаны менен жанрлық тәбияты өзгеше. Мәселен, қарақалпақ фольклорының V томында басқы сөзлерге жүдә жақын айтыс түрлери берилген.

1) Айтыс:

жигит: Хәр ким уста болмас сазға,

Нама жақсы қумарпазға

Бирге отырған ер жигитлер

Дегишип отыр қатар қызға

қыз: Дегишпели жигитлер

Дегишпеге келеди

Дегишпесиз жигитлер

Шай ишпеге келеди. [1:71-74]

2) Хәзил, басқы:

Өлмесек шығамыз жазға,

Дузақ курамыз ғазға

Бул текениң териси ем болады

Төребек қусаған тазға

Оңысық басқа, хәз басқа

Шыбын қонар таз басқа. [1:78]

Биринши мысал қыз-жигитлер айтысынан, екінши мысал басқы-хәзил сөзлери. Екеўинде де айтыс бар. Айтыс жанрында даўамлы түрде ўақия баянланады, басқыда ўақияны даўам еттириў күтилмейди, тез басқы сөзлер менен басып таслаўға ҳәрекетленеди. Даўамлы ўақия түсиниклери, дәстүри өз алдына өзгешелик берип, айтыстың жанрлық белгилерин хактерлеп тур. Хәр бир жанрдың мазмуны тийкарында пайда болатуғын көркемлик өзгешеликери, шағарманың қурылысы, образлары, сўўретлеў кураллары жанрды айырыўда тийкаргы белгилериниң бири болады. Фольклорлық дөретпелердеги жанрлық бөлиниўлер халықтың өзи тәрәпинен айдар тағылған атамалар менен әсирлер бойы қәлиплескен традициялық формасына ийе.

Басқы жанрның жасаў орталығы халық ишинде, атқарыўшыларыда халық ишинен шыққан талантлы, тилге шешен ўәкиллери. Басқы сөзлер баскыласып атырған еки адамның ортасында, сол ўақыттың өзінде импровизация усылы менен пайда болады. Көтерген мәселелери бойынша өзине тән мотивтеги бирлик ҳүким сүреді. Бул биринши сөз етилип атырған ўақия, ўақыт ҳәрекетлердин жәмленгенлиги менен түсиниледи, оның хәр қыйлы усыллары хәм жоллары болады.

Қосықлардағыдай сулыў сезимлер, нақыл-мақаллардағыдай жақсы менен жаманды айырыўшылық, жумбақлардағыдай шешкишлик, ертеклердегідей әжайып хәдийселерди сўўретлеўшилик сыяқлы хактерли белгилер, басқы сөзлеринде «сөз тапқанға қолқа жоқ» дегендей еки қарсылас баскыласыўшының сол жерде жүйели сөзлерди табыўды хәм биреўиниң жеңиўи арқалы жуўмақ жасалыўы, қысқалығы, өткир мазмунлығы менен, хәзил-дәлкеклик сыпатқа ийе қәсийетлери менен айырымланып турады. Халқымыздың турмысында, 70-жылларға шекем той болса тойда басқы айттырыў, басқыға арнаўлы түрде пул таслап нама алыў дәстүри болған. Тойға келген халықтың ишинде дайылы-жийенлер, қурбы-қурдаслар, қудаша қызлар х.т басқалар бирин-бири баскыласып нама алысқан. Сонда басқы өзиниң бар тапқырлығы, таланты, импровизациялық усыл менен олардың тилеклерин орынлап, руўларына, кәсип-кәрине, минез-құлқына байланыслы мағлыўматлардан, бурыннан бар халық ишиндеги қосық қатарларынан пайдаланып, қосық тоқып, сазға қосып тойға келген дуйым журтты күлдирип, кеўлин хошлаған. Бирли жарым үйлене алмай жүрген бойдақ жигит болса, оны да жеңгелери яки қурбы-қурдаслары басқыға алып нәтийже шығарыўды мақсет еткен.

Мәселен: Нурлыбайдың дайысы

Шүйит екен яранлар

Тойға хабар барғанда

Шубырысып барлығы

Тойханада табысқан

Қонақ асы пискенде

Шөмишин алып жуўырған.

ямаса: Бир, еки, үш бойдақ,

Үмитлери пуш бойдақ,

Жақсы қызларға қарай,

Қанат байлап үш бойдақ [2]

Басқы сөзлери көбинесе қара сөзлер менен, сийрек жағдайда қосық қатарлары менен атқарылады. Қарақалпақ фольклорында басқы сөзлери хәкқында жүдә аз мағлыўмат берилген. Хәттеки басқы сөзлери халық ишинде жүдә көп болса да, елеге шекем халық пенен бирге жанлы жасап киятырған жанрлық тәбиятына ийе болсада олар жыйналмаған. Қарақалпақ фольклорының көп томлығының V томында халық қосықлары, салт-дәстүр жырлары берилген. Айтыслардың қатарында 78-бетинде «Хәзил басқы» деген атама менен басқының тек бир мысалы ғана орын алған. Басқы сөзлериде халықтың руўхиятын көтерип, тәбиятына тән болған миллий өзгешеликтерди көрсететуғын, халықтың өзи дөретип атырған халық аўызеки көркем дөретпелери қатарына киретуғын бай ғәзийнеси. Басқы -бул қарақалпақлардың эзел-эзелден қанына сиңген хәзил-дәлкектің бир түри. Басқы дайы менен жийенниң, кәйин менен жездениң әсиресе қатар жора-жолдастың отырыспаларында қызады. Бундайда айтылған хәр қандай ашшы гәпке өкпелеўге болмайды. Басқыға адамның адамы шыдайды. Шыдамағанлар мерекеден шығып кетиўге мәжбүр болады. [3].

Бул пикир қарақалпақ халқының тәбиятына тән болған, өмирди сулыў түсиниўге, бойын жазып, ишки

дебдиүлерин хәзиллесип, баскыласып шығарыўды унататуғын халық екенлигин сыпатлайды. Басқы жанрында тапқырлық пенен ақыл тәрзисин тең турады. Баскыласыў арнаўлы түрде таярланып айтылмайды. Бунда тиккелей импровизация, суўырып салып тапқырлық пенен нышанаға алынған объекттеги адамды көркем, өткир сөзлер менен баскылайды.

Мысалы: 1) Бир күни институттың алдында докторлық диссертациясын жакында жақлаған Сәрсенбай деген жигит тынбай түтетип сигарет шегип тур екен. Оны бирге ислеутиғын балдызы көрип; - Сәрсен аға өзин өлейин деп зорға доктор болдын, сигарет өкпенди жеп қояр, апамды жесир қалдырма, энди жеттим дегенде рәхәтин көрсин, -деп атырса, бул гәпти Сәрсеннің жорасы Гүлмырзада еситип қойып: - Сәрсенбайдың соннан баскы нәшеси қалдыма деп баскылапты. 2) Бир жас декан жигит жасы алпысқа келип, шашлары ағарған профессорға: - Аға, қызлардың байрамы киятыр, шашынды боятып, отырыспаққа пардозланып келиң, -депти. Профессор ақсақал: - Хаў қосшым, мен боятарман-аў, бирақ мени оятатуғын қызларың барма деп, гәптен утқан екен [2].

Халық ишиндеги хәзир пайда болып атырған баскы сөзлерден мысаллар келтирдик. Баскы сөз дәслепп әпиўайылаў хәзил формасында жүзеге келип, кем-кемнен хәўижге минип, баспалатып, кететуғын баскы сөзлерге айланады. Баскы сөзлери бир тәрәптиң тапқырлық пенен өткир сөзли жуўабынан кейин тоқтатылады.

Көрнекли шайырымыз И.Юсупов карақалпақлардың баскысын былай тәрийиплейди:

Шағал мәслик қызып бетер,
Жыққын қусап урып кетер,
Баскының көп бай төбеті,
Бир байғұсқа минип кетер.
Сөз ийнәсин сабақласаң,
Қамырдан қыл суўырғандай
Ким баскыға шыдамаса
Шыға кашып жуўырғандай
Жыларыңды, күлеринди
Я билмесең не деринди
Азлы-көпли абырайдан
Үзгендейсең гүдеринди
Дана болар наданында
Карсылығың қуры кетер
Олақ деген адамныңда
Солақ пенен урып кетер
Отырғызып жүресинен
Туўдырғандай енесинен
Сакла қудай карақалпақтың
Баскы деген бәлесинен». [4:345-350]

Шайыр баскы сөзлерин атқарыўшыларды «Баскының көп байтөбеті» -жаңа мәнили фразеологизм сөзлерди дәретиў арқалы баскыға түскен адамлардың талантлылығын, тилге шешенлигин образлы сүўретлеў арқалы халықлық миллий уғымды бере алған. Баскыласпаның шешен адамларын «Қамырдан қыл суўырғандай» баскының тәбиятына тән болған, таўып айтылған сөзлерин тәрийиплеўде пайдаланып, жүдә асқан шеберликти талап ететуғын баскы жанрын, өзгешелигин көрсетеди.

Баскыласып атырған еки адам бир-бириниң минез-қулқын, сыр-сыпатын жақсы билгенликтен, қандай болмасын оның кемшилигин таўып айтып жеңиўге хәрәкет етеди. «Фольклорист алым Қ.Айымбетов баскыласпада алдына адам салмайтуғын, тилге шешен адам болған. Бир күни ол Халқабатда усы аўылдың муғаллими Атабай Доштовқа тийисип кетипти. Атабай да гәпке шебер адам екен. Қәлли ағаның жасы үлкен хәм мийманлығын есапқа алып, бираз ўақытқа дейин шыдап

бакқан. Ең соңында: -Қәлли аға, басыңыздағы хәмме шашыңызды жыйнағанда бир ләңкиге жетпейди, сиз-әм адам баскылайсыз-аў, -депти. Баскы буннан ары өтлесип кетиўинен қорыққан, Қәлли аға дәлийл таўып мерекеден қайтып кетипти» [4:350].

Келтирилген баскы сөзлердиң ең изиндегиси баскыласыўшылардың баскы сөзлерине жуўмақ жасайды. Себеби адам бойында, мүшесинде, минез-қулқында кемшилик болады. Баскыда ретлестирип, утыў ушын бундай кемшиликтерди айтыў ерси көринбейди. Тағыда шайыр И.Юсуповтың айтқанындай «Олақ деген адамның да, солақ пенен урып кетер» ге және бир мысал: 1) Академик Сабыр Камаловтың Салый деген шофёры көп жыллар даўамында хызметинде болған. Гүздиң жаўынлы күнлериниң биринде жасы үлкеннің хаялы жазыўшы Г.Есемуратованы төркини Шымбай жаққа шақырыққа алып баратырып, аўылға жақынлағанда жаўын менен ийленип қалған кебир ылайға машинасы батып қалыпты. Көп қыйыншылықлар менен машинасын батпақтан шығарып алған Салый; -Пай аға деймен-аў, усы Өтениң сорынан басқа жердиң қызы қапылып па еди? -депти. Машинаның ишинде Гүлайша апа да бар екен, хеш ким хеш нәрсе дей алмай бир күлисипти.

2) Бир күни Қулымбет деген жигиттиң алдында бир ийти, артында бир ийти менен жолда киятырғанын жол бойында турған Базар деген жеңгеси көрип: -Хаў қәйним-аў ийтлериң қорықламаса өзиң жүре алмайтуғын қорқақ болып қалдыңба? -депти. Сонда Қулымбетте: -Аўа жеңге, аўылда жесир көбейип кетти солардан қорқаман, -депти.

Базар жеңгеси де жесир еди. Базарда қалыспай, -Жесирден қорыққан жигит емес. Үйдегіннен қорыққан жасқаншақ шығарсаң, деп тағы баскыны баспалатыпты [2].

Баскыдан жеңилгенин билген адам энди оны даўам еттире алмайды. Баскы сөзлери қысқа мазмунлы яғный көлеми киши болып келеди. Баскы сөзлери тиккелей фольклорлық дәретпе, оны арнаўлы шайыр яки жазыўшы дәретип отырған жоқ. Олар халық ишиндеги шешен, тилге шебер адамлар тәрәпинен импровизациялық усулларда, қәлеген орталықта пайда бола беретуғын аудитория таңламайтуғын, кең имканиятқа ийе жанр.

Қарақалпақ халқында да көркем өнерге деген ықлас жүдә күшли. Өткен дәўирлерде олардың мәдениет сарайлары, театрлары, баспаханалары болмасада, усулардың орнын басатуғын дәрежедеги аўызеки көркем әдебиятты ядый дәретип, ядында саклап, раўажландырып, әўладтан-әўладқа жеткерип берип келеди. Бул жолда жоқарыдағы айтқанымыздай көркем өнердиң курамалы түрлерин синкритизм методлары арқалы өзлестирип, отырыспа, жыйынларда ортада күр дүзетип, өзлери атқарып, небир жанрларды даналық пенен қәлиплестирип халық хызмети ийгилигине, ағартыўшылыққа, руўхиятын байытыўға жумсап келген. Баскы жанры халықтың дәреткен туўындысы болып, халық пенен жанлы өмир сүрип киятырған жанр. Бул жөнинде тағыда шайыр Т.Мәтмуратовтың мына қосық қатарларында былай тәрийипленеди:

Күлиў ушын бирлесип,
Жәмленисип алыстан
Бирин бири излесип,
Баскыланып табысқан
Жылағанға күлисип,
Кеўиллерден шаң ушар,
Баскыласып көрисип,
Баскыласып дағысар.
Отырғанды думандай,

Жек көреді қарекен,
Ұахахасын аспанға,
Жеткереди қарекен. [5]

Қарақалпақ халқының өзіне тән болған миллий өзгешеліктерін қосық қатарларында дәл сыпаттанып, сәулелендіріп берілген шайырдың бұл қосығы қарақалпақтардың басқа халықтарға ұқсмайтуғын салт-дәстүріндегі дайылы-жийенлердің, жеңге менен қайынның, жезде менен балдыздың, тең құрбы-құрдасардың ашық кеуіл менен бір хәзилесіп, басқыласып алатуғын кең даласындай сақрайы тәбияты, сулыұ жырдың өзегіне айландырылған. Қарақалпақтардың «Күлки деген мүлки бар» [9] -деп шайыр басқыға дәл жууап беретуғын қосықты дәреге алған:

Қарақалпақтың неси бар,
Ең қымбатлы журты бар,
Кеулинің хошы бар,
Күлки деген мүлки бар.
Күлмесе күни өтпейди,
Күлмесе келмес уйқысы,
Кеулинің бір мушында,
Түртип туар күлкісі.

Әдебиетлар

1. Қарақалпақ фольклоры көп томлық V том. Қарақалпақ халық қосықтары хәм салт жырлары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. 71-74-б.
2. Автордың дала жазыуларынан.
3. Нызанов М. Қарақалпақлар. Екинши китап.(XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақлардың тарихы, мәдениеті хәм этнографиясы хақында). –Нөкис: «Билим» 2021, 349-б.
4. Нызанов М. Сонда 349-350-б.
5. Мәтмуратов Т. «Күлки деген мүлки бар», «Жұлдызлар жанар» қосықлар топламы. –Н.: «Қарақалпақстан» 1989.
6. Пахратдинов Ю. Адам жәмийет сатира. (Қарақалпақ фольклорындағы юмор хәм сатира). –Н.: «Қарақалпақстан» 1991.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ оғзаки ижодидағы баски жанри хакида сўз қилинади. Баски жанрининг, жанрий табиати тахлил қилинади. Баски сўзларнинг қарақалпақ халқига хос бўлган хусусиятлари очиб берилган. Баски сўзларининг қарақалпақ халқи ичидағы ҳалигача жонли яшаши ва унинг аҳамияти очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается жанр баски в каракалпакском фольклоре. Анализируется жанровая природа баскского жанра. Выявляются особенности основных лексических единиц жанра баски каракалпакского народа. Раскрыто то, что лексика баски до сих пор живы среди каракалпакского народа и их значение.

SUMMARY

The genre of Karakalpak folklore is discussed. The genre nature of the Basque genre is analyzed. The peculiarities of the basic words of the Karakalpak people are revealed. The fact that Bask's words are still alive among the Karakalpak people and its significance is revealed.

СӨЗ ОЙЫН ҚОСЫҚЛАРЫ – ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ӨЗ АЛДЫНА БИР ЖАНРЫ СЫПАТЫНДА

Қ.Бийсенбаев – магистрант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: балалар фольклори, савол-жавоб, драматик характер, сўз ва ўйин уйғунлиги, ижодкорлик, ижрочилик маҳорати.

Ключевые слова: детский фольклор, вопросы и ответы, драматизм, гармония слов и игр, творчество, исполнительское мастерство.

Key words: children's folklore, question and answer, dramatic character, harmony of words and games, creativity, performance skills.

Қарақалпақ көркем халық аўызеки дәретиўшилигинде «Сөз ойын қосықлары» ямаса «Ойын заўық қосықлары» атамалары көбинесе сораў-жууап формасындағы поэзиялық қатарларға қарата айтылады. Балалардың көркем ойлауының жемиси болған бұл қосықлар көлеми жағынан хәр түрли: узын хәм қысқа болып келеди.

Сөз ойын қосықлары балалар фольклорының өз алдына тарихый хәм дәстүрий характерге ийе болған жанрларының бири болып, балалардың бесик дәуири жуўмақланыўы менен атқарыла басланады. Әлбетте, бұл қосықлар баланың жас өзгешелиги менен байланысly айтылып, ойлаў хәм сөйлеў қәбилети раўажланып атырған еки-үш жаслардан басланады.

Бир күлисип алмаса,
Дийхан салы ормайды,
Ұахахасы болмаса,
Қарақалпақ болмайды. [5]

«Хеш қандай силтеў болмайды, егер қарақалпақ миллетин анық айырып танығың келсе, қарақалпақлар араласып жүрипти-аў деген әтирапта қатты күлки, өлтире басқы болады. Күлисип атырған бир топар адамларды ушыратып тап усының ишинде қарақалпақ бар деп айтсақ хеш қандай да өтирикши болмайсаң. Халқымыз сол дәрежеде күлкини сүйеди, хұрметлейди, ойлап шығарады, аямай досына да, душпанына да жумсайды. Бұл халқымыздың миллий айырмашылығының үлкен бир белгиси» [6].

Фольклордағы юмор-сатираны изертлеген Ю.Пахратдиновтың пикири менен шайыр Т.Мәтмуратовтың дәретпесиндегі қарақалпақлар хақындағы сүўретлеўлери бирин-бири толықтырып тур. Бұл қарақалпақ халқы жүдә ашық, ақ кеуіл, дегишпели халық болып, елге шекем аўызеки көркем әдебиет жаратыў дәстүрин даўам еттирип, жанлы түрде сақлап қиятырған талантлыларға, шешенлерге бай халық екенлигин көрсетеди.

Балалар сөз ойын қосықтарының тийкарында қызықлы сораў-жууап формасындағы көркем сөз қатарлары жатады.

Қарақалпақ балалар фольклорында сөз ойын қосықларының халық арасынан жыйналыў, жазып алыў хәм жәрияланыў жумыслары XX әсирдің 30-40-жылларында басланған. Бирақ, бұл жанр бойынша бүгинги күнге шекем өз алдына арнаулы жумыс исленбеген. Сөз ойын қосықлары өз алдына жанрлық қәсийетлерге ийе. Тили шыққан, яғный еркин сөйлей алатуғын сөз мәнилерине түсиниўши хәм сораўларға жууап қайтара алатуғын балаларға үлкенлер тәрпинен айтылады. Сөз ойын қосықлары дәслеп балаға үйретилип атырған ўақытларда диалог формасында

айтылған, соңын ала қосық тексті толық меңгерілгеннен кейін өз алдына еркін айтыу имканиятына ийе болады. Сөз ойын қосықтарында ойын хәрекеттері де тийкарғы зәрүр элементтердің бири сапланады. Және бир әмийетли тәрәпи атқарылуы процесинде мәлим бир ўақыт яки орын талап етилмейди. Оларды қәлеген ўақытта, қәлеген орында айтыу мүмкин. Жанрдың баслы өзгешелиги, ата-ана менен баланың дәсме-дәс жуўапласыўынан ибарат болса да, бирақ тийкарғы атқарыўшы биреў ғана болады [3:57]. Жанрдың және бир өз алдына әмийетли қәсийети сөз ойын қосықлары тили жеңил, ядлап алыўға қолайлылығында. Балалар бул қосықларды атқарып атырғанда сөзлер көз алдына көринислерди пайда етеди хәм өзлери белгили бир образ хизметинде атқарыўы мүмкин.

Мәселен:

- Хә, Түлкишек, Түлкишек
- Түнде қайда барасаң?
- Мамамың ўийне бараман.
- Мамаң саған не берер?
- Ешки саўып сүт берер.
- Ешкисиниң сүти жоқ
- Ылағының пүти жоқ.
- Тарам-тарам ет берер.
- Оны қайда қоясаң?
- Тал түбине қояман.
- Ийт әкетсе қәйтесең?
- Ийт аўзынан аламан
- Батий ханға бараман
- Батий ханның неси бар?
- Ушар-ушар қусы бар
- Ушып кетти хаўға,
- Қайтип түсти дәрьяға,
- Дәрья суўын қурытты,
- Ақ шабағын ширитти,
- Бир байдың журтында,
- Еки тышқан урысты.
- Сақал муртын жулысты.

Қосық қатарларында көринип турғанындай, дәслеп әпиўайы сораў-жуўап түринде басланып, турмыслық, тарийхый ўақыялар менен ушласады. Бул жанрдың өз

алдына ажыралып турыўшы өзгешелик тәрәпи драмалық характерге ийе болыўында. Бундай қосықлардың сюжети, мазмуны күнделикли турмыста бар әпиўайы кубылыстан алынады да, хәммеси бириккен қонымлы, күлкили түрде көп хәдийселерден нәзик сезимлер, анық хабарлар бериледи. Бундай қосықлар балалар фольклорындағы ойын-қосық сыпатына ийе болып, драмалық түрге енип барады [2:28-29].

Сөз ойын қосықларының жанрлық жақтан өзгешелик тәрәпиниң және бири онда ойын хәрекеттері хәм ойын элементтериниң пайдаланылыўы. «Әўелемен-дүўулемен», «Ақ терекпе, көк терекпе», «Бас бармақ, балан үйрек», «Хәкке қайда» ойынларын бундай сөз-ойын қосықларына мысал етип келтириўимиз мүмкин. Мәселен, «Хәкке қайда» ойынында балалар еки топарға бөлинип, қол усласып дөңгелесип турады. Ойын басқарыўшысы буйрығы, көрсетпеси менен биринши топар ойыншылары екинши топар ойыншылары менен қол усласып бир аяқлап секирип айланып жүреді.

Биринши топар: Хәкке қайда? – деп сораиды.

Екинши топар: Уясында. – деп жуўап береді.

Биринши топар: Не ислеп атыр? – деп сораиды.

Екинши топар: Кесте тоқып атыр. –деп жуўап береді.

Биринши топар: Кестеси қандай? – деп сораиды.

Екинши топар: Алақандай. –деп жуўап береді.

Биринши топар: Аўзы қайдан? – деп сораиды.

Екинши топар: Өте бериң буннан! –деп жуўап береді.

Сөз ойын қосықлары сюжети белгили бир етек, яки әпсаналардың сюжетин еске түсиреди. Балалар фольклорында бул жанрдың ойын элементтері менен бирге көркем сөздің әмийетиде үлкен роль ойнайды. Қосықлардағы сөзлер туўра мәниге ийе болыўы хәм турақлы қатарлардан ибарат болғанлығы менен өзгешеленеди.

Жуўмақлап айтқанда, балалар фольклорында сөз ойын қосықлары өзиниң формасы, сюжети ертек хәм әпсаналарға қурылғанлығы, драмалық характер, жас өзгешелигине байланыслы атқарыў өзгешелиги, ойын элементтериниң сөз бенен уйғынлығы өз алдына жанр сыпатында қараў мүмкиншилигин береді.

Әдебиятлар

1. Allambergenov K., Qurbanbaev I., Kazaxbaev S. Qaraqalpaq balalar әdebiyatı tariyxı (Oqıw qollanba). -Tashkent: «Tafakkur avlodi», 2020.
2. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. -Нөкис: «Билим», 1992.
3. Сейдин Амирлан. Айнанайын (Қарақалпақ аялаў поэзиясы үлгилери). -Ташкент: «Yangi kitob», 2020.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ оғзаки ижодига, жумладан болалар фольклорига мансуб “Сўз ўйин қўшиқлари” жанрининг ўзига хос хусусиятлари, тарихи, лирик ва драматик хусусиятлари хусусида фикр юритилади. Шунингдек, ушбу жанр бадиий халқ оғзаки ижодиётининг мустақил жанри сифатида таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности, история возникновения, лирико-драматические особенности жанра «Песни словесной игры», принадлежащего каракалпакскому фольклору, в том числе детскому фольклору. Этот жанр также анализируется как самостоятельный жанр народного творчества.

SUMMARY

The article discusses the peculiarities, history, lyrical and dramatic features of the genre of "Word game songs" belonging to the Karakalpak folklore, including children's folklore. This genre is also analyzed as an independent genre of folk art.

ФАРИДА АФРЎЗ ИЖОДИДАГИ УЧЛИКЛАР ШЕЪРИЙ ЖАНР СИФАТИДА

Г.Дошанова – катта ўқитувчи

Бердақ номидаги Қарақалпақ давлат университети

Таянч сўзлар: учлик, шеърий жанр, поэтика, маҳорат, услуб, ижод.

Ключевые слова: троика, поэтическая форма, поэтика, стиль, творчество.

Key words: Trinity, poetic genre, poetry, skill, style, creation.

Дунё адабиётида, хусусан, шеърий асарлар шакл ва мазмунига кўра жанрларга ажратилади. Одатда ҳар қандай шоир ўз қалбидаги ҳис-туйғулар мазмунини маълум бир шеърий шаклга солиб баён қилади. Жаҳон шеърияти тарихига эътибор берилса, айрим шеърий

жанрлар маълум бир миллий характер-табиатига, жанр генезиси-келиб чиқишига кўра муайян бир миллат ёки ҳудудга ҳам тегишли бўлади. Шу жиҳатдан шеърий жанрлар жуда улкан категория сифатида Шарқ ва Ғарбда яратилган шеърий жанрларга бўлиниши

мумкин. Ғазал, мухаммас, қасида, таржибанд, туюк, рубоий, фард каби бир қатор жанрларни Шарқ адабиётига боғлаб тушунтириш ва муҳокама қилиш ўринли бўлади. Сонет, романс, верлибер ва шу типдаги бир қанча шеърӣ жанрлар борки, уларни Ғарб адабиёти негизда тадқиқ қилиш тўғри. Бироқ кейинги йилларда Ғарб ва Шарқ шеърӣ жанрлар, дунё шеърӣятидаги айрим жанрларнинг ўзаро интеграцион, қоришиқ-синтез жараёни ҳам кузатилмоқда. Замонавӣ шоирлар ижод намуналарида шарқдан ҳам, ғарбдан ҳам таъсирланган ҳолларга дуч келиш мумкин. Зеро, ўз вақтида аруз вазнига асосланган шеърӣ жанрлар билан параллел равишда XX аср бошларида дунё шеърӣятида кенг қўлланилган бармоқ вазнидаги шеърӣ шакл, яъни ҳар бир мисранинг унли товушларга асосланган саноклари ва турокланиш негизи бу шеърӣ шакл асоси эди.

Дарҳақиқат, кейинги йилларда тобора оммалашган ўзбек шеърӣятидаги уч мисрадан таркиб топган шеърӣ шакллари, албатта, бир томондан ўзбек мумтоз адабиёти намуналари ёки халқ оғзаки ижодида боғлаш ҳам мумкин. Аммо бир қатор шоирлар томонидан ёзилаётган уч мисрадан иборат шеърларни япон шеърӣятидаги хайку-хокулари билан уйғун муҳокама этиш яна ҳам ўринли бўлади. Бу жанрга адабиётшунослик китобларида: “Хокку, хайку (японча “илк мисралар”) – япон шеърӣятидаги анъанавӣ катъӣй шеърӣ шакл, лирик жанр деб ифодаланади. Хайку уч мисрадан ташкил топиб, биринчи ва учинчи мисраси беш бўғинлик, иккинчи мисраси эса етти бўғинлик ўлчовда бўлади ва бу жиҳатдан у танканинг дастлабки уч мисраси билан бир хил бўлиб, шеърнинг асосӣй фикри акс этган “илк мисралар” хайку номли катъӣй шеър шакли сифатида қарор топган”[4], деган фикр берилди. Бироқ ўзбек шоирлари ўз тажрибаларида бу жанрга хос қонидани катъӣйлаштирган эмас. Шу боис ўзбек шеърӣятидаги учликларга алоҳида адабий ҳодиса сифатида қараш лозим.

Кузатишимизга кўра Рауф Парфи, Хуршид Даврон, Анвар Обиджон каби машҳур ўзбек шоирлари қўллаган учликлар ўз табиатига кўра бирор кичик ҳодиса ва унинг поэтик талқини ўлароқ майдонга келгани маълум бўлади. 2000-2005 йиллар оралиғида ёзган “Самарқанд хайкулари” туркумини Хуршид Даврон устози Рауф Парфига бағишлайди ва улардан бирида бевосита шоир номи тилга олинади:

“Шафтоли гуллари тўкилар

Рауф Парфи қабри устига —

Қанчалар меҳрибон кечиккан баҳор!” Хуршид Даврон қалбидаги устозига меҳр-муруватни табиатдаги гулларнинг тўкилишига уйғун баён қилади.

Шунингдек, замонавӣ ўзбек шоирларидан бири Фарида Афрўз томонидан ёзилган учликлар “тасбеҳ” деб номланди. Бу шоира учликлари орасида ҳам Рауф Парфининг тилга олиниши бежиз эмас:

“Рауф Парфи бир кун оч қолди,

Аввал одамлардан, сўнгра

Сувараклардан ёзғирди...”

Шоира Р.Парфи табиатига хос ғалати бир ҳақиқатни, унинг бошқаларга ўхшамаган ҳаёт тарзининг битта қиррасини ўз шеърӣда шундай баён қилади.

Фарида Афрўзнинг адабий тажрибалари, янгича шеърӣ шакллари хусусида таниқли олим, профессор Қозокбой Йўлдошев айнан “Тасбеҳ” (2006 йил, “Шарқ принт” нашриёти) деб номланган китобидаги учликлар хусусида шундай таъкидлайди: “Фарида Афрўз тасбиҳларида ҳам сўзли мисралар ёрдамида чуқур маънони ифодалашга эришади. Қизиғи шундаки, барча тасбиҳлар уч сатрдан иборат бўлса ҳам уларнинг ички қурилиши, жойлашуви йўсини ва бўғинлар миқдорида катъӣй бир хиллик йўқ” [2].

Шунингдек олим, “тасбеҳ” илгари поэтик атама сифатида қўлланилмагани, шоира Фарида Афрўз ўз учликларини тасбеҳ шодасидек тизиб, тасбеҳни шеърӣ жанрга айлантириб бадиийлаштирганлигини таъкидлаб ўтади. Мушоҳада қилсак, бу ҳам Фарида Афрўз учликларига хос битта хусусиятни ифода қилади.

Шоира ёзади:

“Бугун тонгда тирик уйғондим,

Бир коса сув ичдим...”

Шукр...”

Учликдаги уч нуқталар маъно ташиши билан бирга бу шеърда профессор Қ.Йўлдошев ургу берган мисралараро бўғинлар сонининг турличалиги, битта бўғиндан иборат “шукр” сўзининг битта мисрага жойлашиши ҳам кўринади.

“Ҳақ, дўст, ё Оллоҳ!”

Бу бир сатр шеър.

Ҳали ҳеч шоир бундан ўтказиб айтолмади”.

Одатда кичик шеърӣ жанрга мойиллик ижодкорнинг табиатида мавжуд бўлмоғи лозим. Фарида Афрўз учлик жанрида ижод қилар экан, унинг ҳиссий фитрати шунга мойил бўлган. Юқорида берилган, дарвешлар томонидан кўча-кўйда тақрорлаб юриладиган “Ҳақ, дўст, ё Оллоҳ!” муножотига шоиранинг муносабатидан айнан шу мойилликни сезиш қийин эмас. “Ҳақ, дўст, ё Оллоҳ!”ни шоира битта мисрдан иборат шеър деб баҳолашни маъқул билади. Аслида, ижод аҳлининг қарашларини, шеърӣ дунёсини уларнинг ёзган асарлар моҳиятидан келиб чиққан ҳола муносабат билдириш ўринли бўлади.

Ижодкор сўз қидириш, янги фикр айтиш, ўз қалбини номоеъ этиш фурсатини пойлайди. Сўз устида мушоҳада юрилади. Шоирлар сўзнинг турли маъно қирраларига безътибор бўлмайди.

“Балким...” деган сўзни яхши кўраман,

Умид бор, илинж бор бу сўзда.

Ҳеч бўлмаса, “Эҳтимол...” дегин!”

Фарида Афрўз сўзни шундай ҳис этади. Ҳақиқатан ҳам “балки”, “эҳтимол” каби сўзларда аллақандай юмшоқлик, майинлик, умидворлик сезилади. Буни шеър ўқувчиси фақат шоирлар таъкидидан кейин чуқурроқ сезиши мумкин, албатта.

“Сумбулаю, сумбула

Сенинг кўнглинг ким билан?

Мен кетаман дил билан”.

Халқ оғзаки ижодида шундай оҳангли ошиқ ва маъшук ўртасидаги айрилиқ ва висол онларининг изтиробли ўйлари ифодаланган кўшиқ бор. Шоира ундаги айрим – битта-иккита сўзни ўзгартириш билан, хусусан, ташқи ҳолатни ичкарига – дилга кўчириш билан оригиналликка эришади.

Дарҳақиқат, агар Фарида Афрўз ёзган учликларга диққат қилинса, юқоридаги каби халқона пафос, халқ маталлари ва мақолларини ўз шеърӣ тафаккури воситасида қайта муҳокамадан ўтказган ҳолатлари кўп кузатилади:

“Мен сени жуда кўп ахтардим,

Дунёни гир кездим, ташна, бемажол

Олдимдан оққан сув”[4].

Инсон зоти ҳамиша изланишда, нимадир ахтаради – гоҳида излаганини топади ҳам. Баъзан ўз қалбига яқин нарсаларни олислардан излаб юради. Шундай ҳолатлар учун: “Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ”, деган халқ таъбири бежиз ишлатилмайди. Шоиранинг юқоридаги учлиги муталааси сўнгида беихтиёр халқона ўша таъбир ёдга тушади ва лирик қаҳрамоннинг ҳолати, кайфияти чуқурроқ англаб олинади.

Худди шундай мазмунни бошқа бир учлигида ҳам кузатиш мумкин:

Сичқон-ку, инига сиғмайди, аниқ

Қизиқ, унга ғалвир не керак?

Наҳот, элаб ейди ҳаром донини”.

Бу учликда катта маъно мужассамдир. Сичқон киёфасидаги одамлар кўз олдингизда намоён бўлади. Сичқон табиатли кимсаларнинг ҳалол ва харомга муносабати тасаввурда шаклланади. Муҳими, биринчи мисирадаги “Сичқон-ку, инига сиғмайди” маълумотининг ўзиданок халқ орасида жуда кенг оммалашаган “Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига”, деган бир матал хаёлга келади. Зотан, қўлидан иш келмайдиган, катта гапириб, бирор юмушни қойиллатмайдган кимсаларга нисбатан, айнан юқоридаги таъбир қўлланади.

Шеърятда воқеий тасвир кўп қўлланилмайди. Аммо Фарида Афрўз учликлари орасида болалар ҳаётига хос муҳим ҳодисаниг бадий тасвири мавжуд. Шоира ёзади:

“Аравага осилиб келар,
Эскифуруш чолнинг ортидан,
Мактабидан қочган болалар”.

Биринчидан, айнаи учликнинг биринчи мисрасиданок кишлоқ муҳити ҳаёлимизда жонланади. Иккинчидан, болалардан эски-туски нарсалар эвазига турли митти ўйинчоқлар алмашиб юрадиган “шарабарачи” чоллар эсга келади. Шоиранинг тасаввур қуввати шундаки, одатда шундай чоллар изидан “мактабидан қочган” шўх-шодон болалар эргашиб юради.

Адабиётшунос Қахҳоржон Йўлчиев ўзининг “Типологик ўхшашликлар: бирлик ва учлик” номли монографиясида ўзбек ва жаҳон шеърятдаги кичик лирик жанрларни типологик ўхшашликлар нуктаи назаридан қиёслади, уларнинг ўзаро фаркли ва ўхшаш жиҳатларига тўхтади. Шу монографияда адабиётшунос учликлар генезиси тўғрисида шундай мулоҳаза юритади: “Учлик шеърый жанр ўзбек мумтоз шеърят тарихида учрамаган ҳолда, учлик банд ёки уч мисра шаклидаги асарлар ўзбек халқ оғзаки ижоди ва исломгача бўлган адабиёт намуналарида учрайди”[5]. Шунингдек, олим изланишларига кўра бундай шеърый шакл ўзбек шеърят тарихида “уч мисралаи шеърлар икки кўринишда” учрашига урғу беради. Улардан биринчиси, албатта, уч мисрадан таркиб топган бандлар бўлса, иккинчиси алоҳида уч қатордан иборат бўлган алоҳида шеърлардир.

Фарида Афрўз ёзади:
“Дунёни бозорга ўхшатадилар,
Дунёни ҳар нега менгаш мумкин,
Масалан, ўргимчак тўрига”.

Қ.Йўлчиев Фарида Афрўзнинг ана шундай фалсафий моҳиятли учлик шеърларида нисбатан “лирик, ҳиссий-фалсафий мазмун ва эркин вазни билан кўзга” ташланишига алоҳида урғу беради. Аслида юқоридаги учликни ўқиган ўқувчи Абдулла Ориповнинг тўрт мисрадан иборат “Мен англаб етган фалсафа” деган шеърини ёдга солади:

“Бозорга ўхшайди асли бу дунё,
Бозорга ўхшайди бунда ҳам маъни.
Иккиси ичра ҳам кўрмадим асло,
Молим ёмон деган бирор кимсани”[5].

Фарида Афрўз “Дунёни бозорга ўхшатадилар” деганида машҳур шоирнинг айнаи тўртлигини ҳам назарда тутган бўлиши мумкин. Дарҳақиқат, Абдулла Орипов тўртлигида жуда катта фалсафий маъно-мазмун мужассамдир. Айнан шу фалсафий-ҳиссий йўсин ифоданинг кучайтирилган бир шакли Фарида Афрўз ташбеҳида ҳам кузатилади, яъни шоира дунёни “ўргимчак тўрига” ўхшатади. Дунё учун шундай

шоирона метафорасида Фарида Афрўз ўзигача бўлган дунё таърифига янги бир шеърый муносабат билдиради. Энг муҳими, бу ташбеҳ шеър мухлисининг эсида кўп вақт сақланиб қолади.

Ҳар қандай ижодкор учун дунёда ота-онасидан кўра табаррукроқ бошқа бир кимса бўлмайди. Фарида Афрўз ўз шеърларида Ота образини миллат образи даражасига кўтаради. Бу фикрни қўйидаги иккита учлик мисолида исботлаш ўринли бўлади:

“Менинг жуда тарихим узун,
Илдизим ҳам нақадар, чуқур,
Фақат пахта экиб ўтмаган одам”
Ёки:

“Тил теккизма, миллатимга, қўй,
Даҳо туккан ҳар йили онам,
Отам фақа-а-а-т пода бокмаган”.

Ўзбек халқи табиатига кўра кейинги юз йилликда дунёга пахтакор сифатида танилди. Боринки, пода боқиш, чўпонлик ҳам ўзбек халқига мос. Аммо Фарида Афрўз талқинидаги миллат - бу улуг аждодлари бор миллатдир. Шунинг учун у миллат тарихининг қадимийлигига, маънавий илдизлари нақадар бақувват ва чуқурлигига урғу беради. Кейинги учлик, юқоридаги учлик давоми ўлароқ майдонга келган бўлса – не ажаб?! Шоиранинг поэтик тафаккури тарих ва миллат илдизи орқали ўтиб, даҳоларга бориб такалади. Шу билан бирга подачилик, чўпонлик ҳақидаги тушунча инкори учун “фақа-а-а-т” сўзини атай бир неча унли товуш эвазига чўзиб беради. Бу ҳам шоира шеърларидаги бадий хусусиятнинг муҳим бир қирраси ҳисобланади.

Фарида Афрўз бир учлигида:
“Анча бўлди шеърлар ёзмадим,
Анча бўлди беҳушман, демак,
Тириклигим ёдимдан чикди”.

деб ёзади. Ижод аҳли учун қаламнинг қимирлаши, яхши асарлар ёзиши – бу тириклик рамзидир. Шоир ёки шоира деган номни қозониб, сўнгра ижод қилмаган одам тиниб қолган сувга ўхшайди. Ҳатто бу ҳолни Фарида Афрўз “Тириклигим ёдимдан чикди” деб ифодалайди. Инсон бошига келадиган дард, алам, шодлик, сурур, қувонч, айрилиқ “надомот бор, бахт бор, армонлар бор” экан, шоира ўз шеърларига қарата “Сен ҳам борсан, сен борсан - шеърим” деган муҳим бир таъкидли мурожаатни баён қилади. Дарҳақиқат, Фарида Афрўз учликлари юзасидан олиб борилган изланишар, фикр-мулоҳазаларни қўйидагича хулосалаш жоиздир.

Биринчидан, ўзбек шеърятдаги тажрибавий йўсинда майдонга келган учликлар ўзбек мумтоз адабиёти, халқ оғзаки ижоди ҳамда дунё адабиёти булоқларидан баҳраманд бўлди.

Иккинчидан, учликлар таржимаси ва тажрибаси тарихида истеъдодли шоир Рауф Парфининг алоҳида ўрни бор. Шу боис издош шоирлар унга нисбатан эҳтироми шеърый йўсинда эргашганлар.

Учинчидан, Фарида Афрўз ўз учликларида халқ озаки ижоди намуналаридан унумли фойдаланди ва ўзига хос шоирона ташбеҳлар қўллади.

Тўртинчидан, Фарида Афрўз ўз учликлари билан айнаи кичик жанрнинг имкониятларини кенгайтди. Уларга халқона пафос, ҳаётий-фалсафий мазмун бағишлади. Шу билан бирга шоира ўз ижодида нисбатан шеърый муносабатлари ҳам учликлари, умуман, шоира ижодини баҳолаш учун муҳим далил бўлади.

Адабиётлар

1. Абдулла Орипов. Шеърлар. Достонлар. -Тошкент: “Шарк”, 2019.
2. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. -Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2006.
3. Йўлчиев Қ. Типологик ўхшашликлар: бирлик ва учлик. -Тошкент: “Турон замин зиё”, 2016.
4. Курунов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. -Тошкент: “Академнашр”, 2010.
5. Фарида Афрўз. Ушшоқ. -Тошкент: “Шарк”, 2004.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада шоира Фарида Афрўз ижодидаги учликлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, шеърӣ жанр сифатида такомиллашиши, учликларни ёзишда шоиранинг услубий маҳорати, учликлар поэтикаси масалалари қиёсий таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В этой статье проанализированы троицы поэтессы Фарида Афруз и её художественные особенности, её развитие как поэтического жанра, мастерство поэта и поэтика троицы.

SUMMARY

This article analyzes the trinity of the poetess Farida Afruz and its artistic features, its development as a poetic genre, the skill of the poet and the poetics of the trinity.

«DÁWLETIYARBEK» DÁSTANÍNDA KÓRKEMLEW QURALLARÍNÍN QOLLANÍLÍW ÓZGESHELİKLERI

U.Esemuratova – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch sózlar: «Davletiyarbek» dostoni, folklor, metafora, epitet, doston, giperbola, anafora, obraz.

Ключевые слова: эпос о «Давлетиярбеке», фольклор, метафора, эпитет, эпическая поэма, гипербола, образ.

Key words: the epic of «Davletiyarbek», folklore, metaphor, epithet, epic poem, hyperbola, anaphora, image.

«Dáwletiyarbek» dástanında keltirilgen kórkem súwretlew quralları kúta bay hám hár túrli bolıp, olar dástannıń xalıqlılıǵı, kórkem ózgesheligi, ideyası menen tıǵız baylanısqa. Xalqımız ózleriniń bahalı dóretpelerinde tereń sińisip ketken eń jaqsı kórkemlew quralların mın jıllar qatarına haqıyqıy turmıs qubılısı hám tájriybesi tiykarında payda etti[1].

Qaraqalpaq folklorında jıyı qollanıwshı troplardıń biri metafora. Metafora kórkem shıǵarmada súwretlenip atırǵan obrazǵa sırtqı kórinis yaqı belgili bir qásiyeti jaǵınan uqsaslıǵına qaray obrazlardı almastırıp sóyleytuǵın poetikalıq qural. Ayırım jaǵdaylarda metaforalar teńewlerge da uqsap ketedi. Biraq teńewler grammatikalıq qurallar arqalı teńlestiriletuǵın nárseler qatnasadı, al metaforada tiykarǵı súwretlewshiniń obyektı uqsatılǵan atama menen tikkeley ataladı. «Dáwletiyarbek» dástanında metaforalardıń ayırım úlǵileri ushırasadı:

Janıma batıp tur rahibtiń sózi,
Búlbúldi ushırıp, gülden ayırdı.
Sizler kába, biz bir hajı,
Zıyarat áylesem saña.
Dáwletyarbek boshqa ómirin ótkermish,
Aq sút bergen kábam anam amanmı[2]

Mısalda alınǵan qatarlarda berilgen metaforalar dástannıń kórkemligin asırıp kórsetilgen. Yaǵnıy, er jetken jigitlerdi búlbúlge, al qızlardı gülge uqsatıp burınnan kiyatırǵan xalıq awzındaǵı sózler. Sonday- aq, júreginde muhabbat ushqını oyǵan ashıqlardı búlbúl menen gülge mezgetkenindey, dástanda ashıqlardıń bazı sebeplerge baylanıslı ayrılıqqa ushırawı metaforalıq usıl menen awısıp qollanılǵan. Musılmanlar analar hám hayal-qızlardıń ullılıǵın bildiriw ushin olardı «Kába» ǵa teńeydi. Sebebi, jánnet- analar ayaǵı astında,- degen maqaldıń barlıǵı tosınan emes. Mine, usınday analarımızdı ulıǵlap, olardı kóklerge kóterip, húrmet-izzetin ornına qoyıw, dástanda sheberlik penen berilgen. Kópshilik jaǵdsaylarda qaraqalpaq dástanlarındaqı metaforalar xalıq awızeki dóretiliwshiligindegi ayırım tayar túrindegi qatarlar menen de keledi.

Epitet troplardıń eń kóp qollanılatuǵın túrlerinen biri bolıp, ol arqalı dástandaqı qaharmanlardıń yamasa súwretlenip atırǵan zattıń, qubılıstıń birden kózge túserlik ayqın belgisin atap kórsetedi. Qaraqalpaq dástanlarında epitetler tiykarınan turaqlı formasın saqlaydı, al geypara jaǵdaylarda atqarıwshınıń ózinshelik atqarıw sheberligine baylanıslı óz formasın ózertip te jiberedi. Mısalı:

Kózleriń, qashlarıń quralmısh káman,
Lábleriń shıyrın, tisleriń marjan.
Júyrik bedew, keskir qılısh,
Qolında tayar bolmasa.
Jorǵa minip, shıka chigip júrerler,
Alǵır lachın, shunqar qusları bardur [2].

Dástandaqı epitet arqalı súwretlenip atırǵan nárseler (kóz, qas, qılısh) belgisin ayrıqshalap kórsetip, oǵan kitapxannıń

dıqqatın tartıwdı maqset etken hám dástannıń emociional, ekspressivligin tereńlestirgen. «Kózleriń qashlarıń quralmısh káman» epiteti arqalı qızdıń gózzalıǵı, «tisleriń marjan» epitetinde tisiniń marjanday appaq ekenligi, «júyrik bedew» bedewdıń shapqırılıǵı, tezligi, «keskir qılısh» epitetinde bolsa, qılıstıń ótkirliǵın sáwlelendirgen. Dástandaqı epitetler adam yamasa zattıń sapasın kórsetip qoymastan, onıń mánisin tolıq etip jetkerip beriwge háreket etken.

Barlıq xalıq dástanları sıyaqlı «Dáwletiyarbek» dástanında da giperbolalar súwretlew usıllarınıń tiykarǵı ózgesheligin quraydı. Sonlıqtan dástanda ushırasatuǵın hár qıylı súwretlew quralları belgili dárejede giperbolalıq qásiyetke iye bolıp, dástanda Dáwletiyarbektiń kúsh-ǵayratın bayanlawda kúta aktiv qollanıw, sheber xalqımızdıń fantaziyası menen ushlastırılǵan:

Dáwletiyar der pikirim, zikirim dawama,
Ot chıqar aǵızınan shekken ahıma
Maydan ichra Rustem kabi haybatlı
Sher, filning quwatı, arıslan sıpatı[2].
Folklorında giperbolizm adamlardıń tábiyattaǵı hám jámiyettegi güresindegi ushırasatuǵın qarama-qarsı kúshlerdi jeńiwge hám olardıń üstinen üstemlik etiwge baǵdarlanıwı menen sóz etilip otırǵan predmettiń yaqı qubılıstıń tereń estetikalıq sırın ashıp beriwge qaratılǵan.

Ájdarhaday atlar bilan,
Jannan kechken mártler bilan,
Lalawlashqan gurtlar bilen,
Anda ushıradı taǵlar[2].

«Dáwletiyarbek» dástanında da onıń mártlik islerin, batırılıǵın súwretlew menen birge adamlardıń minez-qulqın ashıp beriwde de qollanılǵanın kóriwimizge boladı. Qaraqalpaq eposında teńewler jıyı ushırasadı hám turaqlı epitetler sıyaqlı anıq kózge taslanadı. Olar jıraw, baqsılar tárepinen obrazǵa, xarakterge biyparwa paydalanılmaydı, al kórkem súwretlewdiń bahalı quralı bola otırıw, olardı ashıp beredi. «Dáwletiyarbek» dástanında teńewler hár qanday obrazdıń, epizodtıń mazmunın ayrıqshalıǵına hám ózine tán bolıwına ılayıqlı túrde beriledi:

Uch yashında shıyrın tildur,
Tórt yashında búlbúldur,
Besh-altıda qızıl güldur... [2]

Bunda hayal qızlardıń ósip kamalǵa keliwinde hár bir jasın belgili bir predmet penen teńeydi, yaǵnıy úsh jasında endi sóylewdi úyrenip kiyatırǵan waqtın shıyrın tilge, tort jasın búlbúlge, bes-altı jasın qızıl gülge teńeydi.

Bashına ayaǵı tamamı adap,
Láyli, gáwhar kibi tishları sadab.
Maydan úze Rustem kibi aybatlı,
Sherlerdey ǵayralı, arıslan sıpatlı [2].

Bul qatarlarda Láyli, gáwhar kibi, Rustem kibi, sherlerdey ǵayratlı, arıslan sıpatlı teńewlerdiń paydalanılǵanlıǵı, dástannıń kórkemlik ózgesheligin ótkir, tásirli

etip kórsetilgen. Dástanda qollanilgan kórkemlew qurallariniń jáne bir túri sinekdoxa bolıp, ol dástanda tómendegi qatarlarda qollanılğan:

Bizni qayğıрмаǵıl, saqla bir bashın,
Ol dostıńdur ózge elge barmaǵıl [2].

Sinekdoxa usılı menen sóz máńisiniń awısıwınıń eń ónimli túri – adam hám haywanlardıń músheleri atamasınıń pútindi ańlatıw ushın qollanılıwı bolıp esaplanadı[3]. Bul jerde «bir bashın» sinekdoxa arqalı adamnıń ózi názerde tutılğan. Adamnıń ornına onıń bir múshesi arqalı ańlasılğan máni sinekdoxalıq xızmet nátiyjesinde ámelge asqan. Sonıń menen birge dástanda adamnıń bir múshesi arqalı súwretlewden tısqari, nárese menen de adam obrazın jaratqan. Mısalı: Álqıssa, Dáwletyarbek bul yerlerden atlanıp jol tartıp barar edi, uzaqtan eki qızarǵan qararı kórdi. Bunda eki adamnıń uzaqtan kiyatırǵanlıǵı súwretlengen.

«Dáwletyarbek» dástanında gáptiń basında birdey sózlerdiń qaytalanıp keliwi– anafora qubılıs da ushırasadı. Olar waqıyanı bayanlawda ayrıqsha tús berip, onıń kórkemlik jaǵınan bayıtıp turadı. Dáwletyarbek Iran jurtına zindangá túsip, ol jerdiń eń kúshli sóz sheberi, baqsısı Asayı-Musayı menen aytısqan waqtındaǵı onıń sózlerinde, usı kórkemlew quralın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Ol nedúrkim, anıń qarnın juwdılar,
Ol ne eken ichmey-jemey toydılar,
Ol kim eken postın tiri soydılar,
Shayır bolsań bizge shunnan xabar ber[2].

Dástanlarda bunday sózlerdiń qaytalanıp keliwi bir tárepten kólemli epikalıq dástanlardı atqarıwshı jırawlardıń yadında jaqsı saqlanıp qalıwın támiyinlewde xızmet etse, ekinshiden bunday sózlerdiń tákirarlanıp qollanılıwı arqalı qaytalanıp atırǵan sózge hár saparı jańa máni beriwge, sózdiń tásirlik kúshin artırıwǵa umılǵanın kórsetedi.

Адебиетлар

1. Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. –Ташкент: 1965
2. Қарақалпақ фольклори. XIX том. –Нөкис: 2010.
3. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. –Toshkent: 2015.

Bu maqolada "Davletyorbek" dostonida qo'llanilgan so'z ma'nolarining ko'chish usullari misollar yordamida analiz qilingan. Davletiyorbek dostonida juda ko'p badiy tasvirlash vositalari bor. Dostonida metafora, epiteta, giperbola, anafora, epifora va boshqa badiy tasvirlash vositalariga malum darajada misollar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье методы значения слов, использованные в эпосе «Давлетёрбек», анализируются на примерах. Эпос Давлетёрбека имеет множество художественных средств. В эпосе приведены некоторые примеры метафоры, эпитета, гиперболы, анафоры, эпифоры и других средств художественной выразительности

PEZIOME

In this article, the methods of word meanings used in the epic "Davletyorbek" are analyzed using examples. Davletiyorbek's epic has many artistic means. The epic gives some examples of metaphor, epithet, hyperbole, anaphora, epiphora, and other means of artistic expression.

SUMMARY

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰШЫЛЫҚ ӨНЕРІ ХӘМ ШАНҚАЙ ЖЫРАҰ ДӨРЕТИҰШИЛИГИ

Г.М.Эгамкулова – таяныш докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: жиrow, жиrowчилик мактаби, бахши, дoston, Шанқай жиrow, адабий мерос, импровизаторлик.

Ключевые слова: жиrow, школа жиrow, бахши, эпос, Шанқай жиrow, литературное наследие, импровизация.

Key words: jirov, jirov school, bakhshi, epic, Shankay jirov, literary heritage, improvisation.

Жыраўшылық өнери өзиниң ерте дәўирлерден берли киятырған узақ тарийхына ийе өнер болып, сөз хәм саздың өз ара уйғынлығы нәтийжесинде кәлиплескен. Қарақалпақ жыраўшылық өнери өз сағасын қобыздың пири Қорқыт атадан баслап (X әсир), XIV әсирдеги Соппаслы Сыпыра жыраўға жалғастырады. Соннан кейин, бул өнерди Ноғайлы дәўириндеги Асан қайғы (XV), Қазтуўған жыраў (XV), Доспанбет жыраў (XVI), Шалкийиз жыраў(XVI) даўам еттирип, Мүйтен жыраў (XVII), Жийен жыраў (XVII), Шанқай (XIX) жыраўлар жалғастырады.

Қарақалпақ жыраўшылық өнери бизиң ҳәзирги дәўиримизге шекем бир қанша жолларды басып, көп

«Dáwletyarbek» dástanınıń sózlik quramında anafora menen bir qatarда, gáptiń keyninde birdey sózlerdiń tákirarlanıp keliwi epifora qubılısı da ushırasadı. Mısalı:

Búlbúldiń qımbatı qızıl gúl bilen,
Yaxshi yigit qadiri mudam el bilan,
Sen hám meniń bilan, men seniń bilan.

Dáwletyar der joldash bolǵan,
Bizge ǵoshshı sırdash bolǵan,
Qıyın kúnde muńlash bolǵan.
Patsha xanlar mingen taxtınan túsher,
Er jigit iǵbalı baxtınan túsher,
Alma kóz bedewler raxtınan túsher[2].

Bul mısallardaǵı «bilan», «bolǵan», «túsher» sózleri qosıq qatarınıń keyninde tákirarlanıp kelip, epiforaǵa ayqın mısál bola aladı. Bul qosıq qatarlarında bir sózdiń bir neshe mártebe birdey máńide qaytalanıp keliwi nátiyjesinde onıń kórkemlik dárejesi tómelenmey, hár qatarда jańa máńini payda etkenin kóriwimizge boladı.

Tildegi kórkem súwretlew qurallarınıń payda bolıwı, qollanılıwı ulıwma alǵanda belgili táriyxıy dáwir menen sheklenedi. Biraq onı sol dáwirdiń ramkasınan shıǵıp ketpeydi dep úzil-kesil aytıw qıyın. Bir neshe ásir burın dórep, házirge shekem aytılıp júrgen qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń kórkem tili, olardıń estetikalıq tásiiri bunıń ayqın dálili boladı[1]. Haqıyqatında da, dástandaǵı kórkem súwretlew quralları dástan dórege dáwirge baylanıslı bolıp, onıń kórkemlik tilin bayıtıp turadı.

«Dáwletyarbek» dástanındaǵı súwretlew quralları forma hám mazmun jaǵınan áhmiyetli orındı iyeleydi. Kórkem sóz iyesi kórkem sóz ustaları bolǵanıday, dástanlardaǵı kórkem súwretlew quralların xalqımızdıń sheber insanları dóretken. Kórkemlew quralları qaraqalpaq tiliniń rawajlanıw táriyxı menen tıǵız baylanıslı bolıp, geypara jaǵdayда házirgi dáwir ádebiyatı tiliniń rawajlanıwına jetkilikli dárejede tásir jasaydı.

әсирлик басқышлардан өтип келгенлиги кәнигелерге кеңнен мәлим. Мине, усы узақ дәўир аралығында жыраўдың, оның саз әсабы қобыздың, улыўма жыраўшылық өнердің ең бийик шыңларға шығып раўажланған ўақытларыда, хеш кимге қызық болмай итибардан шетте қалып кеткен гезлери де болды. Бизге мәлим Кеңес ҳүкметиниң 1930-1940 жылларында биз сүйип атқаратуғын хәм тыңлайтуғын «Едиге», «Ер Шора» сыяқлы дәстанларды атқарыў қадаған етилгенлиги, оны атқарған жыраўларды куўдалаў, жазаға тартыў сыяқлы ислердің әмелге асырғанлығы, хәтте 1950-жыллардан тап Ғәрезсизликке дейинги дәўирлер ишинде де «Алпамыс», «Қоблан» сыяқлы

дәстанлар үстінде болған ескиликтің сарқыты деген нигилисттик көзқараслардың сарқыты сақланып келгенлигі хеш кимге сыр емес. Өне, әйне усындай кертартпа көзқараслар менен иллетлер жыраўшылық өнериниң белгилі бир ўақытларға шекем раўажланыўына, оны туўған халқынан алыслатыўға себепши болған факторлар десек қәтелеспеймиз.

Көрип отырғанымыздай, жыраўшылық өнери урыстан кейинги дәўирлерде де оғада қыйын жағдайларда раўажланған.

Бирақ, қандай қыйын жағдайлар болыўына карамастан бул өнердің хәзирги түркий халықлар ушын тек бизде ғана сақланып қалыў сырлары таң қаларлық хәм изертлеўге турарлық қубылыс.

Жыраў-халықлар арасында дәстан, термелерди атқарыўшы халық жыршысы болған. Үлкен жәмийетлик жыйындарда, той мерекелерде жыраўлар қобыз бенен термелерди атқараған. Халық арасында үлкен сый-хүрметке ийе болған жыраўлар бақсышылық пенен де шұғылланған. Халық батыры болған. Олар халық басына аўыр күнлер түскенде өзлериниң өткир сөзлери менен, тәсиршең жырлары менен халықты бирлестиріп, халық пенен бирге болған. Халықтың улы менен қызларының ўатанды, елди қорғаўдағы ерлик ислерин көркем сөз бенен тәриплеген. Өзинен кейинги шәкирт қалдырыў оларға дәстүр болған. Жыраўлардың шебер, көркем таланты менен жыраўшылық өнери де қәлиплескен.

Жыраўшылық өнерин биз тек қарақалпақ халқында ғана бар, тек бизде ғана сақланып қалған деп еркин хәм аңсат қылып айтамыз. Бирақ, усы күнге шекем жетип келиўи аңсат болмағандығы хәққында жоқарыда келтирилген мысаллардан басқа да толып атырған фактлер менен дәлиллеймиз мүмкин.

Қарақалпақлар Қокан, Даңғара, Балықшы, Нурата, Байсын, Кенимех районларына жунгарлар шабылыўынан алдында қоныс басып, жасап келгенлиги тарийхтан мәлим. Сонлықтан, Қарақалпақ жыраўшылық өнери жоқарыдағы аймақларда да ең жайып, раўажланып, шебер жыршылар, дәретиўшелер қәлиплести. Усындай дәретиўшилердің бири, Жийен жыраўдан кейинги «Қырық қыз» дәстанын ең жақсы атқарыўшылардың бири болған Шаңқай жыраўды айрықша атап өтсек болады. Шаңқай жыраў хәққында толық мағлыўматлар тарийхый архивлерде оғада аз. Айырым мағлыўматларға қарағанда оның шын аты Досмухаммед, ямаса Досымбет болып, қарақалпақлардың маңғыт урыўы, оймаўыт тийресинен болған. Шаңқай жыраў шама менен 1814-жылы дүньяға келип, 1884-жылға шекем өмир сүрген. Ол Бухара этирапы, Нурата таўларының етеклері, хәзирги Кенимех этираптарын мекән етип жасаған. Шаңқай жыраўды айырым орынларда «Шаңкөт», «Шаңкет» деп келтирип өтилген. Илимпаз Қаллы Айымбетов бул бойынша «Гейпара мағлыўматларда Шаңқай жыраўды ондағы өзбеклер «Шаңкет» деп атаған дейди. Қоңсы халықлар гейбир атамаларды өзиниң сөйлеў тилине бейимлеп алады» [1:84] –деген пикирди айтып өткен.

Ал, Табысқан Қанаатов болса «Шаңқай» ямаса «Шаңкөт» оның көп ел гезип бир жерде турақламай жырлайтуғынына қарап берилген лақабы болса керек» - деген пикир билдиреди [4:62].

Шаңқай жыраўдың атқарған наамалары, дәстанлары деп «Гөрүғлының туўылыўы», «Әўезхан», «Күнтуўмыш», «Гүлайым», «Даллы айым», «Қаншайым», «Шийрин-Шәкер», «Малика хайяр», «Толыбай сыншы» дәстанлары хәм «Шаңқай жолы» наамасын айтады. Шаңқай жыраў Нуратадағы қарақалпақлардың хәм өзбеклердің ортақ жыраўы

болған, өзбеклер оны «бахши» деп атаған. Оның мынадай қосығы халық тилинде сақланған:

Мениң атым Шаңқай бақсы,
Бир сөзим бар саздан жақсы,
Мениң хәўжим сонда келер,
Татлы болса кимниң асы.

Шаңқай жыраў – шебер жыраў болыўы менен бир қатарда, импровизатор, өз ортаны сын күлкіге бөлеп жүретуғын жүдә хәзилкеш адам болған. Ол жасаған дәўирлерде жыраўлар жолаўшылар танымайтұғын журтқа келгенде сорастырып жүрип қызлы байдың үйине түседі екен хәм үй ийеси менен бирге шыққан қызға атына жем жегизиў ушын дорбасын услататуғын болған. Дорба аўыр болғаны ушын байдың қызы дорбаның тек ғана шерегин толтырып әкеліпти. Сондай пайытлардың биринде, қолындағы атдорбасын қызға созған Шаңқай жыраў:

Шаңқай жыраў мен дейди,
Қай жыраўдан кем дейди,
Қатыным жоқ, балам жоқ,
Жалғыз атым жжем дейди. – деп айтқан екен.

Шаңқай жыраў Әлишер Наўайы, Мухаммед Физулий сыяқлы шығыстың данышпан шайырларының дәретиўшилиги менен жақсы таныс болған. Терме-толғаўларды атқарғанында олардың усылларын қолланған. Деген менен, Шаңқай жыраўда суўырып-салып айтыўшылық, яғный импровизация басым келеді.

Шаңқай жыраў хәққында биринши рет профессор Қаллы Айымбетов сөз етип, «Қарақалпақ жыраўлары» мийнетинде биринши сол жыраўды тилге алады. Ол «Халық даналығы» кітабында да Шаңқай жыраў, Хорезм, Бухара хәм Самарқанд этирапындағы қарақалпақ жыраўлары репертуарларының қәлиплесіуі хәққында пикирлерин билдиреди.

«Бухара, Самарқанда этирапындағы өзбек, қарақалпақ жыраўларының репертуарлары биригип кеткен. Бухара этирапындағы жыраўлардың жырлайтуғын репертуарынан Курбанбай жыраў «Шийрин-Шәкер», «Ер Зийўар» дәстаны қусаған дәстанларды Бухарадағы жыраўлардан үйренип, қайтып, Хорезм өзбеклери хәм қарақалпақлар арасына келип жырлап таратты»-деп атап көрсетеди [2:46]. Соның менен бирге профессор Хорезимдеги өзбеклер, қарақалпақ жыраўларын «Бақшы» деп атаўы, Хорезимдеги өзбек, түркмен бақсылары менен қарақалпақ бақсыларының репертуарларының өз ара байланыслығын, Бухарада өткен Шаңкөт жыраў менен қарақалпақлар арасындағы Шаңқай жыраў екеуі бир адам екенлиги, қарақалпақ жыраўларының шертетуғын қобыз наамаларының ишинде «Шаңқай наамасы» деген қобыз наамасы сақланғандығын, Бухарадағы, Самарқандағы жыраўлардың өз ара байланысы хәққында сөз етеді.

Ал, профессор Қабыл Мақсетов болса өзиниң «Бухаралы қарақалпақ жыраўлары» мақаласында кеңірек мағлыўмат берип өтеді. Бухарадағы қарақалпақ жыраўлары жөнинде изленислер жүргізген Шаригүл Пайзуллаеваның мийнетлеринде де ушырасады. Илимпаз Табысқан Қанаатовтың «Таўелибай тарыйхынан там-тум сыр» мийнетинде де Шаңқай жыраў өмири хәм дәретиўшилиги бойынша гейпара мағлыўматлар берип өтилген.

Жуўмақлап айтқанда, Наўайы хәм Бухара этирапындағы өзбек, қарақалпақ жыраўларының қарым-қатнастары туўралы мәселелер үйрениўди талап ететуғын, сондай-ақ Шаңқай жыраў дәретиўшилиги фольклортаныў илиминде толық изертлениўи таппаған мәселелерден есапланады. Бул бағдарда еле де үйрениў жумысларын алып барыў керек.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.
2. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. -Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2020.

3. Алимов Э., Адамбаева Т. // «Илим ҳам жамийет», 2015, №1. 24-25-б.
4. Қанаатов Т. Таъелибай тарыйхынан там-тум сыр. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада қорақалпоқ жировчилик хунари, Бухора ва Навоий ҳудудларида яшаб ижод қилган таниқли жировлар ҳақида базибир маълумотлар берилган. XIX асрда яшаб, ижод қилган Шанқай жировнинг ҳаёти, ижоди, адабий мероси таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье приведены некоторые сведения о каракалпакском джирравском ремесле, известных джирравах, живших и работавших в Бухарской и Навоийской областях. Анализируются жизнь, творчество и литературное наследие Шанхай Жирова, жившего и творившего в XIX веке.

SUMMARY

This article provides some information about the Karakalpak jiravic craft, well-known jiravs who lived and worked in Bukhara and Navoi regions. The life, work and literary heritage of Shanghai Zhironv, who lived and worked in the XIX century, are analyzed.

ЧОРИ БАХШИ УМИРОВ ИЖОДИГА БИР НАЗАР

Л.Худайкулова – филология фанлари номзоди
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Таянч сўзлар: дoston, бахши, образ, мотив, сулола, эмоционал, мерос.

Ключевые слова: эпос, бахши, образ, мотив, династия, эмоциональность, наследие.

Key words: epic, bakhshi, image, motive, dynasty, emotional, heritage.

Бизга маълумки, Янги Ўзбекистонимизда бахшилар ижоди ва фаолиятини кенг миқёсда ўрганиш, тарғиб этиш ишлари давлат сиёсати даражасига кўтарилганлиги ҳамда халқ эпосининг тадрижий тараққиёти, эволюцияси ва ғоявий-бадий хусусиятларини кенг қўламда тадқиқ этилиши қувонарли ҳолдир.

Дарвоқе, бугунги кунда учинчи ренессансга қадам қўяётган Янги Ўзбекистонда миллий қадриятларни асраб-авайлаш, хусусан, бахшилар ижодини қадрлаш, ривожлантириш, ёш бахши-шоирлар ижодий фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор қаратилаётганлигини Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги ПҚ-4320-сон “Бахшичилик санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” қарори асосида Юнеско ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий комиссияси билан биргаликда ўзбек халқининг кўҳна ва бетакрор санъати намунаси бўлган бахшичилик санъатини Юнесконинг Инсоният номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхатига киритиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш масаласида катта ишлар амалга оширилаётганлигида қўришимиз мумкин. Шу нуктаи назардан, 2021 йил 10 апрелдаги ПҚ-5070-сон “II Халқаро бахшичилик санъати фестивалига тайёргарлик кўриш ва бахшичилик санъатини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорда “Ўзбек миллий бахшичилик ва дostonчилик санъатининг ноёб намуналарини асраб-авайлаш ва ривожлантириш, уни кенг тарғиб қилиш, ёш авлод қалбида ушбу санъат турига ҳурмат ва эътибор туйғуларини кучайтириш, турли халқлар ўртасидаги дўстлик ва биродарлик ришталарини мустаҳкамлаш, ижодий ҳамкорлик, маданий-маърифий муносабатлар доирасини халқаро миқёсда янада кенгайтириш”дек олижаноб вазифалардан иборат кўрсатмалар белгиланганлиги бахшичилик ва дostonчилик санъатининг нафақат жонли жараёндаги сақланишини, балки ушбу санъатни жаҳон халқлари ижодиёти контекстида ўрганиш учун янги имкониятларга йўл очди [1].

Халқ дostonларининг яшовчанлиги, уларнинг халқ мероси сифатида чуқур илдиз отишида бахшиларнинг хизматлари бекиёсдир. Ҳар бир бахши дoston куйлар экан, аввало унинг эмоционал таъсирини оширишга, ундаги бадий тасвир воситаларни қўллаш орқали мазмунни янада бадий бойитишга интилади. Акс ҳолда рангсиз тасвир мисоли тингловчиларда таъсирчанликни уйғота олмайди. Шундай бахшилардан бири Чори бахши Умиров бўлиб, у куйлаган ҳар бир

дoston бадий пишиқликка, ўзига хос бекиёс услубга эгаллиги билан ажралиб туради.

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архивида Инв.№1963-сақлов бирлиги остида рўйхатга олинган “Шерали” дostonи қўлёзмасида қайд этилишича, дoston 2016 йил сентябрь ойида 1938 йилда Қашқадарё вилояти, Дехқонобод тумани, Етимқудуқ кишлоғида атоқли халқ дostonчиси Умир Сафар ўғли хонадонидан туғилган Чори бахши Умировдан ёзиб олинган. Дostonнинг мазкур инвентарь рақами остида сақланаётган нусхаси иккита умумий дафтар шаклида асарнинг жонли ижро жараёнида ёзиб олинган вариантдир. Чори бахши Умиров Дехқонобод тумани марказидаги ўрта мактабни тамомлагач, шу мактабда 1969 йилгача ўқитувчилик қилган. Бир муддат Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида сирдан ўқиган. 1969 йилда Сурхондарё вилоятининг Музрабод туманига кўчиб ўтиб, дехқончилик билан шуғулланган. Бахши дostonчиликини отаси Умир шоирдан ўрганган бўлиб, ундан “Таркибадахшон”, “Малла савдогар”, “Ғойибнома”, “Шерали”, “Шералининг уйланиши”, “Мохиғулистон”, “Темурбекнинг туғилиши ва болалиги”, “Эрали” каби дostonларни ёзиб олган ва кўп дostonларни ўзи ёддан ёзиб чиққан ҳамда Фольклор архивига топширган. Улардан 2010 йил “Ғойибнома”, 2011 йил “Темурбекнинг туғилиши ва болалиги”, “Эрали” дostonлари ҳамда “Устоз бахши дуоси” номидаги термалари нашр этилган. Бахши томонидан ёзиб олинган дoston ва термалар Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги ПҚ-4320-сон Қарори асосида Юнеско ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий комиссияси билан биргаликда ўзбек халқининг кўҳна ва бетакрор санъати намунаси бўлган бахшичилик санъатини Юнесконинг Инсоният номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхатига киритиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишда хизмат қила олади.

2017 йил бахшига дostonчилик йўналишидаги фаолияти ва меҳнатлари учун давлатимиз томонидан “Ўзбекистон халқ бахшиси” унвони берилганлиги бежиз эмас. У жуда кўп дostonларни ёзиб олиб, ўрганган ва бизга мерос қилиб қолдирган.

“Шерали” дostonи кирилл ёзувида икки юзи етмиш тўққиз саҳифани ташкил этади. Дoston мазмунига кўра, Жанубий Ўзбекистон дostonчиликл мактаби бахшилари репертуаридаги “Шерали” дostonида “Нурали” дostonлари сюжети, қаҳрамоннинг туғилишидан то Чамбил юртининг учинчи ҳукмдори бўлишигача ва тўртинчи ворисга ўрнини бўшатгунгача бўлган ҳаётини

қирқдан ортық вариантларда акс эттиради ва асар ниhoясида Гүрүғли-Аваз-Шералининг топишиши орқали Гүрүғли-Аваз ишларининг яна бир давомчиси, эзгулик курашчиси майдонга чиққани акс этади.

“Шерали” достонида сюжетлар, мотивлар, ундаги образлар, образларга хос хатти-харақатлар “Гүрүғли” туркумидаги бошқа достонлар қатори ўхшаш жиҳатлари билан бир-бирига яқин туради.

Чори бахши Умировдан ёзиб олинган “Шерали” достонининг мазмунига кўра, “Шерали” достонида асосий воқеалар Чамбилда эмас, балки Кўктош мамлақатида Саидхон подшо ҳукмронлигида кечади. Зулфизар ўғил кўргач, Саидхон тахтга ворис дунёга келганидан шодланиб тўй беради ва элу халқдан Шералига отаси кимлигини сир сақлашни қатъий талаб қилади. “Шер” дегани ҳайвоннинг зўри, “Али” деб битилган худонинг сўзи дея икки қисмдан иборат исми ўзида мужассам этган невараси Шералининг мард ва жасур бўлиб вояга етишига Саидхон алоҳида эътибор беради. Айниқса, Кўктошнинг ори, зўри бўлган Рустамбек сарқарданинг Шералига найзабозлик, чавандозлик, кураш тушиш сингари ҳарбий машқларни ўргатишни йўлга қўйдириши Саидхоннинг ўз юртига Гүрүғлидай, Аваздай меросхўр қолдириш истагини билдиради. Ҳатто у Шерали ўн икки ёшга кирганда унинг ёнига яна қирқта ўзи тенги ўспир топиб бериб, ҳарбий машқ қилдиришни Рустамга тайинлайди. Гүрүғли ва қирқ йигити кексайганда эпик қаҳрамоннинг невараси ўзи тенги яна қирқ йигитни тайёрлаши муҳим наслий аҳамиятга эга. Энди юртни қўриқлаш учун ёш ботирлар керак бўлади. Шералининг дастлабки қаҳрамонлиги, устози Рустамни ва қирқ дўстни Оқтош шоҳи Бувраҳон асирлигидан қутқаришида кўринади.

Достонда туш кўриш мотиви, сафарга чиқиш мотиви, юртни душманлардан қўриқлаш мотиви, икки юрт ва элат ўртасидаги дўстлик мотиви, сулолани давом эттириш каби қатор анъанавий мотивлар учраши алоҳида аҳамиятга эгадир.

Ошиқ ўйнаётган Шерали қўлидан отилган соққанинг бир момо чархини синдириши каби анъанавий мотиви воқеаларнинг ривожига бурилиш ҳосил қилади. Аччиқланган кампирнинг “Отасиз” деб ҳақоратлаши ва Шералига нима қилса, онаси Зулфизар отасини айтиши мумкинлиги ҳақида маслаҳатидан сўнг Чамбил-Гүрүғли-Аваз тўғрисида фикрлар сюжет чизигида кўрина боради. Унга айтгандек, отаси ўғли кетмаганини, Аваздек қаҳрамонлигини билган Шерали Чамбил сафарига отланади. Саидхон эса Чамбилда қолиб кетади деган ўй билан набирасини жўнатишга қаршилиқ қилади. Аммо ноилож саксон норга мол ортиб, Рустам ва қирқ йигити билан бориб келишга розилиқ беради. Сундуз тоғида Қоразўр номли қароқчилар ҳужумни қайтариб, Асқар товга етадилар.

Чамбилда ҳам қирқ йигит қариган, аввалги ғайрат-шижоат йўқ. Шу сабабли Авазхон Нуралига қирқ йигит топиб бериб, Асқар товга ҳарбий машққа юборади.

Тунда Мозондара деган дарада олов ёнаётганини кўрган Шерали бир ёндан, Нурали иккинчи ёндан “Бу нима бўлди?” – деб хабарлашиш учун отда чиқиб, ўзаро дуч келиб қоладилар. Дастлаб, сон-саноксиз ёвни кўрган ака-ука бир-бирига дўк қилади. Кейин қиличлашадилар. Тенгсиз олишувда ҳар иккаласини қилич зарбидан ғирот саклайди. Шу ерда ҳар иккаласи ўзини Авазнинг ўғлиман деб бир-бирига таништиради ва эртаси Чамбилга бостириб келаётган Эрон қўшинларини йигитлар билан маҳв этадилар.

Мазкур достонда Авазнинг сафарга отланиши эпосдаги анъанавийликка асосланади, яъни фольклордаги етакчи мотивлардан бири туш мотиви билан бевосита боғлиқ ҳолда кечадики, буни Гүрүғлининг тушида Гулирухсорга ғойибона ошиқ

бўлишида кўрамыз. Достонда айтилишича Чамбил мамлақатида Гүрүғли подшолик қилган. Гүрүғли тушида Гулирухсор парини кўради ва ғойибона ошиқ бўлиб қолади. Авазхон отаси Гүрүғлининг тушида Гулирухсорни кўрган ёрини олиб келиш учун сафарга отланади. Гулирухсорни ахтариб Таркибадахшонга кетаётган Аваз, йўлда Кўктошда Зулфизарни айдархондан қутқараман деб яхши кўриб қолади ва уйланади. Агар Аваз йўлда Зулфизарни айдархондан қутқариб, унга уйланмаганида воқеалар тизими бошқача шаклланган бўлиши мумкин эди.

Достонда эпик от образи ўрин олган бўлиб, икки ҳолатда Долғиротнинг иштироки учрайди. Таркибадахшонга Гулирухсор учун қилинган сафарда эпик қаҳрамон олдида учраган машаққатли тўсиқларни енгиб ўтишида Долғиротнинг алоҳида ўрни ва хизмати бор. Достонда отга кўп вазифани юклатиш сабаби шундаки, ниҳоят оғир вазифаларни ҳал этиш учун Авазга кўмак берувчиси бўлмаган. Барча тўсиқларни енгишга биргина Авазнинг жасорати, матонати, сабр-бардоши етмаган. Шу боис, достонда ҳомий сифатида Долғирот ёрдамчи сифатида гавдаланади.

*Долғиротни ваҳм босиб чалғийди,
Бир-бирига садоқ сермар икки шер,
Садоқ тегса гўлдай бўлиб сўлийди,
Икки зўрнинг зарбасига ёронлар.
Асқар товнинг бўрилари улийди.
Икки йўлбарс қайтмайдида жўшади,
Бир-бирига отни қистаб қўшади,
Зарбалари қаранг товни тешади,
Бир-бирига яқин қўймас Долғирот,
Чарчаганда бир ҳовридан тушади.*

Иккинчи ҳолатда эса Долғирот Шералига паросатлаб тиклаб қараса, Шерали Авазхоннинг ўғлига ўхшайди, буни кўриб бўғинлари бўшайди. Ҳў Долғирот димоғини чаклаб, элириб-элириб тиклаб, Авазхоннинг ўғли эканлигини билиб, ҳайвон бўлса-да мийиғида кулиб, Шералига кўнгли тўлиб, бойланиб турган гулмиҳини айланиб, қалласини чайқаб, усти-устига икки марта жингирдаб кишнаб юборди. Отнинг бу кишнашига Нурали қирқин беклари билан чодирдан чиқиб қараса, Долғирот гулмиҳини айланиб, димоғи чок бўлиб, ўйнаб кишнаётганини кўриб, ҳайрон бўлиб атрофга қараса, келаётган савдогарларни кўрди. Долғирот бундай нарсаларни сезганда ҳам бир қараб кўяр эдию бундай ўйноқлаб кишнамас эди дейилади.

Достонда икки юрт ва элат ўртасидаги дўстлик мотиви учрайди, яъни Шерали отасини топгандан кейин бобоси Гүрүғли, момоси Гулирухсор, отаси Авазхон, акалари Нурали ва Эрали Чамбилдан Кўктош юртига Шералининг бобоси Саидхон, момоси Шамсиқамар ва онаси Зулфизар билан кўришиш учун йўл олади. Кўктош мамлақати билан Чамбил мамлақати фалақининг гардиши билан Яратган Оллоҳнинг хоҳиши билан бориш-келиш мамлақатга айланади. Шералининг икки акаси, отаси, хели-хешлари Чамбилда кўп бўлиб, бири бўлмаса, бири келиб, бориш-келиш қилишни давом эттириши акс этади.

Достон якунида сулолани давом эттириш анъанаси мотивини Саидхон Кўктош мамлақатининг подшоси Оловхон эшондан дуо олиб, юрт подшолигини невараси Шералига топшириши ва сулоласи қуримаслиги учун Шерали Кўктошда қолиши орқали кўрамыз.

Достонда Гулирухсорни Шералига қилган ҳадяси алоҳида ўрин эгаллайди. Шерали Кўктош мамлақатига подшо бўлгач, орадан уч кун ўтгач, Гулирухсор момоси Шералини олдига келиб: “Давримда қолмаган чолам, Оллоҳим кўрсатмасин тани алам, бобонг Гүрүғли, отанг Авазхон, акаларинг Нурали, Эрали бўлса, дев мастон, жодугарлар билан тўқнаш келиб жанг қилишингга тўғри келади. Мен Долғиротнинг укаси Оқдевшоннинг

Қоражонини сенга берман. Қулунлигидан бошлаб ўзим тарбия қилганман. Чатанига тўртта камчи ташласанг, қўлтигидан қанот чиқариб, девлар катори осмону фалакка учад. Девлар билан жанг қилиш сирларини ҳам ўрганиб қолган», – деб Қоражонни Шералига бериши ҳолати намоён бўлади.

Достон якунида Чори бахши Умиров отаси Умир шоир бахшига ҳурмат билан мурожаат қилиб, шогирдининг устозга бўлган ҳурматини, муносабатини куйидаги сатрлар орқали етказди:

*Очилганда богнинг тоза гулиман,
Чертар бўлсам унинг гавҳар қўлиман,
Айтар бўлсам унинг чечан тилиман,*

*Умир бахши куйлаб ўтди элатда,
Отим Чори, шу бахшининг улиман.
Мустақиллик очиб берди улкан йўл,
Достон айтиб сайрасинда қизил тил,
Янги достон айтишимдан мақсад шул,
Ўйгирмата янги достон айтдимда,
Ўқисинда, достонларни қизу ул...*

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, бахшининг бошқаларга ўхшамаган услубга эга эканлиги алоҳида ажралиб туради. Атоқли халқ бахшиси Чори бахши Умировнинг достон ва термаларини келгусида илмий ўрганиш ҳамда тарғиб қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Бахшичилик санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, ПҚ – 4320-сон Қарори, 2019 йил 14 май.
2. Афзалов М. Ўзбек халқ бахшилари. // “Шарқ юлдузи”, 1946, №10.
3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. Т. I. –Тошкент: «Фан», 1960. 214-215-б.
4. Мамашукуров К. Идеино художественные особенности цикла дастанов “Нуралли”. Дисс. канд. филол. наук. – Т.: 1985.
5. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1963.
6. Эргашев А. Қашқадарё – Сурхондарё достончилиги. –Тошкент: “Фан», 2008.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Чори бахши Умиров репертуаридаги “Шерали” достонидаги образ ва мотивлари ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются образы и мотивы эпоса «Шерали» из репертуара Чори Бахши Умирова.

SUMMARY

This article discusses the image and motives in the epic "Sherali" from the repertoire of Chori Bakhshi Umirov.

ҚОРАҚАЛПОҚ ЛИРО-ЭПИК ДОСТОНЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНИ МАСАЛАЛАРИ

У.Ж.Жаксимова - филология фанлари номзоди

Муҳаммад Ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: фольклор, лиро-эпик достонлар, маънавият, урф-одат, бадийлик, миллий характер, жанр, типология, генезис.

Ключевые слова: фольклор, лирико-эпический эпос, духовность, традиция, искусство, национальный характер, жанр, типология, генезис.

Key words: folklore, lyric-epic epic, spirituality, tradition, art, national character, genre, typology, genesis.

Қорақалпоқ халқининг ҳам авлоддан-авлодга ўтиб келаётган халқ оғзаки намуналари ҳисобланган лиро-эпик асарлар «Хурлиқа-Ҳамра», «Ғариб-Ашх», «Нажеп уғлан», «Юсип-Зилийха», «Саятхан-Ҳамра» каби достонлар умуммиллий маданий меросимизнинг ажралмас бир бўлагидир. Мазкур достонлар воқеаларининг мураккаблиги, қаҳрамонларининг ранг-баранглиги, халқимизга хос урф-одат, анъаналарининг турли-туманлиги, тасвир услубининг гўзаллиги ва рангларга бойлиги билан ажралиб туради. Достонларда халқимизнинг турмуш тарзи, маданияти, ўлкамиз гўзал табиати, оилавий муносабатлар, дин, дастур, урф-одатлар ва жамият ҳодисаларини таърифлаш каби масалаларнинг акс этиши ҳозирги авлодга ибрат мактаби бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир. Ҳозирги даврда демократик ва ҳуқуқий жамият барпо этаётган шу кунларда бу достонларнинг маънавий-маърифий, сиёсий-тарбиявий роли бениҳоя каттадир. Чунки, достонлардаги хилма-хил воқеалар, халқ ҳаёти тасвири, бадий усуллари асарлар оша сайқалланиб, халқ руҳини, миллий хусусиятларини акс эттиришга ихчамлашиб, ривожланиб келмоқдаки, бу унинг барча даврларга ҳамоҳанг бўлишига ёрдамлашади.

Қорақалпоқ фольклоршунослигида халқ оғзаки ижоди намуналари бўйича тадқиқ қилинган ишлар анчагина. Аммо, гўзал лиро-эпик достонларнинг эволюцион ривожланиши ва жанрий хусусиятлари тўғрисида махсус монографик йўналишда ўрганилмаган. Шунинг учун ҳам қорақалпоқ лиро-эпик достонларининг генезисини, тарихий илдизлари ва бошқа халқлардаги версияларининг ўхшаш ва фарқли

томонларига - типологиясига, боғлиқ жиҳатлари ва улар орасидаги типологик масалаларга ҳам эътибор беришимиз керак. Мазкур достонларнинг бадий хусусиятларини ҳам кенг ва атрофлиқ ўрганиш орқали унинг миллий характерини, қорақалпоқ халқига хос хусусиятини очиқ беришга ҳаракат қиламиз. Шу пайтгача бундай тадқиқот қорақалпоқ фольклоршунослигида амалга оширилмаганлиги учун қорақалпоқ лиро-эпик достонлари қорақалпоқ фольклоршунослигида ўрганилишни кутиб ётган объектлардан бири эди. Уни адабий-тарихий, киёсий-типологик, миллий ўзига хослиги жиҳатларидан ўрганиш қорақалпоқ фольклоршунослик фани соҳасига катта янгиликлар беради. Бу эса ўрганаётган мавзуимизнинг нафақат қорақалпоқ балки барча туркий халқлар фольклоршунослигида долзарб эканлигини таъминлайди.

Қорақалпоқ лиро-эпик достонларининг илмий-амалий, назарий масалалари Н.Давқораев [3:91], Қ.Айимбетов[1:492], И.Сағитов [7:350], Қ.Максетов [6:332], Ҳ.Ҳамидий [8:212], А.Алимовнинг [2:168] ва таникли озарбайжон олими Х.Корогли [4:93], козок олими З.Қоңиратбаевлар [5:368] баъзи достонларнинг генезиси, жанр хусусиятлари, типологияси, поэтикаси каби муаммоларни ўз ишларида ёритган.

Қорақалпоқ лиро-эпик достонлари дастлаб оғзаки шаклда яратилган ва кейинчалик адабий жараён таъсирида ёзма ҳолда халқ китобига айланиб кетган. Унинг халқ китоби бўлиб шаклланишига кўпроқ эътибор қаратадиган бўлсак, халқимиз орасида шу кунгача ўзининг маънавий аҳамиятини сақлаб келаётган ҳинд тилидан таржима қилинган «Қалила ва Димна», форс адабиётидаги «Шоҳнома», «Рустами

достон» ва ўрта асрнинг адабий ёдгорликлари «Қўрқут ота», «Ўғузнама», «Мухаббатнома» асарлари ўз таъсирини ўтказган.

Халқ китобларининг тарихий келиб чиқиши фольклор билан алоқадар бўлиб, ғоявий тематик жиҳатидан оғзаки адабиёт намуналаридан тубдан фарқ қилмаса да тил ва услуб, бадиий усул ва тасвирий воситаларнинг қўлланилиш тарзи ушбу асарларнинг халқ достонлари тилидаги кўринишларида яққол кўзга ташланади. Достонларқорақалпоқ бахшилар ижод репертуаридан ўрин олиб, халқ китоблари тарзида тарқалган. Уларнинг қисса шаклида халқ орасида тарқалганлиги ва алоҳида ижро этилишида қорақалпоқ бахши-қиссахонларнинг катта улуши борлиги ҳақида олимларимиз ўз тадқиқотларида таъкидлаган [1:492].

Қорақалпоқ лиро-эпик достонлари халқимизнинг атоқли бахшилари Акимбет (XIX аср), Муса (1836-1907), Есжан (1901-1952), Жапақ (1893-1967), Амет (1923-1991), Кенжебой (1929-1997) ва х. репертуаридан ўрин эгаллаб, қорақалпоқларнинг миллий мусиқалари билан ижро этилган. Достонларнинг ижро этилиш масаласига тарихий жиҳатдан ёндашганимиз маъқул. XVIII асрдан бошлаб аввалги тарихий алоқаларни ҳисобга олмаганда Хоразм воҳасида истиқомат қиладиган қардош халқларнинг маданий ва адабий алоқалари кучли эканлиги тарихий манбалардан бизга маълум. XIX асрда яшаган қорақалпоқ бахшиси Муса, ўзбек бахшиси Эшбой, туркман бахшиси Суйев, қозоқ жириши Қорасойлар «Хурлиқа-Ҳамра», «Ғариб-Ошиқ», «Нажеп уғлан», «Юсиф-Зилийха», «Саятхан-Ҳамра» ва х.к. қорақалпоқ достонларини миллий мусиқаларга солиб ижро этган.

Биз қорақалпоқ лиро-эпик достонларининг эволюцияси ва жанрий хусусиятлари ҳақида илмий

изланишлар олиб боришни кейинги ишларимизда режа қилганимиз ва ушбу тадқиқот ишимизда қуйидаги натижаларга эришилди:

1. Қорақалпоқ лиро-эпик достонлари «Хурлиқа-Ҳамра», «Ғариб-Ашық», «Нажеп уғлан», «Юсиф-Зилийха», «Саятхан-Ҳамра» туркий халқларнинг кўп асрлардан буён эъзозлаб келаётган маънавий бойлиги ва мероси;

2. Достонларнинг Ўрта Осиё халқларида алоҳида миллий версиялари сақлангани билан, улар ўзаро ўзига хос хусусиятлар билан фарқ қилади ва достонлар тилида ўзига хослик бор.

3. Қорақалпоқ лиро-эпик достонларининг қорақалпоқ версиясининг пайдо бўлиши ва шаклланишида халқ китоблари ўз таъсирини ўтказиб, достон туркий халқлар адабиётидаги «Тоҳир ва Зухро», «Лайли ва Мажнун», «Фарход ва Ширин», «Гўрўғли», «Хирмондали» каби достонлар билан қатор оғзаки ва ёзма равишда тарқалган ва шундай таъсир натижасида китобий достонлар қаторидан ўрин олган;

4. Қорақалпоқ лиро-эпик достонларини ижро этувчиларнинг генеалогия-шажараси қорақалпоқ бахшилари Акимбет бахши ва Мусо бахшилардан бошланиб, достон Жапақ бахши, Эсжан бахши, Амет бахши ва Кенжебой бахшиларнинг репертуаридан маълум даражада ўрин олган. Достонларнинг кўпгина қўшиқлари қорақалпоқ халқининг сеvimли қўшиқларига айланиб кетган;

5. Қорақалпоқ лиро-эпик достонлари ўзининг ғоявий мазмуни, композицион қурилиши, ижрочилик маҳорати, мусиқийлиги жиҳатидан қардош халқлар версияларидан маълум даражада фарқ қилади ва қорақалпоқ фольклорига қиймати юқори даражали достонлар қаторига қиради.

Адабиётлар

1. Айымбетов Қ. Халқ даналығы. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1988, 492-б.
2. Алимов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дастанлары. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1983, 168-б.
3. Даўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1977. Т. II. 91-б.
4. Короглы Х. "Шасанем и Гариб" народный дастан. -М.: 1955, 93-б.
5. Қоңыратбаев З. Қазақ эпосы және түркология. -Алматы: "Ғылым", 1987. 368-б.
6. Максетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дастанларының поэтикасы. -Ташкент: "Фан", 1965, 332-б.
7. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы. -Нөкис: "Қарақалпақстан", 1963, 350-б.
8. Хамидий Х. Шығыс тиллеріндегі жазба дәрежелер. -Нөкис: "Билим", 1991, 212-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ лиро-эпик достонлари «Хурлиқа-Ҳамра», «Ғариб-Ошиқ», «Нажеп уғлан», «Юсуф-Зилийха», «Саятхон-Ҳамра» каби достонлар умуммиллий маданий меросимизнинг ажралмас бир бўлаги эканлиги, воқеаларининг мураккаблиги, қаҳрамонларининг ранг-баранглиги, халқимизга хос урф-одат, анъаналарининг турли-туманлиги, тасвир услубининг гўзаллиги ва рангларга бойлиги билан ажралиб туриши акс этган. Достонларда халқимизнинг турмуш тарзи, маданияти, ўлкамиз гўзал табияти, оилавий муносабатлар, дин, дастур, урф-одатлар ва жамият ҳодисаларини таърифлаш каби масалаларнинг акс этиши ҳозирги авлодга ибрат мактаби бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится, что каракалпакские лирико-эпические былины, такие как «Хурлиқа-Ҳамра», «Ғариб-Ошиқ», «Нажеп уғлан», «Юсуф-Зилийха», «Саятхон-Ҳамра», являются неотъемлемой частью нашей национальной культурной жизни. сложность событий, разнообразие героев, различие традиций отражаются в красоте стиля изображения и богатстве красок. Несомненно, былины отражают образ жизни, культуру, красивую природу нашей страны, семейные отношения, религию, обычаи и общественные события, которые служат образцом для нынешнего поколения.

SUMMARY

The article indicates that the Karakalpak lyric-epic epics, such as "Khurlika-Hamra", "Garib-Oshik", "Najepuglan", "Yusuf-Zilikha", "Sayatkhon-Hamra", are an integral part of our national cultural heritage, the complexity of the events, the diversity of the heroes, the difference of traditions are reflected in the beauty of the image style and the richness of the colors. There is no doubt that the epics reflect the way of life, culture, beautiful nature of our country, family relations, religion, customs and social events, which serve as a model for the present generation.

K.ALLAMBERGENOV TIŇ SATIRALIQ PROZASI

A.Jaqsihqova – tayanish doktorant

Ўзини яъна атндаги Нокис мамлекетлик педагогикалык институт

Tayanch so'zlar: satira, yumor, hikoya, satirik syujet, satirik obraz, satira tili

Ключевые слова: сатира, юмор, рассказ, сатирический сюжет, сатирический образ, сатирический язык.

Key words: satire, humor, story, image, art, satirical plot, satirical image, satirical language.

Satira-bolmisqa estetikaliq qatnas jasap, ómir qubılısların bayanlap, bahalap kórsetiwde ayırıqsha áhmiyetke iye, ózine tán tábiyatı, sın-simbati bar

ádebıyattıń janlarınıń biri. Satira adamzat boyındaǵı ózine tán bolǵan xarakterdi ashıp beriwshi qural. Satırada ashshı kúlki, kek etiw, joqqa shıǵarıw adamzat kewil-kúyine názer

salıw, ádillik penen adalatsızlıqtı sóz etedi. Sonın menen bir qatar da satıra qarama-qarsılıqlardıń birliginen quraladı. Belgili bir satiralıq shıǵarmanıń ózgesheligi joqarıda biz atap ótken máselelerdiń qaysı formada, qanday maqsette paydalanǵanına qarap anıqlanadı.

Satiranıń jáne bir kórinisi yumor. Bul eki atama kópishilik ádebiyatlarda birge qollanıladı. Yumor-satira sıyaqlı bir neshe mánide qollanıladı. Yumor ómirdegi kúlkili bolmıs, qubılıs, fakt, oqırmanǵa estetikalıq zavıq beriwshi tip. Yumor jeńil kúlkige tiykarlanadı. Belgili ilimpaz Yu.Paxratdinov yumor hám satira arasındaqı ayırmaşılıqlarǵa tómendegishe sıpatlama beredi: Yumordıń satiradan parqı jeńil sıpayı kúlkiler, ayırım ketken kemshiliklerdi sátsizliklerdi joq etiwge baǵdarlaydı. Al satira bolsa ol oǵada kúshli soqqı menen qáte nuqsanlardı órtip jiberedi [1:19].

Qaraqalpaq ádebiyatında satiralıq shıǵarma dóretken hár bir dóretiwshi dáslep yumorlıq shıǵarmaǵa qol uradı. Yumordan satiraǵa qaray baǵdar alǵan belgili sóz sheberleriniń biri Keńesbay Allambergenov sanaladı. Sóz sheberi prozalıq dóretpeler jaratıw menen bir qatar da, dramalıq shıǵarmalar, ilim baǵdarında da qálem terbetip kiyatırǵan kórnekli ustaz. K.Allambergenov óz soqpaǵına iye jazıwshı. Onıń dóretpeleri mazmunlıq pikirdiń joqarılıǵı, obrazlardıń isenimliliǵı, real turmısliq waqıyalarlıń kórkem bayanlanıwı menen ayırıqshalanadı.

Jazıwshı “Quslar qaytqan kún”, “Ómir máwritleri” shıǵarmalar toplamların bir qatar yumor-satiralıq gúrrinleri menen bayıtqan. Avtorıń gúrrinleri jeńil pikirler menen sıbalmay, oqırmanıń kewil sazların shertetuǵın, júzinde jeńil kúkli oyatatuǵın, astarlı, júdá ótkir, kúlip turıp shımshıp alatuǵın karakterlerge iye dóretpeler boldı.

K.Allambergenovtıń “Quslar qaytqan kún” shıǵarmalar toplamına kiritilgen “Sarı sıyr, qasqırlar jáne kishkene Berdibaev haqqında bir waqıya” yumorlıq gúrrinlerinde, hár bir kúlkili qatarlar úlken bir sırlı mánini ańlatqanday seziledi. Jazıwshınıń “Sarı sıyr-suǵanaq” kishi gúrrininde bir eki personajdıń qatnasıwı arqalı sol dáwirdiń kelbeti ashıp berilgen. Sıyırlardıń shóp tabalmay nan jew halatı obrazlı bayanlangan. Mısalı: Sıyırlar shórek jeydi.... Bunı kóp adamlarǵa aytsam, inanbaydı. Men bolsam buǵan “kúyip-pisemen”.

Bul jaylawdıń, tarılıp, ót-shóptiń tawsılıp turǵan máháli edi...Mallar bolsa ókireń qaǵıp móniresip júr. Qápelimde ala sıyırmız joq bolıp ketti...

-Bar, Berdibaev aǵańa xabarla!-dedi apam.

Barmawǵa bolmaydı. Páyk bolıp juwırıp kettim.

- Assalawma-áleykum! – dep qapıdan kirip kelsem, úyde hesh kim joq. Tórgi bolmede birewler sıbırlap sóylesken dey boladı.

- Berdibay ata! – dep qattıraq dawısladım. Bull rette de ese-semir bolmaǵan soń, qapanı ashıp kep jiberdim.

- Mó-ó! – dep bas kóterdi ala sıyr. Aytpadım ba, Berdibay atanıń bir samar shóreǵın qalay bolsa solay güysep tur eken...[2:46].

Bul qatarlar úlken logikalıq, filosofiyalıq oy-pikirler menen qaplangan. Jazıwshı jeńil kúlkili waqıyanı beriw arqalı zaman qıymshılıqların, tabıyattıń bir bólegi bolǵan ót-shóplerdiń de jetispewshiligi aqıbetinde sharwashılıq tarawındaǵı ayanıshlı kórinislerdi súwretlep beriwge háreket etken. Sóz sheberi bul ideyanı “Suǵanaq sıyr-aqıllı sıyr” gúrrininde de sóz etedi.

Avtordıń oqırmanıń júzin kúlkige boyaytuǵın yumorlıq gúrrinleriniń biri “Biri qasqır-biri iyt” shıǵarmasında ayırıqsha dıqqatqa iye. Gúrrin kólemi kishi bolıwına qaramastan úlken mánı, mazmun menen bayıtılǵan. Mısalı:

Tıshqannıń, jılannıń, kriptikenniń bahası qansha ekenligin bilmedim-dá, al qasqırdıń bahası bar. Alpis manat! Keshe tünde Berdibay atam eki qasqır atıptı. Tún bolǵan soń, birewin alıp júre almay jasırıp ketken qusaydı. Bir qasqırdı ózim sovxozǵa shekem aparıstım da, sóytip, terisin tapsırıp, alpis manat aldım.

- Júr, anaw qasqırdı da alıp keleyik, - dep meni toǵayǵa ertip kelip edi, qasqırımız iyt bolıp ketipti...

- Rastan-aq qasqır emes pe? – dey beredi Berdibay atam ólgen iytı arı-beri awdarıp kórip.

- Rastan-aq qasqır emes! [2:47]

Gúrrin yumorlıq elementler menen suwǵarılǵan. Jazıwshınıń aytajaq ideyası tábiyat dúnyasındaǵı hár bir element, bálki ol jırtqısh haywan bolsın, sol ortalıqtıń bir bólegi sanalatuǵın kórsetip beredi. Avtor haywanlardan paydalanıp aldı-sattı máselesin en jaydırıw qáwipli halatlardıń júzege keliwine alıp keliwı, qasqırlardıń terisin bazarda pullaw sıyasatı adamgershilikke jat bolǵan illet ekenligin jeńil kúlkı arqalı kórsetip ótedi.

K.Allambergenov mine usınday yumorlıq gúrrinlerin kórkem obrazlı bayanlanıp, real faktler menen súwretlep beredi. Jazıwshı yumorlıq shıǵarmaları menen qálem qaralaw menen bir qatar da, satiraǵa da názer awdaradı. Kórkem sóz sheberiniń satiralıq gúrrinleri turmıstaǵı ústi sıbalıp turǵan real waqıyalar, tegislenген jerge tiyip ketpestey etip, astarlı mánide ótkir singa alıp bayanlaydı. Avtorıń “Ómir máwritleri” shıǵarmalar toplamına kiritilgen “Íza” gúrrininde qaharmanlar xarakterlerin ashıp beriw arqalı turmıstaǵı ushırasıp atırǵan hár qıylı unamsız ádetlerdi singa alıp, kórkem sóz benen oqırmanǵa jetkerip beredi.

Xalqımız ázelden úrp-ádet dástúrlerdi shın ıqlas penen orınlaytuǵın miymanshil xalıq. Usı dástúrler qatarında úyleniw, qız uzatıw, qalıń mal sıyaqlı dástúrler ayırıqsha kózge taslanadı. Bul úrp-ádetler óz ornı, ózinshe sán-sawlatı menen orınlansa milliylikke tán bolǵan qásiyet sanaladı. Bıraq asa ketken kóz boyawshılıq etip, qız uzataman dep teris tonın kiyip alatuǵın quda-qudaǵaylardıń ashkózlik halatın kórsetip beretuǵın turmısliq waqıyalar kóplep ushırasıp turadı. Jazıwshı milliylik dep atalǵan bul dástúrlerdi, adamlar arasındaqı qarama-qarsılıqlardıń júzege keliwine, sawda-satıq bolıp kewilsizlikke aylanıp baratırǵanlıǵın óz shıǵarmasında ótkir kúyiniw menen, satiralıq elementlerge boyap, ıqsham bayan etedi.

Gúrrin bas qaharmanı bolǵan Esbergen jalǵız ulınıń úylenip, úy bolıp ketiwı ushın jelip júgiredi. Bar tapqanın ulınıń shańaraqlı bolıp, qurasıp ketiwine baǵıshlaydı. Perzenti qaladan qız alıp keliwı menen Esbergen aǵanıń sıpası qurıy baslaydı. Bar joǵın qudası Mátmuratıń aytqanı menen qalıń mal, el qáde, sút qádesin toltırıw menen áwere boladı. Shıǵarmada Esebregan obrazı jazıwshı tárepinen júdá sheber súwretlengen. Jaqsı sóz tilinde turǵan, shańaraǵı, perzentleriniń kamalı ushın qıymshılıqtan qorıqpaytuǵın áke, hátteki ulı da, kelini de qalıń mal máselesine qarsı turǵanda Esbergen ǵarrı barınsha ákelik wáziypasınıń ullılıǵın kórsetip beredi. Mısalı:

-Endi ne qılamız?-dep basın qatırdı kempiri.

-Bárin bersek, qayaqta qıslaymız,-dep ashıwlandı muhabbattan toyınıp ketken balası.

-Keregi joq, bizler qálep qosılǵan adamlarmız,-dep ernin jıbrılatqan boldı kelini.

“Qoy”-dedi ǵarrı ózinshe, -balalar ayta beredi. Jalǵız balasın úylendiriwge dúnya tappaydı degen ne sumlıq? Keyni bolsa kóre beremiz, til tartıp qalsaq hám sol sıyırdı aparayın, Zamanagóy, mádeniyatlı adamlar ǵoy, baspaǵı qayda dey qoymas.[3:223]

Shıǵarmada satiralıq obrazlar Esbergen ǵarrıńıń qudaları Mátmurat hám onıń hayalı obrazı. Bul qaharmanlar júzinde sıpayılıqtı sáwlelendirip, ishinde mal-dúnyaǵa ashkózlik seziminiń tolıp turǵanlıǵı ayqın kózge taslanadı. Olar Esbergen ǵarrıńıń júzine jıllı mehir menen qaraǵanı menen óz sózinen qaytpaytuǵın ójet insanlar. Qız uzatıp hátiden tis mal-dúnya soraw adamgershilikke twrı kelmeytuǵın jat qásiyet. Esbergen ǵarrı bar-joǵın jawınlı tünde aytqan malın alıp kelsede, bul insanlar dáslebinde kúlip kútip alıp, alıs joldan kelgen qudası menen hal-awhal sorawdı da umıtıp, ákelgen malın kóriw ushın Mátmurat hayalı menen qarańǵılıqta da bolsada maldıń jan-jalın

tekserip, soñınan mensibewshilik názer menen qarawğa ótedi. Sırtqı kelbetin sıpayılıq penen jasırıp qoyğan Mátmurat aytqan kelisimi bolmağan soñ, ózniñ jaǵımsız xarakterin kórsetip qoyğanın bilmey de qaladı. Hayal quda da er qudanıñ sózin sóylep hayallıq mákkarlıq penen sóylewge ótedi. Bul epizodlar oqırmandı tásirshenligi menen ózine tartadı. Mısalı:

-Haw, baspaqlı sıyr, dep edik ğoy, – betin surladırdı qudaǵay, – Ne bul bizlerdi bassınǵanıñız ba? Bizin qızımızdıñ jurttıñ qızınan qay jeri kem? Ya bizlerdi aǵayını joq deysiz be?

Esbergen ne islerin bilmey qaldı.

Óydeme, quda,-dedi aqırı bolmağan soñ, – áytewir tawılǵanın ákelip atırız. Tapsaq, baspaǵın da ákelemiz. Minaw da buzawlayın dep turǵan sıyr ğoy.

– Shúlliktey bir qasharındı buwaz-buwaz dey bereseñ, biz bir ishine kirip shıǵıppız ba, buwaz ekenin qaydan bilemiz, kerek emes, alıp ket!-dep pázneni bastı qudaǵay. [3:224]

Mine, ashkózlikke tán bolǵan haqıyqıy satıra. Turmista ushıruıǵın halat. Bir qansha shańaraqlardıñ uyımay buzılıp ketiwine sebepshi bolatuǵın ayanışlı kórinis. Jazıwshı Mátmurat obrazın jaratıw arqalı mal-dúnyanı perzentiniñ baxtınan artıq kórgen, ashkózlik etip insan qádir qımbatın umıtqan insanlardı ótkir sına aladı, sonıñ menen birge oqırmanıñ kewilin Esbergen aǵanıñ shıǵarma

soñındaǵı kórinisin sáwlenendiriw araqlı eriksiz izaladıradı. Mısalı:

Esbergen qudasınıñ betine tigilip bir qarap, teris aylangannan basqa illá dep awız ashqan joq. Tula boyın bir túrli ıza kernep, tek únsız sıyrın jetekke ala berdi. Jeti túnde qayda baradı, sıyırdı qay qoraǵa bayladı? Ol ele bul haqqında oylap úlgergen joq. Júrip kiyatır únsız, kewilsiz. Dógerektiñ bári etaj-etaj záwlim jaylar. Ol qayda baradı? Jawın ele quyıp tur...[3.225].

Jazıwshı juwapsız sorawlar menen oqırwshını tolgandırıp, gúrriñdi juwmaqlaydı. Sonıñ menen birge avtor, oqırman qıyalında Esbergenniñ insaniyılıqqa tán bolǵan shıraylı xarakterin, Mátmuratıñ kórimisiz qara kewlin eriksiz sáwlelendirep, turmısımızdaǵı hár kimniñ ózinshe durıs dep tapqan dástúrlerin shın ıqlası menen qaralap obrazlı bayanlaydı.

Juwmaqlap aytqanda óziniñ dóretiwsilik mektebine iye sóz sheberi K.Allambergenov, bir qatar yumor-satıralıq gúrriñleri menen jámiyetimizde júz berip atırǵan turmısılıq waqıyalardı barınsha súwretlep berdi. Kórkem sóz ustasınıñ jazıwshılıq sheberligi menen kózge ilinbes nárselerdi de kewilge tiymeystey etip, aq qaǵazǵa orap, prozalıq satıranıñ rawajlanıwında ayırıqsha ornına iye jazıwshılardıñ biri ekenligin atap ótiwimiz orınlı sanaladı. Sonıñ menen birge K.Allambergenov qaysı janrda shıǵarmalar dóretse de, onıñ dóretpeleri insan kewil tarların shertiwshe, ideyalıq mazmunı jaǵınan kórkemligi bay shıǵarmalar bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Paxratdinov Yu. Ómirbek laqqı hám yumor-satıra máselesine. –Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1992.
2. Allambergenov K. Quslar qaytqan kún. –Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1995.
3. Allambergenov K. Ómir máwritleri. –Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1997.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада satıra janrining óziga xos xususiyatlari, adib K.Allambergenovning yumor-satirik asarlarining ideya-tematik xususiyatlari badiiyligi órganılǵan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности жанра сатиры, художественно-тематические особенности юмористических и сатирических произведений писателя К. Алламбергенова.

SUMMARY

The article discusses the features of the genre of satire, the artistic and thematic features of the humorous and satirical works of the writer K. Allambergenov.

SHESHENLIK SÓZLER HÁM SHESHENLER AYTISINIŇ PAYDA BOLIW HÁM QÁLIPLESIW JOLLARI

G.Jollibaeva – magistrant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: folklor, "Sahroning birinchi qo‘shiqchilari", chechan, shoyir, jirov, baxshi, qissaxon, Jiyrenshe chechan.

Ключевые слова: фольклор, «Первые певцы пустыни», чешан, поэт, жиров, бахши, киссахон, Жийренше чечен.

Key words: folklore, "The first singers of the desert", sheshan, poet, jirov, bakhshi, qissaxon, Jirenshe Chechen.

Adamzat payda bolıwı menen oǵan qudaytala hámiri menen til, sana, sezim baǵıshlaǵan. Til adamlardıñ bir-biri menen qatnas quralı esaplangan. Hár adam óz kewlindegi oyların, tuyǵıların, ármanların, jaqsılıq niyetlerin, qayǵılı hásiretlerin usı tili, zıbanı, onıñ sestı arqalı bir-birine jetkerip turǵan. Asirler ótiwi menen adamzat sóz qúdiretiniñ ushqınların barınsha rawajlandırǵan. Nátiyjede adamlar arasınan sheshen, dilwar, artıqsha tereñ pikirler júritip sóyleytuǵın, aytatuǵın talantlılar payda bolǵan. Bunday insanlarda adamlar hayran qalarlıq tapqırılıq, sózge ustalıq, tereñ mánili sózlerdi dúzip aytatuǵın sheberlik belgiler payda bolǵan. Olar qanday da bir adam táǵdirindegi, turmısındaǵı, ómirindegi máselelerdiñ ayırıqsha sóz sheberligi menen sheshiliwine xızmet islegen. Xalqımız usınday talantqa iye sóz sheberlerin hakılı ráwishte sheshenler, dilwarlar degen atqa miyasar etken. Usınday talant iyelerin xalıq aralıq masshtabta oratorlarda degen. Ol bizińshe sheshenler, sóz zergeri, dilwarlar degen mánini ańlatadı. Folklor – sheshenlik sózlerdiñ ullı watanı. Sebebi xalıq awızeki kórkem dóretpeler bir neshe ásirlerlerden berli xalıq arasında tákirarlanıp, sıyqaǵı

shıǵıp, Endi onı hesh bir adam ózgerte almaytuǵın dárejede ózgermey bánt bolıp qalǵan sózlerden quralǵan. Olardıñ geyparaların formaları ǵana janalıqqa usharıp azmaz ózgeris kirgiziliwi múmkin yamasa variantlasıp Ekinshi bir túr menen ayıtlıwı itimal, bolmasa ózgermeydi.

Sheshenlik sózler hár qanday folklorlıq janrlardan óziniñ túpkilikli ózgeshelikleri menen ayrılıp turadı. Onıñ mazmunı, mánisi, sózdiñ salmaǵı, ótkirliǵı, kórkemligi h.t.b. belgileri sheshenlik sózlerdiñ ayırmashılıǵın belgileydi. Haqıyqatın saralap alǵanda naqıl-maqal sózler ǵana olarǵa jaqımlaw keledi. Biraq sheshenlik sózler naqıl-maqal emes, maqalda emes. Olar hár qıylı formada ayıtladı, tereñ mání beredi, túrli muqamdaǵı mazmunǵa, ideyaǵa iye. Sheshenlik sózler – folklorlıq barlıq janrlarında da óz jasawın dawam yetedi. Álbette, sózdiñ qollanıwına, saykesligine, ayıtlıwına, jupkerlesiwine h.t.b. qaray aralasıp qollanıla beredi.

Qaraqalpaq xalqı arasında ózleriniñ baxtı, mártebesi menen jasap, xalıqqa basshılıq etip, duymı jurt alǵısın alıp, Xiywa xanlarınan óziniñ, tiliniñ ótkirliǵı arqasında qaraqalpaq xalqınıñ ar-namısın qorǵaǵan Maman biy, Aydos biy,

Ernazar biy, Turim biy, Erejep tentekler sheshenlikte öz dâwirinde aldına adam salmağan qûdiretli insanlar bolğanı málım. Olar aytqan hár bir itibarlı, salmaqılı, ótkir mánili sózler xalıq awzında tillerde dâstan bolğan.

Qaraqalpaqlarda áyyem zamanlardan berli sheshenlik sóz aytıw, onı dóretiw, tarqatıw atadan balağa ótip, shınjırma-shınjır kiyatırğan ullı dástúrlerdiń biri. Olarda nebir sózdiń gáwharları óziniń hasıl ornın tapqan. El ishinde jeke óziniń talantı menen jasap, sózge kelse tili menen qus uslap júrgen atayı sheshenler oğada kóp bolğan. Eger olar kóp bolmağanda qaraqalpaq kórkem awızeki dóretpelerdiń barlıq tarawların, janrların, túrlerin kimler dóretdi. Túrkiy tilles xalıqlardıń ishinde ásirese qaraqalpaqlar bunday sóz zergerlerin iyelewde hesh bir xalıqtan qalıspagan. Dálil, tapqırlıq, suwırıp salmay, quyqılıtıp sóylew, mánili gáppler dóretiw, yumor-satirialıq sheberlik qaraqalpaqlarda oğada ájayıp sóz baylıǵına iye. Sheshenler olardıń dóretiliw hám taralıwında aldına adam salmağan. Sonlıqtan bolsa kerek XIX ásirdeń ortalarında qaraqalpaqlardıń ishinde bolğan folklorist, etnograf alım Shoxan Walixanov qaraqalpaqlarğa "Sahraniń birinshi qosıqshıları" dep baha bergen. Ol Evropa, Aziyanıń kóp mámleketlerin aralap júrip, basqa bir xalıqqa bunday joqarı baha, ataq bermegen. Albette bul, xalıqtıń asa tuwma talantlıǵınan dárek beretuǵın belgilerdiń biri.

Xalqımızdıń arasında bir neshe ásirlerden baslap sheshen, shayır, jıraw, baqsı, qıssaxan degen bahalı sózler qollanılıp kelmekte. Olardıń hár biriniń óz aldına dańqlı mánileri bar. Mısalı: bulardıń ishinde sheshen sózin alıp qarayıq: Ol sózge iye bolğan adamlar sózge oğada sheber, onıń aytqan sózlerin, gápplerin teginlikte hesh kim aylap tawıp ayta almaytuǵın, tereń oyshıl, dilwar, hár bir gápin danalıq penen aytatuǵın, biy juwap gáp qaytarmaytuǵın, onıń hár bir sózi orınlı, itibarlı, qûdiret qurastırıp sóyleytuǵın adamlarğa ayıladı. Olar óziniń jeke talantlıǵı, kórkem sózge sheberligi, kópshilikte sóylegende ózine erkin qaratıwshılıǵı menen belgili boladı.

Xalqımızdıń ishinde sózge sheber, quyqılıtıp gáp aytatuǵınlar kóp. Biraq olardıń barlıǵın sheshen dewge bolmaydı. Sheshen sheshenligi menen ayrıqshalanıp turadı. Onıń sóz sóylewde, gáp aytıwda, qıyın máselelerdi sheshiwde hesh qanday da kemisligi bolmawı tiyis. Ne haqqında dálil leniw tuwrı kelip qalsa, ol sóz benen ol máseleńiń sheshimin hámme tárepke jaylı, isenimli etip aytıp jayǵastırıwı shárt. Usınday qana, oyshıl adamlarğa ǵana xalıq sheshen ataǵın beredi. Áne, usınday sheshen adamlardıń biri Jiyrenshe sheshen bolğan.

Awızeki maǵlıwmatlarğa qaraǵanda Jiyrenshe sheshen Jánibek xan zamanında jasaǵan adam. Onıń qay jılı, qay jerde tuwılıp, qashan ólgeni haqqında maǵlıwmat joq. Sonı da belgilep ótiw kerek, orta ásirler tariyxında eki Jánibek xan ótken. Birinshisi Altın Orda 1312-1340-jıllar xanlıq etken, Ózbek xannıń ulı Jánibek xan. Ekinshi qazaq xanlıǵın qurǵan Jánibek xan. Ol 1456-1478-jılları xan bolğan. Usı waqıtqa shekem Jiyrenshe haqqında sóz etkenler barlıǵı derlik Jiyrenshe sheshen qaysı Jánibektin tusında jasaǵanına itibar bermey keledi. Bizińshe Jiyrenshe sheshen Altın Orda xanı Jánibek (1342-1357) tusında jasaǵan bolıwı kerek. Sebebi, Jiyrenshe sheshen atınıń tek qazaq, qaraqalpaq, aralı ózbekler arasında ǵana emes, al noǵaylar, bashqurtlar, tatarlar arasında keń tarawı kópshilik túrkiy qawımlarınıń Altın Orda, Aq Orda, noǵaylı bolıp jasaǵan dâwirine tuwra keledi. Onıń ústine Jiyrenshe sheshen menen birge jasaǵan Jánibek xan keńes dâwirindegi kópshilik izertlewshilerdiń kórsetkenindey aqılsız, aqmaq, zulım xan

emes, al oğada parasatlı, adamlardıń bilgirliǵın sınap kóre tuǵın, danalıqtı, bilimlikti bahalaytuǵın oğada ádil xan boladı. Ol Jiyrensheniń danalıq penen aytqan hár awız sózine 1000 tilla beredi. Durısında da Jiyrensheni ǵamxorlıqqa alıp qasında saqlaǵan Altın Orda xanı Jánibek xan bolıwı tolıq saykes keledi [4. 136-137].

Sheshenlik sózlerdiń payda bolıw, el arasına taralıw hám rawajlanıw dâwirlerin qaraqalpaqlar arasında en jayıw dâwirin XIV-XV ásirler yaǵnıy Jiyrenshe sheshennıń dúnyağa atı taralıw dâwiri dep alsaq qátelespeymiz. Sheshenlik sózler bir xalıqta ǵana birden payda bolmaydı. Dáslepki payda bolıwı eski Rimlilerde dep esaplasaq, sonsha ásirlerden berli ol sheshenlik óneri qońsı Egipet, Kishi Aziya hám sol dâwirde dúnyağa atı taraǵan Altın Orda mámleketi bolǵanlıǵı ózinen ózi dálillenedi. Oytkeni, Altın Ordanıń xanı Jánibek xan (1342-1357) jıllarda xanlıq etip, el ishinen dana, tilge júyrik, aqıllı, sheshen, dilwar adamlardı átirapına toplaǵan bolsa, solardıń biri Jiyrenshe sheshen esaplasa, demek qaraqalpaqlarda XIV ásirde-aq sheshenlik ónerine tiykar salınǵanlıǵı, hátteki gúrlep rawajlanǵanlıǵın tın alıwımızǵa boladı. Sheshenlik óneriniń payda bolıw tariyxı qaraqalpaqlar xalıqlıq dárejege jetisken IX-X ásirlerde-aq payda bolǵanlıǵına ǵuman tuwdırmaıdı.

XIV ásirde arab elli, Egipet sıyaqlı mámleketlerde jazba dini ádebiyatlar payda bolıp arab, parsı tillerinen túrkiy xalıqlar tillerine de olar awdarılıp, elge taralǵanlıǵı málım. Olardıń kópshiligi tek diniy kitaplar emes, didaktikalıqta shıǵarmalar edi. Usı dâwirlerdiń tili hám kórkem shıǵarması iretinde Xorezmiydiń "Muhabbatnama", Durbektiń "Yusup hám Zuleyxa", Yusup Has Hajibtiń "Qutadǵu bilik", Axmed Yugnakiydiń "Hibatul haqayik", Qutb shayırdıń "Xısıraw hám Shiyryn" h.t.b. shıǵarmaları bulardıń qatarına kiredi.

Ulıwma túrkiy tilles xalıqlardıń folklorına hám jazba ádebiyatlarına súyensek Jiyrenshe sheshen ataması menen danalıq sózlerdi ózlerinde erkin paydalanıp júrgen xalıqlar: qaraqalpaqlar, noǵaylar, tatarlar, qırǵızlar, qazaqlar, bashqurtlar, ózbekler h.t.b. xalıqlar. Usılardıń ishinde baspa sózde Jiyrenshe sheshen sózlerin baspa sózde kóbirek járiyalap úgit-násiyat etip júrgen xalıqlar: qaraqalpaqlar, qazaqlar, noǵaylar. Mısalı: İbray Altınсарın 1879-jılları óz sabaqlıǵına Jiyrenshe sheshen sózlerin kirgizgen. Onnan keyin V.Radlov, Sh.Walixanov, G.N.Potanin, I.N.Berezin sońın ala Á.Divaev, Gabdul Hákim Gabdashev h.t.b. qazaqlar arasınan Jiyrenshe sheshen sózlerin jıynaǵan, ayırım úlgerin bastırıp shıǵarǵan.

Jiyrenshe sheshen sózleri tek bir dâwirde, bir ásirde ǵana dóretilip bolınǵan kórkem shıǵarmalar emes. Olardıń yaǵnıy Jiyrenshe atına ótip ketkende sheshenlik sózleri kóp. Bul tábiyiy process. Ullı dana, oyshıl, tapqır, sheshen, juwabıy qaharman Jiyrenshe bolǵanlıqtan Jiyrensheden burın da, sońda dóregen kóp ǵana sheshenlik sózler Jiyrenshe atı menen júrgenligi sır emes. Biraq biz bul temaǵa kóbirek toqtalıp atırǵandaǵı maqsetimiz qaraqalpaqlarda hám túrkiy tilles xalıqlarda Jiyrenshege taqabbıl bir neshe sheshenler ótken. Birinshiden: kimleri umıtılıp ketip, olardıń danalıq sózleri de Jiyrensheniń atına ótip ketkenliginde. Endi biz hâzir qaysı sheshenlik sóz Jiyrensheniki ayırıp bilmeymiz de. Ekinshiden: IX-XVI ásirler dawamında biziń jerleslerimizden de ne degen danalar, ilimpazlar, shayırlar, filosoflar ótken. Olardıń jaratıp jazıp ketken shıǵarmalarında da qûdiretli sózler, oylar, pikirler san mın. Usılardı da biz sheshenlik sózlerdiń shıǵıw, payda bolıw, rawajlanıw, jazba ádebiyatqa ótiw zańlılıǵına haqlı túrde kirgiziwimiz lazım.

Адебиатлар

1. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры, Нөкис: -«Қарақалпақстан», 1977.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы, Нөкис: -«Қарақалпақстан», 1988.
3. Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс, Нөкис: - «Қарақалпақстан», 1989.
4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәрепелери, Нөкис: -«Қарақалпақстан», 1996.
5. Мәмбетов Қ. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебияты, Нөкис: -«Билим», 1992.

REZYUME

Ushbu maqolada chechanlik hunarining paydo bo'lishi, shakllanishining tarixiy va dasturiy yo'llari haqida so'z boradi. Shu bilan birga, ushbu xususiyatlar haqida Jiyrenshe chechan ijodi misolida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются исторические и программные истоки чеченской профессии. Однако эти особенности обсуждаются на примере чеченского произведения Жиренше.

SUMMARY

This article discusses the historical and programmatic origins of the Chechen profession. However, these features are discussed in the example of the work of Jirenshe Chechen.

SHESHENLIK ÓNERINIŇ HÁM SHESHENLER AYTISINIŇ JANRLIQ ÓZGESHELİKLERI

G.Jollibaeva – magistrant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: aytishuv, oratorlik, Sitseron, ertaklar, dostonlar, «Edige» dostoni, «Sharyar» dostoni.

Ключевые слова: сказописание, ораторское искусство, Цицерон, сказки, былины, эпос «Едиге», эпос «Шаръ-яр».

Key words: storytelling, oratory, Ciceron, fairy tales, epics, the epic "Edige", the epic "Sharyar".

Sheshenler aytısı – aytıslardıń eń bir qızıq, ózinshe bir jetilisken forması. Onıń sebebi, bul aytıs túrinde burınǵı salt-dástúr jırlarında tırmaq tası qalana baslaǵan aytıslıq elementler (eki tárep bolıp júzbe-júz aytısıw, kollektivlikten jekkelikke umtılwı, jeńiw maqsetin názerde tutıw, aytıstıń hár qıylı hiyle-tásilleri) biraz jetilisip, haqıyqıy rawajlanıw jolına túsedi. Atınan da kórip otırǵanıımızday, eń baslısı, aytıstıń tiykarǵı belgisi sheshenlik, tapqırılıq qalıplese baslaydı. Endi ol burınǵı salt-dástór aytıslarında (termin shártli túrde alınǵan) bolatuǵın kúyinish-súyinish temalarınan ádewir keńeyip, shańaraq-turmıs máseleleriniń átirapında ǵana qalıp qoyatuǵın oyın-zawıq, toy-bázimler usaǵan kishi auditoriyalardıń tar ramkasınan shıǵıp, pútkil massanıń táǵdirin sheshetuǵın ullı tribunaǵa aylanadı. Nátiyjede, sheshenlik professiya dárejesine etip, óz dáwiriniń kórkem-estetikalıq talapların qanaatlandırıw menen birge, siyasiy gúrestıń birden-bir aktiv quralına aylanıw baslaydı, yaǵnıy ayırım sheshen adamlardıń oratorlıq óneri arqasında hár qıylı eller arasındaǵı daw-jánjellerge deyin sheshiliw tabatuǵın boladı. Bunı sol dáwirdegi sotsial-ekonomikalıq, mádeniy-siyasiy, tariyxy talaplar sózsiz zárúr etedi. Sebebi, klasslik jámiyetniń qarama-qarsılıǵı ruw-qawimler arasında jiyyi-jıy urıs-qaqıslardıń bolıwın keltirip shıǵaradı. Solay etip, usınday tariyxy zárúrlikke baylanıslı sheshenlik óneri payda bolǵan. Bul ónerdi kásip etiwshi sheshenler bolsa óz sózlerinde xalıqtıń bay folklorınıń úlgerinen, atap aytqanda, salt-dástúr jırlarındaǵı aytıslıq elementlerden, shiyrin til menen jeldirtip aytıw – improvizatsiyadan, naqıl-maqallardaǵı qısqa hám anıq danalıqtan, jumbaqlardaǵı dusmallap sóylewden puxta paydalanıp otırǵan.

Xalıq folklorınıń usınday kishi kólemli formalarınan saǵa alǵan sheshenlik óneri kele-kele keń qulash jayıp, epikalıq sıpat iyelewge deyin barıp jetisken. Sebebi, ayırım daw-jánjellerdiń xarakteriniń ózi usınday epikalıq formanıń bolıwın, yaǵnıy pikirdiń uzaqtan aylanıp keliwin talap etken.

«Poetikalıq sóz benen aqıl jarıstırıp, aytıstı kásip qılıp júrgen ayırım professional adamlar bolǵan,-dep jazadı bul sheshenlik aytısları haqqında belgili qaraqalpaq folkloristi, professor Q.Ayimbetov, - Ayırım sheshen adamlar sheshenlik sóz kúshi menen daw pitkeren, toy baslaǵan, eki eldi jarastırǵan. Bular sóz ónerin súygen dilwar adamlar bolǵan. Sheshenler kóbine xalıqtıń naqıl-maqallarınan paydalanǵan [2].

Sóz sheberi sheshenler xalıq naqılın paydalanıw menen qatar, óziniń sheberligin qosıp, aytıstı jetildirgen. Sóz kúshi menen sóz jarastırıw, daw pitkeriw, urısqańdı jarastırıw xalıq mádeniyatınıń sol gezdegi talabına ılayıq óz zamanı ushin kerek bolǵan.

Bul, demek, sheshenler aytısı xalıqtıń siyasiy, mádeniy ómirinde belgili rol atqarǵan massalıq janr boladı degen sóz.

Rasında da, qaraqalpaq xalıqında sheshenler aytısın úrdis

etip, ózleriniń tapqırılıǵı, sheshenligi, aqıllılıǵı menen ataq shıǵarǵan dilwar adamlar oǵada kóp bolǵan. Olar ózleriniń usı uqıplarına bola sheshenler, laqqılar dep te atalǵan. Mısalı, Jiyrenshe sheshen menen Omirbek laqqı usınday adamlardıń tipı.

Biraq, bul pikirlerge qarap, sheshenler aytısı tek qaraqalpaqlar xalıqında ǵana bolǵan eken degen túsiniw kelip shıqpaı tiyis. E.A.Nojinniń kórsetiwine qaraǵanda, bul óner Egipet, Assiriya, Vavilon, Indiya, Qıtay qusaǵan elderde áyemgi dáwirlerde-aq belgili bola baslaǵan, antik dáwirdegi Gresiyada bolsa óziniń izbe-iz0 rawajlanıw jolına túsken. Bizniń eramızǵa deyingi V ásirniń ekinshi yarımına kelip ol, oratorlıq iskusstvo Afına mámleketiniń jámiyetlik ómirindegi sheshiwshi faktorlardıń biri – siyasiy gúres quralı sıpatında xızmet atqara baslaǵan. Usı dáwirlerden baslap onıń teoriyası sıpatında xızmet atqara baslaǵan. Usı dáwirlerden baslap onıń teoriyası sıpatında ritorika payda bolıp, Demosfen, Aristotel, Irak Tuliy Sitseron siyaqlı belgili teoretik oratorlar tariyxy arenaǵa shıqtı.

Oratorlıq sóz jarıs óneri orta ásirlerde rawajlanıw tempin bir qansha tómenletse de, oyınıw dáwirine kelip jáne qaytadan gúlleniw jolına túsken.

E.A.Nojin bul miynetinde oratorlıq óneriniń áyemgi dereklerin usılayınsha kórsetiw menen qatar, oratorlıq iskusstvo degenimizdiń ózi ne, oratordıń sóylew ózgeshelikleri qanday boladı, orator menen auditoriya ortasındaǵı baylanıs qalayınsha iske asıwı kerek?-degenge usaǵan problemalardı keń túrde toqtap ótedi. E.A.Nojinniń tastıyıqlawınsha, oratorlıq iskusstvo – bul adam iskerliginiń hár tárepleme kórinisi bolıp tabıladı. Al, oratordıń ózi bolsa usı iskerlikti kórsetiwshi hár tárepleme jetilisken adam. Onda tuwma talant ta, asqan bilim de, tereń aqıl da, shayırshılıq ta, improvizatsiyalıq qabilet te, jaǵımlı til menen lapızlı hawaz da, usılardı say jaqsı minez-xulıqta bolıwı kerek. Qullası, orator dóretiwshilik qásiyet penen atqarıwshılıq ónerdiń barlıǵın óz boyına jámlegen adam, yaǵnıy ol hám avtor, hám artist degen sóz. Baslısı, ol xalıq tribunası, propagandist, jámiyetlik isker. Sonlıqtan da ol óz sózlerin ózi jasaǵan jámiyetniń aldınǵı progressiv ideyaları menen tıǵız baylanıstıra biliwi kerek. Tek usınday qásiyetlerdi tolıq ielegen avtor ǵana auditoriyanı durıs basqarıp, massanı ózine erite aladı. Tek usı qásiyetler ǵana onıń xalıq aldındaǵı abıroyın kóteredi, oratorlıq ónerinde jeńiske eristedi.

Demek, oratorlıq iskusstvo hámme ónerlerdiń sintezi degen sóz. Bunda shayırshılıq, sheshenlik, dilwarlıq, tapqırılıq qásiyetler bolıw menen qatar, sheber atqarıwshılıq óner de bolıwı kerek. Oratorda bul ózgesheliklerdiń birinń kemis bolıwı onıń xalıq aldındaǵı abıroyınıń tómenlewine alıp keledi. Sonlıqtan da bunnan 4000 jıl burın-aq Sitseron bul ónerdiń ózgesheligi haqqında «Shayır bolıp tuwıladı, al sheshen bolıp qalıplesedi» dep jazǵan edi. Al, fransuz oratorlıq iskusstvosınıń belgili teoretigi M.Ajamniń «Derlik barlıq sheshenler kúshli este saqlaw qábiletine iye ullı oys-

hillar boldı» degen pikirín esapqa alsaq, joqarıda ayılğan-lardıń ógáda durıs ekenligin kóremiz.

Aytısta oratordıń auditoriyanıń xarakterine say waqıya qurıw ózgesheligi, onıń janrlıq ózgesheligin de keltirip shıǵarıp tur. Orator aytajaǵın birden tógip taslamaydı. Ózi-niń maqsetine muwapıq aldın ala xarakterli detallar (serke, túye, aq basqur) tańlap, uzın arqan, keń tusaw menen astarlı túrde gáp baslaydı. Bunda syujet jelisi júyi bilinbeslik halda bir epizodtan Ekinshisine órbip otıradı, yaǵnıy aytısta epi-kalıq sıpat basım orındı iyeleydi. Aytıs bunnan tısqarı ózi-niń qara sóz formasında keliwi menen de ózgeshelenip turadı. Usınday ideyalıq-kórkemlik sıpatları kúshli aytıslardıń kópshiligi Jiyrenshege baylanıslı kelip shıqqan sheshenlik sózlerde kózge taslanadı.

Xalıqtın, erteklerinde, dástanlarında, ańız-áńgime, ápsanalarında, ráwiyatlarında sheshenlik sózler úlğilerin kóp ushıratamız. Olar ózleriniń mazmunı, qurılısı, túri boyınsha aytıs janrınan pútkilley basqasha óz aldına bir túrdi, janrdı qurap turadı. Sheshenlik sózler mánisi, salmaǵı, kórkemligi jaǵınan tereń oydı ańlatıwı jaǵınan naqıllarǵa jaqınlawday, biraq naqıl emes, qıyın istin, qıyın bir máseleniń óz aldınana bir sheshimi sıpatında beriledi. Mısalı, «Edige» dástanındaǵı úsh balası bar kempirdiń esh-kiniń ayaqların bólisiwi, sınıq ayaq kempirge tiyisli bolıp, shúberek baylap qoyılǵan ayaq tútinlikti basıp alıp,

noǵaylılardıń qırmanın órtep ketiwi, patshaǵa dawlasıp barganda, sınıq ayaq gúnalı bolıp, gúnaniń kempirge shógiwi, ol ólime griptar bolǵanda, Nuradinniń aytqan «Sınıq ayaq-óli ayaq, súyrep bargan saw ayaq» tórelık sózi menen kempirdiń gúnadan azat etiliwi usınday. [3] Sonday-aq «Sháryar» dástanındaǵı Jahangirdiń Sháryardı atası Da-rapsha menen tanıstırıwdaǵı aytqan sózleri de sheshenlik hám tórelık sózlerge kiredi.

«Sheshenlik» mısál aytısı, oyın-dálkek, házil aytısı, sheshenlik yumor-satiralıq aytısı, aqıl-násiyat aytısı, sın hám baha beriw aytısı qusaǵan túrleri bar. Hámмесinde de qaraqalpaq sheshenleriniń bir neshe ásirlerden berli basıp ótkен áдеbiy, mádeniy, kórkem sóзleriniń sır sandıǵın ashıwdaǵı shiyrin sóзler tórkini jańlap esitiledi. Sonlıqtan da ulıwma aytıslardaǵı oratorlıq (sheshenlik) úlğiler burınları qanday dárejede xalqımızdın suwsının qandırıp kelgen bolsa, búgingi dáwirimizde de óz áhmiyetin joǵaltpaydı. Jas áwladlardı ómirdi, turmıstı, insanlardın adamgershilik pazıyletlerin tanıp barıwına úlken tásirin tiyigze alatuǵın kórkem ǵáziyeler esaplanadı.

Sheshenlik, tórelık sóзler xalqımızdın kórkem sóз baylıǵınıń belgili bir gáwharı. Biz olardı dıqqat penen jıy-nawımız hám úyreniwimiz kerek. Bunday sóзler házirgi dáwirde de dóretiliwın dawam etip atır.

Адебиетлар

6. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры, Нөкис: -«Қарақалпақстан», 1977.
7. Айымбетов Қ. Халық даналығы, Нөкис:-«Қарақалпақстан», 1988.
8. Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс, Нөкис:- «Қарақалпақстан», 1989.
9. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери, Нөкис:-«Қарақалпақстан», 1996.
10. Мәмбетов Қ. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты, Нөкис:-«Билим», 1992.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада chechanlik hunarining rivojlanish tarixi haqida so'z boradi. Shu bilan birga, qoraqalpoq xalq og'zaki ijodi namunalarining oratorlik jihatları misollar orqali ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история развития чеченской профессии. В то же время устные традиции каракалпаков раскрываются на примерах ораторского искусства.

SUMMARY

The article deals with the history of the development of the Chechen profession. At the same time, the oral traditions of the Karakalpak people are revealed through examples of oratory.

ЕРТЕК ТИП СЮЖЕТЛИ ХӘМ ТАРИЙХЫЙ-ҚАХАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРДА ДАРАЛЫҚ ДӨРЕТИҮШИЛИК ДӘСТҮРЛЕРИ КӨРИНИСЛЕРИ

Ш.К.Кеңесбаева - филология илимлери бойынша философия докторы
Әжисияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: эртак тип сюжетли достонлар: «Шахриёр», «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Муңлық - Зарлық», «Тулым бий», тарихий-қахармонлик достонлар: «Едиге», «Дәулетиярбек», «Аманбай батыр» яккалик ижодий дастурлары.

Ключевые слова: сказочные эпосы: «Шахриёр», «Шийрын шекер», «Каншайым», «Мунлык-зарлык», «Тулым бий», историко-героические эпосы: «Едиге», «Даулетиярбек», «Аманбай батыр» одиночное творчество программы

Key words: fairy-tale epics: "Shahriyor", "Shiyrin Sheker", "Qanshayim", "Munlyq - Zarlyq", "Tulym biy", historical-heroic epics: "Edige", "Dauletiyarbek", "Amanbay batyr" singles creative programs.

Биз «Шәрьяр» дәстаны хақындағы арнаўлы изертлеў жумысымызда бул дәстанның жанрлық өзгешеликleri бойынша «ертек тип сюжетли дәстан» [2:154] деген жуўмаққа келген едик. Усы изертлеўимизге дейин бул дәстанның жанрлық өзгешеликlerini белгилеўде көп ғана тартыслы пикирлердиң орын алғанлығы да ҳеш кимге сыр емес. Мысалы, 1945-жылы сентябрь айында Нөкис қаласында Өзбекстан Илимлер Академиясының көшпели сессиясы болып өтеди. Сессияда О.Кожуров «Қарақалпақ фольклоры хәм оның изертлениўи» деген темада баянат жасайды хәм карақалпақ дәстанларын үш топарға бөлип, екінши топарға «Шәрьяр», «Шийрин-Шекер» дәстанларын жатқарады. Бул дәстанлар, О.Кожуровтың пикиринше, шығыс халықларынан ауысып келген болыўы тийис. Себеби, бул дәстанларда дәў, пери, дуўа, сыйқырау көринислери көп ушырасады. Дәстан қахарманлары өз мақсетлерине күш пенен емес, ал дуўаның күши менен жетеди [3:27]. Профессор Қ.Мақсетов дәстанларды төрт

топарға бөледі хәм үшиниши топарға социаллық турмыс мәселелерин сөз ететуғын дәстанлар: «Шәрьяр», «Шийрин-Шекер», «Қаншайым», «Меңликал», «Зарлық-Муңлық» дәстанларды жатқарады [6:296]. Илимпаз И.Сағитов, «Шәрьяр», «Қаншайым», «Шийрин-Шекер» дәстанларын ертеклик дәстанлар қатарына жатқарады. «Бул дәстанларға характерли нәрсе— олардың мазмұны халық ертеклериниң сюжетлерине курылғанында. Бул дәстанларда қыяллы-ертеклик элементлер көбирек ушырасады» [8:39], — деп жазды. Мине, көрип отырғанымыздай, «Шәрьяр» дәстанының жанрлық өзгешелигин анықлаўда илимпазлар арасында бир-бирине қарама-қарсы көзқараслар бар. Илимпазлардың пикирлериниң бир-бирине қарама-қарсы келиўиниң себеплерин олардың илимий көзқарасларының қәтеликлеринен деп билиўдиң кереги жоқ. Буның баслы себеби, сол замандағы тоталитарлық дүзимниң ең орайлық бағдарлаўшы күши болған коммунистлик

идеологияның иллетлеринен излестиріу керек. Мәселен, илимпаз, дилмаш, фольклорист О.Кожуров өз пикирин айтқан мәхалде (1945-ж) егер дәу, пери, дуға, сыйқырлау хакқында сөз қозғала қойса, оларды диннің батпағына батқан, Шығыс еллеринен (Иран, Туркия, Араб мәмлекетлери) саналы совет халқының арасына ертеде тарқалған иллет, булар халыққа жат пикирлер деген түсиниклер әбден хәуижге минип турған еди. Бундай қысылшаң ўақытлары илимпаз О.Кожуров «Шәрьяр» дәстанының сюжетин «шығыс халықларынан аўысып келген» деўден артық пикир айталмаған болар еди. Ал, профессор Қ.Мақсетовтың «Шәрьяр» дәстанын қандай ўақыяларға тийкарланып, қалайынша «социаллық турмыс мәселелерин сөз ететугын дәстанлар» топарына жатқарып отырған пикири еле де анықлықты талап етеди. Деген менен, илимпаздың дурыс белгилегениндей, «Шәрьяр» дәстанында турмысқа байланысly көринислер де баршылық. Мәселен, басқа ўақыяларды айтпағанның өзінде Шәрьярдың бағманлық пенен шуғылланыўы, жылқыманлық етиўи усындай ҳәрекетлерге жатады. Сондай-ақ, фольклортанушы илимпаз Ж.Хошаниязов та «Шәрьяр» дәстанын жанрлық жақтан «турмыслық дәстанлар» сыпатында дәлиллеўге ҳәрекет етеди [9:104-105]. Дурыс, дәстан сюжетинде халық тәғдири, турмыс-тиришилиги менен байланысly турмыслық ўақыялар баршылық, лекин, усы турмыслық ўақыялар мифлик-ертеклик сўўретлеўлер менен қарысып баянланған. Бирақ, дәстанның мазмунында бастан аяқ қыяллы ўақыялар, күшли фантастикалық элементлер, әййемги дәўирлерге тән мифологиялық көринислер сөз етиледі. Бизц бул пикиримизди профессор И.Сағитовтың: «Егерде «Алпамыс», «Қырқ қыз» сыяқлы дәстанларда геройлар өзлериниң батырлық, қахарманлық күшиниң арқасында душпанды жеңетуғын болса, «Шәрьяр»да геройлар душпанды дуўаның күши менен жеңеди. Бунда «Әйдарха», «дәў», «пери», «бүлбилгөя», «Сулайманның жүзиги» сыяқлы мифлик (қыяллы) нәрселер көп орын алады» [7:103], – деген пикирлери тастыйықлайды. Изертлеўлер нәтижесинде биз «Шәрьяр» дәстанының поэтикалық қурылысында мифлик ҳәм ертеклик мотив басқа жаратыўшы белгилерге қарағанда басым екенлигин көрдик. Жоқарыда айтып өткенимиздей, дәстан қахарманлары өз мақсетлерине жетиў жолында адамның ақылына уғрас келмейтуғын қыяллы-фантастикалық ўақыяларды басынан кеширеди. Қулласы, дәстанның композициясы ҳәм сюжетинде сөз етилетугын турмыс пенен байланысly ўақыялар мифлик, ертеклик элементлердиң тасасында көринбей қалғандай сезиледи. Сонлықтан да, биз қарақалпақ халық дәстаны «Шәрьяр»ды жанрлық жақтан социаллық-турмыс мәселелери сәўлелендирилген «мифологиялық ертект тип сюжетли дәстанлар» топарына киргизген макул болады, деген пикирге келген едик.

Усындай ертект тип сюжетли дәстанлар қарақалпақ эпослары жанрлық системасында айрықша бир топарды қурайды. Мысалы, «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Муңлық - Зарлық», «Тулым бий» дәстанлары, мине, усындай сыпатлы белгилерге ийе дәстанлар болып табылады.

Бул дәстанлар тек жаңа жанрлық эстетикалық система сыпатында ғана емес, дөрелиў усылы бойынша да жаңаша изертлеўди талап етеди. Себеби, бул шығармалар ертектлер тийкарында екнши бир жанрлық формаға трансформация болғанда, атқарыўшы жырлаған жекке авторлық дөретиўшилик қатнасты, жекке стилди талап ететугын сөз. Солай екен, бундай ертект тип сюжетли дәстанлар тек мәзи жыршы жыраў дөретиўшилигиниң емес, ал авторлық поэзия ўәкили болған, жекке дөретиўшилик укыпқа ийе шайыр жыраў дөретиўшилигиниң жемиси сыпатында изертлеўди

талап етеди деген сөз. Қарақалпақ эпосларының дөретиўшилери хәм атқарыўшылары Қыяс хәм Қурбанбай жыраўлардың, хәтеки ертедеги Соппаслы Сыпыра жыраўдың усындай укыпқа ийе, яғный шайырлық талантқа ийе шайыр жыраўлар болғанлығын жаксы билемиз. Мысалы, Соппаслы Сыпыра жыраў «Едиге» дәстанының дәслепки атқарыўшысы болыў менен бирге, оның дәслеп дөретиўшиси де болған болса, көпшилик ертект тип сюжетли дәстанлар Қурбанбай жыраўдың жекке дөретиўшилик укыбының, яғный жекке жекке шайыр жыраўшылық дөретиўшилигиниң жемиси сыпатында дүньяға келген. Сонлықтан да, бул дәстанлардағы жәмәәтлик дөретиўшилик пенен даралық дөретиўшилик дәстүрлери синтези өз алдына изертлеўди талап ететугын тың мәселелерден есапланады.

Мине, усы көзқарастан қарақалпақ эпосларының дөрелиў хәм атқарылыў тарийхына сер салып қарасақ, көпшилик дәстанларымыз тек жыршы-жыраўлар тәрәпинен емес, ал шайыр-жыраўлар тәрәпинен де дөретилип хәм атқарылып келгенлигин аңлаўға болады. Көпшилик классикалық дәстанларымыздың пайда болыў хәм кәлиплесиўинде әсиресе шайыр жыраўлардың жекке дөретиўшилик үлеслери оғада үлкен болғанлығын сеземиз. Мысалы, XVIII әсир қарақалпақ әдебияти классиги Жийен жыраўдың «Алпамыс», «Едиге», «Қырық қыз» дәстанларының үлкен эпопеялық эпос дәрежесине жетиўинде дөретиўшилик үлеси қандай болған болса, қарақалпақ ертик-тип сюжетли дәстанларының пайда болыў, кәлиплесиўинде Қурбанбай жыраўдың жекке шайыршылық укыбының унамлы тәсир еткенлигин биз жаксы билемиз.

Мине, усындай қарақалпақ халқында аты белгилі жыраўлардан аўызеки эпикалық мийрасларымыздың ең үлкен жанры болған дәстанлардың бир неше онлаған үлгилери жазып алынған. Олардың саны вариантлары менен қоса есаплағанда жүзге жакын екенлигин көриўге болады. Бирақ, айырым дәстанлар халық арасында көпшилик жыраўлар тәрәпинен жырланып келиўине қарамастан, тек бир жыраўдан жазып алынған жалғыз вариантына ғана ийе. Мысалы, «Жәханша» дәстанының тек бир варианты ғана жазып алынған. Сондай-ақ, басқа жыраўлардың репертуарында ушыраспайтуғын тек бир вариантлы дәстанлар да жазып алынған. Мысалы, Қурбанбай жыраў репертуарындағы көпшилик дәстанлар менен бирге, Қыяс жыраў жырлаған «Аманбай батыр» дәстаны басқа жыраўлардың репертуарында жоқ. Себеби, халық арасында усындай талантлы шайыр жыраўлар көп болған, олар дөретиўшилик пенен қөлеген ертект, аңыз, әпсаналардың сюжети тийкарында өзинше дәстан дөрете алыў қәбилетине ийе болған. Усындай талантқа ийе, шайыр жыраўлардың бири қарақалпақ халқының атақлы сөз хәм саз устасы Қыяс Қайратдин улы (1903-1973) есапланады. Оннан «Аманбай батыр» дәстаны 1959-жылы илимпаз А.Каримов тәрәпинен жазып алынған, соңынан дәстанның 192 бетлик қол жазбасын Қыяс жыраўдың өзи 1973-жылы Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалына тапсырған [Аманбай батыр, 1992: 3]. Усы жазып алынған қол жазбалар тийкарында «Аманбай батыр» дәстаны 1992-жылы «Қарақалпақстан» баспасында өз алдына қитап болып басылып шығады. Бул дәстан тек бир вариантлы болып, басқа жыраўлардың репертуарында ушыраспайды хәм елеге шекем илимий жақтан изертленген емес.

Жоқарыда айтып өткенимиздей, Қыяс жыраў айрықша импровизаторлық қәбилетке ийе, шайыр жыраў болған. Бизц бул пикиримизди профессор Қ.Мақсетовтың: «Қыяс жыраўдың бир өзгешелиги ол шайыршылығы бар жыраў. Жыраўдың сөзи бойынша 1930-жыллардың басларында-ақ ол гейпара қосықлар

хәм термелер дөретеди. Ол халыққа мәлим «Қобызым», «Заманым», «Қарақалпағым», «Көрдим», «Дүнья», «Қобыз термеси» усаған дөретпелери, шайыршылық уқыбы өзиниң бай репертуарында характерли орын ийелейди» [Мақсетов, 1983:101], - деп мағлыұмат берсе, илимпаз Н.Жапақов хәм Қ.Мәмбетназаровлардың: «Ол (Қыяс жыраў – А.К) тарийхый аңыз хәм эпсаналар тийкарында дәстанда дөрете алатуғын укыпқа ийе. Оның «Аманбай батыр» дәстаны усы пикиримизди толық тастыйықлайды. Сол ушын биз Қыяс жыраўдың «Аманбай батыр» дәстанын өзиниң жеке дөретиўшилиқ мийнети десек асыра айтқан болмас едик. Буны жыраўдың өзиниң берген информациясы менен оның жеке дөретиўшилиқ стили толық дәлиллейди»[Жапақов, Мәмбетназаров, 1993], - деген пикирлери тастыйықлайды. Биз де бул илимпазлардың пикирлерин мақуллаймыз. Себеби, «Аманбай батыр» дәстанын оқып қарағанымызда текстинде, қосық қурылысында Қыяс жыраўдың жеке шайырлық уқыбын, дәстанға қосқан үлесин толық байқаймыз.

Дәстанда фантазиялық элементлер, гиперболалық сүүретлеўлер жүдә аз ушырасады. Дәстан барынша турмысқа жақынластырылып, реаль ўақыялар дөгергінде сөз етиледі. Бунда басқа халық дәстанларындағыдай перзентсизлик, әулиелерге түнеў, түс көриў, жолбарыстың жүрегіне жерик болыў, батырдың ғайры-тәбийий туўылыўы, қыз ізлеў мотивлери жоқ, сондай-ақ, батырдың қандай қырғын саўаш болса да жеңиске ерисе бериўи, батыр қыйналып, қысылғанында пирлердің мәдатқар болыўы сыяқлы асыра сүүретлеўлер ушырасайды хәм дәстанларға тән көркем тәкирарлаўлар жоқ. Усының өзи дәстанның жеке автор тәрәпинен дөретилгенин аңлатып турады.

Дәстан композициялық жақтан шебер қурастырылып, тили, көркемлик баянланыўы жағынан жоқары турады. Онда шийеленискен сюжет, айрықша деталластырылған ўақыялар болмай, ал сюжетлик желиси бир бағдарда баянланып, дәстанның бас қахарманы Аманбай батыр дөгергінде раўажландырылады. Елиниң ғәрезсизлигине ерисиў, ел бийлеўши бай феодаллардың зулымынан қутылыў, оларға қарсы гүрес Аманбай батырдың қахарманлығы арқалы алып барылады хәм дәстанның идеялық бағытын белгилеп турады.

«Аманбай батыр» дәстанын тарийхый дәстанлар топарына жатқарыўға болады. Ондағы ўақыялар XVIII әсирдеги хәм XIX әсирдің биринши ярымындағы дәўирлерди сөз етеди [Аманбай батыр, 1992:3]. Себеби, дәстанда сөз етилетуғын Хийўаның ханы Шерғазы (1715-1728), бас қахарман Аманбай, классик шайырымыз Жийен жыраў (1730-1784) хәм т.б. атлары келтирилетуғын персонажлар сол дәўирлерде жасаған адамлар. Ал, тарийхта қарақалпақлардың 1760-жыллары қазақ феодалы Ералы султан топылысы себебли Түркстаннан Хорезмге көшкен дәўири де дәстанда өз сәўелениўин тапқан. Дәстан усы дәўир ўақыяларын реалистлик пенен сүүретлегенин байқаймыз. Дәстандағы ўақыялардың өзи трагедиялық сүүретлеўлер менен басланады хәм жуўмақланады. Мысалы, Жанай атлы бир жарлының қаўын егип дийқаншылық етиўи, аўысқан қаўынын халыққа бериўи, буны билип қалған ханның Жанайды (Аманбай батырдың әкеси) өлтириўи менен дәстанның сюжети даўам еттириледі. Ал, дәстанның ақырында болса бас қахарман Аманбай батырдың хәм қасындағы қырқ жигиттің хан тәрәпинен өлтирилиўи менен тамамланады.

Дәстанда Аманбай батырдың ерлиги, азатлық ушын алып барған гүреслери жүдә көтериңкилик пенен жырланады. Халық аўзындағы әңгимелерге қарағанда, Аманбай батыр өз дәўиринде қарақалпақ халқының

еркинлиги ушын гүрескен ер жүрек бахадыр адам болған болыўы керек. Буны ол туўралы халық арасында айтылып қиятырған терме-толғаўлардың өзи де тастыйықлайды. Мысалы:

Елди қорғаў тилеги,
Қайқы қылыш қолында,
Мойны сулыў мылтықтай,
Қайқайып шапқан батыр ер,
Он санның улы Аманбай,
Аманбайдай ерди айт,
Аманбайдың ала аты,
Қолтығында қанаты,
Аманбай жаўға шапқанда,
Жалтылдайды полаты [4:346].

Батырдың күтә жас ўақытларынан белгили болыўы дәстанлар ушын тән. Аманбай он бир жасынан баслап батырлығы менен көзге түседі. Оның батырлық портреті дәстанларға тән дәстүрий көркем теңеўлер арқалы сүүретленеді. Мысалы:

Мүшесине қарасаң,
Ер салмаған ғунандай,
Қанасына сыймайды,
Туқым шашқан тырандай,
Алға қарап талпынған,
Мысалы ушқыр қырандай,
Ала бәхәр күнинде,
Қайырға шыққан сүйрикетей,
Адамзатқа мийирман,
Нәсият айтқан атадай,
Мысал палапан үйректей,
Топарда жолға салғанда,
Арасын ашқан жүйрикетей,
Көргенлер басы менен ғай,
Жәнжел, ғаўға - дәрти удай,
Еки тәрәп урыс болса,
Жигирмаға келер тай [Аманбай батыр, 1993:11-12].

Дәстанда мухаббат мәселеси, улыўма ҳаял-қызлар турмысына байланыслы ўақыялар сөз етилмейди. Батыр өз елинен шығынып кеткенинде, басқа дәстанлардағы батырлар я, қыз ізлеп, яки бенде болған халқын душпан қолынан азат етиў ушын емес, ал, өз елинің ханының қысымынан, жәбиринен шығынып кетиўге мәжбүр болады.

Дәстанларда батырлардың өз елинің ханының өзине душпан екенлигин биле тура, оның жаўына қарсы халық ушын гүрес жүргизиўи тәбийий нәрсе. Мысал сыпатында қарақалпақ халқының «Қоблан», «Бозуғлан» хәм т.б. дәстанларын көрсетиўге болады. «Аманбай батыр» дәстанында да халық батыры Аманбай ханға урыс ашқан теке яўмытлардың Гернехан деген ханының әскерлери менен урысады хәм жеңиске ериседи. Аманбай батыр да ели, халқы ушын гүрес жүргизеди. Буны Аманбай батырдың Шерғазы ханға айтқан мынадай сөзлеринен аңлаўға болады:

Аттың жалын таллап өрди,
Халық ушын төгемен терди,
Тайсалмастан қулық айтып,
Ханға батыр ўәде берди [Аманбай батыр, 1993:76]

Буннан соңғы Аманбай батырдың тәғдиринің сәтсизликке ушыраўы хәм майып болыўы, оны билген ханның Аманбай батырды хәм қасындағы қырық жигитті өлтириўи, дәстанның ҳақыйқый турмыслық сүүретлеўлерге жақынлығын көрсетеди. Халық азатлығы ушын гүрес жүргизген қахарманлар тәғдири дәстан соңында трагедия менен жуўмақланады. Ҳақыйқатында да, дәстан сюжетинде сүүретленген дәўирлерде феодаллық басқарыў дүзими, сиясий жақтан халықтың ғәрезлиги, бас көтерген ел батырларын ханлардың жаўызлық пенен аяўсыз түрде бастырып отырыўы тарийхый шынлық. Өткен дәўирлердеги тарийхый ўақыялардың елеси дәстанда поэтикалық жақтан көркем сүүретлениўин тапқан.

Жуўмаклап айтқанда, Қыяс жыраў жырлаған «Аманбай батыр» дәстаны бүгинги хәм келешек әўладқа естелик етип қалдырылған мийрасларымыздың бири. Дәстан өткен дәўирдеги қарақалпақлардың турмысынан бай мағлыўмат беретугын көркем эпик дәретпелеримиздің бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Жапақов Н., Мәмбетназаров Қ. Қыяс жыраў. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1973, 25-декабрь.
2. Кенесбаева Ш.К. Қарақалпақ халық дәстаны «Шәрйяр» (Генезиси. Жанрлық өзгешеликтери. Сюжетлик қатламы хәм образлар системасы) Филология илимлери бойынша PhD диссертациясы. - Ташкент, 2021.
3. Кожуров О. Шығармалары (Мақалалар хәм аўдармалар). – Нөкис: Қарақалпақстан. 1988. – Б.27.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. IV том. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978.
5. Максетов Қ. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983.
6. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызески дәретпелери. – Нөкис: Билим. 1996. – Б.296.
7. Сағитов И. Шәрйяр // Әдебият хәм фольклор. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1983. – Б.103.
8. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1988. – Б.39.
9. Хошаниязов Ж. Турмыслық дәстанлар // ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы, 2020, №4. – Б.104-107.

РЕЗЮМЕ

Мақалада «Шахриёр», «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Муңлық - Зарлық» каби эртак тип сюжетли достонларнинг жанрий жиҳатдан эмас, хусусан ижодкорлик хусусияти бўйича янги эстетик система эканлиги кенг таҳлил қилинади. Шунингдек, мақалада «Аманбай батыр» достони хам шу нуқтаи назардан тадқиқ қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется тот факт, что такие сказочные эпосы, как «Шахриёр», «Шийрын шекер», «Каншайым», «Мунлык-Зарлык» представляют собой новую эстетическую систему не в жанровом, а в творческом плане. В статье также с этой точки зрения рассматривается эпос «Аманбай батыр».

SUMMARY

The article analyzes the fact that fairy-tale epics such as "Shahriyor", "Shiyrin Sheker", "Qanshayym", "Munlyq - Zarlyq" are a new aesthetic system, not in terms of genre, but in terms of creativity. The article also examines the epic "Amanbay batyr" from this point of view.

АДАБИЙ АЛОҚАЛАР – АДАБИЙ ЖАРАЁН ТАҚОЗОСИ

(Ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқалари мисолида)

Г.Қурамбоева – филология фанлари номзоди, доцент

Тошкент педиатрия тиббиёт институти

Таянч сўзлар : адабий алоқалар, адабий таъсир, мавзу, шакл, образ, сюжет, адабий туркум, жанр, конфликт, адабий анъана, миллий колорит.

Ключевые слова: литературные связи, литературное влияние, тема, форма, образ, сюжет, литературный цикл, жанр, конфликт, литературная традиция, национальный колорит.

Key words: literary relations, literary influence, theme, form, image, plot, literary category, genre, conflict, literary tradition, national flavor.

Миллий адабиётларнинг ўзаро алоқалари ва таъсири адабий жараён тараққиётининг муҳим омилларидан бири эканлиги илмда исботланган. Жаҳонда бирор адабиёт йўқки, факат ўз ўзича ўз қобиғида, бошқа адабиётлар билан алоқага киришмасдан, тажриба алмашмай ривожланган бўлсин. Хоҳ мумтоз адабиёт ёки замонавий адабиётми, албатта, бир-бирларидан ўрганиб, таъсирланиб, ўзлари мансуб адабиётни юксалтирган, ижодларини хам чиниқтириб борган. Муайян адабиётда янги шакллар ва жанрларнинг пайдо бўлиши, янги-янги адабий мавзуларнинг адабиётга кириб келиши, таржималар орқали бойиб бориши, жаҳоншумул асарларнинг яратилиши, кўпинча ёзувчи ва шоирларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва таъсирига боғлиқ жараён. Фикримиз далилига жаҳон ва қардош адабиётларда мисоллар етарли. Жумладан, Марказий Осиё адабиётларининг ўзаро алоқалари, таъсири ва бир-бирларини бойитиб бориши ижобий самара бераётгани ҳақиқат. Масалан, ўзбек адабиётининг қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман ва тожик адабиётларининг барча тараққиёт босқичларида адабий ҳамкорлик, ижодий таъсир ҳодисаси, устоз-шогирд анъанаси мақомида давом этди, адабиётлар шу негизда бугун хам муваффақиятли ривожланмоқда. Қадимий бу анъананинг шу кунларда хам замон талаби даражасида ривожланиши куйидаги омилларга боғлиқ.

Чегараларнинг яқинлиги, тарихий илдизларнинг муштараклиги, тилларнинг умумийлиги, урф-одатларнинг ўхшашлиги, халқ оғзаки ижодидаги оҳангдошликлар халқлар ва адабиётлар дўстлигини мустаҳкамлашга хизмат қилаётган ибратли факт. Қон-қардош халқлар бир дарёдан сув ичиб, „тарих деган бир мактабда ўқишган“. Бир-бирига устоз, бир-бирига

шогирд. Гўё „эт билан тирноқдек“ гап. Айтайлик, ўзбек ва қорақалпоқ халқлари дўстлиги, адабиётлари ҳамкорлиги тарих синовларидан ўтиб ҳозирги кунгача етиб келди ва ривожланиш йўлида. Мавзу адабиётшуносликнинг ўрганилиши зарур долзарб масалаларидан бири бўлиб кун тартибиде турибди. Ушбу мантиққа асосланиб, икки халқ адабий алоқаларининг баъзи саҳифаларини варақлаб, илмий муомалага киритишни лозим топдик.

Қорақалпоқ ва ўзбек халқларининг тарихи узун. Адабиётларининг ҳамкорлиги хам узок асрларга бориб такалади. Бу алоқаларнинг ривожланиши ва юксалишида, аввало, мумтоз шоирларнинг ҳиссаси катта, Хусусан, XIX-XX асрлардаги адабий алоқаларнинг ривожланишида Алишер Навоий ижодининг роли алоҳида. Қунхўжа, Ажиниёз, Бердақ каби сўз усталари, кейинроқ Аяпберген Мусаев, Аббас Добилов, Содиқ Нурумбетовдек халқ шоирлари Навоий ижодидан баҳраманд бўлиб қалам тебратган. Бердақ шоирнинг „Навоийдан савод очдим“ деб ёзгани, ёки Ажиниёзнинг аруз вазнида, навоийёна ғазал ва мухаммаслар битгани, Содиқ шоирнинг:

Уллы шайыр көркем сөздің устасы,

„Лэйли-Мәжнун“, „Фарход-Ширин“ нусқасы,

Сизден бизге мийрас қалды Наўайы,

Қыз-жигиттиң сүйип оқыр қиссасы -

деб Навоийни таърифлагани бежиз бўлмаса керак. Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли шоир И. Юсуповнинг мана бу мисралари, чиндан хам, улуг ўзбек шоирига юксак эътироф рамзи:

Саҳра гуллерин шайшайын устиңе,

Наўайыны сүйген қарақалпақ болып,

*Ибрайым дер, уллы руўхың алдында,
Бас ийемен шәғиртиң Бердақ болып.*

Мисолларни қорақалпоқ адабиётидан яна келтириш мумкин. Бу анъана даврлар ўтган сари сайқалланиб, янги бадиий шакллар билан кенгайиб борди, адабиётларнинг салоҳияти ҳам кўтарилди. Жараёнинг кундан - кунга янгича йўналишларда ривожланиб боришида муҳим саналган бир бадиий шакл бор. Бу ўзаро адабий мавзу алмашув, яъни ўзбек ёзувчиларининг қорақалпоқ ҳаёти ҳақида, қорақалпоқ ижодкорларининг Ўзбекистон тўғрисида асарлар ёзиши билан боғлиқ жараён. Агар ўзбек ижодкорлари Қорақалпоғистон, қорақалпоқ халқи ҳаётига мурожаат этиб туркум асарлар яратган бўлса, қорақалпоқ шоир ва ёзувчилари ҳам ўзбек ҳаётини реалистик тасвирлаб асарлар ижод этишди.

Қорақалпоқ мавзуси ўзбек ижодкорларини ҳамма даврларда ҳам қизиқтириб келган. Халқ ҳаётини атрофлича ўрганиб, турли жанрларда колоритли асарлар ёзилганлигини мухлислар билади. Масалан, ўткан асрнинг эллигинчи йилларининг иккинчи ярмида Асқад Мухторнинг „Қорақалпоқ қиссаси“ повести ва Миртемир қаламига мансуб „Қорақалпоқ дафтари“ туркумининг пайдо бўлиши, адабий муҳитда янги воқеа сифатида эътироф этилди, юқори баҳоланди. Тўғри, бу асарлар, хусусан, „Қорақалпоқ қиссаси“ повести социалистик реализм методи ҳукмронлиги даврида, мафкуравий таъйиқлар остида ёзилгани учун асарда адабий сиёсатнинг салбий таъсири борлигини инкор этиб бўлмайди, албатта. Бироқ, бу таъсир, умуман, повестнинг бадиий қимматини йўқотди деганини англатмаса керак. Сюжетнинг драматик характери, конфликтнинг жиддийлиги, энг асосийси, бош қаҳрамонлар Жапақ ва Сулув образлари, уларга қарши турган Алланбой, Полмонтоз, Эримбет каби шахслар орасидаги зиддиятлар, қарама-қаршиликлар, уруг-аймоқчиликнинг салбий оқибатлари шундай тасвирланганки, воқеаларнинг ҳаётга жўровозлигини сезасиз. Ўша алғов-далғовли йиллардаги қорақалпоқ халқининг эзгулик йўлидаги курашлари ёрқин бўёқларда, тиниқ образларда реал тасвирлаб берилган. Ёзувчининг қорақалпоқ халқига, олижаноб фазилатларига ҳурмати, меҳри қиссанинг умумий руҳига сингдирилган. Буларнинг барчаси ўзбек адабиётида, китобхонлар назарида қисса муайян бадиий қимматга эга деб ҳулоса чиқаришга, бизнингча, асос беради. „Қорақалпоқ дафтари“ ҳам ўзбек шеърятининг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил этади. „Туркум“ қорақалпоқ китобхонлари учун ҳам янгилик бўлди. Мухими, икки халқ адабий алоқалари мундарижасини ранг-баранглаштирди. „Туркум“га қирган ҳар бир шеърдаги қувноқ юмор, ҳазил-мутуйбага йўғрилган мисралар, қорақалпоқ халқига хос қувноқлик хислатлари жуда табиий ва таъсирли талқин қилингани шоирнинг маҳоратига далил. Тўпламдаги „Енгажон“, „Ҳодиса“ шеърлари самимий юморга қурилгани, ихчам сюжети, лирик қаҳрамон туйғуларининг ғояда жўшқин, юқори кайфиятда ёритилгани шоирнинг ҳақиқий маънодаги топқирлиги десак муболаға эмас. Икки шеърнинг мухлисларга ёд бўлиб кетгани, ҳозир ҳам давраларда тез-тез янграб туриши, шеърят ихлосмандларига завқ-шавқ улашаётгани поэтик маҳорат кўринишидир. Тўпламдаги „Кегейлидан келган киз“, „Кўл бўйида“ „Қорасоч“, „Қорақалпоқда Тошкентни соғиниш“, „Тонгдан ҳам чиройли“, „Сулув ёз“, „Сахройи“ номли шеърлардаги ифодавий шаклнинг содда ва енгиллиги маҳаллий колоритнинг реалистик тасвири, шоир бу ўлка ҳаётини, табиатидан тортиб, одамлари психологиясигача ўрганганидан гувоҳлик беради. Шеърлар гўё қорақалпоқ шоири қалами билан ёзилгандек таассурот қолдиради. „Сурат“ поэмаси шоирнинг қорақалпоқ мавзусини

ёритишдаги навбатдаги ижодий ютуғи бўлди. „Қорақалпоқ дафтари“ни жиловлаштириб турадиган муҳаббат ва муҳаббатга садоқат ҳақидаги бу лирик қисса ўз даврида ўзбек поэмачилигини бир босқич юқорига кўтарди.

Бир қарашда, поэма иккинчи жаҳон урушига бағишлангандек туюлади. Аслида, шоир урушнинг инсонлар тақдиридаги даҳшатли оқибатларини, севишганлар қисматида қолдирган аянчли жароҳатларини Тошлон ва Ойсулув образлари мисолида очиб беришни назарда тутган ва бунга эришган ҳам. Қиссанинг ҳар бир лавҳасида муҳаббатга садоқат ва унга хиёнат, лирик қаҳрамонларда содир бўлган изтиробли туйғулар, қалб зиддияти, инсоний дард талқини китобхонни бефарқ қолдирмайди. Лирик қаҳрамон билан тенгдай ҳаяжонланади, руҳан қийналади. Асар шу хусусияти билан қалбларни ром этади.

Миртемирдан бошланган қорақалпоқ мавзусида туркум яратиш анъанаси бошқа ўзбек шоирлари томонидан ҳам давом эттирилди. Шоир Султон Акбарийнинг „Сулув сулув эмас, суйган сулув“ шеърлар туркуми шу хилдаги асарлардан бири. „Туркум“га шоирнинг қорақалпоқ мавзусидаги йигирмага яқин шеърлари киритилган. Унинг қурилиши, мавзу ва мазмун талқини, „Қорақалпоқ дафтари“ни эслатади. Бироқ, мавзуга ёндашув бутунлай ўзгача. Услубий оҳангдошлик сезилсада, С.Акбарий мавзунини ўзига хос ёрита олган. Шоирнинг „Хўжайли“, „Оролим“, „Қорақалпоқ тўқисим“, „Қирққиз“, „Бердақ дутори“, „Ойжамол“, „Оғайни“, „Бахшиёна“, „Чағалай“ шеърларида Қорақалпоғистон ва қорақалпоқ турмуши, бетакрор анъаналари, миллий белгилари, шоир ва ёзувчилари (Ж.Аймирозев ва Т.Жумамуротов) билан дўстлик муносабатлари баъзан жиддий, баъзида юмор оҳангида, ҳазил усулида мавзу очилгани шеърларнинг ўзига хослигини белгилайди. Ушбу мавзуга мурожаат этган ўзбек ижодкорлари фақат шулардангина иборат эмас. Уларнинг сафида турли авлод шоир ва ёзувчилари борлигини мамнуният билан қайд этамиз.

Сўз юритилаётган мавзунинг иккинчи томони ҳам бор. Яъни қорақалпоқ адабиётида ҳам Ўзбекистон ва ўзбек халқи тасвирланган назмий ва насрий асарларнинг сони ҳам, салмоғи ҳам ҳавас қилса арзигулик. Қорақалпоқ адабиётининг энг атоқли шоирларидан тортиб, кенжа авлод вакиллариғача мавзуда ижод қилишни ихтиёр этган. Бу ўринда И.Юсуповнинг ўзбек ҳаётини меҳр ва муҳаббат билан тасвирга олган асарларини биринчилар қаторида таъкидлаган бўлардик. Шоирнинг мавзуга доир асарлари бир жойга тўпланса, „Қорақалпоқ дафтари“га ўхшаган, балки ундан ҳам каттароқ ҳажмдаги ажойиб бир шеърый гулдаста пайдо бўлиши сўзсиз. Муаллифнинг „Ўзбекистон“, „Ўзбек сози“, „Тошкентлик шоир дўстларимга“, „Навоийга“, „Қизинг гўзал бўлсин, шоира бўлсин“ (Зулфия ҳақида), „Хоразмга“, „Мен Тошкентни соғинаман кўрмасам“, „Хивалик гўзал“, „Улуғбек хотирасига“, „Кел, Беруний боғларига“ шеърлари ҳақиқий маънода муқаддас ва улуғ ғоялар қуйланган, халқлар дўстлигини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган ижод маҳсулидир. Қуйидаги мисол шоирнинг дўстлик ғоясини, ҳеч кимга ўхшамайдиган, бетакрор образли талқинда таърифлагани шоирлик маҳоратидан дарак беради.

*Томиримизда туғишганлик қонимиз бор қотишган,
Ота-бобо бир нон топса, бирга бўлиб тоттишган,
Халқимиз бор бир дарёнинг икки бўйида туриб,
„Ассалому алайкум!“-деб носвой сўраб отишган.*

Қорақалпоқ ва ўзбек халқлари қадимийлигини, тақдирлари туташлигини бундай қанотли сўзларда, рамзлар тилида ифодалаш, тўғриси, камдан кам ижод-корга насиб этса керак.

И.Юсупов Алишер Навоий ижодининг Қорақалпоғистондаги чинакам мухлиси, тарғиботчиларидан бири бўлган десак хато эмас. Анъаналарини ўзига хос тарзда давом эттирган эди. Ўзбек шоирига бағишлаб шеър ҳам ёзганини юқорида тилга олдик. Шоир бу билан чекланмади. Шарқ мумтоз адабиёти, айниқса, Навоий ғазалиёти руҳида ўнлаб ғазаллар ҳам битди. Муаллифнинг „Баҳор ва сен“ тўпламидаги „Қўрмадим“, „Бўлмасман“, „Тонг отгунча“, „Сўйласин“, „Дунё“, „Ажаб эрмас“ радибли ғазалларида Навоийнинг поэтик маҳоратини эслатадиган жихатлар анчагина. Булар Алишер Навоий меросига хурматнинг бадиий ифодасидир.

Қорақалпоғистонда яшаб қорақалпоқ мавзусини ҳам ўзбек, ҳам қорақалпоқ тилларида ёритиб келаётган яна бир истеъдодли шоир бор. Бу Қорақалпоғистон халқ шоири, Бердақ номидаги давлат мукофоти лауреати Гулистон Матёкубовадир. Шоира икки тилда эмин-эркин ижод қила олади. Бу имконият унга ўзбек адабиётига ҳам, қорақалпоқ адабиётига ҳам бирдай хизмат қилишда қўл келмоқда. Муаллифнинг ўттиздан ортиқ китоблари Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон нашриётларида, икки тилда босилиб чиқди. У хоҳ шеърятда, хоҳ насрда, драматургия ва публицистикада, ёки хотира-эссе жанрларида ёзмасин, уларда, албатта, қорақалпоқ мавзусидаги асарлар етакчилик қилади. Шоиранинг туркум шеърлари, „Жиров қалби“, „Ойбалдоқ“, „Айтил менга Тўртқўл ҳақида“, „Энг нафис гул“ дostonлари, „Оқ сўқмоқлар“ қиссаси ва ҳикоялари, „Қаторда норинг бўлса“ шеърый драмаси, „Қирқ қиз“ эпоси асосида ёзилган „Гулойим“ либреттоси, „Меҳрли дунё“ киноқиссаси, „Қайтмоқ учун кетмоқдаман“ бадиаси, „Жайхун ёқасида ўсган бойтерак“ публицистик туркуми, бари-бари Қорақалпоғистон ҳақида, ўлканинг табиати, одамлари руҳиятини таҳлил қилишга бағишланган. Турли жанрлардаги бу ижод намуналарини фақат қорақалпоқ китобхонлари эмас, Ўзбекистондаги адабиёт мухлислари ҳам улардан хабардор, ўқиган.

Шоиранинг Қорақалпоғистонда истикомат қилаётгани, қорақалпоқ халқи анъаналарини, урф-одатлари-ю, яшаш шароити, табиати-ю одамлари психологиясини бир қорақалпоқ ижодкоридек идрок этиши, ҳис қилиб ёзгани, асарларининг колоритли

чиқишини қафолатлаган. Шеърларнинг ҳар бир сатрида, дostonларининг ҳар бир эпизодида, сахна асарларининг ҳар бир кўринишида, ҳар бир публицистик мақоласида қорақалпоқ руҳи, одамларининг характер қирралари, табиатининг бетакрор нафасини сезасиз. Айтилганларнинг ҳаммаси Гулистон Матёкубова Қорақалпоғистоннинг том маънодаги куйчиси деб хулоса чиқаришга асос беради.

Адабий алоқаларда, айтайлик, ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқаларида ўзаро бадиий таржима ҳам муҳим рол ўйнайди. Икки томонлама бадиий таржималарсиз адабий алоқаларни тасаввур қилиш қийин. Қорақалпоқ адабиётининг нодир асарлари ўзбек тилига таржима қилинганидек, машҳур ўзбек ижодкорларининг асарлари ҳам таржималарда қорақалпоқ китобхонларига тақдим этилган. Ажиниёз ва Бердақ асарлари ўзбек тилига ўгирилиб, бир неча марта чоп этилган бўлса, бугунги ўзбек китобхонлари Т.Қайпбергеновнинг „Қорақалпоқ қизи“, „Қорақалпоқ дostonи“, „Қорақалпоқнома“, „Бобомга хатлар“, „Кўзнинг қорачи“ ва бошқа қатор романлари ва қиссалари, И.Юсуповнинг „Булоқлар қайнаганда“, „Олтин қирғоқ“, „Сахро орзулари“, „Чўл тўрғай“, „Раҳмат сенга замоним“, „Қоратов“, „Менинг йигит вақтим, сенинг қиз вақтин“, „Софитўрғай саломини“ каби шеърый тўпламларидан баҳраманд бўлиб келмоқда. Эндиликда ўзбек адабиётининг Миртемир, Ҳ.Олимжон, Зулфия, А.Мухтор, Ш.Рашидов, А.Орипов, Э.Воҳидов, М.Юсуф, М.Али каби қалам аҳлининг асарлари қорақалпоқ тилига ўгирилганидек, қорақалпоқ адабиётининг Ж.Аймирзаев, Н.Жапақов, А.Атажонов, Ў.Абдурахмонов, К.Каримов, Ж.Избосқанов, М.Низонов, А.Абдиев, Б.Генжемуратов сингари шоир ва ёзувчиларнинг турли жанрлардаги асарларини ўзбек ўқувчилари ҳам яхши билади. Қисқаси, икки қардош адабиётлардан ҳозиргача қилинган ўзаро таржималар, адабиётлар ҳамкорлигига хизмат қилганидек, таржима адабиётларини ҳам бойитди.

Хуллас, адабий алоқалар адабий жараён кўзгуси, адабиётлар тарққиётида етакчи воситалардан бири экан, уни ҳар томонлама ривожлантириш ҳар бир ижодкор, адабиёт аҳли учун ҳам ғоят маъсулиятли вазифа бўлиши керак.

Адабиётлар

1. Миртемир. „Қарақалпақ дэптери“. –Нөкис: 1980.
2. Мухтор А. Қорақалпоқ қиссаси. –Тошкент: 1971.
3. Юсупов И. „Суфитўрғай саломини“. –Тошкент: 2015.
4. Юсупов И. Тасқа көгөргөн гул“. –Нөкис: 2017.
5. Матёкубова Г. „Излаганларим“. –Тошкент: 2000.
6. Матёкубова Г. „Ота уйим“. –Тошкент: 2014.
7. Акбарий С. Шукрона Сайланма. –Тошкент: 1987.

РЕЗЮМЕ

Мақола ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқаларига бағишланган. Адабий алоқаларнинг шакллари ҳақида сўз юритилади. Қорақалпоқ ва ўзбек ижодкорларининг ўзаро мавзу алмашув, бадиий туркум яратиш тажрибаси таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена узбекско-каракалпакским литературным связям. Рассматриваются различные формы литературных отношений. Анализируется взаимообмен художественной темы каракалпакских и узбекских писателей, изучается их опыт в создании литературных циклов.

SUMMARY

The article is devoted to Uzbek and Karakalpak literary relations. Forms of literary relations are discussed. The experience of Karakalpak and Uzbek artistic poets and writers is analyzed in exchanging themes and creating literary categories.

MULOQOT SHAKLIDA TASVIR VA IFODA MUTANOSIBLIGI

S.Matyakupov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: диалог, бадий нутқ, муносабат, мунозара, вазифа, услуб.

Ключевые слова: диалог, художественная речь, общение, дискуссия, задача, стиль.

Key words: dialogue, artistic speech, attitude, discussion, task, style.

She'riyatda dialog, bir tomondan, ijodkor maqsad-muddaosini tayin etadigan tizim shaklida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan, shoir badiiy aloqa usullarini shakllantiradigan vosita vazifasini o'taydi. Mazkur ikki nutqni bir-biridan ayirgan holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Binobarin, lirika tasvir ruhiyati talablariga tayanadi. Tasavvurda tahlil va idrok uyg'unligi esa masala mohiyatini ochishga xizmat qiladi. Shu ma'noda, ijodkor qalbida moddiylashadigan tushuncha va tasavvur aloqasi badiiy nutqda yaxlitlik kasb etadi. Unda til zahirasi vakolati va muallif ruhiyati o'ziga xosligi namoyon bo'lgan holda rivoya texnikasi muttasil ravishda rivojlanib boradigan universal jarayon xususiyatlarni vujudga keltiradi. Negaki, "so'zning bevosita, odatiy ma'nosi badiiy asar matnida yangidan yangi qirralarini namoyon qiladi, uning ma'no sig'imi benihoya kengayadiki, buni badiiy asarda tasvirlangan xususiy faktidan katta bir badiiy umumlashma kelib chiqishiga o'xshatsa bo'ladi" [9:244]. Odatda, adabiy til va badiiy nutq o'rtasida mustahkam rishta mavjud bo'lib unda asl ma'no va ustama ma'no tafovuti mantiqiy uyg'unlikni namoyon etadi. Shu ma'noda, poetik talqin til materialidan ijodiy maqsadda foydalanishni ko'zlaydi.

– Xastalangan

tuyg'ularingiz

umidsizlik

virusi bilan.

Muhabbat degan

antibiotik

bilan davolash

mumkindir faqat.

– Davolamang,

tabibim,

Shartta kesib

tashlang

tuyg'ularimni! [5:41].

Mazkur she'rda Dilrabo Mingboeva hayotiy-maishiy tafsilotlarni badiiy ifoda qilishda muloqot shakliga murojaat etadi. Unda tuyg'u, umidsizlik, antibiotik, virus, muhabbat hamda davo nisbati poetik manzarani to'laqonli tasavvur qilishga yordam beradi. Individual-ijodiy nutqda muammo hayotiy mantiq o'z o'lchamini o'zgartiradi. Shoira metafora-umumlashmani adabiy tafakkurga tenglashtiradi. Zero, "ijodning qolipi yo'q. Ijodkor muayyan ijtimoiy talabga mos stereotiplar ichida o'zligini yo'qotadi... ijod so'zga, ruhiyatga, ko'ngil ma'vosiga, shon-shuhratga daxldor" [4:86] hodisadan iborat. Muallif hayotiy stereotipdan yangi poetik ma'no yaratadi. Unda lirik subyekt hamda tasvir yo'naltirilgan obyekt bir-biriga yaqinlashadi. Shu sabab "xastalangan tuyg'ular" umidsizlikka mahkum, uning davosi esa "muhabbat degan antibiotik!". Badiiy topilmada barcha qirralar hisobga olingan holda sezim po'rtanavor tug'yoni inson ruhini adoqsiz azobga qo'yadi.

– Bugun sindirdingmi ko'ngilda nayni,

Mulzamsan, gunohkor zotsan baayni?

Oh, vijdon uyg'ondi!

So'ng yig'lab dedi:

– Kecha sotgan edim seni, og'ayni [7:97].

Abdulla Oripovning yuqoridagi she'rda dialog shakli tasvir drammatizmi – ruhiy munosabat keskinligini oshirishga xizmat qiladi. "Bugun sindirdingmi ko'ngilda nayni?" munosabat ziddiyatida ruhiy iztirob tarangligi ko'zga tashlanadi, satrlararo kuchayib boradigan ohang mohiyatni ochishga xizmat qilmaydi, balki ichki tug'yon zalvorini oshiradi. Vijdonning uyg'onishi shaxs o'z-o'zini anglashiga yo'l ochadi. Unga qilingan xiyonat, yetkazilgan aziyatning

esa javobi bor!

Shoir ijodiga munosabat bildirar ekan, adabiyotshunos Q.Yo'ldoshev shunday ta'kidlagan edi: "Abdulla Orif she'riyati o'zbek lirikasiga ko'ngil dardlari suvratlari, orzu-armonlar fojiasi, ruhiy iztiroblar manzarasini olib kirdi. Shoir o'tmishda shonli bobolari dunyo bilan bo'ylashgan, bugun olam va odamni toza ko'rmoq orzusida yashayotgan o'zbekning o'tli nolalarini she'rga soldi. U quruqshagan o'zbek she'riyatiga o'ychil g'am va g'amchil o'y olib kirib, odamning ichki dardlarini, chigal ruhiyatini ifoda qildi" [2:655].

Til ma'naviy zahirasidan ham unumli foydalangan, ham xalq poetik arsenalini boyitgan ijodkor adabiy talqinida ulug'vor va salobatli estetik idrok yaqqol anglashiladi. Goh isyon, goh vazmin, goh hazilomuz, goh hikmat tarzida o'quvchi shuurini egallaydigan shoir san'atda so'z ruhiy tahlil vositasi darajasiga chiqadi. Ko'ngil mayli va ijtimoiy mohiyat o'rtasida qabarib ko'rinadigan ziddiyatda diaologik munosabat ustuvorlashadi. Ushbu holat hissiy idrokka turli-tuman parametrlardan yondashuv imkoniyatini beradi.

Shoir bir she'rda kuyladi gulni,

Uni o'qiganlar: – Takror! – dedilar.

Yana bir she'rda yozdi bulbulni,

Uni ham: – Bu eski ash'or, – dedilar [7:61].

Mazkur to'rtlik tasvir muvozanati negiziga qurilgan. Unda shoir va she'r, gul va bulbul muqobilligi poetik obyekt tahlilini shakllantiradi. Tasdiqni inkor qilish tamoyili ikki bayt aloqasini bog'laydi. Badiiy kommunikatsiya lirik ifoda subyektini belgilovchi yetakchi omil, unda munosabat va tahlil bir-birini to'ldiruvchi a'zolarga aylanadi. Monologda dialog belgilari aks etganidek, muloqot shaklida ham izhor, istak, iqrar, iltijo hamda ehtiyoj uyg'unlashadi. Tuyg'u manfaati aslida she'r tadrijini belgilaydi.

Lirikaning o'ziga xos xususiyatlari xususida Jamol Kamol o'z izlanishlarida shunday fikr bildirgan edi: "Lirika inson o'z shaxsini tanigan, o'zini shaxs sifatida anglagan, o'zini olam ichra bir odam deb bilgan va tashqi, obyektiv olamga o'z shaxsi olamining oynalari orqali qaragan sharoitda paydo bo'ladi. Inson o'z shaxsini olam bilan qiyoslaydi, goho unga qarama-qarshi qo'yadi, goho tashqi olam bilan tutash va payvasta ekanligini qayd etadi" [1:86-87].

Ma'lumki, lirik ifodada so'zga yuklatilgan ritorik munosabat tadqiq sahniga chiqadi. Matndagi nozik tuyg'u muallif shaxsiyati va she'r ruhiyatini bir-biriga muqobillashtiradi. Aynan badiiy nutqda tasavvur va g'oya raqobatga kirishuvini inobatga olsak, masala mohiyati yanada oydinlashadi. Poetik tushunchada ma'no tarmoqlanishi tahlil malakasi ustuvorlashuviga zamin hozirlaydi. "Dialog matnga nisbatan birlamchi vazifa bajaradi, unda ma'no va g'oya yaratish asosiy muddao sifatida tanlanadi" [3:113]. Bu jarayonda ijodiy hamkorlik qadriyat, an'ana va madaniyat jipslashtirib, adabiy talqin ijtimoiy voqelik hamda badiiy shartlilikni bir-biriga muvofiqlashtiradi. Matndagi qiymat, nuqtayi nazar va idrok she'riy yo'sin tabiatini belgilaydi. Lug'aviy birlik o'rni egallaydigan matn ritorik munosabat hosil qiladi. Unda kuzatish va mushohada qorishgan holda ijodkorning dialoglashgan tuyg'ularini yuzaga chiqaradi:

Men siz aytgandayin hammami sevdim,

Hammaga ishondim, mana oqibat:

O'z do'stim uyiga ko'mildi sevgim,

Kun bo'lib ko'ksimni kuydirdi nafrat [6:57].

Muhammad Yusuf qalamiga mansub "Onamga xat"

she'ri olti banddan iborat. Unda cheksiz sog'inch yuragini o'rtagan farzand ona siymosi bilan ritorik munosabatga kirishadi. "Tunlari charog'on shunday shaharda" ham yolg'iz lirik subyekt hayot va xayol ziddiyatidan iztirob chekadi. Orzularga hamroh ko'ngil izhori dag'al voqelik silsilasida sinadi! Ruhiiy holat aniq manzarasi hamda ma'no ta'kidi soddaligi she'rdagi samimiyatni ta'minlaydi. Muallif dil rozini oshkor etish yordamida kitobxon qalbida hamdardlik uyg'otadi. Shuning uchun ham aldov va riyodan holi satrlar o'quvchini ishontiradi, murojaat zamiriga singib ketgan savollar tinglovchini ham o'yg'a toldiradi. Zotan, "ichki dunyosi boy ko'ngil kishilariga yashash hamisha qiyin kechadi. Sababi bunday shaxs voqelikning hech qanday ishtirokisiz ham doim qarama-qarshi ikki kuch: ruh va tana o'rtasidagi kurash og'ushida kun kechirishga mahkum. Ruhiiyat, ko'ngil odamni yuksaklarga chorlasa, tana uni yerga tortib, nafsning istaklarini qondirishga undaydi" [2:306].

Chinakam tuyg'u sathidan chiqqan, ezgulik va go'zallikka burkangan misralar har qanday g'araz hamda manfaatdan yuksak nozik sezim uyg'otadi. She'r ritorikasi, birinchidan, hayotiy vaziyatni oydinlashtiradi, ikkinchidan, muloqot ishtirokchilari nuqtai nazarini keskinlashtiradi, uchinchidan, badiiy axborotning yo'naltirilganlik darajasini tavsiflaydi, to'rtinchidan, tahlil va talqin o'rin almashinuv jarayonini badiiy talqin markaziga olib chiqadi:

Boshimdan o'tgani ko'kka ham ayon,
Yulduzlar qiqirlab kular oqbadan:
Men - zangor yaylovda olis, bepoyon,
Uyuridan ajrab qolgan qulunman [6:57].

Lirik qahramon tomonidan g'oyat o'ziga xos sharhlangan ruhiy holat muallif pozitsiyasini belgilab beradi. Maqsad va vazifa nisbati esa tasvirdagi manzaradan harakatga o'tishga zamin hozirlaydi. "Ko'kka ham ayon" dard lirik qahramon "uyuridan ajrab qolgan qulunday" bo'zlashiga sabab bo'ladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ichki nutq qo'llangan tashbehdan tugallanmagan ifoda munosabatini hosil qilishga yo'naltiriladi. Aniqrog'i, matn darajasidan muallif tanloviga o'tish monologik tafakkur mutanosibligini vujudga keltiradi. Dialogda "San'atkorning san'ati shundaki, u har bir so'z, holatdagi ma'nolarni bus-butun qamrab olishga so'zning ich-ichiga, moyasiga kirib borishga intiladi" [8:44]. Mazkur vaziyatda so'z ruhiy holat va poetik g'oya bilan aloqaga kirishadi. She'rda muallif tinglovchi sifatida parda ortidagi ona timsolini tanlaydi. Tasdiqni inkor qilish usuli ritorik munosabat ustuvorlashuviga zamin hozirlaydi. Adabiy talqinda shoir adresat hamda adresant orasida tenglikni saqlamaydi, balki tinglovchi munosabatini so'zlovchi konsepsiyasiga bo'ysundiradi:

Men sizni o'ylayman shomu saharda,
Ona, sog'insam ham bora olmayman,
Tunlari charog'on shunday shaharda,
Hech kimga ko'nglimni yora olmayman [6:57].

She'r jonli muloqot asosiga qurilgan, suhbatdoshga bevosita va bilvosita murojaat sathida mushohada goh kuchayadi, ba'zan esa ziddiyatni keskinlashtiradi. Savol, ilinj, inkor, tasdiq va munozara dialoglashgan mohiyat va uning sintezi monolog matn strukturasi boshqaruvga yo'l ochadi. Til germeneytik mohiyati esa muloqot shaklini

tavsiflaydi. Birinchi misrada iqrar vaziyatni oydinlashtiradi, ikkinchi misrada tasdiq va inkor ziddiyati tasavvurni tiniqlashtiradi, uchinchi va to'rtinchi misralar qarshilantirish usuli dinamikasini belgilaydi. So'zlovchi va tinglovchi ichki aloqasi olam sir-sinoatini anglashda hayratga tushgan lirik qahramonning ruhiy holatini tasvirlaydi.

Adresatga yo'naltirilgan murojaatda lirik subyekt xarakteri namoyon bo'ladi. O'zak so'z she'riy qahramonni badiiy nutq vositasida kashf etishga zamin hozirlaydi. Muloqot shaklida ko'ngil va ruhiyat o'zaro aloqaga kirishadi. Poetik tasavvurda paydo bo'lgan manzarada adabiy talqin kommunikatsiyasi hal qiluvchi vazifani bajaradi. Unda ikki jihat, ya'ni adresat maqomi va adresantga munosabat birlashadi. So'zning estetik quvvati va ma'no-mohiyati dialogning ijodiy mustaqilligini ta'minlaydi. Badiiy o'ziga xoslik, lug'aviy birlik shakl va uslubda qayta idrok etiladi. Nutqiy xulq-atvor barqarorligi lirik qahramon qiyofasini oydinlashtiradi.

M.Yusufning "Onamga xat" she'ri badiiy kommunikatsiya asosiga qurilgan. Unda ritorik munosabatga singdirilgan mushohada umumlashmasi tasavvurni aniqlashtirish imkonini beradi. Rivoya texnikasida ijodiy niyatdan poetik vazifadoshlikka o'tish taomili ustuvorligini hisobga olsak, masala mohiyati yanada oydinlashadi. Shoir inson hayoti ziddiyatlarini ona shaxsiga murojaat qatiga singdirib yuboradi. Aslida muloqot shakli bir tomonlama yo'nalishtirish xarakteriga ega bo'lib, lirik subyekt o'z hayotiy mushohadasini tasdiqlashga intiladi. Ona siymosi bu holatda estetik a'mol vazifasini o'taydi. Muallif aksar o'rinlarda tinglovchi maqomi fenomenini tadqiq sahniga chiqaradi. Ilohiy tuyg'u so'zga ko'chirilgan mohiyati badiiy nutq malakasini tavsiflaydi, unda tasvir va ifoda sintezi ko'zga tashlanadi.

Umuman, she'riyatda dialog badiiy nutq malakasini tartibga soladi. Unda bir tomondan, tafsilotga aniqlik kiritish, ikkinchi tomondan, badiiy umumlashma yorqinligini ta'minlash istiloh zimmasiga tushadi. Aslida lirik ifoda shakllanishida rivoya texnikasidan foydalanish qaltis usul. Negaki, muloqot shakli bajaradigan vazifa aniq belgilab olinmasa, tasvir ruhiyatida nomutanosiblik vujudga keladi. Zero, tushuncha va ifoda nisbati ijodkor uslubini belgilagan holda munosabat, munozara, tavsif, talqin va tahlil asosiy qismlar sifatida badiiy butunlikni hosil qiladi.

Ta'kidlash kerakki, lirikada tushunchalar mohiyati hamisha mavhumlikka tayangandek ko'rinadi. Ushbu murakkablikning qay darajada aks ettirilganligini tuyg'u va idrok orasidagi aloqa uzviyligi ta'minlaydi. Shuningdek, unda ijodkor tomonidan estetik obyektga yuklatilgan g'oyaning mazmundorligi yetakchi mavqe kasb etadi. Eng muhimi, badiiy munosabatning teranligi va estetik idrok imkoniyati badiiy talqinning o'ziga xosligini ta'minlaydi. Mazkur jarayonda she'rning vujudga kelishida ijodkor ko'ngilda kechgan olam va odam orasidagi zohiriy dialog alohida ahamiyat kasb etadi. Ko'rinadiki, she'riyatda dialog va monolog ifoda aniqligini yetakchi usul darajasiga ko'taradi. Semantik-sintaktik munosabatlar tizimi nutqiy ta'sirning ijtimoiy amaliyotini ancha teranlashtiradi. E'tiborli jihati shundaki, mazkur holatda ijodkor individual uslub orqali namoyon bo'lgan ritorik shakl badiiy idrokning kengayishiga zamin hozirlaydi.

Adabiyotlar

1. Жамол Камол. Шеър санъати. –Т.: "Янги аср авлоди", 2018.
2. Йўлдошев Қ. Оқкич сўз. –Т.: "Тафаккур", 2019.
3. Кихней Л.Г., Круглова Т.С. К проблеме диалога в лирике Анны Ахматовой // Крымский Ахматовский научный сборник. Вып. 7. –Симферополь: Крымский архив, 2009.
4. Каримов Б. Рухият алифбоси. –Т.: "Адабиёт ва санъат", 2016.
5. Мингбоева Д. Йўлдаги аёл. –Т.: "Машхур-пресс", 2020.
6. Мухаммад Юсуф. Сайланма. –Тошкент: Шарқ нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2007.
7. Орипов А. Адолат кўзгуси. –Т.: "Адолат", 2005.
8. Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. –Тошкент: «Шарқ», 2007.
9. Куронов Д. Адабиёт назарияси асослари. –Т.: Навоий университети, 2018.

REZYUME

Maqolada she'riyatda dialog tabiati, badiiy nutqda aniqlik va siriqlikni ta'minlashi, munozara va munosabat bir-biriga o'tib turishi, tagmatda ifoda ijodiy mustaqilligi nazariy umumlashtiriladi. Unda rivojga texnikasi hamda vaziyat aloqadorligi, poetik talqin konsepsiyasida muloqot maqomi, tasvir ruhiyati shakllanishida nominativ, semiotik va kommunikativ vazifadoshlik hamda uslubiy tafovutlanish xususida mushohada yuritiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье теоретически обобщается природа диалога в стихах, обеспечение ясности и лаконичности художественной речи, взаимозависимость дискуссии и мироощущения, творческая независимость выражения в контексте. Наблюдается связь между техникой повествования и ситуацией, статус общения в концепции поэтического толкования, номинативная, семиотическая и коммуникативная функции в формировании психики образа, а также методологические различия.

SUMMARY

The article theoretically generalizes the nature of dialogue in poetry, the provision of clarity and conciseness in artistic speech, the interdependence of debate and attitude, the creative independence of expression in the context. It observes the connection between the technique of narration and the situation, the status of communication in the concept of poetic interpretation, nominative, semiotic and communicative functions in the formation of the image psyche, as well as methodological differences.

СИРОЖИДДИН САЙИД ҲАЖВИЯЛАРИ

А.Э.Пиримкулов – филология фанлари номзоди

Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи

Таянч сўзлар: синтез, сатира, сюжет, мажоз, феномен, мотив, поэтика, образ, қаҳрамон, пафос.

Ключевые слова: синтез, сатира, сюжет, аллегория, феномен, мотив, поэтика, образ, герой, пафос.

Key words: synthesis, satire, plot, allegory, phenomenon, motive, poetics, image, hero, pathos.

Гап ҳозирги ўзбек ҳажвий лирикаси ҳақида борар экан, Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййид ижодига ҳам бир қур назар ташлашимизга эҳтиёж бор. Боиси, Сирожиддин Саййид ҳам қулги санъатини, унинг турли туман даражаларини намоён этишда ўзига хос намуна кўрсатган. Шоир етук ва баркамол асарлар яратишда икки устунга таянади. Бири – мумтоз шоирлар мероси, иккинчиси замондош устоз шоирлар ижоди. Қисқаси, шоир нафақат ўзбек адабиёти балки қўҳна шарқ ва ғарб адабиёти анъаналарини пухта ўзлаштиргани учун ўзи ҳам умрбоқий асарлар яратишга жазм этади. Бу фикрни унинг сатирик асарларига нисбатан ҳам бемалол айта оламиз. Ижодда билим ва савия жуда зарур унсур. Бироқ бу етарли эмас. Шоирда ўзига яраша талант, қувваи ҳофиза бўлмаса, у ўқувчининг юрагини ларзага соладиган асар яратолмайди. Сирожиддин Саййидда ана шу нозик белги ва хусусиятлар мавжуд бўлгани боис адабиёт оламида мангу яшаб қоладиган асарлар яратишга эришган:

Ғанимлар сен билан бизни ҳали йиллаб гапиргайлар,

Кезармиз ортимиздан соялар йўллаб гапиргайлар.

Ғазалда ғийбат ва ғийбатчилик қораланмоқда. Ўзининг ва у ҳақда ижобий фикр айтганларнинг, масалан, танқидчиларнинг ғийбатига нишон бўлиши, энг ёмони бу каби иғво йиллаб давом этишини кескин фош этан. Аммо медалнинг ортига назар солсак, бу ерда яхши маънодаги ғийбат – фахрия борлигини сезиш қийин эмас. Ғанимлар-ку ғийбат қилар, дўстлар-чи? Улар ҳам бизни йиллаб сўзлашлари мумкин-ку. Хуллас, коса остида нимкоса йўқ эмас.

Давримиз ҳажвчилигида Ўзбекистон халқ шоири Э.Воҳидов “Матмуса” туркумини, А.Орипов қатор зиёлийларнинг сатирик образини, Анвар Обиджон Кулкул афанди ва Уста Гулмат образини яратган бўлса, С.Сайид “бозор ижодиёти” туркумини, шунингдек “Рўзгор битиклари” сериясини кашф этди. Мазкур туркумлар ўтган аср 90-йилларида илдиз отган ва ҳали хануз давом этиб келмоқда.

Шоирнинг “Бозор ижодиёти” туркумидан ўрин олган қатор шеърларида турмушимизда жуда кўп учрайдиган, бироқ ҳадеганда унчалик эътибор берилмайдиган қусурларимизни шоир енгилгина юмор тиги билан фош этганини ҳам кузатиш мумкин. Масалан, сатира устасининг “Китоб олинг” номли ҳажвиясида автор чўнтаги пулга тўлган айрим тадбиркорларнинг китоб ўқишга ҳафсала қилмаслиги, фалон сўмга иморат қуриб, куёвига охири русумдаги

автомобилни совға қилган бойвачча умрида бир донга китоб харид қилмаслиги, бу қусур фарзанд ва набиралари тарбиясига ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини кескин фош этади:

Ўрикзордан қошин олинг,

Сирғалидан мошин олинг,

Жаҳолатнинг бошин олинг,

Биттагина китоб олинг.

Инобатга олиш лозимки, шоирнинг сатирик ва юмористик асарлари фақат шу туркумга кирган шеърлар билан чегараланмайди. С.Сайиднинг яна шундай қулги элементлари билан сугорилган асарлари ҳам борки, улар ҳам қундалик турмушимиздаги иллатларни фош этиши жиҳатдан махсус туркумга кирган қатор асарлари сира қолишмайди. Афтидан, шоир истиклол йилларида ёзилган хангомаларини шартли йўсинда юқоридагидек туркумларга ажратган кўринади. Шоирнинг ҳажвий ғазалларини ўқиганда, унда классик оҳанглар садоси аниқ эшитилди. Масалан, “Ўлдиргуси” радибли ғазал мумтоз адабиётда жуда кўп учрайди. Сирожиддин Саййид эса шундай радиф билан ҳажвий ғазал ёзишга журъат қилган:

Охир мени бу шаҳарнинг дўндиқлари ўлдиргуси,

Дўндиқларининг қўл, оёқ, қўлдиқлари ўлдиргуси.

Ғазалда баъзи кизлармизнинг елкаси очик юриши, йиртиқ жинси кийиши, билақларини татиуровка қилиши, кўчадан бери келмаслиги, хуллас, беҳаёлиги танқид остига олинган.

С.Сайид ҳажвий ғазалларда кўпроқ XIX аср Қўқон адабий муҳити намояндаларининг ғазалчилик мактабидан улги олганини сезиш қийин эмас. Масалан, “Жўралар” ғазали Муқимийнинг “Навбахор”, “Ахтарайлик” ғазали Фурқатнинг шу номдаги, “Бўл” радибли ғазали эса Завкийнинг машҳур “Бойи бўл, баззози бўл” номли ғазалига татаббўи шаклида ёзилган. Тафовут буки, салафлар табиат ё ишқий йўналишда ғазал битганлар. С.Сайид эса ўша вазн ва радифни асос сифатида қабул қилади ва мавжуд одамшарчилик иллат ва қусурларини фош этувчи ҳажвий ғазал битади. Шунингдек, шоирнинг “Чумолига ҳазил” шеърда Э.Воҳидовнинг, “Толиб Йўлдош хангомаси” асарида эса А.Орипов сатирик ижод мактабининг таъсири кўзга яққол ташланади. Шоир иқрорича, хангомани оғзаки йўсинда ўтган аср 80-йилларида устоз шоир Толиб Йўлдошнинг ўзи айтиб берган экан. Ана шу воқеа кейинчалик гўзал бир сатирик шеърнинг яратилишига туртки берган. Алқисса, Толиб Йўлдошнинг бир эшаги бўлиб, у ҳам ўз аравасини, ҳам

эгасининг рўзгор отли аравасини тортади. Толиб Йўлдош эрта сахардан шу эшак аравада далага кетади. Туш вакти ва кечда уйга қайтади. Ажабки, эшакка икки марта емиш беради. Тушда ва кечда. Эшак туш пайти эгаси билан уйга қайтар экан, маҳалла кўчасига бурилиши билан уввос солиб ханграб юборади. Бу ҳол ҳар кун икки марта – туш чоғи ва шом пайти рўй беради. Қарангки, маҳалла аҳли – “қосиблару хаттотлар, фабрикаю заводлар” мана шу эшак овозидан абед бўлганини ва кеч маҳали шом кирганини билишади. Хуллас, эшак кишлоқ аҳли учун сигнал – соат вазифасини ўтайди. Аммо шоир шу маълумотни бизга етказиш учун ғоғоз қораламаган. Асл мақсадни куйирокда билиб оламиз. Ҳозир шеър давомидан бир парча ўкиб кўрайлик:

Умр – ташиши, галвалардан

Чувалашган калава.

Шоир ўй суриб борар

Ғичирлайди арава.

Эшак қора меҳнатга гирифтор, бундан у заррача хафа эмас. Аммо рўзгор отли аравани эшак арава билан бақамти олиб бориш – бу энди оғир юмуш. Шунинг учун ҳам шоир Толиб Йўлдош “ўй суради”. У ўй сурганда эшакнинг эмас, балки ўзининг муаммоларини, рўзгорнинг кам-кўстини тўлдириш ташвиши билан кўпроқ хаёл суради:

Инсон гарчи олам гули

Бу ҳаётнинг нақшидир.

Аммо мингта нокасдан гоҳ,

Битта эшак яхшидир.

Демак, С.Саййиднинг асардан кўзлаган биринчи мақсади шу жойда ойдинлашади – Минг нокасдан бир эшак яхши. Оғир гап, ўқувчи учун ниҳоятда жиддий хулоса.

Эшакнинг яхшилигини билдирувчи сифатлар бисёр. Аввало у рўзгор дастёри. Даланинг ишиниям қилади, кеч чоғ бошқа молларга ўт, пичан келтиради. Иккинчидан, элу халқни тушлик ва шом чоғидан ўз вақтида хабардор қилади. Учинчидан, тамагир эмас. Далада янтоқ, уйда эса ем ейди. Эшакни макташга етарли асос кўп: ичмайди, чекмайди, ўғирлик қилмайди, алдамайди ва ҳоказо. Одам-чи? Ана шоирнинг оғриқли саволи – шу.

Оҳ! Одамзод қилган гуноҳни эшакка юкласа, ишонаверинг, у эшак майиб бўлади.

Асарда эшакнинг ўз вақтида хабар беришини ёзган шоир энди шоирларнинг ўз вақтида бонг уришлари зарурлигидан фалсафа сўқийди:

Жом айлабон қалбларини,

Дил қонини – чоғирлар,

Ўз вақтида кулсинлар ҳам

Йиғласинлар шоирлар.

Шоирларнинг ўз вақтида кулиши ва йиғлашини огоҳлантириш – бу шоирнинг асардан кутган иккинчи мақсади. Унга мана бу ҳам илова этилган:

Сўз мулкида кимлар кулба,

Кимлар қурмиш қасрлар.

Адабиёт араваси

Ғичирлар минг асрлар.

Кўринадики, шоир “арава”га учта ғоявий-эстетик мақсад илдиради. 1.Эшак араваси. 2.Рўзгор араваси ва 3.Адабиёт араваси. Дастлабки арава ўз маъносидан, кейинги икkitаси рамзий хусусиятга эга. Шоирнинг етакчи ғояси “адабиёт араваси”га юкланган. Бу арава минг йилларким, тинмай, ғичирлаб айланади. Ҳозир эса буни етаклаш замондош шоир (ёзувчи)лар зиммасида. Улар ўз вақтида “бонг” уришлари лозим.

С.Саййиднинг “Чумолига ҳазил” шеъри ҳам роса антика. Шоир уни талабалик даврини соғиниб ёзган кўринади. Бунинг ҳам Толиб Йўлдош эшаги сингари ҳаётий асоси бор. Хуллас, шоирнинг талабалик дамларида кишлоқдан бандероль – бир тугун келади.

Унда онаси ёлган кулчалар, туршак, майиз ва бошқа шунга ўхшаш егулик. Мундоқ қараса, тугун ичида бир чумоли ҳам юрибди. Манзилдан адашган. Бу шоирни озгина гангитиб қўяди:

Зерикдингми турмушингдан,

Қочдингми ё юмушингдан.

Бўйнимда жонинг увол,

Тошкентга келган чумоли.

Шоир Сурхондарёнинг Узун деган қишлоғидан тасодифан келган чумоли тимсолида адашган инсон қисматини тасаввур қилади. Шоир ўйлаб, ўйлаб уни яна кишлоққа қайтариш лозим деган хулосага келади. Хангома структураси жуда пишиқ ишланган. Шоир эътиборидан чумолининг кишлоқдаги қавми ҳам четда қолмайди. Ўз олдига “сени йўқотиб уларнинг аҳволи нима кечди экан?”, – деган саволни кўндаланг қўяди. Ва ниҳоят чумолини жиянининг тўрвасига солиб, ортига қайтаришга қарор беради.

Бир чумолига шунча ғамхўрлик қилиш нимага керак, – деб хайрон қолманг. Шоир чумоли образида, боя айтганимиздек, инсон қисматини зухур этган. Рост-да, одам ҳам чумоли каби жонивор. Эмасми? Уям тинмайди, буям. У ҳам уйига ташийди, буям инига судрайди. Асарни ўкиб, ҳозирги замонда насиба излаб чет элларда сарсон юрган ҳамюртларимиз кўз олднгиздан бирма бир ўта бошлайди. Демак, хангомадан мурод чумоли саргузашти воситасида инсонни улуғлаш, унинг қадрига етиш экан.

Шоирнинг чумолини ўз қавмига қайтаришга уриниши ҳам айтиш мумкин анча ҳайтий ва кип-қизил ибрат. Буни ўкиб, элчихона ва мутасадди кишиларнинг юзлаб ҳамюртларимизни оила бағрига қайтаришга кўшган ҳиссалари ҳаёдан ўтади. Алҳосил, шоирнинг “Чумолига ҳазил” ҳажвияси инсонпарварлик ва ватанпарварликнинг ўзига хос намунаси экан.

С.Саййиднинг “Очил, эй гул, ки бўстон вақти бўлди” номли китоби (2014) анча салмоқдор. Жами етти фаслдан иборат. Қизиғи шуки, бу китоб биз олдимишга кўндаланг қўйган илмий даъволарнинг барчасига тўла тўқис жавоб беради. Унда анъана ва ўзига хослик, издошлик ва ворисийлик, таъсир ва ўзаро таъсир, сатира ва юмор элементлари – ҳамма ҳаммаси рисоладагидек мужассам. С.Саййид бемаънилик деб ҳисобласа керак, модернча шеър ёзишни сира хоҳламайди.

“Умр ва айём фардлари”да умрнинг ғаниматлиги, вақтни исроф қилмаслик, фойдали юмуш билан шугулланишга даъват этилади. Умуман шоир ижодида вақт фалсафасига кўп урғу берилади:

Умр недир? Кеча ўтди. Эртани қўй, кул бугун,

Бахт недир? Ул бугундир, ул бугундир, ул бугун.

Қуйидаги иккиликда ҳар нарсадан норизо бўладиган ношудлар ҳақида сўз боради:

Рози бўлғайсизми, дерди, кекса устоз кўзда нам,

Мендин ўзга барчангиз ҳазрат Навоийсиз десам?

Қуйидаги фард мазмуни беихтиёр Умар Хайёмнинг “Ҳеч ким тушунтириб бера олмади, Келишим кетишим сабаби қайда?” деган мангу саволини эсга туширади:

Бу ҳаёт базми агар сен бўлмасанг – кам бўлмагай,

Сен агар бу базм аро борсан – у бут ҳам бўлмагай.

Рўзгор битиклари – шоир сатирик ижодининг ўзига хос саҳифалари. Шоир бу туркум шеърларда рўзгор анжомларининг кундалик ҳаётимиздаги ўрни ҳақида сўз очар экан, оила тинчлиги, рўзгор хотиржамлигидан бир неча кичик хангома тўқийди.

Сирожиддин Саййид ҳажвиялари ҳам ўзига хос бадияти ҳамда миллий жозибаси ила ғоят мафтункордир. Шоир сатираларининг ўзбек адабиёти саҳнасида барқарор яшаш омилларини таъминлаган адабий-эстетик, маънавий, маърифий ва ахлоқий унсурлар шу қадар бисёрки, уларни атрофлича ўрганиш, тадқиқ этиш адабиётшунослар зиммасига алоҳида масъулият юклайди.

Адабиётлар

1. Сайид С. Дил фасли. -Тошкент: “Ўзбекистон”, 2007.
2. Сайид С. Очил, эй гул, ки бўстон вақти бўлди. -Тошкент: “Шарк” 2014.
3. Жабборов Н. Замон, мезон, шеърият. -Тошкент: “Ғафур Ғулом”, 2015.
4. Жўракулов У. Назарий поэтика асослари. –Т.: “Ғафур Ғулом”, 2015.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййиднинг сатирик асарлари илмий таҳлил қилинган. Шоирнинг сатирик тип ва образ яратиш маҳорати унинг қатор юмористик асарлари асосида анализ қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируются сатирические произведения народного поэта Узбекистана Сирожиддина Сайида в свете проблематики традиций и своеобразия.

SUMMARY

This article provides a scientific analysis of the satirical works of the People’s Poet of Uzbekistan Sirojiddin Said. The poet’s satirical type and image-making skills have been analyzed on the basis of a number of his humorous works.

М.ЮСУФ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ТАЛМЕХ УСЫЛЫНЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

А.Прекеева – филология илимлериниң кандидаты

Ўзбекстан мәмлекетлик көркем-өнер хәм мәденият институты

К.Қутлымуратов – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: талмех санъати, тарих, тарихий шахслар, тарихий асарлар дoston, афсона, тарихий амаллар номлари, ер-сув номлари.

Ключевые слова: талмехское искусство, история, исторические личности, исторические произведения, эпос, легенда, названия древних должностей, земель и вод.

Key words: Talmekh art, history, historical figures, historical works, epic poem, legend, names of ancient positions, names of lands and waters.

М.Юсуфтың қосықлары темасы әлўан түрли, сөзлери тартымлы, әпиўайы халыққа түсиникли өзбек тилиниң бай лексикалық қорынан шебер пайдалана алған. Қосықларын қайта-қайта оқысаң да хеш жалықпайсаң, оқыған сайын оқығың келебереди. Шайыр халқымыздың тарийхын терең үйренген хәм шығармаларында өтмиш ўақыяларына көп мүрәжат еткенлигиниң гуўасы боламыз. Ўзбекстан халық шайыры Х.Худайбердиева: М.Юсуф талмех санаатынан шебер пайдаланған – деп баха береді.

Талмех санааты – дегенимиз арабша сөз болып «нәзер салмақ» дегенди аңлатады. Қосықларында даңқлы тарийхый ўақыя, әпсана хәм дәстанлар қаҳарманлары, танымалы тарийхый шахсларға қаратылған сөзи арқалы сүүретленген образды бөрттирип көрсетиўге мейил санаат [1].

Шайырдың шығармаларының көпшилигинде талмех усылынан өнимли пайдаланған. Мысалы, «Ўатаным» қосығында Сулайман, Машраб, Наўайы, Яссаўий, Хожанд Чингиз, Темур Малик, Шырақ, Жалаладдин, Бабур, Алпамыс, Улұғбек Абдулла Қадирий, Усман Насыр, «қаған» хәм «султан» атамалары қолланған. Бул қолланған атамаларды төмендегише классификациялаўымызға болады.

1. Дәстан хәм әпсана қаҳарманлары: Алпамыс, Шырақ;

2. Танымалы тарийхый шахслар: Сулайман Шынғыс, Темур Малик, Жалаладдин, Муқанна, Наўайы, Бабур, Улұғбек, Яссаўий, Машраб Абдулла Қадирий, Усман Насыр;

3. Ертедеги тарийхый әмел атлары: Қаған, Султан.

«Алпамыс» дәстаны қаҳарманлық, мәртлик ўатансүйиўшилиқ, түрли қәўимлердиң дослығы, мухабат, садықлылық, шаңарақ беккемлигин сөз етиўши қаҳарманлық дәстан болып, өзбек, қазақ, қарақалпақ халықлары арасында кең тарқалған аўызеки әдебияттың жарқын үлгиси.

Шырақ – массагетлер маликасы Тумарис Дараға қарсы гүрес режесин дүзип атырғанда, олардың алдына Шырақ деген атбағар келип, егер хожалығымның тиришилигинен хабар алып турыўына ўәде берилсе, жеке өзи-ақ душпанның қәўпинен қутқарыўға урынатұғын айтады. Сөйтип, қулақ-мурнын кесип дал қарақан бо-

лып, Дараға сақ патшаларынан арыз қылады. Дараның рехими келип оны қасынан қалдырмайды хәм оларды сақлар жасаған жерге баслап бараман дейди. Бирақ Шырақ оларды шөл-қыябанларда қалдырады хәм елин жаўдың тырнағынан аман қутқарады, өзи жаў қолында набыт болады [2]. Соннан баслап әдебиятта шопан унамлы образ есапланады.

Сулайман – бул исим эрамыздан алдыңғы 1 әсирде жасап усы дәўирдеги қүдиретли Израил мәмлекетиниң патшасы болған адамның исми болып, тийкары Шелемо формасына ийе болған, кейин Соломон түринде айтылған (Малая энциклопедия, VIII, 743) араб тилинде бул исим фонетикалық жақтан өзгертилип Сулайман түрине өткен, өзбек тилине сол сеслик дүзилиси менен қабыл қылынған (ЎТИЛ, II-83) [3].

Араблардың хұкимдарлығына қарсы 770-780-жылларда Мауереннахрда оғада үлкен халық көтерилиси болады. Көтерилистиң басшысы Муқанна деген адам еди. Ол басына хәм жүзине көк перде тағып жүрген соң «Муқанна» деп аталған «Нықап бүркенген адам» деген лақап пенен аты шыққан. Оның шын исми Хашем ибн Хақум атлы өнермент болады. Ол Мары қаласы жанындағы Коза аўылында туўылған [4]. Жаўлап алыўшыларға бағынғысы келмеген Муқанна өзін жанып турған тандырға таслап набыт болады.

VII әсирдиң орталарында араблардың мәмлекетимизге атланысы анық түс алады. VIII әсирдиң басларында араблар избе-из Хорезм, Бухара, Самарқанд, Шаш хәм Ферғана жерлерин бойсындырып алады [2].

Жалалатдин – Маўереннахрдың ийелеген соң, монғол жаўынгерлері Балх, Херат Мары, Ғазна қалаларына басып кирди. Бул ўәлаятта Жалалатдин Мангубердиниң қатты қарсылығына ушырайды.

1220-жылы Бухара, Самарқанд, 1221-жылы Ургенч, Термиз қолдан кетти. Хожанд хәкими Темур Малик, Жалалатдин мәртликлері сондай жоқары болыўына қарамастан, баслама қолдан кеткенлиги себепли урыста жеңилиске ушырайды.

Дереклерде жазылыўынша, Жалалатдин грузинлер менен тынышлық тийкарында келисим арқалы монғоларға қарсы гүрескен. 1231-жылы Әзербайжанды ийелеген монғоллар және Жалалатдин қарсылығына ушырайды. Бирақ, тосаттан Жалалатдин 1231-жылы 17-

20-август аралығында бир курд таманынан Киши Азия этирапында өлтириледі.

Күрдистан – Батыс Азиядағы таулы үлке, тарийхый Күрдистанның көпшилик бөлеги Алдыңғы Азия хәм Иран тауларында жайласқан Күрдистанның анық шега-расы болмағанлықтан бул атама тек этнографиялық мәниде қолланады.

Жалалатдин 12 жыл даўамында Иран хәм Эзер-байжан аймақларында монғолларға қарсы гүрести даўам еттиреді [2].

Темур Малик – 1220-жылдың апрелинде монғоллар Жендти ийелеп, оны талайды. Хожент қаласының хәкими Темир Малик монғолларға күтилмеген қарсылықлар көрсетеді. Бирақ, күшлердің тең болмағанлығы себепли Темур Малик қаланы таслап шығып кетеді хәм оның пәрманы менен 12 қайық душпанның оғы өтпейтуғындай етип соғылады. Хожентлилер монғолларға қарсы үзликсиз гүреседи. Саўашта Темур Малик әскерлеринен, дос-яранларынан толық айрылады. Өзи қурбан болыўдан қутылып, Ургенч қаласына жетип келеді. Хорезмде топланған әскерлерге басшылық етеді.

Сырдарья бассейни, Зарафшан хәм Кашқадарья алаплары, Әмиўдарьяның ортаңғы ағысының оң жағалығындағы ўәлаятлар басып алынғаннан кейин Шыңғысхан тийкары күшти Хорезмшахлар мәмлекетиниң Орайлық бөлеги Хорезмге атландырады.

Шыңғысхан – XII әсирдің ақыры XIII әсирдің басларында социал-экономикалық хәм мәдений раўажланыўдың төменги басқышларында турған монғол қаўым хәм қәбийлелери үлкен хәм уллы күдиретли монғол мәмлекетин пайда етиў ушын гүрес алып барар еді. Хәкимият ушын қаўым хәм қәбийлелер арасында гүресте Шыңғысхан (1155-1227) жеңип шықты хәм 1204-1205-жылларда күшли монғол мәмлекетине тийкар салды [5].

Ахмад Яссаўий – түркий суфизм әдебиятының ўәкили. Яссаўийдің туўылған жылы мәлим емес, бирақ дереклерде 1166-жылы қайтыс болған деп жүритиледи. Бизге оның «Дийўаны ҳикмет» шығармасы мийрас болып, халық арасында Меккеде Мухаммед, Түркистанда – Хожаахмет деп таныстырып, ислам дини қағыйдаларын халыққа туўра мәниде ен жайдырған шайыр.

Әлийшер Науайи – өзбек әдебиятының теңсиз шайыры, миллий мақтаншымыз, мәмлекетлик искер, илим билимлендириў, көркем әдебият санасында жәхәнге өзиниң шығармалары менен даңқ таратқан, ғәззел мүлкиниң султаны. Ол өзи ўәзир ўақтында билимлендириўге үлкен итибар береді. Билимге қызығыўшы жасларды жанына жыйнайды. Бағлар жаратады, каналлар қаздырады, мешит, медреселер курғызады.

Захриддин Мухаммад Бабур – шайыр көркем сөз шебери, әдебиятшы, тилши, этнограф, логика илимлерин ийелеген жәмийетлик искер. Бизге XV әсир өзбек халқының тилинен, тарийхынан, этнографиясы, географиясы, мағлыўмат бериўши «Бабурнама» атлы шығармасы мийрас болып қалды.

Елдеги хәр қыйлы талас-тартыслар себепли Бабур елден шығып Ҳиндистанға жол алады. Ҳиндистанда абыройлы патша болады, бирақ оның есинен туўылып өскен ели шықпайды, сағынып жасайды. Ҳиндистанда 47 жасында әлемнен өтеді. Елдің топырағы несийп етпейді.

Улұбек – Мырза Улұбек жәхән пәни хәм мәденияты раўажланыўына үлкен үлес қосты. Тарийхшы алым Бөрибай Ахмедов айтқанындай «Мырза Улұбек тири ўақтында-ақ өзине хәйкел орнатып кетти» [6]. Улұбектиң «Зижжи үлкен астрономияға тийисли шығарма бо-

лып, ол орта әсирлерде хәм оннан кейинде Ҳиндистаннан Атлантика Океанына шекемги аймақларда астрономияның раўажланыўына үлкен тәсир көрсетеді [5]. 1444-жылда Улұбектиң қәўетерли өлиминен соң, ол дүзген академия хәм тарқалып кетеді.

Маишраб – өзбек суфизм әдебиятының көрнекли ўәкили, өзине тән стилине, дәретиўшилиқ жолына ийе болған әўлийе шайыр. Ол 1640-жылы Наманганда зиялы шаңарақта дүньяға келеді. 1711-жылы Махмуд бий әмири менен Балх шәхәринде дарға асылады.

Абдулла Қадирий – өзбек әдебиятының роман жанрының тийкарын салыўшы Абдулла Қадирий өзиниң «Өткен күнлер» романы менен өзбек прозасында терең из қалдырған жазыўшы. Оның шығармасы елеге шекем өзбек прозасы кәрўанының басында баратыр. Лекин, А.Қадирий усындай ислер ислеседе «Халық душпаны» деп қамаққа алынады хәм 1938-жылы 4-октябрьде жазықсыздан жазықсыз атылады. Деген менен, Абдулла Қадирийдің исми халқымыздың кеўлинен терең орын ийелеген, әдиўли жазыўшы, елимиздің оған деген хүрметі шексиз.

Усман Насыр – XX әсир өзбек поэзиясында жарқ етип кирип, аз өмир көрседе үлкен мийрас қалдырған шайыр, драматург, аўдармашы. Усман Насыр 1912-жылы 13-ноябрьде Наманганда туўылады. Атасынан жетим қалған Усман Насыр Қоқандағы балалар үйинде тәрбияланады. Ол хәзирги Россияның Кемерово областында 1944-жылы 9 мартта қайтыс болады.

«Сиңлим Рахатхан Уйғындыкине барып нәрселеримди ал, Мадамин Дәўранның үйинде пальтом, Ибрахим Назирдикинде етигим қалды. Соларды алып кел, мен хәм кететуғынға усайман» (1937-жыл Ташкент қамақханасы Усман Насыр).

Сондай-ақ, ерте дәўирдеги тарийхымызға тийисли әмел атлары да қолланылған:

Султан – бул арабша сөз болып, «хүкимдарлық дәреже» мәнисин аңлатады [7].

Ҳоқон – уллы мәмлекеттин нағыз хүкимдары, «уллы хан», «шаханшақ». Ески түркий тилинде де усындай мәни аңлатқан. Бул атама тийкарында «қаған» формасында айтылады [8].

Қашқар – 1933-1934-жыллары Қашқар қаласы Шығыс Түркистан Ислам республикасының пайтахты болған. Қашқар хәзирги дәўирде Қытай мәмлекетиниң аймағында Синьцзян-Уйғыр автономиялы районына қараслы жер атамасы. Тарийхқа нәзер тасласақ, Қашқар Қараханийлер мәмлекетиниң пайтахты болған.

Енисей – Азиядағы дарья. Батыс Сибирь шега-расы бойлап ағады. Қара теңизге қуады.

Бул шығармада өзбек халқының этногенезине байланыслы 96 баўлы уруў хакқында да айтылған.

Жуўмақластырып айтқанда, М.Юсуф шығармаларына тек талмех санаатына бир қосығына ғана өз пикиримизди билдирдик. Шайырдың дәретиў-шилигин тереңнен үйрениў, оның шайырлық шеберлигин ашыў ушын, еле де көп изертлеўди, үйрениўди, илмий көз қарастан баха бериўди талап етеді.

М.Юсуф өз жолына, өз сөзине, өз шайырлық дүньясына ийе шайыр. Оның усы «Ўатаным» қосығында эрамыздан алдыңғы дәўирлерден бизиң күнимизге дейинги тарийхты қамтыйды. Узак әсирлик тарийхый ўақыялар хакқында гәп етеді. Тек ўатандық қурғақ мақтаўлар емес, ал ўатанымыз басынан кеширген қара дақлардың бет пердесин ашып, хакқаный сүүретлеп бере алған. Бул инсан халқымыздың тарийхын жақсы билген. Сонлықтан да, өзиниң қосықларына тарийхты қарыстырып әжайып, тәкирарланбас поэзия бағын пайда еткен.

Әдебиятлар

1. Салаев Ф., Курбаниёзов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2010.

2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: «Шарқ», 2001.
3. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2003.
4. Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: 2019. 333-б.
5. Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Хошимов С. Ватан тарихи. – Тошкент: «Шарқ», 2016. 470-б.
6. Ахмедов Б. Улуғбек (Эссе). – Тошкент: 1989. 229-б.
7. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2002.
8. Эшов Б.Ж., Адиллов А. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: 2014. 1-т.
9. М.Юсуф. Сайланма асарлар. – Т.: «Шарқ» 2007.

РЕЗЮМЕ

Мақолада М.Юсуф ижодидаги талмех санаътига бағишланади. Таниқли тарихий шахсларнинг исмлари, дoston, афсона атамаларидан мисоллар келтирилиб, талқин қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена искусству талме в творчестве М.Юсуфа. Приводятся и интерпретируются имена известных исторических личностей, примеры из названий были и легенд.

SUMMARY

The article is devoted to the art of talme in the work of M. Yusuf. The names of famous historical figures, examples from the names of epics and legends are given and interpreted.

АСЛИЯТГА ҲАМОҲАНГ

С.Р.Рахмонова – филология фанлари номзоди

Йонус Ражабий номидаги Ўзбек миллий мусиқа санъати институти

Таянч сўзлар: таржима, Чўлпон, Гафур Гулом, Максуд Шайхзода, Юсуф Шомансур, Жамол Камол, сонет, терцет, катрен, монолог, диалог.

Ключевые слова: перевод, Чолпон, Гафур Гулам, Максуд Шайхзода, Юсуф Шомансур, Джамал Камаль, сонет, терцет, четверостишие, монолог, диалог.

Key words: translation, Cholpon, Ghafur Ghulam, Maqsud Shaykhzoda, Yusuf Shomansur, Jamal Kamal, sonnet, tertset, quatrain, monologue, dialogue.

Улуғ инглиз драматурги Вильям Шекспирнинг асарларига кизиқиш бизда XX аср аввалида бошланган. Чўлпон биринчилардан бўлиб Вильям Шекспир асарларини ўзбекчага ўгиришни бошлаб берган. Гафур Гулом, Максуд Шайхзода унинг қатор драмаларини, сонетларини она тилимизга таржима қилган.

Вильям Шекспирнинг барча драмалари, жумладан, “Отелло”, “Ҳамлет”, “Қирол Лир” трагедиялари шеърӣ усулда ёзилган. Уларда қахрамонларнинг монолог, диалогларида инсоний кечинма, ҳиссиётлар тугъни ғоят таъсирчан ифодаланган. Ҳамлет, Қирол Лир, Отелло, Яго каби қахрамонларнинг фавқулodда таъсирчан диалог, монологларида улуғ шоир қалби кўринади. Вильям Шекспир ушбу трагедиялари билангина эмас, сонетлари билан ҳам ўзининг буюк шоир эканлигини тарихга муҳрлаб қолдирган. Унинг сонетлари ҳам худди трагедиялари сингари инсоннинг зиддиятларга макон қалби, унинг аччиқ қисмати ҳақидаги ҳикматларга тўла.

Ижодкорлар айнан шундай асарларни ўз тилига ўгириш, миллатдошларини бадий талфаккурнинг бу дурдоналаридан баҳраманд қилишга интилишади. Вильям Шекспирнинг сонетлари ҳам ана шундай дурдоналардан бўлгани боис Максуд Шайхзода, Юсуф Шомансур уларни ўзбек ўқувчиларига етказишга интилишган. Вильям Шекспирнинг 154 та сонети маълум. Максуд Шайхзода улардан айримларини, Юсуф Шомансур эса барчасини тилимизга таржима қилган. Ҳар иккала шоир бунда Вильям Шекспир сонетларининг Самуил Маршак амалга оширган русча таржимасига таянишган. Орадан ўттиз йил ўтиб, улуғ инглиз мутафаккири сонетлари яна ўзбек тилида босилиб чиқди. Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол Вильям Шекспир сонетларини рус тилидан эмас, инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилди. Аслиятдан амалга оширилган ушбу таржима аввалги таржималар билан таққосланса, жуда жиддий фарқ сезилади. Бу тафовут сонетларнинг ҳар бир сатрида, уларнинг маъно – мазмунини яққол билинади. Улар бошқа тиллардан рус тилига ва рус тилидан ўзбек тилига ўгирилган асарлар аслиятдаги мавжуд жозибаси, сеҳрини йўқотгани тўғрисида ўйлатади. Чунки шу пайтгача инглиз, немис, француз, испан, япон ва бошқа

халқлар адабиёти аксарият намуналари аслиятдан эмас, рус тилидаги таржималаридан ўзбекчалаштирилган. Вильям Шекспир сонетларининг инглиз тилидан қилинган таржимаси ўртада бошқа бир тил воситачилик қилганида ҳар қандай асар муайян даражада жозибасини йўқотишини намоён этади.

Вильям Шекспир сонетларини Максуд Шайхзода ҳам, Юсуф Шомансур ҳам ўзига хос оҳанг ва усулда таржима қилган. Бу икки шоирнинг таржималари Жамол Камол ўгирган сонетлар билан таққосланса, М.Шайхзода ва Ю.Шомансурни С. Маршак таржимаси бир қадар “қолип”га солиб қўйгани, улар аслиятдан беҳабарлиги боис русча матн доирасида ҳаракат қилгани аёнлашади. М.Шайхзода ҳам Ю.Шомансур ҳам Вильям Шекспир сонетларининг русча таржимадаги маъно – мазмунини очиб беришга ва ўша шаклни сақлашга эришишган. Жамол Камол таржимаси эса Вильям Шекспир сонетлари маъносининг айрим қирралари русча таржимада эътибордан четда қолганини кўрсатади.

Юсуф Шомансур ва Жамол Камол таржималари таққосланса, ҳар иккала шоир ҳам сонетларнинг мазмунини ифодалашга интилгани, қўшимча мисралар киритмагани билинади. Лекин айни чоғда русчадан ва аслиятдан қилинган таржималарда жиддий фарқ борлиги сезилади.

Таржималар бадийлик даражаси, таъсирчанлиги жиҳатидан таққосланса, Жамол Камол таржималари устун эканлиги сезилади. Вильям Шекспир сонетларида ҳам ёр жамоли мадҳ этилиб, ошиқнинг дардли илтижолари баён қилинади. Улар айни жиҳати билан Шарқ шеърӣятига ҳамоҳанг. Ҳофиз, Румий, Жомий, Навоий сингари Шарқ шеърӣяти намоёндалари шеърӣяти марказида ҳам ёр образи туради. Вильям Шекспирнинг аксарият сонетларида ҳам худди шу кузатилади. Уларда ёрга мурожаат, илтижо асосий ўрин тутди. Жамол Камол таржимасида сонет мазмунига сингиган ана шу жиҳат таъсирчан ифодаланган.

Шуни қайд этиш лозимки, шеърӣятда таржимон муаллифнинг измида юриши қийин. Айниқса, ўзаро узоқ бир тилдан иккинчисига таржима қилиш баъзан ўтиб бўлмас тўсиқларни юзага келтиради. Адекват таржима қилишда бир тилдаги маънони иккинчисига

кўчириш ҳамда сонетнинг вазн, хижо, турок, кофия сингари талабларига риоя этиш жиддий мушкуллар туғдиради. Вильям Шекспир сонетларни аслиятдан ўзбекчалаштирган Ж. Камол ана шундай ғовлардан мувафаккият билан ошиб ўтган алоҳида таъкидлаш керак. Бунга ўша таржималарининг инглиз тилига қайта тағлама таржимаси асосида ҳам ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, В. Шекспирнинг биринчи сонети биринчи катрени дастлабки икки мисраси аслиятда қуйидагича

From fairest creatures we desire increase,
That thereby beauty's rose might never die...

Унга Жамол Камол таржимасининг инглизчага тағламаси анча яқин:

Истаймиз, гўзаллар бўлсин зиёда,
Гўзаллик барқ уриб, яшнасин абад.
(We want the beauties to get more beautiful,
Let the rose flourish and never die).

Юсуф Шомансур таржимаси эса аслиятдан бир мунча узоқлашиб қолган:

Гўзаллик барқ урсин, сўлмасин, дея,
Аъло новдалардан кутамиз ҳосил.
(While awaiting the sprouts to yield fruits
We want the beauty to get flourished).

Энг қизиғи, дастлабки сатрлардаги аслият мазмунидан узоқлашиб хулосани ҳам бошқача қилиб қўйган

Етилажак ҳосил бўлмасин ҳазон!
(Do not allow the harvest to perish!)

Тўғри, Жамол Камол таржимасидаги сўнги сатрларни ҳам тўла адекват деб бўлмайди. Бироқ у аслиятга тақдим этиш муҳим аҳамиятга эга. Вильям Шекспирнинг ўзбекчалаштирилган сонетлари Чўлпон, Гафур Гулом, Максуд Шайхзода, Юсуф Шомансур, С.Маршак, Жамол Камол таржимонлари томонидан таржима қилинган.

Адабиётлар

1. Уильям Шекспир. Сонеты. С.Я.Маршак. – Харвест: 2011.
2. Казакова О.В. Особенности художественного перевода. 2006.
3. Салодуб Ю.П., Альбрехт Ф.Б., Кузнецов А.Ю. Теория и практика художественного перевода. – М.: Академия, 2005.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола улуғ инглиз драматурги, жаҳон адабиётининг энг машҳур намоёнаси Вильям Шекспир ижодига бағишланган бўлиб, унинг ижодини ўрганиш катта аҳамият касб этганидек, унинг ижодининг таржимасини ҳам оммага тақдим этиш муҳим аҳамиятга эга. Вильям Шекспирнинг ўзбекчалаштирилган сонетлари Чўлпон, Гафур Гулом, Максуд Шайхзода, Юсуф Шомансур, С.Маршак, Жамол Камол таржимонлари томонидан таржима қилинган.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена творчеству великого английского драматурга Уильяма Шекспира, известного представителя мировой литературы, и представить публике перевод его произведения так же важно, как и изучить его творчество. Узбекизированные сонеты Уильяма Шекспира переводили такие переводчики как Чолпон, Гафур Гулам, Максуд Шайхзода, Юсуф Шомансур, С.Маршак, Джамаль Кемаль.

SUMMARY

This article is devoted to the work of the great English playwright William Shakespeare, the most famous representative of world literature, and it is just as important to present the translation of his work to the public as to study his work. The Uzbekized sonnets of William Shakespeare were translated by such translators as Cholpon, Gafur Ghulam, Maksud Shaikhzoda, Yusuf Shomansur, S. Marshak, Jamal Kemal.

SAG'INBAY IBRAGIMOV POEZIYASINDA KISHI LIRIKALIQ JANRLAR HAM OLARDA MAZMUN HAM FORMA BIRLIGI

A.B.Satbaev – stajyor-izleniwshi

Berdaq atindagi Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: obraz, mazmun, shakl. ianr. ikkilik, uchlik. toʻrtlik, lirik subyekt, aforistik xarakter.

Ключевые слова: образ, содержание, форма, жанр, двустийшие, трехстишия, четверостиший, лирический субъект, афористичный характер.

Key words: image, content, form, genre, tercet, quatrains, lyric subject, aphoristic character.

Ádebiyatta kórkem shıǵarmaǵa qoyılatuǵın bir qatar talaplar bar. Solardıń biri - lokalizm yaǵnıy qısqaalıq. Lirikalıq shıǵarmalarda qısqa qatarlar arqalı kóp qatlamlı pikirlerdi bildiriw múmkin.

Qazaq ádebiyatshısı Á.Tájibaev: «Lirik shayır ómirge

talablaridan keliib chikiib, epitetisiz ishlatıladı.

Жамол Камол сатрларни инглизча аслиятига анча мос тарзда ўгирган:

Within thine own bud buriest thy content
And, tender churl, makest waste in niggarding...
Хасислик айлабон этасан исроф,
Куртакни махв айлаб ботининг аро...
(You are wasting while being greedy
And burying the bud in your heart...)

Жамол Камолнинг В.Шекспир сонетларидаги асл мазмун, руҳни ифодалаган таржимаси тилимизнинг имкониятлари бениҳоя кенглиги, ўзбек тили инсон ҳаракатининг – ҳолати, кечинма, ҳиссиётларига хос жамики нозикликларини жуда аниқ акс эттира олишида далолат беради.

В.Шекспир сонетлари мавжуд таржималарини таққослаш шуни кўрсатдики, таржима жўн иш эмас. Таржима – машаққатли изланишдан иборат ижодий жараёндир. Таржимда нафақат муаллифнинг, балки таржимоннинг ҳам ижодкорлик маҳорати акс этади. Жамол Камол сонетларни ўзбекчалаштиришда аслиятдаги мазмунни чуқур англаган ва инглизча сўзларнинг тилимиздаги энг муқобилини топа билган. Шоирнинг бу борадаги маҳоратини алоҳида таъкидлаш керак. Чунки инглиз тили дунёдаги энг бой тиллардан бири саналади. Бу тилда ҳам битта сўз худди ўзбек тилидаги каби бир неча маънони билдиради. Баъзи сўзлар қандай маънода қўлланганини матн билан тўла танишиб чикмагунча билиб бўлмайди. Аслиятдан беҳабарлик ва ўзбек тилидаги сўзларнинг товланишларини юракдан ҳис қилмаслик оқибатида аксарият Жаҳон шеърят намоёндаларининг ўзбекчалаштирилган шеърлари оддий гаплар йиғиндисидай таасурот уйғотади. В.Шекспир сонетлари таржимаси эса улар худди ўзбек тилида битилгандек.

qısqalıqtıń áhmiyetin túsındiredi. Al, túrkiy xalıqlar ádebiyatında kishi lirikalıq qosıqlardıń formalıq ózgesheliklerin úyrengen ilimpaz O.Gaylieva óz dissertaciyalıq jumısında: «Kishi formalar ózleriniń este qalıwı, bir soqqı menen oqıwshı sanasına mórleńiwı menen individuallasadı» [1:25] dep bunday qısqa formaların mazmunğa qatnası máselesine toqtalıp ótedi.

Biz bul maqalamızda zamanagóy qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili wákili S.Ibragimov poeziyasındaǵı kishi lirikalıq formaların mazmun hám forma birliǵi máselesin úyreniwdi maqul kórdik.

Ekiliklerde mazmun hám forma birliǵi. Kishi lirikalıq formaların biri bolǵan ekilikler juwmaqlanǵan poetikalıq pikirdi ańlatadı hám orıs ádebiyatında «dvustishie», shıǵıs ádebiyatında «fardlar», al qaraqalpaq ádebiyatında ápiwayılastırıp «kishi lirikalıq forma» yamasa «ekilikler» dep ataladı [7:186]. Ekilikler formalıq jaqtan kishkene bolǵanı menen onda keń mazmun jaylasadı, pikir tıyanaqlı, ıqsham hám aforastlık xarakterge iye boladı.

Házirgi qaraqalpaq lirikasında ekilik qosıqlar dóretip kiyatırǵan shayırlardıń biri bolǵan S.Ibragimov dóretiwshiliginde bul forma arqalı kórkem mazmundı jetkerip beriwde avtorıń jekke stilik ózgeshelikleri kózge taslanǵanın kóremiz. Shayırdıń ekiliklerinde pikir erkin berilip, soǵan jarasa forma da erkin boladı. Sol sebepli de buwın sanlarına, uyqaslarǵa itibar qaratılmaıdı, qosıqtıń poetikalıq mazmunı hám kórkem pikir baslı orınǵa qoyıladı. Bul arqalı formadan góre mazmun jetekshilik etedi degen pikirden jıraqpız. Shayır bul eki dialaektikalıq birlik ortasındaǵı baylanıstı támiyinlewde óziniń dóretiwshilik usıllarınan sheberlik penen paydalanadı yaǵnıy qatarlar arasında sintaksislik baylanıs kúshli bolıp, eki qatardaǵı sózler birigip bir semantikalıq hám sintaksislik birlikti – gápti payda etedi. Mısalı:

Peshmannıń kepsheindeǵı ılay beline
salmaq bolsa – imarat shala qaladı [4:210]

Qospa gáp formasındaǵı bul ekilikte pikirler izbe-izliliǵı uzın sıziqsha arqalı bólip berilgen. Sızıqshanıń emocional-ekspressivlik xızmetinen kórkem shıǵarmalarda keń paydalanıladı. Ol bóliwshi irkilis belgisi bolıp, sóylewshiniń oy-pikiriń qısqa, ıqsham, stillik hám intonaciyalıq jaqtan anıq uǵınıwın támiyinleydi [2:123]. Sonlıqtan, shayır óz pikirin ótkirlestiriw maqsetinde uzın sıziqshadan stillik talapqa bola paydalanǵan.

Biz tallap atırǵan ekilikte pikir pútkilley metaforalasqan. Shayır ápiwayı peshman (usta) hám onıń jumıs procesi tuwralı sóz etkendey bolıp túyilgeni menen negizinde avtorıń ómirge bolǵan kózqarasları bayan etilgen. Ustani – insan, kepsheindeǵı ılaydı – dárt (sinawlar), imarattı – ómir dep túsınsek, insańǵa dártter (sinawlar) awırlıq etse, insan olar aldında áziz qalsa ómir súriwi qıyınlasıwın ańlaymız. Shayır mine usınday úlken filosofiyalıq mánini kishkene qosıq forması bolǵan ekilikke sheberlik penen jaylastıra alǵan.

Bul dánler nish urmaydı, bul dánler shiriydi,
Bul dánler bul topraqqa túspewi kerek edi... [4:265]

Filosofiyalıq mazmunǵa iye bolǵan bul ekilikte «dánler» metoforasın qollanıw arqalı shayır ózi aytajaq pikirlerdi awıspalı mánige quradı. Turmistan túygen tájiriybeleri hám dúnyaǵa bolǵan kózqarasların sawlelendiriwde anafora usılınan paydalanıwı emocional tásirshenlikti hám qatarlar arasındaǵı logikalıq baylanıstı jáne de kúsheytiwge sebepshi bolǵan. Dánler obrazı insannıń taǵdiri, onıń qáteleri tımsalında berilgen. Qátelerdiń insan ómirinde heshnársege jaramaytuǵınlıǵı, paydasızlıǵı hám ulıwma bolmaw kerekligi ekilikte obrazlılıq penen bayan etilgen.

Tánirim, Jaqsılıq, Ádalat dedim –
usı minajatta ótedi ómirim [4:183]

Bul ekiliginde shayır álem hám adam ortasındaǵı koncepciyaǵa óziniń qatnasın bildiredi. Tánrige, jaqsılıqqa hám ádalatqa jaqın bolıwǵa umtılwın, bul maqset pútkil

ómirin qamtıp alatuǵının jazadı. Shayır hár bir sózge júk taslap, usı arqalı qosıqtı óz talǵamına saykeslestiredi. Bul ekilikte qollanılgan «minajat» sózi ózinde úlken wazıypanı jámllestirgen. Minajat sózi leksikalıq jaqtan bir neshe mánige iye bolıp, olardıń hámmesi Islam dini menen baylanıslı [8:640]. Demek, shayır jasawdaǵı principlerin dinimizdegi wazıypalar – Tánrige isenim, jaqsılıq islew hám ádalatlı bolıw menen baylanıstıradı hám bunı ómirdegi áhmiyetli nárseler dep esaplaydı. Sol sebepli bul sózler qosıqta bas háripler menen jazılǵan. Ekiliktegi formalıq ıqshamlılıq hám lirikalıq qaharman keshirmeleriniń kesiliskeń noqatında payda bolǵan poetikalıq juwmaq qosıqqa aforistlik mazmun bergen.

S.Ibragimov ekiliklerinde uyqasqa kóp itibar qaratılmaıdı. Onda pikir, mazmun basshılıqqa alında. Biraq, ırǵaq, buwın sanı mazmunıń sulıw bolıp jetkiziliwine óz úlesin qosadı. Shayır ishki sezimlerin ırǵaq, ritm járdeminde jetkizip bere alǵan. Ol jerde uyqas qatnaspaǵan bolsa da qosıq júdá tásirli bolıp shıqqan. Uyqastıń lirikadaǵı xızmeti jóninde professor Q.Orazımbetov bılay jazadı: «Geypara qosıq formalarında uyqastıń halsızleniw (verlibr – erkin qosıq), pútkilley joǵalıw (nasriy qosıq) jaǵdayları da bar. Bunı ádebiyatıǵı unamsız qubılıs emes, al ondaǵı integraciya procesi, onıń múmkinshilik shegaraların keńeytiwge bolǵan kórkem izlenisler nátiyjesi dep qaraw tuwra boladı» [7:258] dep jazadı. Haqıyqatında da, uyqas halsız bolǵan kishi lirikalıq formalarda tiykarǵı diqqat mazmunǵa qaratıladı hám tańlanǵan ıqsham forma arqalı shayır ideyası ashıp beriledi. Biz tallawǵa alıp atırǵan ekiliklerde shayır mazmun hám forma birliǵin saqlawda ayrıqsha jetiskenliklerge eriskenligin kóriwimizge boladı.

Demek, S.Ibragimov ekiliklerinde intellektualıq pikirlewge umtılwı, fragmentar oy-pikirler arqalı mazmundı jetkeriw hám sózlerde qollanıwda stillik ózgeshelikler kórkem mazmunıń forma menen saykesligin támiyinlegen.

Úshliklerde mazmun hám forma birliǵi.

Házirgi qaraqalpaq lirikası mazmunlıq hám formalıq jaqtan kóp túrlilikke iye. Shayırlar dóretiwshiliginde keń túrde qollanıw atırǵan jetekshi lirikalıq formaların biri úshlikler bolıp tabıladı. Úshlikler payda bolıwı qaraqalpaq folklorına barıp taqaladı. Sol menen birge bizniń ádebiyatımızǵa basqa túrkiy hám dúnya xalıqları ádebiyatınan kirip kelgen.

Úshliklerge qaraqalpaq lirikasınıń formalıq jaqtan izertlegen ilimpaz Q.Orazımbetov bılayınsha anıqlama beredi: «Úshliklerde fragmentar lirikaǵa tán sıpat kózge taslanadı, kórkem mazmun fragmentlik qatarlar, miniyaturalıq obrazlar, mazmunǵa tikkeley tásir jasawshı detallar, predmetler arqalı jasaladı» [7:192]. Al, «Ózbek poeziyasında birlik hám úshlik qosıq poetikası» temasında dissertaciya jaqlaǵan Q.Yólchiev: «Úshlik degende ózine tán lirikalıq kompoziciya, pútin mazmun, qatań uyqas, ólshemge iye úsh qatarlı kishi lirikalıq janr túsiniledi. Úshlikler gárezsiz lirikalıq forma sıpatında óziniń belgileri, xayku, tercit sıyaqlı qosıqlardan ajralıp turadı. Úshlikler lirikalıq waqıyalıqtıń shtrixların, bólimlerin súwretleydi. Qalǵanı bolsa oqıwshınıń sanası, kóz aldına keltiriwi hám dúnyaqarasında associativ pikirlew nátiyjesinde dawam etedi» [5:20] dep jazadı. Úsh qatarlı qosıqlardıń úshliklerden ayırmasılıqları bolsa izertleniwshi B.Zivarovanıń «Lirikada úsh qatarlı qosıqlar» maqalasında keltirilgen. Avtor «Kórkem ádebiyatqa lirikalıq shıǵarmalar az kólem, qısqa qatarlar menen berilip, tereń mazmun, oy-sezimniń salmaqlılıǵı, joqarı dárejedeǵı kórkemlik sıpatı menen basqa janrlardan ajralıp turadı» [3:121] dep úsh qatarlı qosıq penen úshlikler ortasındaǵı ayırmasılıqlardı keltirip ótedi.

Qaraqalpaq lirikasında S.Ibragimov dóretiwshiliginde úshliklerdiń eń jaqsı úlgerin ushıratıw múmkin. Shayır bul janrǵa tiyisli qosıqlarında hár túrli mazmunǵa, turmısta ushırasatuǵın jaǵdaylar, lirikalıq qaharmannıń kewil-

кешirmelerin, sezimlerin jámlestirip beriwge umtılǵan.

Men qolıma alǵan gúller solǵanı,
men qolıma alǵan qustıń ólgeni –
awır qáteleri edi ómirdiń [4:83]

Shayır gúl, qus obrazları mısasında insan ómirindegi qáteler, onıń jeke táǵdırine ǵana tásir etip qoymastan, oǵan tutas bolǵan insanlar táǵdırine de qatnaslı ekenligin jazadı. Qosıq 11-11-12 tárzindegi buwın ólshemlerine iye hám uyqas derlik qatnaspaǵan. Intonaciya hám ritm shıǵarmanıń mazmunın kúsheytiwge xızmet etip tur. Anaforalardıń qollanıwı lirikalıq qaharmannıń psixologiyalıq halatın sáwlelendiriwge ayrıqsha úles qosqan.

«Kishi lirikalıq qosıqlarda lirikalıq waqıya, barlıq xronotopı kóp jaǵdaylarda belgili bir máwritlerdegi kewil-keshirmeler arqalı súwretlenedi. Bul jerde sezim barlıqtan alınıp, barlıq lirikalıq kompoziciyanıń kulminaciyalıq noqatın, lirikalıq syujettiń tiykarında bayan etiledi» [6:136]. Bunday kishigirim waqıyalar, mikrosyujetler biz tallap atırǵan shayır dóretiushiliginde de qollanılgan. Mısalı:

Sen ózińe kelgen wáhiydi
añlamadıń yáki qáte túsindiń –
ámelleriń járiya etedi [4:203]

Bir qaraǵanda qosıqta heshqanday háreket sezilmeydi. Biraq, bunda eki obyekt (obraz) ortasındaǵı kishkene bir epizod bar. Yaǵnıy birinshi obraz (Sen) ózine kelgen ekinshi obrazdı (Wáhiydi) añlamagan yamasa onı túsiniwde qátelerge jol qoyǵan, buni bolsa sol obrazdıń háreketleri áshkaralap tur. Bunda anıq bir waqıtlıq yamasa keńislik belgilew qıyın. Qosıq ótken máhál formasında jazılıp, formada uyqas joq, 9-11-10 túrindegi buwın sanlarına iye. Shayırdıń birinshi obrazǵa ayrıqsha dıqqat qaratqanı seziledi hám bul qosıqta turmıs faktleri mistikalıq túsiniqler menen baylanıslı súwretlengen. Wáhiydiń keliwi kópshilik folklorlıq, dinge baylanıslı shıǵarmalarda ushırasadı.

Shayır óz úshliklerinde bir qatar ózine tán formalıq izlenislerdi de ámelge asırǵan. Máselen, shayırdıń bir neşhe

úshlikleri redifli uyqasqa qurılǵan bolıp, mazmun menen formanıń sáykesligin támiyinlewge erisilgen.

Aq aydarhanıń óziniń haqıyqatı bar,
qara aydarhanıń óziniń haqıyqatı bar.

Aydarha emeslerdiń de óziniń haqıyqatı bar. [4:103]

Dáslepki úshlikte bir sóz (sóyleydi), ekinshi úshlikte dáslepki eki qatarda tórt sóz (aydarhanıń óziniń haqıyqatı bar) hám sońǵı qatarda eki sóz (haqıyqatı bar) qaytalanıp, redifli payda etken. Bul bolsa pikirdiń ótkirlestirilip beriliwine sebepshi bolǵan.

Úshliklerde mazmun hám forma birligin saqlawda shayır pikirlerdi jiynaqlap, anıqlastırıp bergen hám bul ushın jiynaqlı úsh qatardan ibarat lirikalıq forma - úshliklerden maqsetke muwapıq paydalana alǵan.

Ulıwmalastırıp aytqanda, kishi lirikalıq formalar zamanagóy qaraqalpaq poeziyasındaǵı háreketshen formalar esaplanadı. Búgingi globallasqan, virtuallıq háwij alǵan dúnyada insannıń ádebiyatqa, poeziyaǵa waqıt ajratıwǵa imkanı bolmay atırǵanı heshkimge sır emes. Uzun tekstlerdi, sozılmalı gáp dizbeklerin oqıw múmkınshılıǵınıń azlıǵı kishi lirikalıq formalarardıń tez pát penen rawajlanıwına túrtki bolmaqta. Sebebi, qısqa qatarlar arqalı da kóp mánini añlawǵa, olardan jeterlishe ruwxıy azıq alıwǵa bolatuǵınlıǵı, ádebiyatta lokonizmge ayrıqsha talap dep qarawshılıq hám shayırlardıń mazmun hám forma barısındaǵı izlenisleri mikrotekstlerdiń, biz aytıp ótken ekilik, úshlik hám tórtliklerdiń házirgi ádebiy processte belsendilik etiwın támiyinledi.

Qaraqalpaq poeziyasında óziniń stillik ózgesheligi menen basqa dóretiushilerge uqsamaǵan intellektuallıq lirika wákili S.Ibragimov poeziyasında kishi lirikalıq formalar mazmun-mánisi hám formalıq-strukturalıq dúzilisi jaǵınan reformalanıp, dúnya ádebiyatına tán belgilerdi ózinde jámlestirdi. Sonlıqtan da, biz shayır S.Ibragimovtı qaraqalpaq milliy poeziyasındaǵı kishi lirikalıq formalarardıń sheberi, rawajlandırıwshısı dep sanasaq qáte bolmaydı.

Адебиәтлар

1. Гайлиева О. Мустақиллик даври туркий халқлар лирикасида шаклий изланишлар ва уларнинг типологияси (ўзбек, қорақалпоқ ва туркман лирикаси мисолида). Докторлик (DSc) диссертацияси автореферати. –Нукус: 2019.
2. Dáwletov M. Házirgi qaraqalpaq orfografiyası hám punktuaciyası. –N.: «Ilm», 2013.
3. Зиварова Б. Лирикада үш қатарлы қосықлар. –Н.: «Эмиўдәрә», 2012. №3.
4. Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. –Нөкис: «Билим», 2016.
5. Юлчиев К. Ўзбек шеъритади бирлик ва учлик шеър поэтикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Фарғона: 2017.
6. Йўлчиев Қ. Рауф Парфи учликларида макон ва вақт категорияси. // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. 2019/2 (74).
7. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлық I том. –Нөкис: «Билим», 2018.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Том 2. –Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. 2006.
9. Тәжібаев Ә. Қазақ лирикасы тарихынан. –Алматы: «Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы», 1960.

РЕЗЮМЕ

Maqolada zamonaviy qoraqalpoq adabiyoti vakili S.Ibragimov ijodida qo‘llanilgan kichik she‘riy shakllar, mazmun va shakl uyg‘unligi, shoirning o‘ziga xos uslubi tadqiq etildi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются малые поэтические формы, используемые в творчестве представителя современной каракалпакской литературы С.Ибрагимова, гармония содержания и формы, неповторимый стиль поэта.

SUMMARY

The article discusses small poetic forms used in the work of the representative of modern Karakalpak literature S. Ibragimov, the harmony of content and form, the unique style of the poet.

ҚАРАҚАЛПАҚ, АНГЛИЧАН ХАЛЫҚЛАРЫ ЕРТЕКЛЕРИ. ЕРТЕКШИЛЕРДИҢ ТУТҚАН ОРНЫ, АТҚАРЫҰШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛИГИ

З.К.Сайтова - ассистент оқытушы

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фольклор, образ, эртак, фантастика, сеҳрли, миф, воқия, пари. дев, кушлар, олма.

Ключевые слова: фольклор, образ, сказка, фантастика, волшебный, миф, случай, фея, великан. птицы, яблоко.

Key words: folklore, character, tale, fantastic, magic, myth, event, fairy, giant, birds, apple.

Халық арасында айтылып жүрген ертеклердиң барлығының да дәслеп дәретіўшиси болады. Бул әжайып дәретпелерди бир адам айтады да, соңынан аўыздан аўызға өтип халықлық сыпат алады. Усы ха-

лықлық шығармалар вариантласып, формасы өзгергени менен мазмунын сақлаған халда көбейип бара береді.

Қарақалпақ фольклортаныўына байланыслы әдебиетларда, қолланбаларда мынадай мағлыўматлар бар:

«1960-1961-жыллары фольклортаныўшылар Шымбай районы турғыны, ертекшилерден К.Әбийбуллаев, Тахтакөпир районында жасаўшы Д.Қасымов, Хожели районы турғыны Т.Алланиязов хәм тағы басқа қатықулақ, сөзге шебер қәбилетли адамлардан хәр түрли мазмундағы ертеклерди жыйнап, Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар фондына бийбаха халық аўызеки дөретпелерин қалдырды. Қ.Мәмбетназаровтың пикиринше, қарақалпақ халық ертеклерин жыйнаў дәуиринің дәслепки жылларында көплеген жыйнаўшылар ертекти ертекшиден еситиўи бойынша өзлеринше курап жазып алған. Соның менен бирге, ертекте ертекшиниң кимнен еситкени ямаса кимнен жазып алғанлығы да келтирилмейди. Сондай-ақ, айырым ертеклердиң мазмуны, көлеми кең болғаны менен көркемлик дәрежеси төмен болатуғын пайытлар да болған. Гейпараларында ўақыя-хәдийселердиң избе-излиги, эпизодлары байланыспаған, базыбирлері жуўмақланбай да қалған» [1:122].

Шынында да, қарақалпақ халқында ертекши деген кәсип болмаған. Бул әжайып дөретпелерди қәлеген қатықулақ адамлар той-мерекелерде, гештеклерде, байрам кешелеринде қыялай тоқымаларға тийкарланып шеберлик пенен атқарған. Тарийхтан бизге мәлим, қарақалпақ халқы шарўашылық, балықшылық, өнерментшилик, дийқаншылық пенен шұғылланып тиришилик еткен. Усы аўыр мийнет шараятларында олар тыныспаларда бир-бирине мазмунлы, қызықлы ертеклерди айтып берип кулақларының қурышын қандырған. Ертекши айтқан эпикалық дүньяға шүмип, өзлерин сол қахарманларға мезгеткен, дебдиўлерин солайынша шығарған. Хәттеки, мазмунға бай, тәсирли ертеклер соңынан бақсы-жыраўлар тәрәпинен кеңейтилип, дәстан көринисинде даўам еткен. Биз жоқарыда атларын атап өткен ертекшилердиң репертуарлары кеңейип, бул дөретпелер халық массасына таралып, ғалабалыққа ийе болды.

Биз қарақалпақ халқындағы белгили ертекшилердиң репертуарындағы ертеклер туўралы пикир билдирсек.

«Абат батыр», «Қыран» ертеклерин хожелиши ертекши Т.Алланиязовтан, «Аққуўбай патша», «Машақатлы турмыс кеширген жигит» ертеклерин мойнақшы Қ.Оразымбетовтан фольклортаныўшы Қ.Мәмбетназаров, «Талас», «Алтын баслы әйдарха» ертеклерин И.Юсупов жазып алған [8:61].

Жоқарыда атлары келтирилген ертеклер баспаға таярлаўшылар тәрәпинен өзгерислерге ушыраўы тәбийий. Себеби, көпшилик ертеклердиң мазмуны, көркемлик шеберлиги төменлеў болып келеди. Эпизодлар байланыспайды, форма хәм мазмун бир-бирине сәйкес келмейди. Сонлықтан, халық ертеклері ертекшилерден қалай атқарылған болса солайынша баспадан шыға бермеген. Буны қарақалпақ фольклоры томлықларын таярлаўшылар да тастыйықлайды.

«Қарақалпақ фольклоры» көп томлығында жарық көрген ертеклерди атқарған ертекшилер туўралы да дыққатқа ылайық дәреклер бар.

«Опа саўдегер», «Күнликши», «Жетим қыз» ертеклері К.Әбийбуллаевтың ертеклеринен алынған, 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертеклері» кітабында басылған. «Өгиз баққан үш жигит» ертегин Тахтакөпир районында турыўшы ертекши Д.Қасымов жазып тапсырған. «Хаяллар патшалығы хәққында ертек» атлы ертекти орыс саяхатшы-илимпазы Н.Каразин Шымбай қаласына базарлап келген бир кемпирден жазып алған. Бул ертек хәр айда шығып туратуғын «Древняя и новая Россия» журналының 1875-жыл, 3-санында орыс тилинде, «Әмиўдәрья» журналының 1969-жыл, 2-санында қарақалпақ тилинде жәрияланды [8:63]. «Гүлзәмзе» ертегин болса, фольклортаныўшы алым Қабыл Мақсетов өзиниң әкеси Мақсет Абдуллаевтан 1960-жылы

жазып алған. «Жылан кепли жигит пенен кирпи кийимли қыз» атамасындағы ертекти Мойнақ районының Мәдени аўыл кеңесиниң турғыны Сақлапберген Патуллаевтан 1963-жылы фольклорлық экспедиция ўақтында илимпаз М.Низаматдинов тәрәпинен жазып алынған [8:72].

«Нурқызарын» ертегин хожелиши Н.Сейткулов, «Егиз бала» ертегин мойнақшы Ж.Таўназаров, «Арпамәдиян» ертегин ленинабадлы (хәзирги Қанлықөл) мектеп оқыўшысы Ө.Жолдасов, «Алтын кесе» ертегин хожелиши Т.Алланиязов, «Арық мерген» ертегин шымбайшы Ю.Әбдикәдиров, «Қудабай мерген» ертегин ленинабадлы мектеп оқыўшысы Ә.Сәрсенбаев айтқан» [8:72-73]. «Инта пәрий» хәм «Қуў гәлле такқан кемпир туўралы» ертеклерин Зайт Бекжанов айтқан [8:82].

Итибар берсек, қарақалпақ ертекшилериниң арнаўлы мектептері ямаса дөгеректері жоқ. К.Әбийбуллаев, Т.Алланиязов, З.Бекжанов, Д.Қасымовтан тысқары ертекшилер халыққа оншелли таныс емес. Айырымлары аўыл хожалық хызметкерлері, базыбиреўлері муғаллимлер, хәттеки гейпаралары мектеп оқыўшылары да саналады.

Сондай-ақ, белгили шайыр-жазыўшылардың шығармаларында да ертекшилер айтқан ертеклердиң мотивлері, сюжеттері орын алды. Фольклортаныўшы, филология илимлері бойынша философия докторы П.Өтениязов «И.Юсуповтың қәлемине тийисли «Суў пери» атлы дөретпеде қыялай хәм сыйқырлы ертеклерге тән сүүретлеўлер орын алған. Автор бул шығармасын «болған ўақыя» деп жазған болса да, бунда ертек жанрындағы эпикалық персонажларға тән сүүретлеўлер гезлеседи. Суў периниң сыртқы көриниси, сулыўлығы, шашын жайып шомылыўы ертеклердеги кептер ямаса басқа қуслардың кебиндеги қыялай персонажды еслетеди. Дурыс, бул шығармадағы сүүретленген қыз негизинде қоңсы аўылдың бойы жеткен қызы болып шығады. Солай болса да, шайыр дөретпениң көркемлігін арттырыў үшін дәслебинде буны анық сүүретлеместен сыр сақлаған» деп жазды [2:137].

Қарақалпақ ертеклері, ертекшилері, олар тәрәпинен ойлап табылған қахарманларға қарсы образлар хәққында изертлеў жүргизген фольклортаныўшы, филология илимлері бойынша философия докторы П.Өтениязов «Халық аўызеки дөретпелеринде, атап айтқанда, ертеклерде қахарманлар менен бир қатарда оларға қарсы қара күшлер, жаўыз персонажлар, образлар хәрекет етеди. Мысалы, ертеклердиң мазмунында фантастикалық образлар өз сәўлелениўин тапқан. Олардың арасында мәстан кемпир, жалмаўыз кемпир, жезтырнақ, албаслы, дәў хәм айдарха образлары анағұрлым көбирек орын ийелейди» [3:114] деп пикир билдирди. Хәқыйқатында да, ертекшилер өз репертуарындағы ертеклерди айтқанда фантастикалық сүүретлеўлерди сәўлелендиреди.

Қарақалпақ фольклортаныўшылары халық ертеклерин жыйнап, топпап баспаға таярлағаны, К.Әбийбуллаев, Т.Алланиязов, Д.Қасымов сыяқлы ертекшилердиң өмири, дөретиўшилиги туўралы фольклортаныўшы П.Өтениязовтың мақаласы Америка Қурама Штатлары, Филадельфияда шығатуғын белгили илимий журналда жарық көрди [4:958-965]. Бул мийнет англичан тилинде сөйлейтуғын халықлардың да нәзеринен шетте қалмайды. Себеби, бул мақалада қарақалпақ халық ертеклері түркий халықлар менен бирге дүнья халықлары ертеклері менен салыстырылып үйренілген. Онда илимий хәм әмелий материаллар, дереклер де келтирилген.

Ал, англичанларда болса ертекшилер әдетте авторлық ертеклерди жазыўшылар саналады. Яғный, көпшилик ертеклериниң авторлары бар. Мысалы, Льюис Кэрролдың (Lewis Carroll) «Алиса хәм оның Әжайыбатлар

елине саяхаты», Роальд Дальдин «Чарли хэм оның шоколад фабрикасы», Редьярд Киплингтин «Джунгли китабы» (Маугли), Джоан Роулингтин «Гарри Поттер» атлы шығармалары дүньяға белгилі хэм балалардың сүйіп оқытуғын хэм еситетуғын ертектери есапланады [9].

Англичан халық дөретпелеринен “Henny-Penny” (Тауықбай), “Mouse and Mouser” (Тышқан хэм Пышық), “Teeny-Tiny” (Кишкене ханым), “Titty Mouse and Tatty Mouse” (Титти хэм Татти тышқан), “The Cat and the Mouse” (Пышық хэм Тышқан), “The Little Red Hen and the Grain of Wheat” (Кишкене кызыл тауық хэм бийдай дэни), “The Old Woman and her Pig” (Кексе хаял хэм оның шошқасы), “The Strange Visitor” (Бийтанис мийман), “The wee, wee Mannie” (Кишкене Манни), “Scrape foot” (Тырналған аяқ), “The story of the three Bears” (Үш айыу ертеги), “Johnny Cake” (Джонни Гүлше нан), “How Jack went to seek his fortune” (Джек өз бахтын қалай тапты?), “The Bull, The Tup, The Cock and the Steg” (Буға, Стол, Қораз хэм Таяқ), “The three little pigs” (Үш кишкене шошқа) [5:39] хэм т.б. ертектер сөзге шебер ертекшилер тәрәпинен шеберлик пенен атқарылған.

Жоқарыда атамалары келтирилген дөретпелер Англичан фольклор клубының президенти Джожеф Джекобс (1854—1916) тәрәпинен жазып алынған, баспаға таярланған [6]. Фольклористтин көрсетиуінше, англичан халық ертектери мотивтери, сюжеттери, образтары, көркемлик өзгешелиги француз, немец хэм баска да Европа халықтары ертектери менен үнлеседи. Себеби, бул халықлар тарийхта бир-бири менен араласып жасаған. Усындай тарийхый дәуірлер, турмыслық талаптар англичан халық аўызеки дөретпелеринде орын алды. Англичанлар арасында теңиз, кеме, алыс атаўларға саяхат сыяқлы кеширмелер, эпсаналар, ертектер, аңызлар кең ен жайғанлығы да тосыннан емес. Британия атаўда жайласқанлықтан онда жасаўшы халықлардың тиришилиги, турмысы океан, теңиз, көллер, дәрәялар менен байланысып келеди. Биз буны

Әдебиятлар

1. Каракалпак филологиясының мәселелери. // Өтениязов П. Каракалпак халық ертектери бойынша илимий изертлеўлер тарихынан (1960-1980-жыллардағы илимий изертлеўлер мысалында). -Нөкис: «Илим», 2019, 184 б.
2. Каракалпак филологиясының мәселелери // Өтениязов П. И. Юсуповтын шығармаларында ертеклик мотивтер, сюжеттер, эпизодлар. 2-китап. – Нөкис: «Илим», 2020, 204-б.
3. Каракалпак филологиясының мәселелери. // Өтениязов П. Ертектерде қахарманларға қарсы образлар. 3-китап. -Нөкис: «Илим», 2021, 164-б.
4. Oteniyazov P. J. Religious concepts and nomadic plots in the Karakalpak and Turkish-speaking people fairy tales.// Theoretical and Applied Science. International Scientific Journal. Issue 12 (104), 2021. 958-965. All pages 994 p.
5. Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики англосаксонского сказочного дискурса. – Элиста: Издательство Калмыцкого университета, 2013. –С.39.
6. Верхогляд В. А. Английские народные сказки: Кн. для чтения в VI кл. шк. с преподаванием ряда предметов на англ. яз./Сост. В. А. Верхогляд. -М.: «Просвещение», 1986. –С.127.
7. Каракалпак фольклоры. Каракалпак халық ертектери. 1-том. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1977. 364-б.
8. Каракалпак фольклортаныў мәселелери. – Нөкис: «Илим», 2019. 148-б.
9. <https://lizasenglish.ru/anglijskij-dlya-detej/luchshie-anglijskie-pisateli.html>

РЕЗЮМЕ

Эртаклар одада бир одам томонидан ўйлаб топилади ва айтилади. Ушбу ажойиб асарларни битта одам айтади ва сўнг халқ асарига айланади. Ушбу халқ асарлари вариантларга эга бўлади, асарнинг шакли ўзгаргани билан мазмунни сақланган ҳолда оммалашиб боради. Халқ эртаклари ва эртакчиларнинг ўрни, ижро этиш қобилиятлари муҳим аҳамиятга эга. Бундан ташқари, ҳар бир эртакчининг ўз усули бўлади. Айримлари сеҳрли, фантастик эртакларни айтса, айримлари маиший эртакларни кўпроқ сўз этади. Уларнинг бадиий тасвирлаш воситаларидан фойдаланиши ҳам ҳар хил. Эртакчиларнинг стили, ўзига хос хусусиятларини ўрганиш фольклоршуносларнинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ

Сказки обычно придумывает и рассказывает один человек. Эти замечательные произведения рассказываются одним человеком и затем становятся народным творчеством. Эти фольклорные произведения будут иметь варианты, и по мере изменения формы произведения содержание будет становиться популярнее при сохранении. Важно место народных сказок и сказителей, умение их исполнять. Кроме того, у каждого сказочника будет свой стиль. Одни рассказывают волшебные, фантастические сказки, а другие рассказывают больше бытовых сказок. Неодинаково и использование ими художественных средств выразительности. Изучение стиля и особенностей сказителей – одна из актуальных проблем фольклористов.

SUMMARY

Fairy tales are usually invented and told by one person and then become folk art. These folklore works have different variants, and as the form of the work changes, the content becomes more popular while being preserved. The place of folk tales and storytellers, the ability to perform them is important. In addition, each storyteller have his own style. Some tell magical, fantastic tales, while others tell more everyday tales. Their use of artistic means of expression is also not the same. The study of the style and characteristics of storytellers is one of the urgent problems of folklorists.

ADABIYOTDA BADIY MAHORAT HAQIDA

(T.Qayıpbergenovning «Uyqsız tünler» povesti asosida)

Q.J.Sarsenbaev – *tayanch doktorant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: adabiyot, mahorat, yozuvchi, povest, obraz, adabiyotshunos.

Ключевые слова: литература, мастерство, писатель, повесть, образ, литературовед.

Key words: literature, skill, writer, story, image, literary critic.

Adabiyot olamiga nazar solar ekanmiz undagi yozuvchi va shoirlar ijodi va mahorati insonni hayratda qoldiradi. Har bir yozuvchining asar yozishda oʻz uslubi mavjud. Qalam tebratgan har bir insonni mahoratli deb boʻlmaydi. Biz mahorat soʻzini adabiyot lugʻatidan izlar ekanmiz quyidagi tushunchaga koʻzimiz tushadi.

Qoraqalpoq adabiyotining yirik rivojiga oʻz hissasini qoʻshgan olim K.Mambetov mahoratga shunday izoh beradi. Mahorat - mahoratning asli izlanish. Izlanmagan inson talantli ham, mahoratli ham boʻla olmaydi. Demak, mahoratning choʻqqisiga yetishish uchun ham mehnat qilish zaʼrur. Odam bolasi onadan mahoratli boʻlib tugʻilmaydi. Masalan, gilamdoʻzlarni olaylik. Ularning har birining oʻziga yarasha talantlari bor. Lekin, oʻzlari tajribalari bilan ishlash natijasida mahoratini orttirgan. Yozuvchilar ham shunday. Oʻzlarining izlanishlari asosida mahorat yoʻllarini orttirib boradi. Yozuvchi mahorati uchun bilim va tajriba zaʼrur [4:13]. Adabiyotshunos olim Kamal Mambetovning bu fikri, adabiyotdagi buyuk siymolar, yaʼni yozuvchilarning badiiy mahoratli boʻlishi uchun albatta bilimli, tajribali boʻlishi shart ekanligidan dalolat beradi. Masalan, Yozuvchi T.Qayıpbergenov:

- *Bul qalay, qizim? Gʻulzar degen qoraqalpaqlarda boladi. Al, sen oris qizi emespisen? – dedi ol hayran qalip. Miyyiq tartip kuldin.*

- *Iras-aw, qizim, -dedi ol eziwinen kulip. Onin bul kukisi, solgin gul birden ashulip, ustine nurlu quyash tuskendey, jiyriq-jiyriq juzin jaynatti. – Hazeri zamanda at qoyiw tañ emes, qizim... Qoñisimizdin balalari Yuriy, Tamara... bolip ketti. Menin de Gʻulzar degen qizim bar edi. Sol ushin sorap atirman, - dedi. [5:168]*

Yozuvchi bu satrlar bilan qoraqalpoq xalqqa nom berishda eʼtibor qaratishi kerak boʻlgan ayrim muammolar va ularning kelib chiqishini mahorat bilan tasvirlagan Asardagi bosh qaharmon Gulzar rus qizi boʻlishiga qaramay ismining qoraqalpoq qizlariga xos ekanligi kampir Xajarni hayron qoldiradi. Shunda Xajar kampir oʻz-oʻzidan kulib, albatta qoraqalpoqlarda ham ruslarning ismlari bor ekanligini aytadi va misol tariqasida Yuriy va Tamara ismlarini aytadi. Bu boʻlsa yozuvchining mahoratidan darak beradi.

Har bir xalqning yirik yozuvchilari boʻladi. Shu yozuvchilar asaridagi mahorat masalasini oʻrganib chiqish bu adabiyotchi olimlarning zimmasidagi vazifalardan hisoblanadi. Biz bu borada izlanish olib borganimizda quydagilarga koʻzimiz tushdi. Rus adabiyotining buyuk siymolaridan biri Anatoliy Fyodorovich Britikovning 1964-yildagi monografiyasi «Мастерство Михаила Шолохова», oʻzbek adabiyotining yirik namayondalaridan biri, oʻzbek adabiyotshunosi va munaqqidi Matyoqub Qoʻshjonovning 1962-yilgi «Hayot va mahorat», 1965-yili «Oybekning mahorati» bu asarlar dunyo adabiyotshunosligidagi mahorat masalasiga qaratilgan asosiy ilmiy ishlar hisoblanadi. Bu asarlar Dunyo adabiyotiga taniqli yozuvchilar M.Sholoxov va M.Oybekning asarlaridagi mahorat masalalariga qaratilgan dissertatsiya ishlari hisoblanadi.

Yozuvchi asari yaxshi chiqishi uchun albatta asar qahramonlari bilan birga yashashi shart. Shunda yozuvchi mahoratli hisoblanadi. Biz yozuvchi mahoratli boʻlsa uning asarlaridagi fikrlarni ilmiy analiz qilishimiz mumkin. Shu oʻrinda quyidagi fikr bizning xayolimizga keldi:

«Axir, sanʼatkorning barcha ishi haqiqiy, real, «ros-takam» hayotda emas, balki tasavur etilgan, mavjud boʻlmagan, ammo mavjud boʻlishi mumkin boʻlgan

hayotda yashaydi. Ana shu biz sanʼatkorlar uchun chinakam hayot hisoblanadi» [7:216], - deb yozadi Stanslavskiy.

Stanslavskiyning aktyorlar haqida yozgan fikri yozuvchilar uchun ham begona emas, aktyorlar bitta rolni ijro etib uning ishki olamida yashasa, yozuvchilar butun bir asar (doston, roman, povest)lardagi qahramonlarning barchasining hayotini yashaydi va his qiladi. Mana shuning oʻzi adabiy mahoratning ijobiy koʻrinishi.

Yozuvchi maʼlum gʻoya asosida toʻplagan alohida faktlari oʻzining shaxsiy tajribasi bilan boyitib, qalbidan oʻtkazib, koʻpchilikka xos qilib umumlashtiradi. Yaʼni, aniq gʻoyaga asoslanib, yozuvchi hayotdagi alohida narsalarni buzadi, saralaydi, toʻqiydi, umumlashtiradi va jonli, tabiiy va betakror goʻzal narsani yaratadi. Yaratgan asari (lavhasi) oʻquvchi koʻz oʻngida yaqqol namoyon boʻladi, kitobxon oʻy-xayollarini oʻziga tamoman band etadi [9:73].

Adabiyotshunos olim Umurov Hotamning yuqordagi fikri yuzasidan toʻxtaladigan boʻlsak, chindan ham adabiyot boʻstonida yozuvchilar dunyosining oʻzi bir falak, ular qaharmonlar bilan dardlashadi, birga baxt ulashadi shu bilan birga ular bilan yashaydi. Asarga baho berish bu kitob oʻquvchi zimmasidagi masuliyat.

«Yozuvchi mahorati, — deb yozadi, I.Sulton, aytmochi boʻlgan fikr, tasvirlanayotgan predmet va ruhiy holatni eng aniq va eng yorqin ifoda eta oladigan soʻz va iboralarni topa bilishdan iboratdir». Darhaqiqat, «yozuvchining dilida ajoyib tuygʻular mavj urib turgani bilan, ularni kitobxonning koʻngliga yetkazib beradigan haroratli, jozibali soʻzlar topilmasa, yozuvchining tili chinakam badiiy boʻlmasa, har qanday ijodiy reja ham hayf boʻlib ketadi» [6:128].

Buyuk adib Pirimqul Qodirovning bu fikriga qoʻshilgan holda yozuvchi chin dildan asar yozmas ekan yozgan mehnati hech qachon yaxshi chiqmaydi. Yozuvchi yangi asar ustida ishlar ekan albatta yaxshi reja tuzib olishi kerak boʻladi. Albatta, har qanday ish avvalida yangi reja turadi. P.Qodirov tili bilan aytganda yozuvchi mahoratli boʻlmasa u tuzgan eng yaxshi reja ham zoya ketadi. Buning uchun albatta eng avvalo, yozuvchining badiiy tili juda kuchli boʻlishi shart.

-*Shiraqlarim, hazeri zamannin jaslarina palen-tolen dew qiyin. Soyte de aytayin... birge gullenler, - dedi. Jashigimdagı «qanar hayaldin solgan gul» degeni esime tusip, «ana, jane bir takirarlınız, men solgan gul emespen goy, a?» - deyjaq bolip edim, biraq bul gap Hajar kempirdin soñgi gapı boldı [5:175].*

Bu qatorlar orqali yozuvchi koʻzida nuqsoni bor boʻlishiga qaramasdan Hajar kampirning Gulzarni kelin qilib olishga rozilik bildirishi, tashqi goʻzallik hech narsani hal qilolmasligi, insonning bezagi uning xulqi va fel-atvori ekanligini aytmochi boʻladi. Shu bilan birga, Gulzarning yoshligida mehribonlik uyida yurgan paytlarida bola asrab olishga kelgan ayolning unga «soʻlgan gul» deb tanbeh bergani, hozir boʻlsa kampirning endi kurtak ochgan gulga teng koʻrib baho berishi tasvirlangan.

H.Umurov aytadi: Maʼlumki, soʻz matndan tashqarida umumiylikni bildiradi. U boshqa soʻzlar bilan aloqaga kirishib, muayyan holatdagi qahramonning qalbiga, harakatiga, qilgʻiga mos boʻlsagina — shu qalbdagi histuygʻularni, xarakterdagi xatti-harakatlarni ifodalay olsangina u jonlanadi, har bir kitobxon qalbiga koʻchadi, oʻshanday his-tuygʻuni boshqalarda ham uygʻotadi, tiriltiradi [9:78].

Yozuvchining mahoratining eng qaynoq birligi bu

albatta soʻz. Soʻz shunday qudratliki, insonni terang qaygʻuga botira oladi, kasalni davolay oladi. Ayrim insonlar oʻzlarini xotirjam sezish uchun kitob mutola qiladi va ichki xotirjamlikka erishadi. Baʼzi insonlar esa, aksincha, badiiy asarni mutolaa qilishdan koʻra shu asarga asoslanib tasvirga olingan badiiy filmlarni tomosh qilishni yaxshi koʻradi. Ammo, biz koʻrgan badiiy filmni aynan kitobdagidek deb aytib boʻlmaydi. Shunki filmda yozuvchining foydalangan har bir soʻzidan qisqacha qilib aytganda, yozuvchi mahoratidan foydalanilmaydi unda faqatgina qisqa asar mazmuni ifodalanadi, xalos. Bizning dunyoqarashimiz shu badiiy asarlarni oʻqish orqali rivojlanadi va komillikka erishadi.

- *Shiragim, doktor qizim, - degeni aniq esitildi. - sennen jalgʻi gana otinishim bar, Birewdin kizin alip, birewge salsala boladi, deydi. Menin bir kizimdi oyip alip usi karadagi Gulzar degen qizga salin. Awa, men Marattin akasi usap, en bolmasa, bir adamga shadliq bagʻishlasam, armansizban. Bul juregi gamgun qizdin bir kulgenin, quwanaganin korgim keledi. Ol gullewi tiyis, nalshe korindi, jardem etiw gerek. Gullewidi...-dedi [5:175].*

Chinakam baxt bu insonlarga quvonch ulashish deb bayon qiladi bu qatorlar orqali mahoratli yozuvchi. Hattoki, oʻzidan yetti yosh begona kishiga koʻz nurini hadiya qilmoqchi boʻlgan kampir Gulzarining kasalxonada qilgan mehribonligini koʻrib uni oʻz qizidek koʻradi, asar boshini koʻz oldimizga keltiraylik. Maratning otasi bitta rus qiziga

gʻamxorlik qiladi va u haqida Hajarga oʻz maktubi orqali xabar bergan edi. Yuqordagi qatorlarda Hajar shu kishining qilgan yaxshiligini nazarda tutgan edi.

Mahoratli yozuvchi bu qatorlar orqali dunyoni yaxshilik qutqaradi degan keng maʼnoni kitob oʻquvchilar hotirasiga muhrlagisi keladi va albatta niyatiga erishadi.

Biz yuqordagi fikrlarimiz bilan faqatgina qoraqalpogʻ adabiyotida emas balki dunyo adabiyotida ham shunday asarlar borligini aytgimiz keladi. Ularni oʻqigan sari yana oʻqiging kelaveradi. Yozuvchi tamonidan yaratgan badiiy qahramonlar hayoti esa kitob oʻquvchining eng yaqin insonlaridan biriga aylanishiga Shubha yoʻq. Shunday mahorat bilan yozilgan asarlar bor, ularning hech qachon tugamasligini xohlaysan kishi. Bunday asarlarda yozuvchi mahoratining aniq koʻrnatilgan yana bir tamoni, qahramon badiiy toʻqima boʻlsa unda asar uncha taʼsirli chiqmasligida. Aynan, biz soʻz yuritgan mahoratli yozuvchilar asarlaridagi qahramonlar boʻlsa hayotiy qahramonlar biz ular bilan yashaymiz.

Xulosa qiladigan boʻlsak, adabiyotdagi mahorat tushunchasi ham yuqorida aks ettirilgan fikrlarimizda namoyon boʻladi. Adabiyotshunos olimlar, adiblar ham bunday mahoratli yozuvchilar asarlarini oʻqib ularga oʻz fikrlarini bayon qilishdan toʻxtamasa, adabiyot boʻstoni hech qachon rivojlanishdan toʻxtamaydi. Zero inson bor ekan, adabiyot mangu yashaydi. Ijodkorlarning asarlari yozilar ekan, ularga fikr bildiruvchilar topiladi.

Adabiyotlar

1. Алламбергенов К. Кең дүниәға кушак ашқан жазыўшы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.
2. Бекбергенова М. Төлепберген Қайыпбергеновтың дәретіўшилигинде инсан концепциясы типологиясы. // «Илим ҳам жәмийет» 2019 №2.
3. Бритиков Ф. А. Мастерство Михаила Шолохова. М. 1964.
4. Мәмбетов К. Әдебият теориясы. - Нөкис: «Билим», 1995.
5. Қайыпбергенов Т. Повестьлер. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.
6. Кодиров П. Ўйлар. - Бадеалар. - Тошкент; Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.
7. Qoʻshjonov M. Oybek mahorati. Toshkent, Oʻzadabiynashr, 1965.
8. Stanislavskiy K. S. Dalolatnomayoming oʻzlar ustida ichlashi, T.: 1965,
9. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti 2004.

РЕЗЮМЕ

Maqolada adabiyot nazariyasidagi mahorat masalasi soʻz etildi. Shuningdek, dunyo adabiyoti va qoraqalpogʻ adabiyotidagi buyuk siymolar asarlaridagi badiiy mahoratning oʻrganilish darajasiga toʻxtaldi. Maqoladagi misollar Oʻzbekiston va Qoraqalpogʻiston xalq yozuvchisi, Oʻzbekiston Qahramoni T.Qayipbergenovning «Uyqisiz tünler» povestidan olindi.

РЕЗЮМЕ

В статье затрагивается проблема овладения теорией литературы. Коснулся он и уровня изучения художественного мастерства в великих подобных произведениях мировой литературы и каракалпакской литературы. Примеры статьи взяты из повести «Uyqisiz tünler» народного писателя Узбекистана и Каракалпакстана, Героя Узбекистана Т. Кайыпбергенова.

SUMMARY

The article touches upon the problem of mastering the theory of literature. He also touched upon the level of study of artistic mastery in the great similar works of world literature and Karakalpak literature. Examples of the article are taken from the story " Uyqisiz tünler" by the People's Writer of Uzbekistan and Karakalpakstan, Hero of Uzbekistan T. Kaiypbergenov.

Т.АМАНЖОЛОВТЫҢ «АСАҰ-БАРАҚ» ЖЫРЫНДАҒЫ ПАТРИОТЛЫҚ ИДЕЯ

Т.А.Торткулбаева – филология илимлари бойынша философия докторы, доцент

Г.Базарбаева – ассистент оқытыўшы

Н.Ержанова – магистрант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Тилеуберген Аманжолов-эпик шоир, шоир-жировлар ижодидаги тарихий дostonлар, тарихий дostonлардаги ватанпарварлик.

Ключевые слова: Тилеуберген Аманжолов-эпический поэт, исторический эпос в творчестве поэтов и поэтесс, патриотизм в исторических эпосах.

Key words: Tileubergen Amanzholov - epic poet, historical epic in the work of poets and poetesses, patriotism in historical epics.

Қазақ әдебияты тарийхын, фольклорын, тиллик өзгешеликлерин изертлеўши алымлардың нәзерине сәтти илинген Қарақалпақ аймағы қазақ жыршы, жыраў, шайырларының арасынан шайыр сыпатында дараланып шыққан сөз шеберлериниң және бири Тилеўмағамбет Аманжол улы болып табылады.

Қазақ-қарақалпақ эпикалық поэзиясының да үлкен ўәкили болды хәм сонғылығында бул жанрды өз дәретіўшилигинде турақлы дәстүр тутты. Буны оның тарийхий-эпикалық жанрда жазылған шығармалары мысалынан көриўге болады.

Тилеўмағамбеттиң тарийхий жырлары еки теманы камтыйды. Бириншиси, Жоңғар қалмақлары менен

болған гүрести сәўлелендиреди, екіншиси, яўмыт баскыншылары менен гүрескен қазақ батырларының ерлигин сыпатлаўға қурылады.

Тилеўмағамбеттиң «Асаў-Барақ», «Асқар батыр», «Ермағамбет батыр», «Марқабай менен Өтешбай батыр» жырлары алым айтқанындай «тарийхта бар белгили бир уакыялар ҳаққында» хәм өмирде бар адамлар ҳаққында шығарылған дәретпелери. Тилеўмағамбеттиң «Асаў-Барақ» жыры, туўған елимиздиң еллигин, халқымыздың тутас бирлигин, адамлардың еркинлигин сыртқы жаўдан қорғаўдағы батыллығы, батырлығы менен танылған халқымыздың қаҳарман уллары ҳаққындағы тарийхий жыр-дәстан

болып есапланады. Аталарымыз хәр қашан да батырлардың ел басына күн туған гезлердегі ер жүрек қахарманлығын, тапқырлығын шежірелеп, ұсият сөзінде, ой туғызарлық пикирлерінде өрнекелеп, әуладларын ерлікке, Ұатанды сүйіуге шақыратуғын үлгі ретінде үйретіп, оларды түсіндірді, булардың қасиеттері хақында жыллы лебизлер айтты. Усындай жыллы лебизге, хұрметке иіе болғанлардың бири – Барақ батыр Сатыпалды улы. Әруақлылығы менен ел аұзына түскен, әулиелиги урпақларына жалғасып кеткен Барақ батыр хақында шайыр Тилеұмағамбет Аманжол улы «Асаұ-Барақ» жырын 1914-жылы дөреткен.

Үлкен эпикалық жырға атама болған Асаұ Барақ өмирінде болған хақыйый тарийхый қахарман. Ал, жыр мазмұнына сер салсақ, ондағы суұретленген ұақыялардың да тарийхтан онша алыс кетпейтуғынлығын көріуге болады.

Жырда Асаұ Барақ айырым орынларда қахарманлық жырларындағыдай Асан хожа, Қусым хожа, Ата хожа сыяқлы қоллаушысы, әруақлары, пирлері бар дәстүрий қахарман сыяқлы етип суұретлегени менен, тутас алғанда оның образы халық арасынан шыққан реаль қахарман сыпатында жасалады. Сонылықтан да, жыр қахарманы Асаұ Барақты тарийхый тулға деуге болады. Оның пүткіл әуладлары қарапайым халық пенен бирге жасаған, халық ар намысынан күш-жигерин нығайтқан тулғалар. С.Қасқабасов «Қалмақ шапқыншылығы гезінде халықты ерлікке шақырыу идеяларын жыршылар ертедегі эпосты айтыу аркалы рауажландырған» [1] дейди. Алымның илимий пикири «Асаұ-Бараққа» да келеди. Себеби, Тилеұмағамбеттің «Асаұ-Барақ» жырынан еки бағдарды көріуге болады. Бириншиси – жырдың бас қахарманлары Барақ та, Асаұ да отқа түссе күймейтуғын, жау оғы оған жетпейтуғын, пирлері дөгеретін исенимлі қорғайтуғын батырлар менен тарийхый ұақыяға араласқан адамлар сыпатында жырланған. Соның ушын «Асаұ-Барақ» батырлық пенен тарийхый жырлардың басы түйіскен авторлық поэзияда жанрлық өзгешелигин эпослық-тарийхый жыр деп атағанымыз дұрыс. Себеби, бунда тарийхый «Жылнамалық жазбалардан кем түспейтуғын» дереклер бар, батырлық жырларында көп ушырасатуғын әруақлар да бар. Шайырдың «Асаұ-Барақ» жыры:

Төрт тәрәпи жау менен,

Атысып қазақ күн көріп,

Баланы жаудан қорғаған.

Орыстан бурын қазақтың

Қалмақ еди бир жауы [2] – болған гезди өз ишине алады. Елинің еллігін сақлауда қазақ халқының төрт тәрәптегі жау менен гүрескенлиги өткен тарийхынан белгили.

«Асаұ-Барақ» жырында дөгеректегі көп жаудың соңғы екеуі менен батырлардың гүреси көрсетілген хәм көркем суұретленген. Олардың гүрескен жауы қалмақлар менен орыс отарлаушылары еди. Жырдың тийкаргы идеясы да халықтың азатлық ой-пикири менен ушласып, азатлық идеясын көтереди. «Асаұ-Барақ» жырының бас қахарманлары да қалмақлар менен гүреседи. Қазақ тарийхында таршылық заман ел басының биригюіне алып келди.

Барақ ерлиги, батырлығы қазақлардың Едил қалмақлары менен гүреси гезінде белгили болды. «Әлқысса, бурынғы өткен заманда Сарыарканың даласын қазақ пенен қалмақ мекен еткен екен. Соңынан жерге таласып, еки жақ бир-бирине жау болып кетти. Сол Сарыарқадан қалмақларды Жәнибек, Қанжығалы Бөгенбай батырлар Қытайға шекем кууған екен. Қалмақты кууғанлардың ишинде Асан улы Абат батыр да бар екен. Бирде қалмақлар өзлі-өзлери кеңесип, Сыбан хан Алагөбик инисин қазақларды шауып қайтыуға атландырыпты. Алагөбиктің дабыл урып қазақ жерине

атланған гезінде Жәнибек, Тама Есет, Қанжығалы Бөгенбай батырлардың қайтыс болған гези еди. Алагөбиктің алты мың әскер менен киятырғанын қазақтың үлкен абызы Түгел қария түсінде көреді. Түгел қария қәуипленип, көрген түсин халқына айтып турған жери екен» [2] деген сөзлер Тилеұмағамбеттен шығуға тийисли. Ол сөзи дүзиу киси болған деп бахалап, жырға қосқан. Жырдағы авторлық қолтаңба, мине, экспозициядан-ақ бирден көзге тасланады.

Тилеұмағамбеттің «Асаұ-Барақ» жырында батырлар образы - бирин-бири толықтырып дизбекли жырланған. Түгел қария қанлы сауашта жекпе-жекте көринбегени менен, оның әрманлы тилеги, жаслық күш-кууаты, максети Барақ батыр образы аркалы көринеди.

Атамның атын айтайын,

Сатыпалды улыман,

Шешемнің аты Қарқара,

Барақ болып тууыппан.

Дайым Серке батырды,

Қарсы келген жауларын,

Қонысынан аударған,

Белгили ердин сойыман [2]

- деп, Түгелдің ерлигин дауамлаушы – Барақ батыр жырдың баслы образына айланады.

Барақ образы – Алагөбик пенен болған сауашта Түгел қария менен тамырлас образлар болып бериледи. Бириншиси – көпті көрген тәжірийбели болса, екіншиси – ғайратлы. Барақ образы – халқына деген перзентлик хызметін хадал орынлайтуғын шахс. Ол халқының тынышлығын ойлап өмир сүретуғын перзент болып суұретленеди.

Барақ – намыслы ер. Алагөбик «батыры болса шықсын» дегенде бас батырдың руқсатын күтеди. Алагөбик «Атаң нәлет ийт қазақ» дегенде, миллетинің сүйегине тиетуғын қорлық сөзди естигенде, бас батыр руқсатына да қарамастан, ортаға сууырылып шығады. Алагөбикти жеңіп, басына бақыт қонып, сол жеңиси менен тоқтамай, жауының басын қайта көтерместей халатқа келтириу ушын, Түгел атасының руқсат пәтиясын алып, Дусы бий ағасын кеңесши, жол басшысы етип, алты мың әскердің қазақтың жерине салған сүрлеу изи менен Қатты Сыбанға аттанады.

Алагөбиктің қаласы жеңілгенин естиген Қатты Сыбан елге атланған Барақлар изинен үш жүз әскер менен кууып шығады. Барақ кууғыншыны көреді. Алдына қарай жүриуге арланады. Барақ қасындағы қырық жигитке «Урысқа шығуыдың ғамын ет» дейди. «Жалғыз қараға қарсы шығың, жәрдем берин» дегенде, Дусы бий:

Қасымда жүрсе Барағым,

Жауға бермес деп едим.

Әруақлы батыр сен едің,

Барақ жаудың ийеси деп,

Сыналған батыр сен едің [2] – дейди. Дусы бий сөзи Барақтың толысқан батыр жолын баслағанына гууа болады. Барақ образы ашыла түседі.

Қырық жигиттің гезегін,

Берсең де булар ала алмас,

Жалғыз турып қала алмас [2], – деген усы бий сөзи Барақтың бас батыр болғанын сыпатлайды. Дусы бий менен қырық жигитти жиберип, изинен кууып киятырған жалғыз қараны күтип, Барақтың өзи қалады. Барақ пенен ушырасқан Қатты Сыбан: «Қазақ деген ел едің, әйемнен жауым сен едің» дейди. Алагөбикти атландырдым, «Ол да барып бир жеринен, шапқан шығар елинди» дегенде, Барақ: «Алагөбик ининди мен өлтирдим» дейди. Сонда Сыбан гезеклеспей «Қардай оғын жаудырып» Бараққа қарсы жүреді. Жағадан ушлап, аты менен қосып, көк бөридей сүйрейди. Бирак пири көмеклескен Барақ Сыбанға жеңілмейди. Дайысы Серке батыр берген алмас пенен:

Шапты батыр сағатқан,

Қан сорғалап тамақтан,
Алмас қыйып түседі,
Тоғыз қабат сауыттан [2].

Қатты Сыбанның изинен жеткен үш жүз нөкери не қыларын билмей қалады. Қатты Сыбанның Көксууын атын, сауыт-қуралларын алып, Есилден аман өтіп, қырық жигитке қосылып, елине жетіп, Түгел қарияға қолға түскендерін сыйлыққа беріп, бабасының пәтиясын алады.

Түгел қария менен Барақ батыр образын сәулелендіретуғын жерлерді жыр сюжеттері арқалы берілген. Қахарман образы жеккеленіп, қахарманлығы менен батырлығы тартыс арқалы көрінеді. Батырдың батырлық келбетін айқындайтуғын баслы шәрттерінің біріншісі – елин сүйгенлігі болса, екіншісі – батырдың батырлық сыпатын қарсылас батыр дәрежесі ашады.

Барақтың Алағобик пенен, Қатты Сыбан менен болған сауаштарында қатнасқан Тайшық, Дусы бийлер – Барақ образын салыстырмалы түрде айқындайтуғын образ. Олар да унамлы адамдар сыпатында көрінген образдар болып есепланады.

«Асау - Барақ» жырының эпосқа ұқсаслығы оның жанрлық сыпатын қарақалпақ қахарманлық жырларының «Едиге», «Ер Шора», «Дәулетиярбек» сыяқлы тарихый қахарманлық түрлеріне жақынлатады.

Эпослық жырда бас қахарманды хәр тәрепке сыпатлап, жан-жақлама ашыу эпикалық жырдың тийкарығы методтың биі. «Қобланды», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырларында ұақыя бас қахарман дәгерегінен баслау алып, таратылып отырады. Тілеуамағбеттің «Асау-Барақ» жырында да Барақ барлық ұақыяның өзегі.

Барақ үшінші бөлімде Хийуа ханы Әуез Инақ елін Надир шахтан азат етіп, жеңіске ерісіп, елине келгеннен кейін паракат өмір сүреді. Бірақ, «сиясий өмірдегі тепе-теңдік бузылған жерден» Айшуақ хаты Бараққа жетеді. Айшуақ хаты арқалы Барақтың тыныш өмірі, турмысы бузылып, «жаңа ұақыя бас көтереді». Бундай «бас көтеріулер» бар жерде жаңа ұақыялы дөретпелер пайда болады. Себебі, «бас қахарман бар жерде ұақыя да, ис-хәрекет те бар» [3]. Шайыр-жыраулар дөретпелері өмір ұақыясы орайында өмірбаянлық ұақыя рауажланыуы тағы да дауам етеді. Барақ төртінші бөлімде тағы да жаңа ұақыяға араласып, тағы да жаңа образларға ушырасамыз. Оның баслы себебі ұақыяны дизбеклеп хронологиялық тәртіпте атқаруы уақыт пенен байланысы. Бір ұақыя

менен екінші ұақыя өз-ара байланысып, бір-бірінен пайда болып отыратуғын уақыт хәм кеңісликке тийісли жағдайда» [3]. «Асау-Барақ» жыры жалғаса түседі. Ұақыя дауамы да батырдың образы дәгерегінде рауажланады. Мәселен, Қатты Сыбан Барақтардың кейніне түсіп, қуып шыққанында, Барақ Дусы бийге:

- Мынау Барақ инінді,
Душпан бетке таслаңыз,
Қазам жетсе өлермен,
Ақтық жолын көрермен.
Егер қазам жетпесе,
Киятырған қалмақты

Бір тоқтатып берермен [2], – дейді. Атақлы батыр душпанды тоқтата алады.

Ұақыядағы композициялық тутаслық образды басқышпа-басқыш пайда етеді. Себебі, ұақыя бар жерде, композициялық бүтінлік бар, ол жерде батыр образы бейнеленеді.

Атасындай ер болып,
Арысандай шер болып,
Барақтан Асау туғаны,
Әруақ қонып басына,
Атаның жолын қуғаны.
Он екі жаста атланып,
Белине қаруы буғаны,
Усы жерде басланар,
Асау Барақ болғаны [2].

Барақ образы арқалы Асау жырға қосылады. «Асау-Барақ» жырындағы батырдан басқа образдар да Барақ этирапынан узақласса, Қобланды айналасындағы образлардай қысқа жууақланады. Төртінші бөлімде – Асау ата жолын дауамлаушы батыр сыпатында экспозициялық таныстыруы болғаны менен, шын мәнісінде ұақыя мазмұны Асау арқалы рауажланбайды. Барақ бас батыр болып жыр сахнасында қалады. Соның менен бирге, Барақ арқалы ұақыя рауажланып көріне береді.

Жууақлап айтқанда, Т.Аманжоловтың «Асау-Барақ» эпикалық дөретпесіндегі бундай сыпатлы белгілер, біріншіден, оның қазақ-қарақалпақ халық ауызеки поэзиясы, сондай-ақ жазба әдебиятындағы эпос дөретіу дәстүрі тийкарында келип шыққан фольклор хәм жазба әдебиет синтезинен дөретілген тарихый-қахарманлық жыр екенлігін көрсетсе, екіншіден, Т.Аманжолов өмір сүрген дәуірдегі қарақалпақ аймағы қазақ шайыр-жыраулар мйрасындағы жекке авторлық дөретіушілік сыпаттардың тереңдескенлігінің бір көрінісі де болып табылады.

Әдебиетлар

1. Акын-жыраулар. – Алматы: «Ғылым», 1979.
2. Қайролла Иманғалиев акын-жыршы // «Мәдениет және тұрмыс». – Алматы, 1979.
3. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: «Ғылым», 1993, 100-б.

РЕЗЮМЕ

Мақалада Қарақалпақстанда яшап, ижод қилған қозоқ шоири Т.Аманжолов ижодидағы тарихий мавзу ұрганилади. Т.Аманжоловнинг «Асау-Барақ» достонидағы қаҳроманлар, достондағы ватанпарварлик, тинчлик учун кураш таҳлилға тортилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается историческая тема в творчестве казахского поэта Т. Аманжолова, жившего в Каракалпакстане.

Анализируются герои эпоса Т. Аманжолова «Асау-Барақ», патриотизм и борьба за мир в эпосе.

SUMMARY

The article deals with the historical theme in the work of the Kazakh poet T. Amanzholov, who lived in Karakalpakstan. The heroes of T. Amanzholov's epic "Asau-Barak", patriotism and the struggle for peace in the epic are analyzed.

ҚАРАҚАЛПАҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫНДА ҰАҚЫТ ХӘМ КЕҢИСЛИК МӘСЕЛЕЛЕРИ

Г.И.Зинатдинова – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: хронотоп, замон ва макон, лирик хронотоп, этник нуктаи назар, дунёкараш ва хронотоп.

Ключевые слова: хронотоп, время и пространство, лирический хронотоп, этническая точка зрения, мировоззрения и хронотоп.

Key words: chronotope, space and time, lyric chronotope, ethnic point of view, worldview and chronotope.

Ұақыт хәм кеңислик инсан пикирлеўиндеги әҳмийетли түсиниклер болып, социаллық-мәдений, мифологиялық, диний, философиялық системалардың қәлиплесіу баскышларын өзінде сәўлелендиреди. Инсанның өзи жасап атырған ұақыт-орынға қатнасы – сананың, пикирлеўдин раўажланыўындағы узақ дәўирлик өзгерислердин нәтийжеси. Олар өз гезегинде халықтың дуньятанымында, әдебий пикирлеўинде, халық аўызеки дәрәтпелеринде сәўлелениўин табады. Көркем ұақыт хәм кеңисликтин бирлиги илимде хронотоп (М.Бахтин) деп аталады. Хәрбир әдебий түр өз хронотоплық өзгешеликлерине ийе болып, оның дәрәклерин үйрениўди фольклорлық шығармалардан баслаў мақсетке муўапық.

Лирикадағы хронотоптың раўажланыўы хәм қәлиплесіуинде фольклорлық шығармалардың тутқан орны мәселеси орыс әдебиаттаныўында Н.Рябцева [1], И.М.Жукова, Н.К.Нежданова [2], И.Павловская [3], И.Кондрашина [4] сыяқлы илимпазлар тәрәпинен үйренилген. Өзбек әдебиаттаныўында Қ.Йўлчиев өз изертлеўлеринде лирикалық хронотоптың тарийхый тамырлары ески түркий жазба естеликлер, халық аўызеки дәрәтпелеринен басланыўын атап көрсетеди [5]. Сол қатары биз де қарақалпақ лирикасындағы сағалары есапланған халық нақыл-мақалларындағы ұақыт хәм кеңислик мәселелерин усы көзқарастан үйрениўге хәрәкет еттик.

Нақыл-мақалларда халықтың турмыслық тәжирийбеси, даналық ақыл-насияты менен бирге өзи жасап атырған дәўирге, маканға деген көзқарасы, дуньятанымы сәўлеленеди хәм бул нәрсе оның ұақыт хәм кеңисликке қатнасында айқын көринеди. Бул мәселе бойынша илимпаз С.Ю.Панкованың: «... этникалық қатламлардың ұақыт хәм кеңислик категорияларына қатнасы, ең алды менен, олардың жасап атырған географиялық шараятларына, психологиялық дуньясына байланысly» деген пикири дыққатқа ылайық [6].

Сондай-ақ, кумық нақыл-мақалларындағы ұақыт хәм кеңислик категорияларын изертлеўшилер Ж.Сулаева, С.Адиловалар мынадай пикирлерин билдирген: «Кумық тилиндеги нақыл-мақаллардағы кеңислик инсан өмириниң конкрет хәм объектив қабыл етилетуғын объектлери, тәбийий орталықтағы орын-жайлар менен аңлатылады. Олардағы кеңислик орындары инсан искерлигин көрсетиўи менен белгиленеди хәм түсиндириледі. Екинши тәрәптен, бақлаўшының өзи де сол кеңислик ишинен орын алады» [7].

Қарақалпақ нақыл-мақалларында кеңислик мәніси : «*таў*»: (Таўды, тасты сел бузады; Таўына қарай қулаңы, Жерине қарай жыланы, Көлине қарай сазаны [8]); «*дәрья*», «*көл*»: (Дәрья қанша тасса да теңиз толмас; Дәрья бәхәрде тасар; Дәрья суўы тынық болмас; Көл болмай, балық аўлап болмас; Балығы болмаса көл емес [8]); «*жол*»: (Жолға шықсаң жолдасыңды таўып шық; Жолдан шықсаң да, журттан шықпа); «*аўыл*», «*өрис*», «*жайлаў*»: (Өрис жакын от отлайды, аўылы жакын ас ишеди; Жайлаўы отлы болса, малы сүтлы болады [8]) сыяқлы сөзлер менен билдириледі.

Келтирилген нақыл-мақалларда кеңислик турақсыз хәм өзгермели. Бул халықтың жасаў шараяты, турмыс тиришилиги, күн көриси, дуньяға көзқарасы менен

тығыз байланысly. Белгили илимпазлар Л.Н.Гумилевтың «Этногенез и биосфера Земли» (1990), Т.Х.Ғабитовтың «Қазақ мәдениетиниң типологиясы» (1998), М.С.Орынбековтың «Ежелгі казактардың дуньятанымы» (1996), С.Сапарғалиеваның «Қазақ әлеминиң дуньятанымының түсиник ерекшеліктери» сыяқлы мийнетлерде көшпели түркий халықлардың интеллектуаллық дуньятаныўы, әлемди қабыллаўы олардың ұақыт-кеңисликке қатнасында айқын көринетуғынлығы хәм бул отырықшы халықлардан өзгешеликлерге ийе екенлиги айтылған. Көшпели халықларда кеңислик горизонтал жайылған шексиз категория болып, бул олардың жер жүзи деп аталған үлкен кеңислик бойлап тез-тезден өз орынларын, қонысларын өзгертиўи, бир орыннан екинши орынға көшип жүриўи менен байланысly пайда болған. Бирақ, көшпелилер өзлерин әлемнен бөлип алып қарамайды, олар өзлериниң әлемниң, кеңисликтин қурамында екенлигин терең аңлайды, себеби, кеңисликти сырттан турып бахалап болмайды, оны ишинен ғана аңлаўға болады.

Қарақалпақ нақыл-мақалларындағы ең көп қолланылатуғын кеңислик – бул жер. Мысалы: Өкең мурап болғанша, жерин ой болсын; Жер – несиптиң киндиги; Байлықтың анасы – жер; Жердин көрки – дақыл; Жүйесин таўып жумыс ет, жерин таўып туқым ек; Жерине қарай жыланы, таўына қарай қулаңы; Тырна – көкте, туўалақ – жерде; Жер – ғәзийне, суў – алтын; Егийге тары берип, егийге жары болды; Жерли адам аш болмас; Жер тоймай, ел тоймас хәм т.б. [8]. Түркий халықлар ушын жер кеңислиги, ең алды менен, қоныс басқан орын есапланады. Ол этникалық қатламлар санасында муқаддес түсиник сыпатында қәлиплескен болып, топыраққа, жерге сыйыныўдың айырым көринислери елге шекем сақланып қалған. Жер кеңислигине қатнас ондағы тиришилик етиў формасына байланысly – ол дийханшылық ушын егислик орын болса, шарўашылық ететуғындар ушын жайлаў есапланады. Сондай-ақ, руў-қәўимлердин территориялық шеғарасы, яғный хәкимшилик басқарыўының негизи де жер есапланады.

Нақыл-мақалларда ұақытлық мәни: «*күн*», «*түн*», «*ай*»: (Суў гезегинен қалған, он еки ай аш қалар, дигирман гезегинен қалған, бир күн аш қалар; Күн өтер, ай өтер, хәр ким хәр жакқа кетер; Ерте шықсаң алдыңнан күн шығар, кеш шықсаң, түн шығар); «*жыл*»: (Бир түп шеңгелди мың жыл қораласаң да бағ болмас; Ат айында қулынлайды, бийе жылында қулынлайды); «*бурин-кейин*», «*ерте-кеш*», «*азан, кеш, түс, түстен кейин*»: (Бурин ексең, бурин орасаң; Ақсақ қой түстен кейин маңырайды); «*бүгин, ертең*»: (Бүгинги сөз – ертеңги гәптиң дастығы; Бүгинги исти ертеңге қойма) *мәўсимлер* – *қыс, бәхәр-көктем, гүз, қыс*: (Қаўын жесең сәхәр же, Сәхәр жемесең, бәхәр же; Биймезгил жаўған қар жерге түспей ерийди, ерте көмсең ураны жаздан өтсе ширийди; Көклемде қазақы менен жарыспа, гүздин күни шопан менен алыспа; Жазда төбеси қайнамағанның, қыста қазаны қайнамас [8]) сыяқлы сөзлер арқалы аңлатылады. Бундай нақыл-мақалларда ұақыт категориясы шексиз хәм цикли (турақлы даўам етиўши жыл мәўсимлери) болып, инсан өмириниң барлық тәрәптерин, оның тиришилик формасын, искерлигин, тәбиятқа қатнасын өзине қамтып алады.

«Ұақыт», «заман», «дүнья» сөзлери болса ұақыттың қайталанбайтуғын, туұры сызық бойлап хәрекет етиуіши категория екенлигин аңлатыушы нақыл-мақалларда қолланылады. Мысалы: «Ұақтың кетти, бахтың кетти; дүнья – шалқар көл, заман – ескен жел; Ұақыт күтип турмас; Хәр заманға бир заман» сыяқлы нақыл-мақалларда инсан өмириниң қысқа, ал адамлар ұақытты өзине бойсындыра алмайтуғынлығы хақкындағы түсиниклер келтирилген.

Нақыл-мақалларда ұақыт хәм кеңисликти өлшеу бирликлери де халықтың турмыс-тиришилиги менен байланысып кеткен. Сонлықтан, халық санасында ұақыт, кеңислик арнаулы өлшем бирликлери (саат, минут, метр сыяқлы) емес, ал ат шаптырым жер (отыз шақырымдай аралық), бие байлар ұақыт (азанғы тоғызлар шамасы), бир шәйнек шай ишер ұақыт (шама менен 30-40 минутлар), қауын писик, терим ұақты (гүз айлары), егис ұақты (бәхәр), қыслау, жайлау/жазлау (маллардың қыс хәм жаз айларында отлайтуғын орны) х.т.б. түсиниклер өлшем сыпатында кәлиплескен.

Сондай-ақ, нақыл-мақалларда ұақыт категориясы сол моментте жүз берген ис-хәрекет, ұақия-хәдийсе менен өлшенеди. «Қойшы қызы қой келгенде уршық ийирер»; «Белдеуге бедеу байланса, ердің үйде болғаны»; «Бир миниуге ат берме» сыяқлы нақыл-мақалларда қойдың жайлаудан келиу ұақты, бедеудің белдеуге байланған ұақты, атқа бир мәрте миниу ұақты сол ұақытта жүз берген ұақия-хәдийсе, ис-хәрекет пенен аңлатылған.

Қазақ халқының дүньятаныуындағы ұақыт хәм кеңисликтиң берилу өзгешеликлерин изертлеуши С.Сапарғалиева мынадай пикир билдиреди: «Көшпели адам өзін қоршаған орталықты әлем кеңислиги менен биргеликте қарастырып, оны өзиниң ұақыт заңдылықларына бағындыра алды. Демек, пүткіл өмирин тәбият қушағында өткерген көшпелилер ушын даладағы негізге мәкан – Көк пенен Жер арасындағы

кеңислик. Сонлықтан, әйемги ата-бабаларымыз өзлерин қоршаған кеңисликке қатнасы ұақыт түсинигин циклик, яғный күн менен түн, қыс пенен жаз, өмир менен өлим арасындағы байланысларды тәртипке салатуғын өлшем ретинде қабыллаған. Сондай-ақ, көшпели қазақ ұақыт пенен кеңисликти бир-биринен ажыратпай, тутас аңлауды дәстүр еткен. Яғный, ұақытқа қатнасы қубылысларды кеңислик арқалы, кеңисликке қатнасы қубылысларды ұақыт арқалы айырып алыу тәжірибеси көшпелилер дүньятанымында айқын байқалады» [9].

Келтирилген пикир қарақалпақ халқы дүньятанымы ушын да характерли болып, мәселен, «Жолдан шықсаң да, журттан шықпа», «Жолға шықсаң, жолдасыңды тауып шық» сыяқлы нақыл-мақалларда жол хронотопы хәм кеңислик (басып өтиу керек болған аралық), хәм ұақыт (мүддетли сапарға шығу ұақты) мәнилерин өзінде жәмлеп, инсан өмирине байланысы хәр қыйлы мәселелерди – елге садықлық, ауызбиршилиқ, дослық хәм дос таңлау хәм т.б. сөз еткен.

Жуумақлап айтқанда, қарақалпақ халқының ұақыт хәм кеңисликке қатнасы халық ауызеки дәретпелери, соның ишинде паремиялық жанрдың бир түри болған нақыл-мақалларда өз сәулелениуин тапқан. Нақыл-мақалларда кеңислик өзгермели хәм шексиз, ұақыт болса цикли хәм қайталанбайтуғын категория сыпатында берилген болып, олар бир-бири менен тығыз байланысы. Бунда:

- бириншиден, ұақытлық-орынлық мәнидеги сөзлер (жер, жыл, тау, бүгин, ертең, жыл мәусимлери, жайлау, өрис, дәрья, көл хәм т.б.) үлкен хызмет атқарады;

- еккиншиден, халық турмысына байланысы ұақия, хәдийсе, ис-хәрекет арқалы ұақыт хәм кеңислик анықланады. Бул өз гезегинде халықтың тиришилиқ етиу түри, жасау шараяты, дүньяға, әлемге, тәбиятқа хәм өмирге деген көзқарастарының нәтийжеси болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Рябцева Н.Е. Образы пространства и времени в поэзии Инны Лиснянской: Дис. ...канд. филол. наук. –Волгоград: 2005. [Электронный ресурс]. – <http://www.dslib.net>
2. Жукова И.М., Нежданова Н.К. Образы пространство и времени в русской поэзии XIX-XX веков. Монография. –Курган: 2012. [Электронный ресурс]. – <http://www.dslib.net>
3. Павловская И.Г. Образы пространства и времени в поэзии Арсена Тарковского. Дис. ...канд. филол. наук. –Волгоград: 2007. [Электронный ресурс]. – <http://www.dslib.net>
4. Кондрашина И.Б. Образы пространства и времени в поэзии Гиппиус З.Н. Дис. ...канд. филол. наук. –Волгоград: 2008. [Электронный ресурс]. – <http://www.new-dissert.ru>
5. Yulchiyev Q. The development of lyric chronotop in Uzbek poetry // Scientific journal of the Fergana State University, №2/2019. -P. 77-81; Бадий тафаккур тарихида макон ва замон масаласининг тадрижий такомил. // Ilm sarchashmalari. – Жиззах: 2019, № 6, 63-68-б; Ўша муаллиф. Лирик топохронос. Монография. -Тошкент: «Fan ziyosi». 2021. 224-б; Ўша муаллиф. The problems of space and time in literature. // EPR International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal Volume: 6 | Issue: 2 | February 2020. \ Indiya, Journal DOI: 10.36713 / epra 2013 \ Web of Sciens: 1.01, SJIF Impact Factor: 5.614 \ | ISI Value: 1.188. – P.17-20; Ўша муаллиф. Мумтоз жанрда макон ва вақт категорияси. // Научный вестник НамГУ. – Наманган: 2021, № 6. 224-229-б.
6. Панкова С.Ю. Пространство и время в этнической картине мира. Монография. Южно-Сахалинск. Сахалинский государственный университет. 2012. -С. 236.
7. Сулаева Ж.А., Адилова С.Г. Пословицы и поговорки пространства и времени в кумыкском языке. // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2014. – С. 3841-3845. [Электронный ресурс]. <http://e-koncept.ru>
8. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 88-100-томлар. -Нөкис: «Илим». 2015. 169-б.
9. Сапарғалиева С. Қазақ әлемінің дүниетанымдық түсиник ерекшеліктері. [Электронный ресурс]. // <http://oldconf.neasmo.org.ua>

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ мақолларындағы хронотоп (замон ва макон) масаласы тәдқиқ этилген. Мазкур муаммони ұрғанишда халқнинг этник нуктаи назари, дунёқарашы, оламни аңлашы, табиатта муносабати сингари омилларға зътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема хронотопа (времени и пространства) в каракалпакских народных пословицах. В организации этой проблемы акцентируется внимание на таких факторах, как этническая точка зрения, мировоззрение, мировосприятие, отношение в природе.

SUMMARY

The article deals with the problem of chronotope (time and space) in the Karakalpak folk proverbs. In organizing this problem, attention is focused on such factors as ethnic point of view, worldview, attitude to nature.

M A Z M U N Í TÁBIYIY HÁM TEXNIKA LÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Alaminov M.X., Igilikov A.J. Ekinshi tártipli differencial-operator teńleme ushın qoyılǵan koshi máselesiniń sheshimi haqqında	3
Asqarov M.A., Koshkarbaeva R., Ubaydullaeva A. Sızıqlı teńlemeler sistemasının bazıbir qollanıwları	4
Asqarov M.A., Sarsenbaeva M., Gubenova G.T. Kópazǵalıar korenlerin anıqlawdın bazıbir usılları	7
Байгураев А.М., Шахобиддинова З.Б. Некоторые кардинальные свойства плоскости немыцкого	8
Islomov Sh.E., Asqarov I.B. Avtotransport korxonalarini boshqarishda qaror qabul qilish usullarini qo'llash	11
Каландаров И.И., Буранов Б.М., Калханов П.Ж. Инвариантные системы автоматического управления с релейным усилителем	13
Корабеев К.А., Сапаев У.К. Теоретическое исследование влияния квантового ограничения на энергетический спектр полупроводниковых сферических квантовых точек с использованием частицы в модели ловушки	15
Qutlmuratov B.J., Ubbiniyazova A.B. Lere-koppelmanń tiykarǵı integrallıq formulası hám onnan kelip shıǵıwshı nátiyje	18
Махмудов М.Ж., Суяров М.Т. Кислородли кўндирмаларнинг автобензин компонентларининг чўкма ҳосил қилиш ҳоссаларига таъсири	20
Mavlonov G'.X., Isamov S.B., Usmonov A.A., Kenjayev Z.T. Kremniyga fosfor va bor atomlarining ketma-ket diffuziyasi	23
Мухамедиева Д.Т., Зиядуллаев Д.Ш., Ўроқов Ш. Simulation of reproduction of fixed assets and current capitals of the agroindustrial complex	24
Navruzov E.R., Maxarov Q.T., Raximova M.A. Sinflarga ajratish masalasida alomatlarıning informativligini baholash va ularni tanlash	27
Nurimbetov K., Yavidov B. External light induced increase of superconductivity of cuprates	30
Зикриллаев Н.Ф., Кушиев Ғ.А., Турсунов О.Б., Ҳамроқулов Ш.И. Диффузион технология билан $\text{Ge}_x\text{Si}_{1-x}$ асосида гетеро ва варизон структура ҳосил қилиш ва унинг оптик хусусиятларини ўрганиш	32
Biologiya. Ximiya	
Baltabaev M.T., Baltabaeva V.M., Karlıbayeva M. «Aralqum» toǵayzarlıqqa aylanbaqta	34
Бўриев С.Б., Шаропова Ш.Р. Бухоро шахрида жойлашган ҳовузларнинг санитар-гигиеник текширув натижалари	35
Кабулова Л.К., Атакузиев Т.А., Оразимбетова Г.Ж., Избасарова Г.Б. Термообработанный туффит – в качестве гидравлической добавки для портландцемента	37

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ekonomika

Ешимбетов У.Х., Искендеров А.Б., Турдыбекова З.М., Атамуратов И.А. Формирование территориальных минерально-сырьевых комплексов в Республике Каракалпакстан	40
Узақбаев Қ.К. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини тадқиқ этишининг илмий-услубий асослари	43

Tariyx. Huqıqtanıw

Абдуллаева Я.А. Қорақалпоғистон олий таълим муассасаларида гендер масаласини ечининг стратегияси	45
Рузиева Д.И., Арзымбетова Ш.Ж., Даулеталиева Д.М. Патриотическое воспитание в Казахстане и странах ближнего зарубежья	48
Жайнаров О.Х. Туркистон АССР адлия органлари фаолияти тарихи манбашунослиги: турлари ва таҳлили	49
Tilewov E.M., Pirniyazova M.K. Saylaw huqıqı – puqaralardıń siyasiy huqıqı sıpatında	52

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Allaniyazova Sh., Ótebaeva D. Ekologiyalıq terminler – sózlik quramńń bir bólegi	54
Байниязова С.Т. Выражение темпоральности в немецком и каракалпакском языках	55
Халмуратов И., Кдырбаева Г. Вопрос категории падежа в каракалпакском и английском языках	57
Ибрагимов Ю.М. Жанубий Оролбўйи ўзбек шевалари лексикасидаги айрим сўзларнинг этимологик талқини	58

Qarasaev A. Qaraqalpaq tilinde ayırım muzikalıq ásbap atamalarınń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri	61
Qarlıbaeva G., Asanova D. Qaraqalpaq tilindegi fizika atamalarınń qollanılıw ózgesheligi	63
Қурбанов М.Д. Қарақалпақстан ойконимлериниң номинациясында негативлик принципі	65
Қуттымуратова Ы.А., Кушкарбекова М.Ү. Тамды районы қазақларының тилиндегі кәсіптік лексика	67
Madaminova R.M. Hofiz Xorazmiy devoni tilida «qizil» soʻzining sinonimlari va ular vositasida hosil boʻlgan soʻz birikmalari	68
Торебаева Ф.Қ. Инглис тил билиминде фраземалардың изертлениўи ҳәм олардың рус тил билимине тәсири	70
Shinnazarova S. Somatizmlik frazeologizmlerdiń lingvomádeniy izertleniwi	72
Ádebiyattanıw	
Ахмедова О.М. Фольклор ва оммавий ахборот воситаларининг тарихан синкретлиги	75
Алламбергенов К. Жийен-жыраў Аманлық улының өмири ҳәм дөретиўшилигин жаңаша көзқараста үйрениўдиң айырым мәселелери	77
Алламбергенова Г.К. Қарақалпақ эпосларының сырт еллерде үйренилиўиниң тийкарғы илимий аспектлери анализи	81
Алламбергенова Г.К. Қарақалпақ эпосларының сырт еллерде үйренилиўинде халық аралық конференциялардың тутқан орны	84
Алимкулов Э. Қадимги туркий халқлар мифо-эпик тасаввурларида ҳимоя тотемлари тавсифи	87
Aliyeva X.R. Türkiy xalıqlar ádebiyattanıw iliminde hayal-qızlar dóretiwhiliginiń izertleniwi	89
Амиркулова З.М. Тарихий ҳикояларда “Умаршайх мирзо” образининг бадий талқини	92
Арзыев Ш.А. Ерте дәўирдеги шығыс әдебиятында қуслар образының жасалыўы	94
Асенбаева Г.Х. К.Султановтың «Өмир дәптери» шығармасында халық нақыл-мақалларының көркемлик хызмети	96
Баўатдинова С. Қарақалпақ фольклорында басқы жанры	98
Бийсенбаев Қ. Сөз ойын қосықлары – қарақалпақ балалар фольклорының өз алдына бир жанры сыпатында	100
Дошанова Г. Фарида Афрўз ижодидаги учликлар шеърый жанр сифатида	101
Esemuratova U. «Dáwletiyarbek» dástanında kórkemlew qurallarınıń qollanılıw ózgeshelikleri	104
Эгамкулова Г.М. Қарақалпақ жыраўшылық өнери ҳәм Шаңқай жыраў дөретиўшилиги	105
Худайкулова Л. Чори бахши Умиров ижодига бир назар	107
Жаксимова У.Ж. Қорақалпоқ лиро-эпик достонларининг шаклланиш жараёни масалалари	109
Jaqsılıqova A. K.Allambergenovtiń satiraliq prozasi	110
Jollibaeva G. Sheshenlik sózler hám sheshenler aytisiniń payda bolıw hám qalıpleıiw jollari	112
Jollibaeva G. Sheshenlik óneriniń hám sheshenler aytısıniń janrlıq ózgeshelikleri	114
Кеңесбаева Ш.К. Ерте тип сюжетли ҳәм тарийхый-қахарманлық дәстанларда даралық дөретиўшилиқ дәстүрлери көринислери	115
Қураамбоева Г. Адабий алоқалар - адабий жараён тақозоси (ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқалари мисолида)	118
Matyakupov S. Muloqot shaklida tasvir va ifoda mutanosibligi	121
Пиримкулов А.Э. Сирожиддин Саййид ҳажвиялари	123
Прекеева А., Қутлымуратов К. М.Юсуф шығармаларында талмех усылының қолланылыўы ...	125
Рахмонова С.Р. Аслиятга ҳамоҳанг	127
Satbaev A.B. Sağınbay Ibragimov poeziyasında kishi lirikalıq janrlar hám olarda mazmun hám forma birligi	128
Сайтова З.К. Қарақалпақ, англичан халықлары ертеклери. Ертеклилердиң тутқан орны, атқарыўшылық шеберлиги	130
Сарсенбаев Қ. Adabiyotda badiiy mahorat haqida (T.Qayipbergenovning «Uyqısız tınler» povesti asosida)	133
Торткулбаева Т.А., Базарбаева Г., Ержанова Н. Т.Аманжоловтың «Асаў-барақ» жырындағы патриотлық идея	134
Зинатдинова Г.И. Қарақалпақ нақыл-мақалларында ўақыт ҳәм кеңислик мәселелери	137

Танысыңыз, редколлегия ағзалары!

Жалелов Моятдин Асанович

Жалелов Моятдин Асанович 1962-жыл Қарақалпақстан Республикасы Тахтакөпір районында туылған. 1979-1984-жыллары Нөкіс мәмлекетлик университетинің студенти, 1981-1984-жыллары университет лаборанты, 1986-1991-жыллары университеттің ярым өткізгішлер кафедрасы илимий-изертлеу лабораториясының киши илимий хызметкери, 1991-2000-жыллары Нөкіс мәмлекетлик педагогика институтының физика хэм мийнет тәлим кафедрасының лаборатория баслығы, усы кафедрада стажёр оқытыўшы, ассистент оқытыўшы, 2000-2001-жыллары инженер-педагогика факультетинің декан орынбасары, 2001-2006-жыллары «Улыўма физика» кафедрасының үлкен оқытыўшысы, 2006-2010-жыллары илимий бөлим баслығы, физика-математика факультетинің деканы ўазыйпасын ўақтынша атқарыўшы, 2010-2013-жыллары мониторинг хэм ишки қадағалаў бөлиминиң баслығы, 2013-2019-жыллары илимий ислер хэм иновациялар бойынша проректор, 2019-2021-жыллары физиканы оқытыў методикасы кафедрасының үлкен оқытыўшысы хэм доценти лаўазымларында ислеген. 2021-жылдан баслап институттың илимий ислер хэм иновациялар бойынша проректоры лаўазымында ислеп келмекте.

Физика-математика илимлеринің кандидаты, доцент М.Жалеловтың авторлығында 1 монография «Qatti denelerdegi nuqsanlar hám epitaksialliq dúzilisler», 2 методик қолланба «Лабораториялық жұмыслар», «Qatti denelerdegi nuqsanlar hám epitaksialliq dúzilisler» жарияланған. Сондай-ақ, ол шет ел хэм Өзбекстан Республикасы көлеминдеги илимий журналларда өзинің 30дан аслам илимий мақалалары, халық аралық конференцияларға тезислери менен қатнасып келмекте. Ол «Физикадан лаборатория дарисларида дастурий тизимлардан фойдаланиш», «Gaz nızamların gazlı termometr járdeminde úyreniw», «Радиационные явления в кремнии, предварительно компенсированном радиационными дефектами», «Иновационные процессы и актуальные проблемы развития профессионального образования в Республике Узбекистан», «Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń sabaqlıqlarında QR kodınıń paydalanılıwı», «Свойства контактов $TiB_x-n-SiC$, подвергнутых быстрому термоотжигам» хэм тағы басқада илимий мийнетлердің авторы.

М.Жалелов АҚШтың Өзбекстандағы елшиханасы дәстүри бойынша “English Access Microscholarship Program for Economically Disadvantage and Bright Students” («Грантовая программа изучения английского языка для талантливых детей из малообеспеченных семей») темасы, соның менен бирге, Европа Бирлеспесинің Erasmus+ дәстүри шеңберинде бир неше жойбарлары бойынша жұмыслар алып барды хэм «Илим хэм жәмийет» журналының «Хәрекетлер стратегиясын жаслар билиўи керек» жойбарында орынлаўши болып хызмет етти. 2020-жыл Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде ОТ-Ф-2-77 «Моделлестириў тийкарында ишки нуксанларды есапка алған ҳалда ярымөткізгішли эсбаплардың исенимлигин болжаў етиўди жетилистириў усылы» атамасындағы фундаментал жойбарда үлкен илимий хызметкер лаўазымында илимий жұмыс алып барып атыр.

М.А.Жалелов педагог кадрларды таярлаўдағы нәтийжели хызмети ушын 2004-жылы Өзбекстан Республикасы Халық билимлендириў министрлигинің Мактаў жарлығы, 2010-жылы Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириў ағласы көкирек нышаны, 2011-жылы Өзбекстан Республикасы Ғарезсизлигинің 20 жыллық естелик нышаны хэм 2013-жыл Өзбекстан Республикасы Халық билимлендириў ағласы көкирек нышаны менен сыйлықланды.

Камалов Амангелди Базарбаевич

Камалов Амангелди Базарбаевич 1968-жыл Қарақалпақстан Республикасы Шымбай районында туылған. 1990-1995-жыллар Қарақалпақ мәмлекетлик университетинің студенти, 1995-1998-жыллары университеттің «Ярымөткізгішлер физикасы» кафедрасының аспиранты, 1998-2003-жыллар Өзбекстан илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң физика лабораториясының илимий хызметкери, 2003-2011-Қарақалпақ мәмлекетлик университети «Ярымөткізгішлер физикасы» кафедрасының оқытыўшысы, илимий хызметкери, кафедра доценти, кафедра баслығы, 2011-2013-жыллары «Электро энергетика» кафедрасы баслығы, 2013-2020-жыллары Нөкіс мәмлекетлик педагогика институтының магистратура бөлими баслығы, «Физиканы оқытыў методикасы» кафедрасының баслығы, физика математика-факультетинің деканы ўазыйпасын ўақтынша атқарыўшы лаўазымларында ислеген. 2020-жылдан баслап институттың «Физиканы оқытыў методикасы» кафедрасының баслығы лаўазымында ислемекте.

Физика-математика илимлеринің докторы, доцент А.Камаловтың авторлығында 2 оқыў қолланба «Гидравлика хэм жыллылық техникасы», «Полимерлер физикасы», методикалық қолланба «Ярымөткізгішлер физикасы» жарияланған. Ол шет ел хэм Өзбекстан Республикасы көлеминдеги илимий журналларда өзинің 50ден аслам илимий мақалалары, халық аралық конференцияларға тезислери менен қатнасып келмекте. Оның авторлығында «Термостойкие диоды с барьером Шоттки $Au-ZrB_x-n-SiC_6H$ », «Influence of lighting on tenso-sensitivity of silicon doped with manganese», «Installations for studying the strain properties of silicon with nanoclusters of impurity atoms», «Influence of lighting on tenso-sensitivity of silicon doped with manganese», «Влияние внешних воздействий на свойства диодных структур $Au-TiB_x-GaAs$ », «Роль виртуальных симуляционных лабораторных работ при обучении физике», «Марганец атомлари нанокластерларига эга кремний тензосезгирлигини босим ва ҳарорат таъсирида ўрганиш», «Особенности механизма токопереноса в прямосмещенных диодах шоттки $TiB_x-n-SiC$ 6H» хэм тағы басқада илимий мақалалар жарияланған.

Танысыңыз, редколлегия ағзалары!

Қудайберген Каримберген Қадирбергеневич

Каримберген Қудайберген 1972-жылы Қарақалпақстан Республикасы Хожели районында туылған. Ташкент мемлекеттік педагогика институтын тамамлаған. 1994-1997-жылдарда Ташкент мемлекеттік педагогика институтының геометрия кафедрасы оқытушысы, ұлыма математика кафедрасы оқытушысы, стажёр ізлениушісі, 1997-2001-жылдары Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының математика институты аспиранты, 2001-2005-жылдар Қарақалпақ мемлекеттік университетінің математикалық анализ кафедрасы ассистенти, 2005-2008-жылдары Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының математика институты докторанты, 2008-2020-жылдары Қарақалпақ мемлекеттік университетінің математикалық анализ кафедрасы ассистенти, кафедра баслығы, университеттің «Функционал анализ, алгебра хәм геометрия» кафедрасы баслығы лауазымларында ислеген. 2020-жылдан баслап В.И.Романовский атындағы Математика институты Қарақалпақстан бөлімінің баслығы лауазымында ислемекте.

Физика–математика илимлерінің докторы, профессор К.Қудайберген 80нен артық илимий жұмыстар, 2 оқу қолланба, 3 методик қолланба таярлаған. Ол шет ел хәм Өзбекстан Республикасы көлеміндегі илимий журналдарда илимий мақалалары менен қатнасып келмекте. Оның авторлығында: “Ring isomorphisms of *-subalgebras of Murray-von Neumann factors”, “Ring isomorphisms of Murray-von Neumann algebras”, “2-Local derivations on generalized Witt algebras”, “Semisimple Leibniz algebras, their derivations and automorphisms”, “Local and 2-local derivations and automorphisms on simple Leibniz algebras”, “Notes on derivations of Murray-von Neumann algebras”, “Local and 2-local derivations of p-filiform Leibniz algebras”, “Derivations of Murray-von Neumann algebras”, “On Levi-Malcev theorem for Leibniz algebras” хәм тағы басқада илимий мақалалар жарияланған. Профессордың Скопус халықаралық мағлыұматлар базасында Хирш индекси – 12, Google scholar базасында – 13, Web of Science базасында – 11.

Профессор Каримберген Қудайберген Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери, 2016-жылы «Өзбекстан Республикасы ғарезсизлигине 25-жыл» естелик нышаны менен сыйлықланған. Сондай-ақ, академик Ш.А.Аюпов, профессорлар Б.А.Омиров хәм У.А.Розиковлар менен биргеликте «Ноассоциатив алгебралар, дифференциаллаш ва ночизикли динамик системалар назарияларини ривожлантириш» фундаментал изленислери ушын 2017-жыл Өзбекстан Республикасы Президент Пәрманы менен Өзбекстан Республикасы илим хәм техника тарауында I дәрежелі мемлекеттік сыйлығы менен сыйлықланған.

Қайыпберген Атабек Тулепбергеневич

Атабек Қайыпберген 1980-жыл Қарақалпақстан Республикасы Нөкис қаласында туылған. 1999-2005-жылдары Ташкент химия технология институтының студенти, 2005-2008-жылдары Нөкис мемлекеттік педагогикалық институтының «Химия хәм экология» кафедрасының оқытушысы, хабар хәм технологиялары, техникалық тәмийинлеу бөлімі баслығы, 2008-2011-жылдары Ташкент химия технология институтының “Органикалық емес затлар химиялық технологиясы” факультетінің стажёр ізлениушісі, 2012-2017-жылдары Нөкис мемлекеттік педагогика институтының «Химия хәм экология» кафедрасының үлкен оқытушысы, кафедра баслығы хәм Ташкент химия технология институтының еркин ізлениушісі, «Химияны оқыту методикасы» кафедрасының баслығы, 2017-жыл Қарақалпақ мемлекеттік университетінің «Физикалық хәм коллоид» кафедрасының баслығы, 2017-2021-жылдары Нөкис мемлекеттік педагогикалық институттың «Химияны оқыту методикасы» кафедрасының баслығы лауазымларында ислеген. 2021-жылдан баслап Науайы мемлекеттік кәншилик институтының Нөкис филиалы директоры лауазымында ислемекте.

Техника илимлерінің докторы, доцент А.Қайыпберген 85 тен артық илимий жұмыстар, 1 монография, 2 оқу қолланба таярлаған. Ол шет ел хәм Өзбекстан Республикасы көлеміндегі илимий журналдарда, конференцияларда илимий мақалалары хәм тезислери менен қатнасып келмекте. Оның авторлығында: “Obtaining detergents for technical purposes based on «Super-alkali» and active additives”, “Использование метода «Островки» при изучении темы «Первоначальные химические понятия», “Studying of a mineralogical composition of deposits formed by vaporization caustic soda solution”, “Development of technology of potassium percarbonate production”, “Research of the process of reducing sulfur with application of a distiller liquid”, “The methodology of teaching chemistry based on the use of computer program”, “Физико-химические свойства вод западной глубоководной части большого Аральского моря”, “Problems of utilization of distilled suspension of soda plants and ways to solve them”, “Разработка комбинированной технологии получения троны и очищенного бикарбоната натрия”, “Определение оптимальных параметров процесса карбонизации кальцинированной соды при получении троны”, “Using an online platform for learning English in higher educational institutions of the republic of Karakalpakstan”, “Development of instrumental ore deposits of the Muruntau open pit” хәм тағы басқада көплеген илимий мақалалар жарияланған. Доцент Атабек Қайыпберген Өзбекстан Республикасының ғарезсизлигине 30 жыллығы көкирек нышаны менен сыйлықланған.

Dıqqat, jazılıw - 2022!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanısqaqshı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy – pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2022-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shıǵatuǵın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 350.000 (úsh júz eliw mın) swm.

<i>Redaksiya mánzili: Nókis qalası, P. Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JURNALDÍŇ BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA JUWAPKER:</i>	<i>MFO: 00014; INN: 200 357 981</i>
<i>Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaı, 7 betten aspawı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 30.03.2021 Buyırtpa: №0327. Format: 60x84 1/8. Kólemi: 17,5 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı. Nusqası : 380 dana. Reestr № 11-3084</i>